

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдулла Орипов
Эркин Воҳидов	Умарали Норматов
Кенгесбой Каримов	Хайриддин Султонов
Наим Каримов	Сирожддин Саййид
Тўра Мирзаев	Тўра Саидов
Иқбол Мирзо	Энахон Сиддиқова
Минҳожиддин Мирзо	Йўлдош Солижонов
Абдувахоб Нурматов	Шухрат Маткаримов
Баҳамдулло Нурабуллаев	Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш
Масъул котиб — Саъдулло Қуронов
Адабиётшунослик бўлими мудири в.б. — Раъно Ҳакимжонова

Мақсуда ЭРГАШЕВА

НАСР

АЛАНГА

Хотира романдан боблар

Мен ҳам, синглим ҳам онамиз тирилиб келганига қаттиқ ишондик. Фақат Турғун акам ишонмади. Уни Турсун акам тўй куни онамнинг қабри устидан топиб келибди. Янги онам келиб, уйимиз чароғон бўлиб кетди. Ош-овқатларимиз пишириғлиқ, ўрин-жойимиз тўшалган. Онам кийимларимизни ювиб, сочларимизни ўриб, қўшнилари айтишича, “гулдек қиз” қилиб қўйибди.

Икром ИСКАНДАР

НАЗМ

Шонг боғи обилган кумуш зунба

Шеърлар

*Сен борсан. Мен учун шунинг ўзи бас.
Кафтимда турибди юрагим, мана –
қай тарафга юрмай яна ва яна
фақат сен томонни кўрсатар компас.*

Умберто ЭКО

МАКТУБ

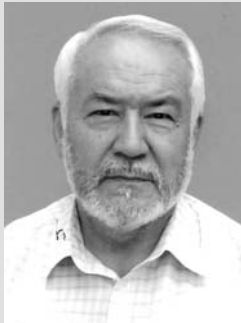
Қадрдон набирам, ўқиб ёд ол!

Мия – бу шундай компьютер-ки, у ҳаммиша сен билан, унинг имкониятлари машқлар натижасида кенгая боради, столинг устидаги компьютернинг эса давомли фойдаланишдан сўнг тезлиги пасаяди ва бир неча йилдан сўнг бошқасига алмаштиришни талаб этади. Миянг эса сенга 90 ёшгача хизмат қилиши ва машқ қилдириб турсанг, тўқсондан кейин ҳам хозиргидан кўп нарсани эслай олишинг мумкин.

МУТОЛАА

Бахтиёр НАЗАРОВ

Кўнгилки бор, ўзи бир "Чўли ироқ"

Дунёда "Чўли ироқ" битта. Турсуной Содиқованинг ҳам ўз "Чўли ироғ"и бор. Бу "Чўли ироқ" дунёсида унинг кемтик тишли, жамалак сочли болалиги, кўзи ва юрагига суратланиб қолган ота-онаси; кўли игна тутишга ўрганаётган чоғларда тикмоқчи бўлган дўппи ва дастрўмолчаларнинг чала қолган ранго-ранг тагдўзлари; толпопуқлар билан безанган ҳалинчаклар бор.

НАЗМ

Озода БЕКМУРОДОВА

Мусаффо рангларга ўрангим келди

Шеърлар

Нелар унут бўлар,
Нелар ёдда қолар,
Япроқлардай учиб тушар не юраклар,
Малакларнинг муддаоси кўкда қолар,
Кўкда кишнар ҲАҚни кўзлаб не буроқлар,
Сезаманки, сазоворлиг тонгги отар.

БАҲС

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

"Муаллиф ўлими"га сиз ҳам овоз берасизми?

Глобализм "Муаллиф ўлими"га розими?

Бугунги тезкор ахборий жараён ва унинг кўпайтирув во-ситалари ижодкорни асл асар қайғусидан йироқлаштириб қўймайдими? Агар у ҳақиқий маънодаги ижодкор бўлса, албатта, йўқ. Узининг чиркин ва худбин мақсадларини замон берган имкониятлардан фойдаланиб амалга оширмоқчи бўлса, аслида ўша ҳолатнинг ўзи "муаллиф ўлими"га олиб келади.

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Муҳаммад Али. Жаҳоний эътироф олган боболар.	5
НАСР	
Алишер Мирзо. Каллахоналик йигитча. Роман-эссе.	10
Мақсуда Эргашева. Аланга. Хотира романдан боблар.	33
Иброҳим Ғафуров. Нафис сўз ёди.	47
Адҳам Дамин. Бу дунёнинг дардлари. Қиссадан боблар.	53
Суннатулла Анорбоев. Ассалом. Бадиа.	143
Чингиз Айтматов. Биринчи муаллим. Қисса. Охири.	85
Файзулла Салаев. Тўлов. Ҳикоя.	103
Маъруф Менгли. Ким. Ҳикоя.	131

НАЗМ

Азим Суюн. Йироқлардан тоғлар жимирлаб боқар. Шеърлар.	28
Икром Искандар. Тонг чоғи очилган кумуш ғунча. Шеърлар.	31
Гўзал Бегим. Исмизгиз шуъласидан қамашар кўзим. Шеърлар.	49
Ҳабиб Абдуназар. Бу дил – кун ишқи. Шеърлар.	51
Озода Бекмуродова. Мусаффо рангларга урангим келди. Шеърлар.	66
Мунаввара Курбонбоева. Вафо гули. Шеърлар.	99
Шаҳрибону. Сен бир кун келасан. Шеърлар.	101
Абдураҳмон Муҳаммаджонов. Утмоқда бир-бирин ортдан йиллар. Шеърлар.	34
Баҳриддин Садриддинов. Лаҳзалар бир лаҳза тўхтамас.	36
Собир Ҳакимов. Олисларда қолган малагим. Шеърлар.	1
Ҳабибулла Ҳотамқулов. Ҳаёлимга мангу чизилган. Шеърлар.	163
Муҳайё Рустам қизи. Василнигни истаيمان муттасил. Шеърлар.	165

БАРҲАЁТ МЕРОС

Гегель. Эстетика. Давами.	68
--------------------------------	----

БАҲС

Ҳамидулла Болтабоев. "Муаллиф ўлими"га сиз ҳам овоз берасизми? Глобализм "Муаллиф ўлими"га розими?	79
---	----

ҚОДИРИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 120 ЙИЛЛИГИГА

Наим Каримов. Абдулла Қодирийнинг Қозон сафари.	114
Улуғбек Ҳамдам. Шеърятимизда Қодирий анъаналари.	118
Санобар Тўлаганова. Абдулла Қодирий қомуси: муаммо ва ечимлар.	123
Марҳабо Қўчқорова. Холид Саид ҳаёти ва фаолияти: "Утган кунлар" озор тилида.	127

МУЛОҲАЗА. МУҲОКАМА. МУНОЗАРА

Фуад Кўпрулу. Бугунги адабиёт.	138
-------------------------------------	-----

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Навоий ёшлари ижодидан. Шеърлар.	176
---------------------------------------	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Нилуфар Дилмуродова. Ворисийлик ва ижодий анъаналар илдизи.	150
Рустам Умурзоқов. XX аср ўзбек қиссачилигида бола образи.	154
Гулноза Бобобекова. Лирик кечинма ва поэтик образ муносабати.	157

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛ КЎЗГУСИДА

Муҳаммаджон Ҳолбеков. Кортасарнинг романнавислик маҳорати.	167
---	-----

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Дилшод Ражаб. Боғ тебраниб гувранди. Шеърлар.	171
--	-----

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Ойбек Қўчқаров. Навоий шеърятинида қош тасвири.	173
--	-----

МУТОЛАА

Бахтиёр Назаров. Кўнгилик бор, ўзи бир "Чўли ироқ".	185
Ҳилола Болтабоева. Юлдузли лаҳзалар қадри.	190

БУ БЎСТОН САҲНИДА

Хаёла. Лутфингиздан дарак йўқ. Ҳазаллар.	192
---	-----

ЁДНОМА

Асад Асил. Чақмоқдек чақнаган ҳаёт.	195
--	-----

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ МАНЗАРАСИ

Сальваторе Квазимодо. Бўй кўрсатар вақт кўз ўнгимда. Шеърлар.	199
--	-----

АДАБИЙ ПОРТРЕТ

Ҳафиз Абдусаматов. Янги асримиз тонгини олқишлаган шоир.	201
---	-----

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Нормурод Нарзуллаев. Меҳр бўлиб тўкилар ҳислар. Шеърлар.	204
---	-----

МАКТУБ

Умберто Эко. Қадрдон набирам, ўқиб ёд ол!	206
---	-----

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2014

4-сон

Муассис: ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР ЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин. Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монелик кўрсатилса, Тошкент – 100000, "Амир Темур" тор кўчаси, 2. Республика "Матбуот таркатувчи" акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.
Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
"Ўзбекистон" кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
12.06.2013 йил.

Қоғоз бичими 70x108 ¹/₁₆.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Наширёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 2560 нусха.
Буюртма № 182-14

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
"Ўқитувчи" НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Журналнинг янги муқоваси
Николай Попов томонидан
тайёрланди

Мусахҳих:

Дилфуза Маҳмудова

Copyright © "Шарқ юлдузи"

ПУБЛИЦИСТИКА

Муҳаммад АЛИ

1942 йилда туғилган. Ўттиздан ортиқ шеърӣ, насрий асарлар, эсселар, публицистик мақолалар ва таржима китоблари эълон қилинган. “Машираб”, “Гумбаздаги нур” каби достонлар, “Боқий дунё” шеърӣ романи, “Сарбадорлар” тарихий дилогия ҳамда “Улуғ салтанат” номли роман-тетралогия муаллифи. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

ЖАҲОНИЙ ЭЪТИРОФ ОЛГАН БОБОЛАР

“Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва аҳамияти” халқаро конференциясидан кейинги ўйлар

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон давлат мустақиллигининг йигирма уч йиллик байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги Қарорида, аввало, биз танлаган тараққиёт йўлининг ҳар томонлама тўғри ва ҳаётий йўл экани ҳақидаги ҳақиқатни юртимиз ва жаҳон жамоатчилигига етказиш, уларнинг қадр-қимматини чуқур англаш бугунги кунда олиб бораётган маънавий-маърифий фаолиятимизнинг асосий маъно-мазмунини ташкил этиши кўрсатиб ўтилган. Мамлакатимизнинг халқаро майдонда обрў-эътибори ортиб, ўзига муносиб ўрин эгаллаб олаётганини кенг ёритиш вазифаси қўйилган. Тарихан қисқа даврда биз қандай улкан ривожланиш йўлини босиб ўтганимизни баҳолашда “Ким эдигу ким бўлдик?” деган ҳаётий ҳақиқатни асос ва бош ғоя сифатида белгилашга алоҳида эътибор қаратилсин, дейилган. Ватанимиз фахру ифтихори бўлган кўҳна ва навқирон Самарқандда шу йилнинг 14-15 май кунлари Муҳтарам Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “дунёда камдан-кам бўладиган анжуман” ўтказилиши ҳам ана ўша “Ким эдигу ким бўлдик?” деган асосий ва бош ғоя ифодасидир, дейишга тўла ҳақлимиз.

Чиндан ҳам, “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва аҳамияти” конференцияси, бу – камдан-кам учрайдиган анжуман! Кўҳна ва навқирон шаҳар яна ҳам обод бўлиб кетди. Буюк аждодларимизнинг руҳлари шаҳар узра кезиб юрарди, назаримда... Самарқанд оқшомида осмонни бошдан-оёқ тўлдирган порлоқ юлдузларни томоша қилиш ғоят мароқли эди. Ҳа, улар башарият юлдузлари эдилар, Ватан осмонини безаган улуғ боболаримиз, буюк аждодларимиз юлдузлари...

Мазкур халқаро анжуманда, уларни сифатлашга “буюк” сўзи камлик қилаётган Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек сингари қомусий олимлар, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа бадий сўз устала-

рининг илмий-бадий мерослари тахлилига алоҳида аҳамият қаратилди. Ватанимиз ва хорижлик машҳур олимларнинг ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирлари илмий фаолиятига доир маърузаларида IX-XI ва XIV-XV асрларда Марказий Осиёда буй кўрсатган илмий-маданий Ренессанс хусусиятлари ғоятда кенг қамраб олинди.

Аввало, Муҳтарам Юртбошимизнинг конференция очилиш маросимида сўзлаган оташин нутқи ҳақида. Ҳа, бу оташин нутқ эди. Нутқ ўзининг самимийлиги, равонлиги, теранлиги, сермазмун мулоҳазаларга, доно, кишини ўйлатадиган фикрларга бойлиги билан барчани мафтун этди. Бутун анжуман аҳли бир вужуд, бир қулоқ бўлиб тинглади, десам муболаға бўлмас. Бу нутқ эмас, балки ўз халқ тарихини севган, ардоқлаган, унинг учун куйиб-ёнган, буюк аждодлари билан чексиз фахрланган, бутун кучини, сазой-ҳаракатини уларни дунёга тарғиб этишга, шунинг баробарида миллатни улуғлашга бағишлаган содиқ Ватан фарзандининг дунё олимлари билан қурган дўстона, дилкаш суҳбати эди! Айтиш керакки, мазкур Нутқ ва бошқа олимлар маърузалари янграганда, бутун анжуман давомида киши ўз-ўзидан беихтиёр ғурурланиб кетганини сезмай қоларди.

“Шарқ, хусусан, Марказий Осиё минтақаси IX-XII ва XIV-XV асрларда бамисоли пўртанадек отилиб чиққан икки қудратли илмий-маданий юксалишнинг манбаи ҳисобланиб, – деди Муҳтарам Президентимиз. – жаҳоннинг бошқа минтақаларидаги Ренессанс жараёнларига ижобий таъсир кўрсатган Шарқ уйғониш даври – Шарқ Ренессанси сифатида дунё илмий жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда тан олинган.”

Дунё афкор оммасига қарата айтилаётган бу сўзлардан ғурурланмай бўладими? Юртимиздаги Уйғониш жараёнлари Европа Ренессансига замин ҳозирлагани жаҳон олимлари томонидан тан олинаётгани кишида мамнуният туйғусини уйғотади.

Нутқда Шарқ Ренессансининг келиб чиқиш манбалари, ўзбек заминининг қадимдан ривожланган маданият ўлкасига айланган эканлиги, улуғ алломалар шундай ўлкада туғилганлари бежиз эмаслиги ишончли далиллар билан асослаб берилди. Буюк аждодларимиз илмий фаолиятлари чуқур тахлилдан ўтказилди. Ал-Хоразмий, номи дунёнинг ҳамма тилларида “алгоритм”, “алгебра” деган машҳур атамалар билан улуғланадиган, ўнлик позиция ҳисоблаш тизимини яратиб, ноль белгисини биринчилардан бўлиб асослаб, амалиётга татбиқ этди, умуман, жаҳон фани тараққиётида буюк бурилиш ясади... Бу кишига ғурур бағишламайдими?

Оламнинг тузилиши, Ер ўлчови ҳақида дастлабки маълумотлар, унинг шарсимон экани тўғрисидаги далиллар жамланган Ал-Фарғонийнинг “Астрономия асослари” китоби буюк географик кашфиётлар даврида Колумб ва Магеллан сингари буюк сайёҳларнинг ёнида олиб юрадиган китобига айланган, уларнинг кашфиётларига асос бўлиш асносида, саккиз аср давомида, яъни XVII асргача Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида хизмат қилган эди.

Геодезия фанига асос солган Ал-Беруний Ер радиусини ҳисоблаб чиқди, Колумбдан беш юз йил олдин Атлантика океани ортида қитъа мавжудлиги ҳақида қарашларни олға сурди. “Халқ сўзи” газетасининг жорий йил 5 июль сонида шу мавзуда турли фикрлар билдирилган ажойиб мақола босилиб чиқди. Мана, алломанинг ўзи “Ҳиндистон” китобида бу ҳақда нималарни ёзади: “Ернинг одамлар яшайдиган қисмини шундай тасаввур қил: шу қисми Ернинг шимолий ярмида бўлиб, бу эса ярмининг ярмини ташкил этади. Демак, Ернинг тўртдан бир қисмида одамлар яшайди. Шу қисмини Муҳит деб аталадиган денгиз Фарб ва Шарқ томондан ўраб туради. Юнонлилар бу денгизнинг ўз вилоятлари бўлган Фарбга ёндош қисмини уқёнус (океан) деб атайдилар. Бу денгиз Ернинг шу қисми билан ўзининг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган қуруқлик ёки одамлар яшайдиган қитъа орасини Фарб ва Шарқ томонларидан ажратиб туради. Ҳавонинг қоронғилиги, сувнинг қуюқлиги, йўлларнинг нотинчлиги, хавф-хатарнинг улуғлиги ва борилганда қайтиб келишлик йўқлигидан денгизнинг у томонига сафар қилинмайди”.

XI аср бутун дунёдаги табиий фанлар тарихчилари томонидан “Беруний асри” деб аталган Нутқда алоҳида таъкидланди. Бундай фахру ифтихордан кўнгиллар ғурурга тўлиб-тошмайдими?

Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” номли дунё хазинаси дегулик бебаҳо фундаментал асари билан кейинги бир неча юз йиллар учун тиббиёт фанлари тараққиётининг асосий йўналишларини олдиндан белгилаб бергани, Леонардо да Винчи, Микаланжело, Фрэнсис Бэкон сингари ва бошқа кўплаб олимлар авлоди унинг асарларини ўқиб ҳайратга тушганлари айтиб ўтилди... Буни бошқа олимларимиз мисолларида ҳам кўриш мумкин.

Чунончи, буюк италян шоири ва мутафаккири Данте Алигьери ўзининг оламшумул асарларини ёзишда Ал-Фарғоний, Ибн Сино асарларига тез-тез мурожаат қилади. “Базм” асарида Ал-Фарғоний фикрларидан иқтибослар келтиради, уни бошқа мунажжимлардан баландроқ кўяди, фикрларини ҳақиқатга яқин ҳисоблайди. “Илоҳий

комедия”ни ўқисангиз, ундаги осмон жисмлари, ёриткичлар, уларнинг ҳаракатлари ифодалари, тасвирлари, масофалар ўлчовлари Ал-Фарғонийнинг юқорида тилга олинган “Астрономия асослари” китобидан олинганини кўрасиз.

“Илоҳий комедия”нинг биринчи қисмида (IV қўшиқ, 142-терцина) Данте Ибн Синони ба-шариятнинг маънавий камолга етишида қиёси топилмас хизматлар қилган буюк алломалар Ҳомер, Демокрит, Суқрот, Афлотун, Эвклид, Птоломей, Гиппократ, Гален, Ибн Рўшдлар са-фига киритади. “Барча алломаларни номма-ном санаб чиқишга имконим йўқ”, дейди шоир, лекин буюк бобомиз Ибн Синони қатордан қолдирмайди. Бу жаҳоний эътирофдир.

Нутқдан: **“Хивада ташкил этилган Маъмун академияси ва “Байт ул-ҳикма”, яъни “Донишмандлик уйи” деган ном билан шуҳрат қозонган Бағдод академия-сида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бутун дунёга донг тарат-дилар...”** Бунга ғурурланмай бўладими?

Дарҳақиқат, ҳайратланидиган ҳодисалар... Бу XXI аср – билим ва интеллектуал та-факкур асрида бўлаётганини ўйлаш кишига бемисл қувонч бағишлайди.

Конференция қатнашчилари ўз юртларига қайтганларидан сўнг, анжумандан олган ҳайрат-таассуротлари ҳақида жўшиб мақолалар ёзишмоқда, “Жаҳон” ахборот агентлиги мухбирларига интервьюлар беришмоқда. Барчасида, шундай улуғ алломалар юртига келиш насиб этганидан, бундай анжуманни жаҳоний андозаларга мос равишда юксак даражада ташкил қилинганидан ҳайратланиш, миннатдорлик туйғулари уфуриб туради.

“Ўзбекистон Беруний ва Ибн Сино сингари алломалари билан фахрланмоғи керак, чунки улар шу тупроқда туғилдилар, шу заминда илм олиб, олим бўлиб дунёга танил-дилар”. Буни Бельгиядан келган олим Юль Янссенс минбардан туриб гапирди. У барча иштирокчиларнинг фикрини ифода этди, десак, адашмаган бўлаемиз.

Мен конференция материаллари билан танишиш мақсадида, “Жаҳон” ахборот агентлиги сайтини қидириб топдим. Доим шундай қиламан. Сайтда анжуман ва унинг қатнашчилари ҳақида ажойиб маълумотлар бериб берилмоқда. Мана, қаранг:

Конференция иштирокчиси Маҳмуд ул-Ҳасанхон юртига қайтгач, Покистоннинг “Денгиз ортидаги покистонлик дўстлар” журналида босилган “Ўзбекистон умумтафак-кур ва инсоният закосининг маркази” деган мақоласида ўзбек заминининг дунёга улуғ алломалар етказиб бергани, Ўзбекистоннинг чиндан ҳам, цивилизация ва маданият-лар кесишган чорраҳаси экани ҳақида ёзаркан, унинг улкан илмий салоҳият (потенци-ал)лар маркази эканини таъкидлайди.

“Самарқанддаги анжуман, – дейди “Жаҳон” ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюсида Сингапур менежментни ривожлантириш институти Бош котиби Рама-натан Тейвандран анжуман ҳақидаги таассуротлари билан ўртоқлашар экан, – ўзбек халқининг буюк аждодлари бой тарихини яна бир бор кашф этиб берди...”

“Ўзбекистон алломалари дунёда тарихий аҳамиятга эга бўлган қудратли илмий ғояларни шакллантиришга мадад кўргиздилар...” – дейди австралиялик профессор Барри Купер.

Ўзбек халқи буюк фарзандларининг замонавий цивилизация ривожланишига қўшган ҳиссаларини юксак баҳолаган ЮНЕСКО Бош котиби ўринбосари Хуберт Гизен(Франция), Ўзбекистон Президенти нутқини тинглагандан сўнг, руҳланиб, Навоий, Бобур ва бошқа ўзбек шоирлари асарларини венгер тилига таржима этишга қатъий бел боғлаган Бе-недикт Пери (Венгрия), Президент Ислам Каримовга ажойиб анжуманни қойилмақом қилиб ташкил этгани учун миннатдорлик изҳор этган “Авиценна-Франция” ассоциацияси президенти Марк Боннель (Франция), Самарқандни мангу шаҳар, деб атаган Фолкер Нееф (Германия), ўзбек халқининг буюк аждодлари илмий меросини ўрганиш ва улар-нинг цивилизация тарихидаги ўрни ва аҳамиятига бағишланган Самарқанд анжумани-ни олқишлаган Юль Янссенс (Бельгия), меъморий жиҳатдан мукамал бунёд этилган, буюк сулола тарихини яққол кўрсатиб бера оладиган экспонатларга бой Темурийлар тарихи давлат музейи кўнглимга жуда ўтириб қолди, дея самимий дил сўзларини изҳор этган Лаоде Камалуддин (Индонезия), Ўзбекистоннинг иқтисоддагина эмас, балки мам-лакатда таълим ва фан соҳасида ҳам катта ишлар олиб борилаётганидан мутаассир бўлган Парвиз Морвидж (АҚШ), Самарқанд инсониятнинг қадимдан юксак заковат (ин-теллект), билим ва салоҳият намоён этадиган марказларидан бири эканига урғу берган Буэно Рафаэль (Испания), Ўзбекистон Президентининг халқаро конференция очилиш марсимидаги нутқидан қаттиқ таъсирланган Пак Чун-Бэ (Жанубий Корея), Юрис Салакс (Латвия), Омайма ал-Сувайхел (Қувайт), Эммануэль Дюпюи (Франция), Ли Цзиньсю (Хи-той), Николай Боголюбов (Россия)... Улар кўп. Биз анжуманда жаранглаган барча маъру-залар жам бўлган китобни интиқлик билан кутаётимиз. Уйлайманки, бу китоб миллати-ни, халқини, тарихини севган ҳар бир одам учун бестселлер каби ардоқли бўлиб қолади.

“Самарқанддаги учрашувлар рамзий ва бебаҳо аҳамиятга эга”, деган яқдил фикрга

келишди жаҳон олимлари.

“Интеллектуал тафаккур соҳиблари Ватани, бу – Ўзбекистон!”, “Самарқанд ўзининг “Шарқ маърифат маркази” деган шарафли номини қайтадан тикламоқда”, “Ўзбекистон – жаҳон цивилизациясининг қадимий ўчоқларидан бири!”, “Шундай улуғ алломаларнинг шу заминда туғилгани бежиз эмас. Рост, Ўзбекистон қадимдан ривожланган маданият ўлкаси-да!”, каби кўнгилни кўтарадиган, руҳни эркалайдиган сўзлар жарангларди юксак минбардан туриб ўқилган маърузаларда, ўзаро суҳбатларда...

Бугун ҳамма тилларда Ўзбекистон номи жаранглаётганини, ҳамма элларда буюк аждодларимизга бағишланган суҳбатлар, анжуманлар бўлиб ўтаётганини тасаввур қилмоқ бағоят фараҳлидир.

Нутқдан: **“Бу улуғ зотларнинг илм-фан соҳасига бахшида этган ҳаёти, улар эришган ва бугунги кунда бутун маърифатли инсониятни ҳайратга солиб келаётган ютуқлари – бу, ҳеч шубҳасиз, ҳақиқий маънавий жасорат намунаси, деб айтишга барча асосларимиз бор ва биз бундай жасорат олдида бош эгиб таъзим қиламиз”**.

Бундан ғурурланмай бўладими?

Давлатимиз раҳбарининг қуйидаги сўзларига диққат қилайлик: “Ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга туртки бериш, (Таъкид бизники – *М.А.*) Шарқнинг улуғ алломалари томонидан амалга оширилган кашфиётлар замонавий илм-фан ва тараққиёт учун нақадар долзарб ва зарур эканини очиб беришнинг аҳамияти ҳам шунчалик муҳим, деб ҳисоблайман...”

Бебаҳо сўзлар! Бу сўзлар олимлар, зиёлилар, интеллектуал тафаккур соҳиблари қатори, биз – адилларга, қалам аҳлини бағоят руҳлантириб юборди. Сермазмун Нутқ ва халқаро конференцияда янграган маърузалардан хулоса чиқарган ҳолда, биз адабиётимиз олдида турган муҳим вазифаларни белгилаб олиш замон талабига айланётганининг шоҳиди бўлиб турибмиз.

Ҳўш, буюк алломаларимиз, буюк сиймоларимиз меросини, қизғин ҳаётини қаламга олиш, уларнинг тўлақонли бадиий образларини яратиш борасида адиб ва ижодкорларимиз қандай ижодий режаларини удаладилар? Қанчалар шижоат кўрсатдилар? Улуғ сиймоларга бағишланган, кўпчилик, омма ўқий оладиган, Шахс ҳаёти манзараларини ёрқин кўрсатиб берган ва бу билан олис аждодларимизнинг ўлмас руҳларини халқимиз руҳига эш қилиб юборадиган ҳаётбахш асарларга халқимиз ҳаммиша муҳтожлиги кундай равшан.

Адабиётимиз хирмонига назар ташлаб кўрайлик-чи.

Устоз адиб Ойбекнинг “Навоий”, Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё”, Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, “Шоҳрух Мирзо ва Гавҳаршодбегим”, Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темури”, Эркин Самандаровнинг “Султон Жалолиддин”, Мақсуд Қориевнинг “Ибн Сино”, Саъдулла Сиевнинг “Яссавийнинг сўнгги сафари”, Омон Мухторнинг “Ишқ аҳли”, Асад Дилмуроднинг “Маҳмуд Торобий”, Мирза Каримнинг “Моҳларойим”, Наби Жалолиддиннинг “Хайём”, Тўлқин Хайитнинг “Баҳоваддин Нақшбанд” романлари, Миркарим Осимнинг “Алжабрнинг туғилиши”, “Жайхун узра булутлар”, “Зулмат ичра нур”, Хайриддин Султоновнинг “Бобурнинг тушлари”, Ғулом Каримийнинг “Маҳмуд Кошғарий” қиссаларини, Пирмат Шермухамедовнинг Ал-Беруний, Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Маҳмуд Замахшарийларга бағишланган маърифий асарларини айтиб ўтиш жоиз.

Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди”, “Мирзо Улуғбек”, Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий”, Уйғуннинг “Абу Райҳон Беруний”, “Абу Али ибн Сино”, “Зебуннисо бегим”, Туроб Тўланинг “Қувваи қаҳқаҳа”, Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” драматик асарлари, Тўлан Низомнинг Бобур, Машрабга бағишланган дostonлари ўқувчилар кўлига етиб борди.

Бир қараганда, ишлар жойидагидек, асарларимиз кўп, романлар ҳам бор, драмалар ҳам, дostonлар ҳам. Лекин, очиқ айтиш керак, улар буюк тарихимиз саҳифаларини ёритишда, улуғ аждодларимизнинг бадиий сиймоларини яратишда ҳали камлик қилади. Масалан, ҳалигача бизда буюк бобомиз, оламшумул сиймо Муҳаммад ал-Хоразмий ҳақида тўлақонли бадиий роман яратилмагани ачинарли ҳолдир. Романда алломанинг ёшлиги, унинг илмга кириб келиши, илк кашфиётлари, инсоний фазилатлари, севгиси, изтироблари тасвир этилса, юртимизнинг ўша даврдаги манзараларини ёрқин бўёқларда чизиб берилса, қанийди. Роман миллионлар қалбига кириб бориш кудратига эга бўлган санъат асари. Албатта, ёзувчига уни ёз, буни ёз, деб буюриб бўлмайдими, ҳар қандай ижодий ният ёзувчининг тафаккурида туғилади, унга тинчлик бермай кўяди, уйқусини ўғирлайди. Ушандагина ижодкор қалбининг амри билан кўлига қалам олади ва етук, баркамол асар яратади... Юқоридаги фикрни Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Ал-Фарғоний, Абу Исо ат-Термизий, Ал-Форобий, Ал-Беруний, Ибн Сино (гарчи Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё”, Мақсуд Қориевнинг “Ибн Сино” романларига эга-

миз), Юсуф хос Ҳожиб, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Маҳмуд Замахшарий ва бошқа кўп сиймолар ҳақида ҳам билдириш мумкин.

Улуғ сиймолар ҳақида, буюк боболаримиз ҳаётини ёритиш тўғрисида гап кетганда, жаҳон адабиёти тажрибаларини ҳам эсдан чиқармасдан, улардан унумли фойдаланишимиз керак. Европа адабиётида жуда кенг қўлланиладиган биографик роман ёки романлаштирилган таржимаи ҳоллар жанрида гўзал намуналар яратилган. Уларни бадиийлашган тарих деб ҳам айтиш мумкин. Масалан, австриялик адиб Стефан Цвейгнинг “Магеллан”, “Бальзак”, “Роттердамлик Эразмнинг парвози ва фожиаси”, француз ёзувчиси Андре Моруанинг “Прометей ёхуд Бальзак ҳаёти”, “Олимпιο ёхуд Виктор Гюго ҳаёти”, “Лелия ёхуд Жорж Санд ҳаёти”, “Уч Дюма”, немис адиби Эмиль Людвигнинг “Гёте” (Ҳёте эмас!) каби асарлари ана шундай китоблар сирасига киради.

Романлаштирилган биографияларни худди асил романдай қўлдан қўймай ўқийсиз, тарихга ошно бўласиз. Немис ёзувчиси Лион Фейхтвангернинг испан рассоми ҳаётига бағишланган “Гойя”, Жан Жак Руссо ҳақидаги “Тентакнинг донишмандлиги”, Юрий Тиняновнинг “Пушкин”, Анатолий Виноградовнинг Стендаль ҳақидаги “Замоннинг уч ранги”, “Паганинининг жазоланиши”, “Байрон” сингари романлари катта қизиқиш билан ўқилади. Америкалик ёзувчи Ирвинг Стоуннинг Микаленжелло ҳақидаги “Изтироблар ва қувончлар”, голланд рассоми Винсент Ван Гогга бағишланган “Ҳаётга ташналик”, Америка адиби Жек Лондон ҳаётини тавсиф этган “Эгардаги денгизчи” номли романлари ҳам бу жанрнинг марғуб намуналари ҳисобланади. Булар айрим мисоллар, холос.

Буларни келтиришга ундаган нарса, бизнинг улуғ боболаримиз ҳақида ҳам ёзилмаган етук бадиий романларни, юқоридагидек китобларни қўриш истаги, холос. Токи бу романлар кўпчилик ўқий оладиган бадиий асарлар бўлсин. Айни шундай йўл билан, **меросни теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга туртки бериш** имконларига эришамиз. Айни шундай асарлар, “Ким эдигу ким бўлдик?” ғоясига “лаббай” деб жавоб берадиган, уни тарғиб этадиган асарлар бўлади, бунга ишончимиз комил. Буюклар ҳақидаги бундай асарларни хорижий тилларга таржима қилиш, ёйиш, юртимиз ҳамда жаҳон жамоатчилигига етказиш заруриятга айланади. Айтиш керакки, бунга имконлар етарли!

Бундан келиб чиқадиган хулоса: ёзувчиларимиз фаол ҳаракат қилишлари керак! Фаол ёзувчиларимиз кўп. Афсуски, айрим қалам соҳибларимиз жуда суст, уларда фаоллик етишмайди, маҳоратларини ошириш устида кам ишлашади, ёзардим-у, китоб чиқариш қийин, деган баҳона билан ўзларини овутишади. Шуни таъкидлаш жоизки, яхши асарга ҳамиша йўл очиқ, ун ёзувчилар уюшмаси ҳам, нашриётлар ҳам доим қўллаб-қувватлайдилар. Фақат бир шарт: фаол бўлиш керак, бадиий юксак савияли асар ёзиш керак!

Фаол бўлишнинг намунасини устоз Ойбек мисолида кўришимиз мумкин. Ҳали тарихимиз ҳақида илмий муомалада барқарор хулосага келинмаган бир даврда, Алишер Навоийни сарой шоири деб (қайда бўлса ҳам, аввало мезон ижод ҳисобланади-ку!), ҳатто айримлар уни таржимон, тақлидчи, дея асил моҳиятни англамай ноҳолис фикрлар билдириб турганда, устоз ўзининг фуқаролик, адиблик бурчини адо этди: юрак қони билан ёзилган “Навоий” тарихий романида (1944) халқни ўйлаган, буюк шоир ва мутафаккир, комилликнинг бетимсол сиймоси бўлган мўътабар ва фидойи инсон образини яратди. Бадиий асарнинг кучи шундаки, юксак мантиққа қурилган роман ўзбек халқининг буюк фарзанди ҳаётини ва ижодини бутун дунёга намойиш этиш баробарида, Ватанимизнинг расмий тарихини тиклашда, тиниқлаштиришда тарихчиларга кўмак ҳам бериди.

Тарихий мавзуда ижод қилмоқ – икки қарра ёзувчи бўлмоқ, демакдир.

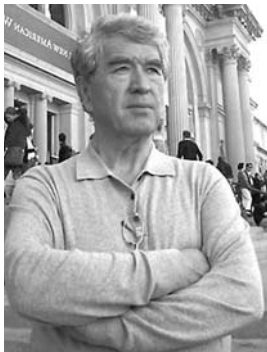
Бу – аксиома. Тарих билан фахрланмоқ, ғурурланмоқ керак, айниқса ёшлар бунинг фаҳмига етмоқлари жоиздир.

“Мен ёшларимизга мурожаат қилар эканман, уларга доимо: “Биз буюк аждодларимиз билан фахрланишимиз, ғурурланишимиз керак”, деб айтаман, – дейди Муҳтарам Юртбошимиз. – Айни вақтда, “Фақат ғурурланишнинг ўзи етарли эмас, келинлар, ўзимиз ҳам, худди улар каби, мана шу бебаҳо меросга ўз ҳиссамизни қўшайлик!”, – деб тақоррлайман”.

Муҳтарам Президентимизнинг бу сўзлари гарчи ёшларга қарата айтилган эса-да, том маънода биз ёзувчиларга ҳам тегишлидир: келинг, тарихимизни ўрганайлик, ҳаётга фаол аралашайлик, келажак орзусида яшайлик, халқимизни улуғлайлик, шу бебаҳо меросга биз ҳам ўз ҳиссамизни қўшишимиз лозимлигини чуқурроқ англаб етайлик! Ўшанда “Ким эдигу ким бўлдик?” деган саволга муносиб жавоб топишимиз осон бўлади.

НАСР

Алишер МИРЗО

Ўзбекистон халқ рассоми. 1948 йилда тугилган. Беньков номидаги Рассомлик билим юртини, кейинчалик Суриков номидаги Москва Давлат бадиий институтини тамомлаган. Хорижий мамлакатларда бир нечта шахсий кўرғазмалари ташкил этилган, тасвирий санъат муаммоларига бағишланган қатор халқаро анжуманлар иштирокчиси.

КАЛЛАХОНАЛИК ЙИГИТЧА

Роман эссе*

I

Биродарлар! Ўзиям нақ пешонаси ялтираган йигитман-да. Бўлмаса, айти Наврўз шодиёнаси кунни бу ёруғ дунёни бошимга кўтариб, яқинларнинг бир қувончига ўн қувонч қўшармидим! Ўзи дала ҳовлимизда ишқомлар оралаб юрган кулоғи уйимиз томонга динг турган қиблагоҳимиз бўлмиш Тўлаган афандига Содиқ амакимнинг қизлари Қари-ма опа “Суюнчи, ўғил!” деб югурармиди?!

Туғилишга туғилдим-у, менга исм қўйиш оғир кечди, чоғи. Қулоқ қилиб олис Сибирияга бадарға қилинган қиблагоҳлари Мирзамухаммадбойнинг қисматидан ташвишда юрган ва қама-қаманинг янги “сезон”и бошланиб қолишидан хавотирда бўлган отам Тўлаган Мирзаев каминанинг исмини Абдулла ёинки Саидваққос қўйсалар, маҳалла “ёзувчиларидан” бирортаси ана, халқ душмани бўлмиш фалончининг исмини танлади, дея гапни чувалатишдан тоймаслиги эҳтимолдан йироқ эмаслигини ўйлаб, бир неча антиқа исмларни мўлжаллаб оладилар. Антиқа исмлар қандай бўлади, дерсиз? Бир чеккадан айтаман: Мэлс, Махсим (Горький), Октабржон ва ҳатто Маркс (Маркс Мирзаев)... Бир Худо асрагани шулки, қиблагоҳимизнинг зиёлитабиатлиги, қолаверса, жўмардлиги зўр келиб, таваккалига Алишер деган исмни қўядилар, вассалом! Бу ёғини сўрасангиз, айти жаҳон муҳорабаси кезларида ўтказилмай қолган Навоий бобомизнинг таваллудига бағишланган мўътабар анжуман 1948 йилнинг февралда ташкил этилган, бир чеккаси, отамиз шул воқеадан руҳ олган бўлишлари анчайин ҳақиқатга яқин. Зеро, анжуман шукуҳи тарқамай туриб, яъни орадан бир ой ўтар-ўтмас – мартнинг йигирма бирида таваллуд топган ўғилчага ушбу муборак исм раво кўрилган. Айтишларича, ўша йиллардан бошлаб ушбу исм халқ орасида расм бўлган. Шу боисдан катта холамиз яшайдиган Чувалачидаги тўқсонларни қоралаб қолган татар ўғлони Алишер абзийни ҳисобга олмаганда, ўзимдан катта Алишерни учратмаганман...

* Журнал варианты.

* * *

Вой, биродарлар-ей! Ҳали атак-чечак оёқ босиб улгурмасимдан лақаблик бўлдим. Дўмбоққина қип-қизил бола бўлганим учун мени Шолғом дея атай бошлашди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Негаки, Каллахонада истиқомат қилувчи жумлаи мўмин борки, бари лақаблик! Масалан: Қосим шақилдоқ, Шу-Шу домла, Пайзи Чакай, Ҳури Пошшо, Қора ялоқ, Холгаранг, Раҳим патак, улуғлардан эса Орип ўрис, Маркис, Абдуфаттоҳ Румий, Чапаев ва ҳоказо. Разм солинса, лақабда ўзига яраша ҳикмат йўқ эмас. Аксаран лақаблар узукка кўз қўйгандек “эга” сининг шахсиятига, феълига чунонам ярашиб тушади. Дейлик, Қосим шақилдоқ қотмадан келган киши, шанғиллашидан қулоқ қоматга келади. Унинг “Пахтакор”нинг ашаддий мухлиси эканлигини айтмайсизми? Футбол ўйини чоғидаги стадионни бошига кўтариб бақиршлари ўз йўлига, илло у ўйиндан кейинги кунлар ҳам ҳеч кимни ҳоли-жонига қўймай, маҳаллани бошига кўтариб футболдан вайсагани-вайсаган.

Кунларнинг бирида Чапаев лақабли мўйловдор уйғур мантипаз амакидан, “Сизни нега Чапаев деб чақиршади?” – деб сўраб қолибман. Сўрашга сўрадим, хо-о-зир олдига солиб кувади деб турсам, йўқ, амаки, чап мўйлаби билан ўнг мўйлаби паст-баландлашдию, вазмин тортди, сўнгра мулойимлик билан:

– Э-э, болам-ей, насибамизга шу ёзилган экан-да... Ўзи, қара, Каллахонада лақаб қўйилмаган одам қолганми? – деди жилмайиб.

Шўх, сўзга чечан бола бўлиб, думалаб-думалаб улғая бошладим. Ҳамма тенгқур болалар қатори музқаймоққа ўч эдим. Додамдан чақа ундириш пайида, гапни “Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм”дан бошлар эдим. Яъни, шундай:

– Савол берсам, майлими?

Отам мамнуният билан:

– Ҳа, – десалар бас, дарҳол мақсадга кўчиб:

– Маражнийни иложи борми? – дер эдим ва муддаомга эришардим.

Бир кун арзимаган буюмни додам билан обдан талашиб қолдим. Инжиқлигимдан додам жаҳл билан:

– Менга қара, ҳамма нарса меники деяверасанми! Билиб қўй, уй ҳам, ҳовли ҳам, мол-ҳол ҳам, сен ҳам меники! – десалар пинагимни бузмай:

– Ёлғон, сизники эмас, бунинг барчаси Худоники! – дедим. Шу пайтда тўрт яшарлик йигитчаман.

Уйларимиз Паст (Чорсу) бозорнинг ёнида бўлгани учун барча олди-берди билан банд. Мендек зумрашалар ҳам олди-сотдидан четда қолмаймиз, олти-етти ёшлигимиздаёқ бошимизга чамбарак қўйволиб, мўъжазгина саватда ширмойи, патир, “ёпган” нон кўтариб Каллахонадан бозорга, бозордан маҳалламизга бўзчининг мокисидай қатнаганимиз-қатнаган. Онамиз кафтдеккина ҳовлимиз саҳнига шивит, кашнич, редис, кўк пиёз экиб, қунига икки маротаба саватимга йигирма-ўттиз боғ кўкатни чиройли териб, бозорга жўнатади. Мен саватни кўтарганча бозор оралаб Махсидўзлик кўчасидан физиллаб ўтиб Эски Жўва майдонидаги ҳайкал пойида жойлашган бекатни гуллатаман. Ўйинқароқликни ҳам унутиш йўқ, албатта. Маҳалла болалари билан ланка тепаман, чиллак, соққа ташлайман, зу-зу ўйнайман.

Соққа ташлашда менга тенг келадигани оз. Тимни тагида чуқурча ковлаб, дўппимга ёнғоқ тўлдириб отаман, чуқурчада қолиб кетган ёнғоқлар санокда жуфт чиқса, рақибим менга шунча ёнғоқ товон тўлайди.

Чиллак отишда нўноқроқман. Бу ўйин чаққон, эпчилларники. Одатда ориқ, хипча болалар чаққон, эпчил бўладилар. Мен эса дўмбоқман, ҳаракатларим ҳам шунга яраша.

Додам Мирзамухаммадбой замоннинг зайли билан камбағаллашиб қолган, бир куни боғ ҳовлимиздан чоққина тоғорада тоғолча териб бериб, бозорга тушиб сотишни, пулига эса қалам-дафтар олишимни уқтирди. Мен бозорда пешингача қолиб кетдим. Тоғолча оламан деган бирорта харидор учрамади. Чунки бозор тўла сархил мева. Улар ҳам сариқ чақага сотиляпти. Кун пешиндан оғди, бир пайт рўпарамда рус аёли пайдо бўлди, издиҳомда боши айланиб қолганми, тоғорачага ишора қилиб: “Что это?” деб бурнини жийирди. Харидор топилди, деган хаёлда шошганимдан “Эта, эта тагал-чуу-у!” – деб юборибман.

Савдо-сотикда омадим келавермади. Нон сотиб, харидор пойлаш ўрнига тиззамга китоб қўйиб ўқиб ўтирибман. Бир пайт барваста амаки келиб, растага терилган патирни у ёқ-бу ёғини ўгириб, қараб кўрди-да, ёқмади шекилли, гўё зарда қилгандай итқитиб кета бошлади. Сариклигим тутди. Жаҳлим чиқди. Ранжиганимни яширмай-нетмай, амакини таниган бўлсам-да, тап тортмадим.

– Менга қаранг, амаки, – дедим дангалига, – Фафур Фулом бўлсангиз ўзингизга, нон-

ни унақасига иргитмай, жойига қўймайсизми, – деб юбордим.

Растандан икки қадам узоқлашиб улгурмаган Ғафур Ғулом таққа тўхтаб орқага ўгирилди, тиззамдаги китобга ишора қилиб:

– Уғлим, нимани ўқияпсан? – деб сўради.

Мен бояги важоҳатда:

– Толстойнинг “Холстомери” – дедим авзоимни ўзгартирмай.

– Ия, болам, русча ўқийсанми? – сўради Ғафур Ғулом меҳрибон оҳангда.

Русча мактабда ўқисам, русча ўқимай немисча ўқийми? – дедим бўш келишни истамай.

Эртаси куни ЗИМ машинасидан тушган бир киши, икки қўли тўла китоблар, нон рас-тасини оралаб, “Алишерни кўрган борми?” деб сўроқлаб келди. Китобларни менга узат-тар экан:

– Ғафур ака сенга ўзбекча китоблар бериб юбордилар. Салом айтдилар, – деди.

Шундагина кеча йўл қўйган қўполлигимдан ҳижолат чеқдим, донгдор шоиримизни ранжитиб қўймадимми деган истиҳоладан анчагача изтироб чекиб юрдим. Ушбу бозор фаолиятимни бошлаб юборганимда эски шаҳардаги тўлиқсиз рус мактабининг бешин-чи синф фаолларидан эдим.

* * *

Онажоним янги ёзувда саводлари бўлмаса-да, табиатан доно аёл эдилар, бино-барин, оқ-қоранинг фарқини, аҳамиятини яхши тушунар эдилар. Шулар сабаб, Али-шертой Каллахонанинг юқори қисмидаги Культиваторний кўчасида жойлашган русча мактабга ўқишга қатнай бошлайди.

Мактабга қабул “имтиҳон”ларида русчасига бир амаллаб ўнгача санаб бердим, ёши катта яхудий амаки – Қалантаров деган директор: “Теперь считай пальцами” деса, ҳеч нимани тушунмай, кўзимни ғилай қилиб туравердим.

Ўрисчада икки ой ўқидим, чоғи. Қалантаров мактабга бизнинг кўчадан қатнар эди, бир куни йўлагимиз бошида аёллар билан гурунглашиб турган онамни кўриб, мендан гап очади. Нима эмиш, онамжонимнинг арзандаси русчадан қийналаётганмиш, шу-нинг учун ҳали ҳам кеч эмас, ўзбек мактабига учирма қилинса, айна муддао бўлар эмиш. Онам аввалига директорнинг маслаҳатига индамай қулоқ солибди, сўнгра шу қадар жўшиб гапирибдики! Директор янглишаётгани, қолаверса, ғирт сиёсий хатога йўл кўяётганини чулчутнинг тўққиз пулидек қилиб тушунтирибди. Ҳатто ўзбек фарзанди улўғ рус тилини ўрганиши, билиши миллат учун муҳимлигини ҳам ўхшатиб қўшиб қўйибди. Бундай жўшқин сиёсий нутқни ўзбек аёлидан кутмаган директоримизнинг пешонасидан мошдек-мошдек тер чиқиб, хатосини бўйнига олиб, ўз йўлига равона бўлибди.

Юз берган воқеадан мен ўзимча чўчиб, хавотирда юрган эдим, аксинча, ҳаммаси ижобий ҳал бўлди-қўйди, бунинг устига, Исроил Натанович қаерда каминани кўрса, албатта бир зум тўхтатиб, мулоимлик билан, “Онажонинг мендан албатта салом айтгин, Мирзаяв”, – дейдиган бўлди.

Рус мактабида, бармоғида ўнгача санай олмаган Алишержон, иккинчи, учинчи синфга бориб ўзга тилда анча-мунча тили чиқиб қолди. Нафақат сўзлашиш, балки куй-лай ҳам бошладим.

Муסיқа муаллимимиз Виктор Ивановичнинг таъбири билан айтганда, каминанинг “слуши” яхши эмиш. Албатта, яхши бўлмай-чи! Йўрғақда ётган кезларимданоқ деворимиз орқасида янграган Маъмуржон ҳофизнинг нолаларидан баҳра олганларим зое кетмаган, албатта. Онамнинг айтишларича, бешиқда уйқуга кетишим учун ҳам муסיқа қўйиб беришган экан, унча-мунча муסיқа эмас, фақат мумтоз – мақом оҳанглари бўлиши керак, аллалару яллаларга қулоқ солмаган эмишман. Деворимиз ортидан атоқли ҳофизнинг машқлари ҳар доим ҳам янграб турмагани боис (оналар нимага қодир эмас!), бошқа бир девор-дармиён кўшнимиз Абдуфаттоҳ шинавандадан, девор орқасидан бўлса-да, Маъмуржон акага тақлид тарзида ўхшов-беўхшов бўлса ҳам “Э, сабо” ними ёки “Савти сувора” ними хиргойи қилиб юборишни сўрар эканлар.

Хуллас, мактабда устоз ўргатган аксари сиёсий қўшиқларни авж пардалари ила бе-малол қойилмақом ижро этишни ўргандим.

Кунлардан бир кун нуфузли катта беллашувда “Хотят ли русские войны” қўшиғини (каминадан олдин ижро этган Бернес Маркмиди) ижро этадиган бўлдим. Устозим Вик-тор Иванович репетициялар чоғида ушбу қўшиқ матнини ёд олдириб “Спросите у жены моей...” ўрнига “Спросите у сестры моей...” деб ижро этишимни бир неча бор уқтирди, нима сабабдан бундайлигини тушунтириб ҳам ўтирмади.

Ҳашаматли концерт зали. Залда бўш ўриндиқлар қолмаган. Бутун Тошкент шаҳридан мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилар томоша кўриш, маданий ҳордиқ чиқариш ниятида келишган. Танлов концертида саҳнага Виктор Иванович гармонини қўлтиқлаб, омонатга олинган уст-бошда, биринчи бор бўйнига капалакнусха бўйинбоғ таққан каминани олдиға солиб савлат билан чиқиб борди.

Аммо бу ёғи чатоқ бўлди, нега бундай бўлганини кейин, кеч тушундим.

Хуллас, қўшиқ айни авжиге етганда, “Хотят ли русские войны, спросите у сестры моей”нинг ўрнига баралла хўроздай қичқириб: “спросите у жены-ы-ы моей!” – деб юборибман.

Ҳамма кулиб юборди. Кулги аралаш қарсақбозликни айтмайсизми! Очиғи, каминага оломоннинг бемаврид кулиши ғалати туюлди, илло қарсақлари ёқиб тушди.

Бироқ мен йўл қўйган “сиёсий хато” қимматга тушди, охир-оқибат қўшиқ ижроси чоғидаги ўзбошимчалигим учун мактаб саҳнасидан батамом бадарға қилиндим ва ўша қўшиқнинг ўрнига ўзимизнинг “Жонон бўламан деб ҳаммани куйдирасанми...”ни хир-гойи қилиб юравердим.

* * *

Ўзим зиғирдайман-у, бир талай касбнинг бошини тутиб қўйдим. Муштдай бошимга қўйволиб саватда ширмой ташидим, кабобпазга шогирд тушдим, мурч сотдим, чойхонада дастёрлик қилдим. “Кеб қолинг, қайноқ нон!”, “Бўрсилдоқ тандир нон!”, “Кеб қолинг, қўй гўшtidан думбали кабоб!”, “Гатоб!”, “Қора мурч – чёрный перец!” ...Бу каби ҳайқириқлар ёд бўлиб кетди, азбаройи тушларимда ҳам уйқу аралаш бақириб қолар эканман.

Чойхонани айтмайсизми, чойхонани!

– Ҳў, бола, кўк чой!

– У-ў, жиян, иккита памил чой опке!

– Яхнасидан опке. Томоқ қақраб кетди!..

Чойхўр мингта, дастёр битта. Бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Шом яқинлашди дегунча, оёқлар зирқирайди. Издиҳом сийраклашганда нафас ростлайман деган хаёл... ҳа, ҳали ҳордиқ чиқариш қаёқда, дам олиш ҳақидаги хаёлдан сармаст бўлиб турганимда чойхоначи амакининг “Ҳа, бўлақол”и авжиге чиқади.

Кунига камида юзта, айрим кунлар эса икки юзтагача чойнак ва пиёлани кул билан обдан ишқалаб ювиб тўнкариб қўйишим керак. Кейин Худонинг берган куни чойхўрлардан ортан-қолган бир қоп бурда-сурда нонни орқалаб “Қайдасан, Самарқанд дарвоза”, дея йўлга тушаман. Чойхоначи устоз – Фармон шоирнинг ҳовлиси ўша томонда...

Чойхонамизнинг кунда-шундалардан бири, бу – раҳматли Фулом чўлоқнинг маишатчи ўғли Саидваққос.

Тирик жон борки, нафси бор. Илло, нафсда ҳам меъёр бўлиши керак-да, шундай эмасми? Саидваққос ҳазратим эса қиттак-қиттак кўринса, бу ёруғ дунёни унутадиган хилидан. Шу ўй-хаёлда чойхонани иккинчи уй қилиб олди. Онаси бизнинг остонага келиб, арзандасини чақиргани-чақирган:

– Саидваққос! Кеч бўлиб кетдию жувонмарг, уйга қачон кирасан?

Нариги сўрида мудраб ўтирган Саидваққос кўзини ишқалаб:

– Ойи! Кеч бўлган бўлса, ҳа, соат бир бўлгандир, икки бўлгандир, – деб жавоб берди. Оппоқойим соддалигига бориб:

– Ҳа, ўқимаган, бир-иккини бойлаб қўйибдими санга? Ўн дегин, ўн бир дегин! – дея зарда қилади.

Қараса, онаси бўш келмаётир, уйга, ўттизларни қоралаб қолган арзандаси онаси олдиға чайқалиб тушиб боради.

Ўғлининг афти-ангоридан ичганини сезган она койишни давом эттиради:

– Яна ичдингми, бетавфиқ?

– Ойи! – дейди дўриллаб болажон.

– Нима ойи, дард ойи, бало ойи!

– Намунча, ойи? Ҳа, ичган бўлсам, юз грамм-икки юз грамм ичгандурман, – дейишига бўш келмаган онаизор бор кучини йиғиб:

– Юз, икки юз грамм ичиб нима қиласан? Ичсанг, атиги бир кило ич. Икки кило ич!

Онаси, барибир, ҳеч вақони тушунмаган Саидваққосни жавраб-жавраб олдиға солиб олиб кетади.

* * *

Китобга ўч бўлдим. Мактаб кутубхонасидан тўртталаб, бешталаб китоб ташидим.

Рус адабиётидан дуч келганини ўқийвердим. Кутубхоначи иштаҳамни кўриб, жилмайди. “Вот молодец. Хороший мальчик!” – деди. Сўнг энсаси қотадиган бўлди. Китоб беравериб чарчади, чоғи.

Барини ўқиб битирдим. Пушкиннинг “Шоҳ Салтан”, Чеховнинг “Каштанка”си, Толстойни “Холстомер”ини ҳам бош кўтармай ўқидим. Баъзиларини ўқиб таъсирландим, ўпкам тўлиб, йиғладим.

Кутубхоначи Алия опа китоб бермай қўйди. “Син каллахоналиқдан ташқари тиги малайларни ҳам грамотаси чиқсин”, – деди.

Бахтимга бозордан чиқаверишда, Каллахомага кираверишда, илгари кулоқ бўлган бойнинг уйида қироатхона очилди.

Болалар кутубхонаси иккинчи уйимга айланди. Қўлимдан ёзув-чизув, расм чизиш келгани боис, кутубхоначининг дастёрига айландим-қўйдим. Менга ишониб муҳим вазифаларни топширишди. Каллахоналиқ китобхон болалар адашиб кетишмасин, деб ҳар бир китоб жавонига “Русская литература”, “Зарубежная литература”, “Узбекская литература”, “Фантастика”, “Поэзия”, “Отдел фолианта”, “Прочая литература” каби сўзларни чиройли, нақшинкор, рангли ҳарфларни соялик қилиб ёзиб бердим.

Кутубхоначи Ёқут опа бамисли ёқут топиб олгандек мени бироз жаҳлдор Арофат опа деган бошлиққа рўпара қилиб мақтади. Эриб кетдим. Менинг расмларимдан, ёзувларимдан кутубхона деворларида соғ жой қолмади, ҳисоб. Меҳнатимни ҳурмат қилиб, ичкарига, ҳеч ким қўйилмайдиган фолиант нашрлар бўлимига кириб туришга ҳам рухсат беришди.

Бу масканга қаноат қилмай, назаримни бозор ичидаги “Октябрь” (Турон) кутубхонасига қаратдим. Чунки барча рус ва чет эл адиллари асарларини шу ердан топиш мумкин эди. Менга Худо берди: роса кўп китобларни ўқиб туширдим, Жек Лондон, Майн Рид, Эрнест Хемингуэй асарларининг мағзини қақдим. Ҳатто XIX аср рус адабиёти қахрамонларига тақлид ҳам қила бошладим.

Тез кунларда кутубхонанинг “Полк ўғли”га айландим. У ерда ишлайдиган яҳудий опалар мени ўғилларидек кўра бошлашди. Тасвирий санъатга оид альбом, каталог ва журналлар кўп эди ул даргоҳда. Рухсат бор. Китоб хазинасига кириб, нарвонларга чиқиб, рассомлар ҳақидаги ҳали босмаҳона бўёгининг ҳиди кетмаган альбомларни варақлаб завқ оламан. Янги китоблар ҳиди маст қилади. Режалар тузаман.

II

Ижодий фаолиятимга пойдевор Лабзак кўчасида жойлашган ўқувчилар саройида қўйилган.

Рассомчилик тўғарагига бўлган ихлосим шу қадар катта эдики, кичкина этикчаларимни кийиб олиб, қишин-ёзин, дўл ёғса ҳам, тош ёғса ҳам саройга қатнайман. Саройга ета-етгунча Лабзак кўчаси бўйлаб еттита баланд тепаликни босиб ўтишим керак. Мен учун булар тепалик эмас, тоғ. Ортада қолган тоғларни санаб бораман. Йўлнинг адоғи йўқ. Баъзида бахтимга қўша отли “Абдуқашқа” арава ўтиб қолади. Аравага тармашман. Аравакешини хипчини етмайди менга, етса ҳам арава тагига осилиб беркиниб оламан. Бу маҳоратим келажакда, трамвай ва троллейбусларда осилиб, қуён бўлиб юришларимда роса асқотди.

Йўл паст-баланд, бора боргунча Лабзаксой гоҳ шаршарадек қуйилиб, гоҳ сокин жилвираб, гоҳ жўшиб оқади. Орамизда пойга бошланади, сой мендан ўзаман дейди, мен сойдан.

Олтинчи тоғдан сўнг еттинчи – сўнги тоғ орқасидан мен севган сарой дарбозаси кўринади. Манзилни кўриб юрагим ўйнайди. Оёқни қўлга олиб чопаман, жонли одамни – онажонимни соғингандек соғинаман. Тезроқ етиб боргим, дарбозадан ўзимни ичкарига ургим келади.

ИЗО тўғарак аъзосиман. “ИЗО” – бу “тасвирий санъат” дегани. Мактабимизда осилган эълонни ўқиб қўшним Раззоқ билан биринчи бор ушбу даргоҳга қадам ранжида қилганмиз.

Раззоқ Манноповнинг отаси “Городежда”нинг директори. Маннопдан ташқари оилادا яна ака-ука, опа-сингиллардан тўққизтаси бор. Уларни Гуручариқда дала ҳовлилари бўлиб, ҳар шанба-якшанба кунлари, ўнта бола, отаси бошчилигида шаҳар чеккасига равона бўлишади.

Раззоқнинг адаси Шопур аканинг кайфияти яхши бўлганда, мен ҳам ўн биринчи бола бўлиб машинага чиқаман. Қўштутда ҳаммамиз биттадан музқаймоқлик бўламиз.

Баъзида музқаймоқни охиригача ялаб-юлқаш менга насиб етмайди, ярим-ёрти бўлмай Раззоқ олиб кўяди. Дўстим ҳисоб-китобга, олди-бердига жуда пухта. “Мараж-

ний адамни пулига келган”, дейди. Шу хавотирда Ачаободга етгунча музқаймоқни гум қиламан...

Тўгаракка қатнашимни эшитиб дўстимнинг онаси Хатира опоқи бебошроқ арзандасини менга қўшиб ижод этиб келишга жўнатадиган бўлди.

Машғулотда чизиш учун янги натюрморт қўйилган. Натюрморт қахрамонлари – қандайдир қуш тулупи, олма ва энг қизиғи, оддий товуқ тухумига ўн баробар келадиган, гипсдан ясалган катта оппоқ тухум.

Тўгарак аъзоларига давлат томонидан бир варақдан қоғоз, бўёқ, чўтка берилади.

Чизишни қўркмасдан рангда, сув бўёқни оқизиб-оқизиб бошладим.

Қуш учиб кетишга тайёрдай жонли, олма еб қўйишга тайёр дум-думалоқ чиқди, “дода” тухумни ўхшатиш меҳнат талаб қилди, тер тўкишга тўғри келди. Тухум оқ эмасми, ўхшатиш қийин, рангни нозик, бўёқни суюқ, сояни қуюқ бердим. Бинойи чиқди.

Раззоқ менга эргашди, бироқ у тухумни ўхшатолмади – қовун туширди. Нозик ранглар ўрнига жигарранг ва қора рангларни аямади, жундор қоп-қора кир тухум чиқди.

Домламиз Роза Ҳафизовна Сафина барчанинг расмларини куриб маслаҳат бериб, бизга яқинлаша бошлади.

Раззоқнинг чизган тухумига ишора этиб: “Ўласан!” дедим, вазиятнинг қалтислигини тушунган қўшнимизнинг арзандаси, отни қамчилаб: “Ёзилиб келсам, майлими?” деб қўл кўтарди. Домла янги бола бир балони бошлаб қўймасин дея, ўша заҳоти рухсат берди.

Раззоқ мингга қўйиб, қуённи ростлади, Каллахона томон ошиқди. Рассомлик фаолиятига яқун ясалди.

Тўгаракда қиши билан қумғон, обдаста, палак, чойшаб, дўппи, гипсдан ҳар хил разеткалар ва қушлар тулупларидан натюрмортлар чиздик. Расмда ушбу буюмлар “материальный” чиқсин, яъни қумғон мисдан ишлангани, разетка буюмларнинг гипсданлиги билинсин, қушларнинг патлари парпираб момиқдек чиқсин, гипс оқ бўлганлиги сабаб соялари нозик чиқмоғи керак, деди. “Хўп”, дедик.

Ёз ва куз ойларида қовун, тарвуз, ҳандалак, узум, олма, шафтоли, нок, олхўри, гипс ва қовоқларни натюрморт қилиб чизамиз.

Бир куни ҳўл мевалардан чиройли палакнинг фонидан натюрморт чиза бошладик. Натюрмортни бирваракайига чизиб тугатиш мушкул иш. Вазифани адо этишни эртанги кунга қолдирдик. Эртасига қўлларни ишқалаб илҳом билан хонамизга кириб келдиг-у, ҳайкал бўлиб қотдик. Расм чизишга мўлжалланган мольбертлар (дастгоҳлар) кўчага олиб чиқиб ташланган, натюрмортдан эса асар йўқ.

Бу аҳволни кўрган устозимиз гангиб қолди. Кейин “қидирув” ва “тергов” ишлари бошланди. Фаррош Озода хола кўрсатмалар берди. Масала ойдинлашди.

Биз кетгандан сўнг янги тайинланган фаррош опа хонамизга ўз ишини бажаришга кириб, биз чизиб тугатмаган натюрмортни, болаларим менга илинибди дея, паққос туширибди. Қолган меваларни увол бўлмасин дея, халтага солиб олиб кетибди.

Темир жиҳозларга (мольберт) келсак, саройга янги тайинланган (собик полковник) директор бу лаш-луш, темир-терсақларнинг дастгоҳ эканлигини англамай, ташқарига олиб чиқиб ташлашга буйруқ берган экан.

* * *

Ёз кунлари тўгаракка бормайман. Эски шаҳардаги чакана ишларда бандман. Умуман, дам олиш куни йўқ. Бизнинг Эски шаҳарда дам олиш яхши фазилат ҳисобланмайди.

Сентябрни кутаман. Лабзак кўчасини, ўқувчилар саройи дарвозасига зиналардан кўтарилиб кириб боришни, этюдлар чизадиганим сарой паркни қўмсайман.

Ишдан қайтсам, онам хат узатиб, “ўқи”, деди. Ўқидим. Ифодали ўқидим, таржима қилиб ўқидим.

Во-ей, ўртоқлар-ей, кўзимга ишонмадим, кайта-қайта ўқидим. Республика кўриктанловида мукофот олибман. Машинкада ёзилган чиройли хатда болалар ижодиёти декадасида “Она Ватан” асарим учун биринчи даражалик диплом ва мукофот билан тақдирланибман. Хатни тагида бир эмас, уч одамнинг имзоси бор, бироз хирароқ урилган тамғаси ҳам бор.

“Қандай мукофот?” дерсиз. Ҳолиб бўлганим шарофати билан мени бир гуруҳ менга ўхшаган омади келганлар билан узоқларга олиб кетишармиш, самолётда олиб кетишармиш, бир ойга!

Кавказортига, Қора денгизга, Сухуми, Батуми, Сочи, Новороссийск, Керчь, Ялтага борар эканмиз. Ҳатто “Артек” деб бутун дунёга ном чиқарган болалар лагерига ҳам ташриф буюрар эканмиз.

Ах-ей, ах-ей! Мана энди каминани менсимай юрган кабобчи, ўртакаш, чойхоначи, энг алам қиладигани “Алишер новвой” деб мазах қиладиган Раҳим патакка ҳам, бойвачча Раззоққа ҳам, Қосим шақилдоқнинг ўғли Шокир шанғига ҳам алам қилсин! Бир кўриб кўйишсин!

Самолётда Ватан узра учишимни, Қора денгизда кемада сузишимни, Артек тоғларида Аю-тоғ, Ай-Петри чўққиларига чиқишимни тасаввур қилдим.

Саёҳатда чизган расмларим билан қайтгач, “Свердлоп”да шахсий кўргазма қиламан, асарларим олдида камтарона туриб бераман. Синфимиздаги Шарифа деган қиз кўриб кўйсин. “Вой, бу ўзимизни Алишерми?” деб, оғзини очиб қолсин, “ҳай-ҳай, зўр-ку!” – десин.

Кавказ тоғларида драма тўғарагидаги артист қизлар билан қувлашиб юрсак, энг чиройли артист қизнинг рўмолими, шарфими шамолдан учса, бамисли ҳинд фильмлари “Сангам”, “Садоқат” қаҳрамонларига ўхшаб мен уларни тутиб олсам! Сўнг... Денгизга калла ташлаб, кўрқмасдан узоқларга сузиб кетсам... Сузиб кетатуриб орқага қарасам, узоқда қирғоқда бир қатор қалдирғочдек қизлар хавотирда, баъзилари кўзида ёш билан туришса...

Гуруҳдаги артист ва раққоса қизларга раҳмим келди. Орқага бурилиб сузишга аҳд қилдим. Қулочни катта отдим.

Ҳа, сузишни биламан-да! Ким, бўлмаса, холамникига, Тешикқоққа борганда Кайковуз сувида нақ Тахтапулдан Қумлоққача бир неча кўприк тагидан оқиб ўтиб, сузиб келган? Мен-да!

Ана, уйга ҳам қайтйман. Самолётдан кузатаман, ана “Тошкент” деган ёзув, аэропортда карнай-сурнай садолари янграпти. Тумонат одам!.. Бутун мактабимиз, бутун Каллахона, ана бор-э, бутун Эски шаҳар мени кутиб олишга чиққан, ўртада онам, кўзларида қувонч, соғинч ёшлари, кўлларида даста гул билан турибди.

Хуллас, таъсирландим, ғуруландим.

Бироз ўзимга қараб олай, дедим.

Қўлим билан пионер боғичимни тўғрилаб кўяй десам, бўйнимда галстук йўқ. И-и-и, галстуксиз “Артек”ка бориб бўладими? Кўзим очилгандай бўлди. Осмондай ерга тап этиб тушдим.

Рўпарамда онам ҳовлимизда кўлларида чўлтоқ супурги, менга ғалати қараб турибди. Тез ҳушимни йиғдим. Ҳали ҳовуримдан тушолмай мулойимлик билан: “Ойи, хатга нима дейсиз?” – дедим. Онам қисқа қилиб: “Бор, ишингни қил!” деб қўя қолди.

Онам айтган бир оғиз жумланинг остида “Сенга ким қўйибди, болам?” деган ўксикларга тўла маъно ётганини кейин билдим. Пешона шўр экан. Кўргилик экан. Саёҳатга менинг ўрнимга танловда иккинчи ўринни олган Валера Дергачёвни жўнатишди. Валеранинг ижоди, бўлажак истиқболи матбуотда зўр ёритилди. “Ленин учқуни”, “Пионер Востока” газеталари, “Гулхан”, “Ғунча” журналлари ва ҳатто “Қизил Ўзбекистон”да ҳам “аюҳаннос” солишди. Валерага “Оқ йўл” тилашди, “Ой бориб, омон қайт”, дейишди.

Мен эса... менинг борар-келар жойим Эски шаҳар бозори билан Каллахонадан на-рига чиқмади, турли касбларни эгаллаб юравердим.

Портрет чизишни Шопаёзи амакидан бошладим. Нега энди келиб-келиб айнан Шопаёзи амакининг қиёфасидан?

Маълумки, менга ўхшаган ёш расомлар қарияларни чизишни хуш кўришади, чунки уларни юзларида маъно, мусаввирлар тили билан айтганда, шакл ўйини бор, харитани эслатувчи чизгилар кўп, ўнқир-чўнқирлар бисёр бўлиб, расмни эгасига ўхшатиш осон кечади.

Ёш одамнинг нимасини чизасиз? На соқол бор, на мўйлов, бет сип-силлиқ, кўсага ўхшаса. “Майсаранинг иши” спектаклидаги Ҳидоятхонга ўхшаганларнинг пичоққа илинадиган нимаси бор?

Чизсанг обрўли, ёши катта одамларни чизмоқ керак.

Шопаёзи амакининг нуруний қиёфаси ижод завқимни кўзгатди. Амакининг эски чопони ўрнига бухороча зар чопон кийғизсангиз борми, нақ Алишер Навоийнинг ўзгинаси.

Ул зот менга деярли устоз.

Маҳаллада ўтадиган анжуманларда катта ошпаз Мўмин акадан сўнг кичик 30-40 килолик ошларни дамлайди, ёнларида ўзим ўчоқ қазийман, ўт ёқаман, дуо оламан. Устоз-шогирд ҳазиллашиб ҳам тураимиз.

Қосим шақилдоқ уйдаги маъракада ошнинг ер ўчоғини ўз қўлим билан қазидим.

Ушбу юмушни маҳалла йигитлари ичидан устоз фақат менга топширади, гавдага қараб бўлса керак-да...

Устознинг ёмон одати бор. Ўчоқ кавлашни бир бошлаб тугатмагунимча нафас ол-дирмайди, тепамда энгашиб оёқларини кериб олиб “Ҳа! Ҳа!” деб тураверади. Ўша куни мен, шўрпешона, тўхтамай иккита ўчоқ қазишимга тўғри келди. Сабаби, биринчи ер ўчоқни тугатиш арафасида икки-уч кетмон қолган тупроқни сидириб чиқариб ташла-ётсам, кетмон бир нарсага тақ этиб урилди. Юқорида кузатиб турган устоз тақиллаган водопровод қувири эканлигини билиб:

– Алишер полвон, бу ўрани ташлаб бошқа ердан қазинг, ҳа, айланайин полвоним-дан! – дея тоза энсамни қотирди.

Қазимай кўйгим келди. Бироқ ориятим йўл қўймади. Қовоғимнинг пешайвони тушиб кетди.

Бунинг устига, иккинчи ўчоқни қўйлар боғланган оғилхона ёнидан қазиб қўйибман. Устоз ёғни доғ олдириб гўштни ташлагунича оғилхона меҳмонлари – қўй жониворлар бири олиб-бири қўйиб маърайверишди. Маъраганда ҳам оғилхона тахта деворига ча-кақларини қўйиб олиб бўзлашарди.

– Алишер, жониворларга у-бу нарса ташлаб қўй, зора тинчиса, – деди устоз тоқатсизланиб. Узимниям асабим қақшаб турганди, бу гапдан қувватланиб, ҳалиги бефаҳмларга ўра қазинган белкурагимни отдим.

Ўша кезларда ҳукумат тўй-маъракаларни қисқартириш борасида фармон чиқарди. Амалий ишлар олиб борилиб, кўп ошпазлар, ўртакашлар, бир қайнови ичида чой дам-ловчи самоварчилар, отарчи ҳофизлар, карнай-сурнайчилар ва ҳатто тўйларга чорлов-чи ҳангилар ишсиз қолди. Хадрадаги чойхонанинг олдида ҳақ деб тўй-томоша бошла-ганларни пойлаб ўтирувчи карнай-сурнайчилар кўпайгандан-кўпайди. Илгари карнай-сурнайчиларнинг борлигини белгилаб, дарахт танасига биттагина доира осиларди, энди барча шохларга доира осилди, дарахт шўрлик кўзга узоқдан доира дарахти бўлиб кўринади.

Устига-устак, “гадонинг душмани гадо бўлади”, деганларидек, Шопайзи устозни ҳам Худо урди – Қаллаxonанинг ёмонлари ош пишираётган қозонларига бир парча димиққан думба ёғ ташлаб, кўпчиликнинг ошини бузишди ва устоз ошпазликдан қўл силтаб, иморат устачилигига юз тутди.

Катта ош дамламаганларидек, Шопайзи уста ушбу соҳада ҳам ҳаваскорона чакана-чукана юмушларни бажариб юрарди.

Қаллаxonадаги кичик шаҳар ҳовлимизда бир туп олма дарахти, бир туп узум ва бир пол кўкат ўсади. Бошқа ўсимликларга жой йўқ. Ҳовли ҳам мўъжазгина, дастрўмолдек келади. Сув қувири ҳам йўқ. Бутун Қаллаxonадан ҳовлима-ҳовли ўтиб келадиған ариқлар кўмилиб кетган. Зарурати қолмагач, ҳамманинг ҳовлисида бўлган ҳовузчалар ҳам ўз-ўзидан кўмилиб йўқ бўлди.

Сув бўлмагандан кейин ҳовлининг шўрхоки чиқиб, жазирамада бечора ўсимликлар зўрға жон сақлайди.

Ҳовлидаги аҳволни кузатган онам ғайрат қилиб кўчадан водопровод олиб кирди. Йўлак қўшнилари пойлаб тургандек, қувурлаб ўзларига учирма қилиб олишди. Сўнг “устозингни чақир, заказ бор, узумга сўри керак”, – деди.

Амаки билан ишни бошладим, устознинг ҳаракатларини астойдил кузатдим. Уста-чилик касбидан сабоқ ола бошладим, ўргандим. Устозга миҳ узатиб турдим, у эса ҳар миҳ қоқишдан олдин тешани бир ёққа қўйиб олиб, қўл очиб узундан-узоқ дуо қилади, сўнг бисмилло деб, тешанинг орқаси билан миҳга ура бошлайди.

Ҳар урилган уч миҳдан иккитаси эсон-омон қийшайди, миҳ боёқиш Г ҳарфига, баъ-зида Л ҳарфига ўхшаб қолади, омбур керак бўлади. Узатаман. Қийшайган миҳни чопиб бориб йўлакдаги харсанг тошда тўғрилаб келаман.

Иш қизигандан-қизиди. Қош қорайганини ҳам сезмай қолибмиз. Устоз мўъжазгина сўричанинг тепа қисмига чиқиб олиб рейка ташлайди. Ўнг ва сўл томонларидан аста секин қотира бошлайди. Зеҳн ила устозни кузатаман. Эътибор ила кузатаман.

Бир маҳал устози азим менга ожизона қараб: “Алишер, афандининг ишини қилиб қўйибмиз-ку”, – деди, қафасга тушган ўғри мушукдай аланглаб.

Разм солсам, кеч кириб қолиб чарчаганлариданми, сўрини орасидан белларигача юқорига кўтарилган ҳолда, икки ёнларидан ингичка тахтача қоқиб, ўзини ҳибсга олиб ўртада қолиб кетибди устози азим.

– Омбурни олиб чиқиб, мени қамоқдан қутқазинг, полвон, – деди.

Бу – кечга бориб, устозни менга ишониб топширган биринчи мустақил вазифаси эди.

* * *

Манзара чизишга қизиқишимга XIX асрнинг катта рассомларидан Саврасов сабаб бўлди. Таниқли ижодкорнинг ҳаёти бир текисда ўтавермаган экан. Китобда ўқиганим бор: гарчи бу рассом ичкилик оқибатида забун бўлиб, ушбу гузал дунёни тарк этган бўлса-да, унинг “Дала йўли”, “Гўнқарғалар келди” асарлари менга хуш ёқади.

Унга тақлид қилдим, нусха кўчирдим, завқландим. Бўёқлар ёрдамида шу рассомдек табиатда бор нозик ҳолатларни айнан “живой” кўрсатишга ҳаракат қилдим.

Каллахонанинг бариси шаҳар ҳовли эмасми, кенгроқ манзара қидириб, нарвон қўйиб, томга чиқдим. Ғир-ғир шабада. Енгил тортидим. Чуқур-чуқур нафас олдим. Томга чиқсангиз бир ҳид бор – юракни ўйнатади, руҳиятни кўтаради, ажиб бир ҳолатга кириб борасиз. Томсувоқдан чиқар эди ўша ис.

Томга чиқиб расм чизишни одат қилдим. Ўз томимдан манзара чизиб бўлиб, ўзга томларга ўтдим, лекин эгилиб, пусиб ўтдим. Қўшни ҳовлиларга назар солгим келди, аммо қаролмадим – уят-да, аёл бор, қиз бор дегандек. Бундан ташқари, аларнинг отаси, акасидан кўрқдим. Эски шаҳар аҳли чапани халқ. Улар билан ҳазиллашиб бўлмайди.

Ижод қурмагур, нозик нарса-да, эркинликни талаб қилади, лекин ишни қонун расамади олиб бормасангиз, нақ халқнинг назаридан қоласиз-да.

Томда туриб узоқларни кузатдим, чиздим. Каллахона масжиди орқасига қипқизил оловдек бўлиб ботаётган қуёшни чиздим. Эгилиб олиб томдан ўсиб чиққан лолақизғалдоқни осилиб турган ғунчалари билан чиздим. Чап қўл Каллахона томонда Ишқивот маҳалласи орқасида савлат тўкиб турган Кўкалдош мадрасасини чиздим, Хўжа Аҳрор масжидини чиздим.

* * *

Табиат манзараларидан этюдлар чизишга ўзим қатнайдиған ўқувчилар саройининг парки қўл келди. Шийпонга жойлашволиб, бозордаги устозлар ўргатгандек “бисмилло” деб оппоқ қоғозга бўёқ чаплаштира бошладим. Қўл келиб қолган эмасми, боғни туманли ҳолатини бошлаб тасвирлай бошладим.

Табиатга ўйчан қарадим, кўзимни қисиб қарадим, орқага-олдинга бориб-келиб қарадим.

Ҳали суви қуримаган асаримни тўғарак раҳбаримиз Роза Сафинага кўрсатиб, мақтовни пойладим.

Берилган баҳо кутганимдан ҳам зиёда бўлди-ёв. Домла қимматли фикрларини аниқ ва қисқа ифодалади:

– Малайим, син хакинда художивинний училише скучат ита! – деди.

Қаноат ҳосил қилдим. Мени кутиб турган даргоҳга боргим келиб, синовларга тайёрлана бошладим.

* * *

Ёмғир шивалаяпти. Мактаб ҳовлисидаги шийпончадан ердаги қўлмақларни, уларнинг биқир-биқирлаб қайнашини кузатиб турибман. Орқамдан расм ўқитувчимиз Раиса Мечеславовна келиб:

– Хўш, рассом бола, нима қилаяпсан? – деса, рассомлигимдан ғурурланиб:

– Эҳ, была-бы сейчас бумага с красками, написал бы я эти лужи, как в картине, у Саврасова “Проселок!”¹ – деб юбордим.

Жавобимдан устоз тўлқинланиб кетди, оналарча меҳр билан пешонамдан ўпди.

* * *

Айни саратон кунлари қўлда чўмилишни қайси бола ёқтирмайди.

Онам Каромат опанинг уйида тарбия масалалари жиддий қўйилгани боис Бешёғочдаги ўша машҳур қўлга бориб чўмилишга ҳар доим ҳам рухсат берилавермайди.

Ундай жойларга боришга рухсат сўрашни ўзи бизнинг хонадонда бемаънилик. Агар рухсат сўралганда ҳам қисқагина: “Бор, юмушингни қил!” деган жавоб олинади.

Керак бўлганидан сўнг ижозат сўрашнинг минг хил усулини ўйлаб топаман. Рухсат олиш илинжида уй ишларига киришиб кетаман. Дастрўмолдай ҳовли бўлгани билан лой ишлари, дурадгорлик, турли хил таъмир юмушлари етарлидан ортиқ.

Ишлар бошлаб бажарилади.

Ахир, кун бўйи қилинган меҳнатдан сўнг чўмилиш керакми?

Афсуски, ҳовлимизда душ, мўрча йўк, ювиниш, тараниш дегандек, инсон ўзига қараши керак. Ювиниб-тараниш баҳонасида ҳаммомга рухсат олиб равона бўламан.

Эски шаҳарда учта ҳаммом бор – иккитаси эскидан қолган, еттита-сақкизта гумбаз-

¹ Эҳ, ҳозир қоғоз билан бўёқ бўлсами, шу қўлмақларни худди Саврасовнинг “Дала йўли” картинасидек чизган бўлардим.

ликлари. Бири Чорсудагиси, иккинчиси бозор ўрталлиғида, Махсидўзликда жойлашган, учинчиси – замонавий ҳаммом, у узоқда, Себзор даҳасида жойлашган.

Менга ҳаммомга боришга бир шарт билан рухсат берилади. Қўлимда бир бўлак кир совунни ёки Фарғонада чиқадиган атир совунни майда катакли оқ сочиққа ўралган ҳолда, қўлтиғимга қистириб кетишим шарт.

Албатта, уйдагиларга Чорсудаги эски ҳаммомга кетяпман, узоқ қолиб кетаман, навбат кўп, дейман, ўзим эса тўппа-тўғри Чорсудан 1-тромбойга ўлтираман. Қарабсизки, камина Чақар орқали Бешёғочга келиб турибди-да!

Аввал уйдан чиқаман. Йўлак тугаб “катта” кўчамиз – Қизил тутга бурилишим билан Ҳури Пошшонинг қийшайган уйи келади.

Ҳар гал қўлтиғимдаги совунни шу уйнинг лойсувоқ томига улоқтираман. Чунки қўлда совундан фойдаланиш ман этилган. Ахир, у ер маданий ҳордиқ чиқазадиган маскан-да!

Агар Пошшонинг томидан совун деган матоҳ ўсиб чиқадиган бўлганда эди, каминанинг ул ерда экиб кетган совун бўлақларидан икки хил ўрмон ўсиб чиққан бўлур эди. Бири атир совун, иккинчиси қора – кир совун ўрмони.

Бозордаги мўрчага бормаслигимнинг сабаби – биринчидан, жуда ҳаммом иссиқ, иккинчидан, навбат катта, ҳар ярим соатда ҳаммом ходимининг “Келинг, битта!” деган наърасини пойлайвериш кунингиз ўтади, учинчидан ҳаммом бўйича қўлоғи тешилмаган бутун тоғора анқонинг уруғидан камёб. Энг қизиғи, номигагина осиб қўйилган, жуҳудларнинг артелида яратилган омонат қўлфни четга суриб жавончадан жомакор кийимнинг тинч турмай “қуён” бўлиш одати ҳам йўқ эмас.

Бешёғоч кўлида эса яхши, баданга совун сурмайсан, сув муздаккина, қўлчани катта очиб эски шаҳарчасига чапиллатиб-чапиллатиб сузасан. “Оҳ-ей, воҳ-ей” деб сузасан. “Оромижон” деб сузасан.

Бешёғочдан нон заводининг бир тарафи кўл томонга чиққанлиги сабаб у ердаги савобхўр ишчи ўрис опалар чўмилавериш кўкариб кетган биздайларга синган ойна дарчаларидан иссиқ нон улашишади. Бўлка нонни дарча тешигидан бўлак-бўлак қилиб узатишиб, қиқир-қиқир кулишади. Бўлка ноннинг исини, мазалигини айтмайсизми? Биз болаларнинг назаримизда, Чорсунинг ширмойи ҳам, Бешқайрағочнинг ёпган нони ҳам, Чигатойнинг патири ҳам “серий буханка” билан беллашолмайди.

Биз ногора қоққан қорнимизни тинчлантираемиз, кўлдан келганча опаларни дуо қилаемиз, “испасиба”ни аямайемиз.

III

Чорсу бозори – Эски шаҳарнинг юраги, унинг қоқ ўртасида, Эски жўва ва Чорсу ораллиғида жойлашган. Худди чуқурликдаги патнисни эслатади.

Бозор атрофидан унга Чақичмон, Сағбон, Қорасарой, Себзор, Махсидўзлик, Уйғур, Лабзак, Қизил тут, Самарқанд дарвоза кўчалари оқиб келади, бозорда одамлар чумолдек, ўрамани ташкил қилгандек қатнашади.

Бозорнинг талайгина номлари бор – Октабрь бозори, Паст бозор, Картошка бозор, Кўк бозор, Чорсу бозори, Эски жўва бозори.

Менга қолса “Паст бозор” дейман. “Паст бозорга тушиб чиқ”, “Пастга тушиб чиқ”, “Пастдан нон олиб чиқ” дейиш осон-да!

Бозоримиз Каллахонанинг кунчиқар томонида жойлашган, бизнинг маҳаллаимизга девор-дармиён кўшни. Ундан тонг қоронғисидан то шом қоронғисигача шанғиллаган овоз эшитилади.

Мўйсафид бозоримиздан яхлит, мумтоз мусиқа эшитиладигандек. Ушбу шовқин баҳайбат ҳайвоннинг уф тортиб хириллашини эслатади. Азонда ўрнингдан бисмилло деб турсанг ҳам, Худога шукур дея ётаётганинда ҳам шу аҳвол. Саҳнада ўрисларнинг машшоқлари қатор-қатор ўтириб чаладиган симфонияга ўхшайди. Мусиқанинг кўлами кенг туюлса ҳам, ҳеч вақони тушунмайсан.

Бизга бу бемаъни шовқин халақит бермайди, аксинча, хуш ёқади.

Каллахонани ҳам тинч жой, деб бўлмайди. Маҳаллаимизнинг дастрўмолдек келадиган ҳовличаларида ҳаёт қайнайди. Бу ернинг ҳаёти бозор билан чамбарчас боғланган – новвойлар, қассоблар, сомсачилар, кабобчилар, сандиқчи-бешикчилар, ҳаммоллар, от арава, эшак арава эгалари тирикчилик билан банд.

Ёнимиздаги бойнинг уйида жойлашган “обшежит”да эса татарлар, ўрислар, жуҳудлар истиқомат қилишади. Барчаси ўзбек тилида, эски шаҳарчасига сувдек гаплашишади.

Уйғур биродарлар ҳам талайгина. Катталарнинг гапи бўйича улар Хитойдан келиб, тўппа-тўғри бизнинг бозор атрофи маҳаллаларига жойлашиб олиб ўзларининг

хунарлари бўлмиш лағмончи, сомсачи, мантипазликда устаси фаранг бўлишган экан.

Қаюм охун, Турди охунларнинг қатламали, қовурға гўштли, пармуда сомса ва хонимларини татиб кўрган хўрандалар ошхоналарнинг арзонгина йигирма тийинлик сомсасини емай кўйди. Бозорнинг қаерига борманг, уларнинг: “Манти ва!”, “Сомса ва!”, “Хоним ва!” деган ҳайқириқлари эшитиладиган бўлди.

Шовқин-сурони билан бозор маҳалла ичига кириб кетгандек. Паст гувала деворлар ортида панжани панжага уриб савдолашишлар, қассобларнинг маъратиб кўй сўйишлари, бир ёқда Чақичмон масжиди, яна бир ёқда Каллахона ва Маҳкама масжидларидан азон товушлари, машхур ҳофизларнинг машқлари, севишганларнинг “ўлдим-кўйдим”лари, чақалоқларнинг чинқириб туғилишлари, муросага келолмаган эр-хотиннинг жанжаллари, болохонадор сўкишлар жаранглаб эшитилади.

Каллахона ва бозор гўёки бир жойда яшайдиган Ҳасан-Хусан мўйсафидлар. Қўлни чўзсанг, бозор ичидасан. Барча нарса қўл остимизда. Харажатни қилиб олиб ҳаммол, эшак аравани ёллаш ҳам шарт эмас. Тромбой, толлейбусга осилишнинг ҳам ҳожати эмас. Таксичи билан кира нархини савдолашиб кунингиз ҳам ўтмайди.

Овқат тайёрлаётган онамга бир боғ кўк пиёз керак бўлса, қўшни хонадан олиб чиқиб бергандек, бозордан бир дақиқа ичида ҳозир қиламан.

Бундай дастёрчиликдан эринмайман, оёғим чаққон. Ҳар қандай матоҳнинг бозорда қаерда жойлашганини ёдлаб олганман. Кўзимни юмиб ҳам топиб бера оламан.

Пешонасига қийиқча боғлаб, яқтак кийиб олган бўлса ҳам, олибсотарни деҳқондан ажратиб оламан. Савдолашишга келсак, сотувчининг тинкасини қуришиб бўлса ҳам, матоҳни арзонга харид қиламан. Бозорда сувга тушган балиқдек эркин ҳаракат қиламан.

Мен учун бозор ўйингоҳ, у ерда зерикмайсан. Бола бўлиб бирорта ўйинчоқ ўйнамаганман, бирорта уч гилдиракли бўлса ҳам, велосипед ҳайдамаганман. Бозордан ортмаганман.

Бутун дунё ўз муаммолари билан, бою камбағали, ўғриу тўғри, яхшию ёмони билан шу ерда кўноқ топишган.

Бозор сайрига маҳалладан, қулочимни ёйиб самолёт бўлиб чопиб учиб тушишдан бошлайман. Чопқиллаб тушмасликнинг иложи йўқ. Йўл қиялик, қиялик бўлганда ҳам, қишин-ёзин маҳаллага от, эшак араваларнинг эгалари араваларни чоптириб чиқишга мажбур. Неча отлар майиб бўлиб, аравалар ишдан чиққан.

Бозор сайрини, маҳалладаги устоз акаларим ўргатганларидек, бисмилло дея ўнг қўлдан бошлайман.

Беш-олти ёш бўлганимда, шу ерларда, бозор чегарасидаги катта йўлда, Сағбон кўчасидан кириб келаётган беш-олти туялик карвонни кўрганим бор. Карвон бозор марказида жойлашган карвонсаройга кириб кетган.

Ўнг қўлда Каллахона билан туташиб кетган Ишқивот маҳалласи жойлашган. У ерда мен билан мактабда бирга ўқийдиган дўстим Баҳром Дадамўхамедов яшайди. Баҳром менга қадрдон дўст, у билан бозорда кунимизнинг ярмиси ўтади.

Отаси эски шофёрлардан. Эски шаҳарда бир одат бор. Қиз бор жойга совчилар келса, бўлажак куёвнинг касби аравакаш бўлса – шофёр, ошпаз бўлса – шеф повар, темир йўлда проводник бўлса – вагрес бошлиғи, яъни вагон ресторан бошлиғи, деб таърифлашади. Шунинг учун бўлса керак, Баҳромнинг отаси икки бор уйланишга улгурган.

Ишқивот маҳалласининг доврўғини Тошкентга ёйган – маҳалла кўмитасининг раиси Махсум отанинг оиласи. Махсум ота – машхур инсон, иккита ўғилларидан бири рентгенолог – академик, иккинчиси олим – профессор.

Ёши саксондан ошган бўлса ҳам, ота ўртача бўйли, соқол-мўйлаби йўқ, оқ-сарикдан келган ҳаракатчан киши. Махсум ота эскичадан, янгичадан хабардор.

Кези келганда, маҳалладаги худойи, ақиқаларда имом, қорилар билан дину диёнатдан баҳслашиб ёлиб чиққан. Илҳомлари келганда кўпини ер тишлатган. Янгичага келсак, замонавий ёзувда бироз камчиликлари йўқ эмас. Бир вақт менга қандайдир справка ёзиб бературиб фамилиямни Мирзақоп, таваллуд кунимни эса 21нчи марит деб ёзган.

Сўнгги йилларда Каллахона ва Ишқивотга ташқаридан келиб кўноқ топган уйғур ошпазлар, майда савдогарлар, олибсотарлар жойлашиб олишгани боис, маҳалланинг асл зиёлилари янги ҳовлилар қилиб кўчиб кетишган. Махсум отанинг икки машхур ўғли бизда ибрат билан тилга олинади.

* * *

Ишқивот билан бозор оралиғида Маҳкама масжиди жойлашган. Бу ер файзли жой. Файзлилиги, биринчидан, масжид Ишқивот маҳалласининг бурчагида савлат билан бозорга қараган. Масжид тагидан Ишқивотга қиялик кўча кўтарилади. Тошкентнинг ушбу қадимий кўчасини номи ҳурмат ила Переяславская деб қайта номлашган. Масжид рўпарасида машҳур булоқ оқиб чиқади. Булоқ атрофи мусулмон ғиштлар билан ҳовузча қилиб ўралган. Сувда аксингиз кўринади. Ҳовузча тубига зиёратчилар тангалар ташлашган.

Тўғарақдаги домлам Роза Ҳафизовнанинг ибораси бўйича масжиднинг пештоқи, чиройли мезанаси катта тут дарахти остида жуда “живописний” кўринишга эга.

Бир вақтлар Ленинграддан келган ўрис рассомлар ушбу манзарани чизаётганини кузатиб рассом бўлгим келган, мойбўёқларни чаплаштириб матони қоплагим келган, атрофдаги мўйсафидларнинг “ҳай, ҳай”ларини, “бинои, бинои” дейишларини, “ўзимизнинг каллахоналик бола-ку” дейишларини эшитгим келган.

Мен ҳам кўп маротаба шу кўринишни акварель ва қаламда чиздим, Свердлов конферт залини даҳлизларида кўргазма бўлди. Мукофот беришди. Диплом беришди.

Намоз ўқиш учун масжидга атроф маҳаллалардан обрўли, тақводор отахонлар, бозордан завмаг, бойвачча амакилар ташриф буюришади.

Масжид биқинида бешикчи, тароқчи, тунуқачиларнинг дўконлари бор. Барвақт намозга келган амакилар ушбу дўкон эгалари билан бир пиёла чой устида ундан-бундан суҳбат қуришади.

Айниқса, кўшнимиз Жўрабой чархчи амакининг атрофи гавжум. Томоша бор-да, томоша!

Жўрабой амаки супачанинг устига чордана қуриб олиб, олдида гир айланадиган чархда пичоқ чархлайди. Пичоқ эгаси (албатта, эркак киши бўлади) уста рўпарасида оёқларини кериб ўлтириб, икки чарм камар арқон ёрдамида қўлларини олдинма-кейин ҳаракатлантириб чархни чирпирак қилиб айлантиради.

Пичоқ билан чархнинг орасидан шиғиллаган овоз билан учқунлар чиқади. Мен учун ана шуниси томошанинг қаймоғи.

Кўшнимизни хуш кўрмайман. Дум-думалоқ хиралашган кўзойнаклари остида, бароқ қошлари билан кўшилиб, кўзлари тешиб юборай деб ўқрайди.

У жаҳлдор. Урушда қатнашмаган бўлса ҳам, қўлларида иккита бармоғи йўқ. Қай аҳволда улардан айрилган, билмайман.

Жўрабой амакини ёқтирмаслигимга сабаблар бор. Бири, хотинлари бўлмиш Умри аммани мунтазам “Гўрингга ғишт кўяй!” дея тор ҳовлиларида қувлаб, етти маҳаллага эшитарли қилиб болохонадор сўкиши. Иккинчиси, бир пайтлар уйдаги ҳужрадан кўзада оқ ёғ йўқолгани баҳона лўли фолбинни чақиртиргани ва “ҳақиқатпараст”нинг ўғрини кўрсатиб берувчи қандайдир асбоби ўзларининг уйи томонга бурилганда, ўша асбобнинг кўрсаткичини калта бармоқлари билан бизнинг ҳовли томонга суриб, куруқ тухмат билан ойижонимни қон-қон йиғлатгани.

Маҳкама масжид бузиларкан, деган гап тарқалди. Қариялар қўл жуфтлаб бу балои-азимни қайтаришни Худодан сўрашди. Бўлмади.

Юқоридан буйруқ бўлибди, эскилик “сарқити” экан бу масжид. Ул даргоҳга, асосан, қариялар кириб-чиқиб тургандан сўнг қариллик эскилик бўлса керак-да.

Бузиш бошланди. Лекин бу номақбул юмушда маҳаллий аҳоли қатнашмади. Шунда четдан келган мардикорлар ишга солинди. Биринчи куниёқ мачитни бузаётган шўринг кўрғурларнинг бир нечтаси майиб бўлди. Шунда пиёниста ишчилар ишга солинди.

Масжид ўрнида қуп-куруқ кутини эслатадиган дорихона барпо этилди. Номини “Саккизинчи” деб қўйишди.

Собиқ масжид ўрнининг файзи кетди. Ҳунармандлар кўчиб кетишди, жумлаи мўмин кўринмай қўйди, рассомлар расм чизмай қўйишди, азон айтилмай қўйди.

* * *

Чорсу томондан бозорга қараб, икки томони эскича қурилган иморатлар жойлашган. Чап қатор дўконлар ўртасида, шифти ярим думалоқ, туйнук орқали пастга тушадиган зина бўлиб, тўппа тўғри “Дом деҳқонга” олиб тушади.

“Дом деҳқон” – боғ бўлиб унда лўлиларни жамоаларидан ва хуфиёна соққа тепадиган қиморбозлардан бошқа инсонлар кўринишмайди.

Бир пайтлар сиёсат йўлида “ҳашар” қилиниб, халқ “ёғилиб”, шу савил боғни барпо этганмиш. Бозорга узоқлардан келган мусофир деҳқонлар шул даргоҳда тунашганмиш, сайиллар ва сайловлар ўтганмишми-ей...

“Дом деҳқон”лигини кейинроқ билдим. Ёшу қари бу ерни “Дўндиқон” деб аташади. Дўндиқон пастқам сой бўйида жойлашган. Соининг қийшиқ “Пулсирот” кўприги ҳам бор. Бу пастқам, нообод ерни кўпинча четлаб ўтаман.

Юқорини хуш кўраман. Юқоридан узоқ-узоқлар кўринади, юқоридан расм чизсанг яхши, юқори баҳаво бўлади.

Бозор кўчасининг ўнг томонида, дўконлар ортида менга катта тоғ бўлиб кўринадиган баландлик бор. Ушбу тоғнинг тепасида. Эски шаҳарнинг кўрки бўлиб Хўжа Аҳрор масжиди ва Кўкалдош мадрасаси савлат тўкиб туради. Хўжа Аҳрорнинг гумбази баландроқ жойлашган. Кўкалдош эса ялтираган орқа пештоқи ва ҳовлисидаги бир-иккита дарахти билан пастроқ кўринади.

Каллаxonанинг лойли томларидан неча маротаба ушбу ажабтовур манзарани чиза-вериб бу ерлар менга ёд бўлиб кетган.

* * *

Мени ана шу чўққига чорлайдиган яна бир жой бор – бу шундоққина Хўжа Аҳрор масжиди тагидаги қовун бозори. Тўгарагимиз раҳбари Роза Ҳафизовнанинг ибораси бўйича бу жуда “живописний, бик яхши жой”.

Қовун-тарвузларнинг ранг-баранг уюмлари, деҳқонларнинг олачалпоқ чопонлари илҳомни қитиқлайди, ижодга чорлайди.

Бу ажойиб манзарани хаёлдан чиза оламан, натурадан чизолмайман. Сабаби, расм чизадиган уч оёқли дастгоҳим йўқ, фақат қоғоз-қаламда, тиззамга фанер бўлагини қўйиб чизаман. Туриб чизганга нима етсин. Туриб чизсанг, қовун бозор кафтингда жойлашгандек бамисли палак бўлиб кўринади.

Қовун бозор ижодимни илҳомлантириш билан бирга нафсимни ҳам қондиради. Каллаxonалик мол-ҳоли бор болалар бу ерда пўчоқ йиғишади. Пўчоқ йиғишдан осон иш йўқ, бир парча клеёнка дастурхон билан қийшиқ пичоқ бўлса, бас.

Чидолмай нафси жўш урган амакижонлар йигитларнинг дастурхон пичоқларини ижарага олиб, бозорнинг ўзида қовун-тарвузни сўйишади, “Оҳ-оҳ”лашади, “Вой-во-ей, мунча асал” дейишади. “Яратганга шукур” дейишади. Деҳқон бувани эслашмайди ҳам. Полиз экинлари билан ошқозонлари тўлгандан сўнг тарвуз-қовундан бизга ҳам улашишади. Ижара ҳақи – амакиларнинг базмидан қолган тарвуз-қовун пўчоғи ва бир-икки тилим билан сийлашгани.

Қовун бозорни хўп айланаман, ҳар бир қовун-тарвуз уюмидан сўнг янги, илҳомни кўзгатувчи кўриниш, домламизнинг иборалари бўйича “мотив” туғилади.

Бу ерда сандироқлайвериб полиз неъматларининг босволди, кўкча, обиновот, мирзачўл, бўрикалла, қирқма, қизил уруғ, қора тарвуз, қўзибой турларини бир-бирдан ажратиб олишни ўргандим, уларни пўстидан, шаклидан ажратаман, қайси бири пишиб етилган, қайси бири думбул, сапча, бир қарашда биламан.

Савдолашишга келсак, менга тенг келадиган кўча боласи йўқ. Савдолашавериб, деҳқоннинг кўлини силтайвериб, бор-баракалла деявериб, миришкор бобо деҳқоннинг тинкасини қуритаман, Тошкентнинг Эски шаҳарига қовун олиб келганидан пушаймон бўлиб қолади.

Қовун бозорни рангли бўёқларда тасвираб юбордим-ов. “Алишер бойвачча, қовун бозор билан боғлиқ озорларингиздан сўз очинг”, – дейдиган одам йўқ.

Уф, эслагим келмайди, ҳали ҳам қулоқларим шолғом бўлиб лўқиллаётгандек туюлади.

Ҳаммасига қовун бозорининг ўртасида, ердан топиб олинган ўн сўм пул сабаб бўлди. Букланиб ётган пул кўзимга чўғ бўлиб кўринди. Бироз томоша қилиб қолдим ва тезда қирқинчи патинкам билан, биров кўриб қолмасин дея, босиб олдим. Сўнг орқа-олдимга қарамай, ушбу ганжни ердан олиб чўнтакка урдим-у, бозорни тез тарк этишга шошилдим.

Нақ ўн сўм пул-а! Бир сўм, икки сўм бўлса ҳам бундай ҳаяжонланмас эдим.

Пул эгаси, мелиса Бурунбой ва Семизбойлар билан мени таъқиб этишаётгандек, тоғдан қушдек учиб тушиб ғир-р этиб уям бўлмиш Каллаxонага қириб кетдим. Каллаxонага қиришдан олдин Ишқивот ва Сассиқ ҳовуз жин кўчаларидан мени таъқиб қилаётганларни чалғитиб, адаштириб ортада қолдиргандек бўлдим.

Пул қоғозга меҳр ила қарадим, узоқ тикилдим, тепамда таажжубдан оғиз очиб турган Гулнафис опамни сезмай қолибман.

– Пулни қаердан олдинг? – дея мулойимлик билан сўз очди.

Қулиб турганларига жавобан тўғриси айтма қолдим, содда бўлмай ўлай.

– Ҳай-ҳай, катта пул, – деди.

– Қуллуқ! – дедим мамнунлик билан.

Опам бисотимга шерик бўлмади, капиталимни туя қилмади, секин чиқиб кетди. Топилмамнинг гаштини сура бошладим.

Ун сўм пулга нима олса бўлади? Кийим олсаммикан? Уст-бош олиб, куёвлардек Каллахонага кириб келсам, йўғ-е. Кийимим, Худога шукур, бор, ўзим қирқиб найча почка қилиб олган тринка шимим, олди нақшли жужун қўйлагим, бошимда соябонли аэродром – ўрисча шапкам, оёғимда футбол тўғарагидан қолиб кетган, менга не балоларни ҳада этган 39-размерли кетам ҳам бор.

Арқонни узоққа ташлагим келди. “Тўхта, Алишер, ўйла Алишер”, – дедим. “Ке, расом бўлмоқчи экансан, этюдник ол, Навоий театри ортидаги дўкондан мой бўёқ, чўтка ол. Қолганига эса бир нечта картон олиб, менга ушбу бойликни тортиқ этган қовун бозорининг суратини чизиб қўй”, – дедим.

Тузган режамдан мамнун тиржайганимни ўзим ҳам сезмай қолибман. Мени қутлаган опажоним, мулойимлик билан, кўзда айёрона қараш ила онаизорим йўқлаётганликларини айтиб, мени ширин ижодий хаёллардан уйғотди.

Бир балони сезгандек бўлдим. Назаримда, қўлимдаги олтин маъбудадан айрилиб қоладигандек бўлдим, чунки онам қўшни опоқойилардек болалари билан мулойим айланиб, ўргилиб муомала қилмасликларини билардим.

Тарихдан ўқиганим бор – “спартан тарбия”, дейди буни. Онам ана ўша спартанча – сиқиб сувини оқизадиган тарбия тарафдори. Ади-бади айтишиш маросими бўлиб ўтмади. Ҳаяжон ва ифодасиз бойликни орттирганим ҳақида сўради.

– Қовун бозоридан, – дедим.

Астма касаллигига учраганига қарамай, онам секин ўрнидан турди. Пойгақда каллиларини оёқларига олиб, мени олдига чорлади. Ҳеч нимани тушунмай бордим.

Чап қулоғимдан маҳкам ушлади.

“Вой-дод!” Қулоғим “Спартак” стадионидаги кураш тўғараги полвонларининг қулоқларига ўхшаб, қирсиллаб чиройли шаклини йўқота бошлади. Ана шу аҳволда йўлагимиздан чиқиб кўчага бошлади.

Олдин, қулоғимни ловуллатиб Каллахонадан бозорга тушдик, ўнгга бурилиб бозор оралаб қовун бозор жойлашган тоққа яқинлашдик.

Қулоғим ҳамон исканжада. Мени судраб онаизорим ҳансираб тепага чиқа бошлади.

Йўлимизда жойлашган тароқчилар, бешикчилар, заргарлар дўконларига қиё боқмай тепадаги манзилга етиб олдик. Йўлни босиб ўтиш осон кечмади. Онам ҳансираб қолди, ранги ўчди.

Онамга пулни топиб олган жойимни кўрсатдим.

– Пулни қўй жойига! – деди.

Онамнинг амри бажарилди. Шундан сўнг қисқагина:

– Ердан бировнинг нарсасини ола кўрма! – деб шолғомга айланган қулоғимни қўйиб юборди.

* * *

Қовун бозоридан ҳафсалам пир бўлди. Катта бозоримизнинг бошқа ерларини гуллатгим келиб, ўртадаги нон бозорини танладим. Нон бозор гир айлана доира шаклида. Ўзиям Чорсу бозорининг қоқ марказида!

Минг хил нон сотилади – оддий ёпган нондан тортиб, ширмой патир, қашқарча лўппи, седанали ширмондан тортиб, пиёзли, жиззали нонгача. Лочирадан тортиб, гиждагача бор бу айлана бозорда.

Нон бозор атрофида ўрисча нон дўкони ҳам бор. Пештоқида “хлеб” деган сўз зикр этилган. Бу ерда турли буханкалар, булкалар, булочкалар тахлаб ташланган. Дўконнинг орқа эшик томонида биқинига “хлеб” дея ёзилган машиналарнинг кети узилмайди.

Эски шаҳар аҳли бу дўконга яқинлашмайди. Чунки миллий нонларни хуш кўради, қизариб, кўмирда пиширилган тандир нонни, таги сингиб пиширилган нонни, тандирда етилган юзи кулиб турадиган нонни хуш кўради.

Ушбу дўконга ҳам қуллуқ қилган кунларим бўлди.

50-йилларнинг иккинчи ярми, Хрушчев даври эди. Ун топиш қийин кечди. Каллахона новвойларига қоплаб ун ташийдиган от арава ва ҳаммолларга иш қолмай, тирикчиликлари касод бўлди. Араваларнинг ўқлари осмону фалакка қараб тарвақайлаб қолди. Айлана нон бозор ҳам хувуллаб қолди.

Барча ўзини ўша “хлеб” магазинига урди. Аҳоли хаамири оғир, гижда нонларни сотиб ола бошлади. Мағзи пишмаган хом нондан жиғилдон, зарда қайнайди. Лекин инсон чидар экан, инсон сабрли экан.

Онам касал. Гижда нон емай қўйди. Оқ нон анқонинг уруғи. Фақат эрта тонг “Хлеб” да бироз вақт оқ булочкалар сотилади. Ким зўр бўлса, ўшандан олади. Қолганига – тошдек оғир гижда.

Чети кўк хошияли дастурхонимизни қўлтиқлаб, саҳарда “хлеб” дўконида навбатга учинчи бўлиб қўшилдим. Совуқда тўрт соат ер тепиниб турдим. Ноумид шайтон.

Соат саккизда дўконнинг дарчалари очилди. Навбатда турган, турмаганлар ҳаракатга кириб, тўполон бошланди. “Ит эгасини танимай қолди”.

Бир маҳал қарасам, ширин хаёллар билан учинчи бўлиб турган Алишержон навбат деган бевафо қурилманинг ўттиз-ўттиз бешинчиси бўлиб қолибди.

Беш тийинлик оқ булочкалар савдоси бошланди. Қарасам, қуруқ қоладиганман.

“Ҳаракат қил, Алишер, отни қамчила, Алишер!” дедим. Тенгқур болалардан бир калла катта эмасманми, “Ё, Али!” дея икки бақувват тирсагим билан навбатда турганларни чапга, ўнгга суриб ташлаб дарча томон ошиқдим.

Прилапка устига дастурхонимни ёзиб пулни узатишимни биламан, дув этиб ўттизта оқ булочкалар ёғилди. Дастурхонни тўрт чаккасини ғижимлаб кўтариб нончаларни эсон-омон оломон ичидан олиб чиқдим.

Шу кун онамни оқ нон билан сийладим. Қўл очиб дуо қилди.

Гўшт бозори юқорида – Чақичмонда. Бозор марказидаги тошқин сув у ерга етиб боролмайди.

Ёмғир шивалайдими, жала қуядими гўшт бозориди савдо авжида.

Ҳар бир қассобнинг қўлида кўзи ожизларнинг кутубхоналаридан ундириб олинган, пайпаслаб ўқиш учун махсус майда тешикчалари очилган қалин қоғозга ўралган гўшт. Хохлаган ҳажмдаги – бир киломи, икки, икки ярим киломи, ҳатто ярим килолик гўшларни, қўлида бўлмаса, қўлтиғидан, керак бўлса, оёғи орасидаги латта сумкадан ҳозир у нозир қилиб беришади.

Гўштни таърифига эса гап йўқ. Бу бозорда қўлда боқилган, албатта, ҳалол сўйилган, исталавойнинг чиқиндиси билан боқилмаган, далама-дала сандироқламаган жониворларнинг гўшти бўлади.

Гўшт харид қилувчи қандай гўшт олаётганини билиши керак. Қўйнинг олд оёғи билан сон гўштини фарқламайдиганлар кўп. Учар амакилар – Ғафур қассоб, Раҳмон қассоб, Шодмон қассоблар уларни бир зумда калака қилиб чўнтақларини пуч ёнғоққа тўлдириб юборадилар. Ул зотлар қанчадан-қанча одамларни гипноз қилиб сеҳрлаб қўйганларига гувоҳ бўлганман. Сеҳрлашдан мурод битта – гўштни остига амакиларнинг муштидек келадиган мол суяқларини кўмма қилиб, уриб юбориш.

Лекин мендекларни алдай олишмайди. Гўштни фарқи бораман. Масалан, сарпанжа – қўйнинг олд оёғи қисми, қоғозга бир, бир ярим кило қилиб ўралади. Миён қовурға нимтанинг энг ширин жойи, жониворнинг биқин қисми, шунинг учун ярим ва бир кило қилиб ўралади. Чойхонанинг шодигул палови учун тўқли ва ошиқлик сон олингани маъқул. Ушбу гўштор – лаққа қисмлари икки, икки ярим кило қилиб ўралади.

Каллахона бойваччалари сонли гўштга кўшиб тўшни пешноб қилиб олишади. Пешноб бу – тўшни бўйин гўшти билан шилиб олингани, шунинг учун тўрт, тўрт ярим, беш кило, баъзида олти кило тошни босади. Қўйнинг салобатига қараб, албатта.

Эски ёки қари молнинг гўшти бир оз қорайган, кўримсиз бўлади. Ёш молнинг гўшти қизил рангга тортган бўлади. Жайдари қўй уйда боқилган, думбаси катта бўлади. Баъзида оппоқ думба ёгда қизил тангачалар шаклида доғлар кўзга ташланади. Бу бармоқ излари, думбанинг вазнини билиш пайтида, қассобларнинг икки қўллаб кўтариб кўришганлиги оқибати.

Ҳисори қўйнинг гўшти қиммат юради. Мазаси жайдари қўй гўшtidан ширин. Гўштни энг арзони – малиш думли оқ қўй гўшти. Аслида, бундай қўйлар жун олиш учун боқилади, гўшти ширин бўлмайди.

Умуман, қўлда сотиладиган гўшт ҳар жиҳатдан сифатли – янги сўйилган жониворнинг гўшти бўлади. Гўшт дўконларидаги гўшлар заҳирадан, аниқроғи уруш заҳираларидан келтирилган, яхлаган бўлиб, бундай гўшларни мазаси йўқ. Ошпаз қанчалик моҳир бўлмасин, бу гўшлардан мазалик таом тайёрлай олмайди.

Айниқса, Австралиядан келтирилган кафанли қўйларнинг гўшти бемаза. Кафанли гўшлар “обшепит” ресторани ошхоналарига тарқатилади. Шунинг учун бўлса керак, ресторан ўрнига хўранда Жардаги уйғур Холисхон опанинг лағмон, кабобларини маъқул кўради. Қийшиқ Жар кўчасида чўккалаб олиб бўлса ҳам, мазали таомдан баҳраманд бўлади.

Сотувчи амакилар баъзида сирли қилиб, чет тилда савдолашишади. Мактабда инглиз тилига ҳушим бўлмаса ҳам, қассоб даллолларнинг лаҳжасини ўзлаштирганман.

Савдо устида “Капа Носир” сўзи айtilса, нархнинг устига 200 сўм қўшилган бўлади.

“Пиёз кам” дейишса, икки юз сўм камига розиман дегани. “Сари ками” юз сўм кам дегани. “Панжоб” дегани атиги 50 сўм дегани. Бу лаҳжа, асосан, даллолларга тааллуқли бўлиб, гўшт бозордан кўра кўпроқ мол бозорда, гўшт бозорга келтирилувчи нимта гўшлар ҳали тўрт оёқлаб чопқиллаб юрган жонивор шаклида бўлганида зикр этилади.

Гўшт бозорнинг ҳам тили бор: эчки бозор тилида Макарон ёки Абдукарим дейилади. Қўй гўшлари ҳам турлича: қора қўчқорнинг гўшти, қоракўл қўй гўшти, малиш думли қўй гўшти, солих гўшт, жайдари қўй гўшти.

Гўшт бозорда қорамол, қўй, эчки, от гўшларидан ташқари декабрь, ноябрлардан бошлаб қуён, курка гўшлари ҳам сотилади. Калла-поча сотувчи опоқиларга ачинаман. Ёмғир тагида бўке-е-еб ўтиришади. Бошларига ўраб олишган момиқ рўмоллари ёмғир тагида сотувга қўйилган терининг юнгидан фарқи йўқ.

Қаторлаштириб қўйилган қўй каллалари ғалати тиржайиб қарайди. Барчасининг тили тишланган. Ерда ичаклар нақшинкор гажак қилиб тортилган. Қўй туёқчалари бир қатор чиройли тахланган. Туёқчаларнинг юқорисига қарамасангиз, афсонавий тулпорлар туёқларини эслатади.

Ушбу матоҳлардан ташқари бу ерда қорин-чарви, буйрак, ўпка, калла-поча каби қўйнинг “запчаст”лари ҳам сотилади. Қўй ва мол гўшларини чиройли чопиб, қалин қоғозларга ўраб, кўзлари ола-кула ёш йигитчалар сотишади.

Мелисаларнинг облавасидан, таъқибидан қочишга сотувчиларнинг оёқлари чаққон бўлмоғи керак. Юрагини ҳовучлаган сотувчи бечоралар Каллахона томонга тумтарақай бўлишади. Чунки Каллахонада яширинадиган жин кўча ва йўлақлар бисёр. Хонадонга Каллахона томондаги эшикдан кириб, кўшни Ишқивот маҳалласидан чиқиб кетиш мумкин.

Баъзан облавачи мелисалар шўринг қургур қассобларга етиб олиш хавфи пайдо бўлса, охириги имкониятни ишга солишади шоввозлар. Яъни, қоғозга ўралган гўштни зўр бериб, бирин-кетин Ҳури пошшо, Ҳожинисо хола хонадони томига ёки бизларнинг томларимизга улоқтиришади.

Облава тугагач, нарвон қўйиб, сомон сувоқли лой томимиздан лаҳим гўшларни териб олиб, терлаб, ҳаллослаган эгаларига қайтараман. Мукофотга ярим кило бўлса ҳам, гўштни миннатдор бўлиб раво кўришмайди. Гўшт сотувчилар савдолашавериб ҳар мисқол гўшт устида пишиб, қурумсоқ бўлиб кетишган-да. Мендек ёш болани мукофотлашармиди?

Яна “Томга чиқиб қара, битта-яримта гўшт қолиб кетмабдими” дейишига ўласизми. “Ҳа, гўшт қолиб кетса, униб чиқиб кўринар эди-ку”, – дейман уларнинг жиғига тегиб.

Мирободдан катта бувим келган кунлари уйимизда гўшт қолмаганди. Онам ҳолвайтар пиширди. Бувим норози оҳангда:

– Мен ўлганмидим, онанг ҳолвайтар пиширади. Ордона қолсин! – дейди.

Бувимга ҳайронман. Уруш даврини ўз кўзлари билан кўрган, ейишга нон, сотиб олишга ҳемириям бўлмаган-ку. Энди... ҳолвайтар еса ебди-да!

Уша куни ташқарида облава бўлаётган эканми, бир маҳал том оша ҳовлига бир неча бўлак гўшт тап-тап этиб тушди. Ўралган қоғозлари осмонда ипи узилган варраклар бўлиб томга қўнишди. Онам ошхонада қозондаги ҳолвайтарнинг қирмочини қириш билан овора. Бувим аввал чўчиб тушиб, “Ло илоҳа”ни бир неча бор ўқиб ташлади. Сўнг ўзини ўнглаб олгач, онамни қақирди.

– Мана, Каромат, Худойимнинг марҳамати, ғойибдан гўшт тушди, Худойимдан ўргилай! – дея чапак чалиб қолди.

Асл аҳволни минг тушунтирмайлик, фойдаси бўлмади. Бувижоним ҳолвайтарни ялаб, “ғойибдан, ғойибдан” дейишдан тўхтамади.

Катта бола бўлиб қолганман. Еттинчи синфда ўқийман. Гўшт бозорда тирикчилигим ҳам бор, Худога шукур.

Оёғим чаққон, гавдам ёшимга нисбатан йирик эмасми, устоз қассоблар менга ўз молларини ишониб топширишади. Тошкент атрофидаги мол бозорлардан жониворларни қассобларнинг қўраларига, тўппа-тўғри “қунда” тепасига ҳайдаб келаман. Хафа қилишмайди.

Абай ёки Сароғочдан ҳайдаб келинган битта қўйга ўн беш сўм, Кўк терак, Шўро бозордан бироз камроқ – ўн сўм беришади. Чуқурсой ва Хастимом бозорларидан мол ҳайдаган кунларим ҳам кўп бўлган.

Бир қўлимда толдан синдириб олинган хивич, иккинчи қўлимда бир челак тухум. Тухумларни, мол бозорнинг четида, атрофлардан келган қозоқ шешелар “айланайин, айланайин, ширағим”, дея сотишади. Донасига беш-ўн тийиндан сўрашади. Тухумларнинг кўриниши ачинарли. Бефаросат товуқлар дуч келган жойга тухум ташлаб кетаверганми, кири чиқиб ётади.

Ҳа, энди бозорда савдо қилгандан сўнг бироз тадбиркор, бироз чаққон бўлмоқ керак-да!

Тадбиркорлигим уйдаги ошхонамиздан бошланади, яширинча озроқ сирка олиб бир литр сувга қўшиб аралаштираман. Сўнг челақ тўла тухум устига қуяман. Қарабсизки, тухумлар оппоқ-да!

Тирикчилик авжига чиқиб, гулдай яшнаб турган бир пайтда ишимга кўз тегди.

Бозоримиздаги Бурунбой мелиса, Семизбой мелиса, юзи хунук Юсуф мелисаларнинг мендеклар билан иши йўқ. Илло, Қодир мелиса ёмон чиқди. Уша менга кўз тиккан экан. Мени кўлга туширган ўша киши. “Безформа” экан. Мени гапга солса, лаққа тушиб ўтирибман. Алдаб-сулдаб, бозор четидаги мелиса бўлимнинг ҳибсхонасига жойлаштириб қўйди.

Савдогарсан, деган айблов қўйишди бўйнимга. Ёш экансан, атиги ўн беш сутка ётсан, дейишди. “Нурилла мелиса менинг ён қўшним” дедим. “Етимман” дедим, “Ойимни соғиндим” дея йиғлаб кўрқитдим. Бўлмади. Ҳийла-найрангим ўтмади.

Тақдирга тан бердим. Аммо воқеадан хабардор шерикларим бўш келишмабди.

Мол бозордан қўйларни ҳайдаб Чигатойдан ўтардим. Гузардан ўтаётиб, учраган мўйсафид зотиға саломимни канда қилмас эдим.

Муҳиддин ота деган ота бўларди. Мен билан қуюқ сўрашиб, елкамга қоқарди, “Баракалла” дерди.

Отам йўқ эмасми, дўстларим ўша отага воқеани айтиб нажот кутишибди.

Отанинг мавқеи зўр, кўли анчагина узун экан, қамалган кунимнинг эртаси Муҳиддин ота мелисахонага келиб мени озод этди. Мелисалар отани ҳурмат қилишаркан, отаболани икки букилиб кузатиб қўйишди.

Онам билан пакетчилик – халтачилик касбини ўзлаштирадик. Бунга Ниғматжон исмли катта поччам сабабчи бўлди. У киши саксон тўртинчи заводда шофёр эмасми, арзонроқ қилиб бизга, сарғишдан келган, катта рулонда пакет қоғоз олиб келадиган бўлди. Онам билан қоғоздан пакет ясаб тикамиз, сўнг бозорга олиб чиқиб сотамиз.

Замон нотинч. Қоғозни уйга тушириб бўлмайди. Матоҳни чап кўл Каллахонада яшайдиган Акбар аканикига туширадиган бўлди. Акбар ака эски бойнинг ўғли бўлгани боис, мустақкам уйи ва баҳайбат дарвозаси бор. Поччажонимнинг қоғоз ортилган юк машинаси бемалол ичкарига киролади. Акбар аканинг оналари Руқия хола онамнинг қадрдон дугонаси, тутинган опа-сингил улар. Холамлар ўғиллари билан ўзларини хавф-хатарга солиб бўлса ҳам, савоб ишга кўл уришади, бизнинг матоҳимизни сақлаб беришади.

Серсавоб поччажон зудлик билан мошинани кетига тиралган икки тахта устидан қоғозни юмалатиб ичкарига туширадилар сўнг ўша заҳоти дарвоза тавақасини ёпишни ҳам насия айлаб, мошинага ўлтириб жуфтакни ростлаб қолади. Шу қочганча пулни ҳам олмайди, раҳматни ҳам хазм қилиб улгурмайди.

Кўлимда ўткир пичоқ, ғилдирак-ўрам қоғозни ўртасидан қирқишга киришаман. Қирқилган қоғозларни ўн беш, йигирма килоли қилиб ўраб Акбар акани ертўласига олиб тушиб саржин тахлагандек териб чиқаман.

Сўнг бир ўрам қоғозни чойшабга ўраб ҳовлининг этагидаги ўнг кўл Каллахонага чиқадиган туйнук орқали чиқиб кетаман.

Онам қоғозларни ёйиб бичади. Халтачалар ҳар хил ҳажмда бўлмоғи керак. Каттаси – беш тийинлик, ўртанчаси уч тийин ва кичиги икки тийинлик бўлади. Бичилган қоғозларни буклаб четини тикиб чиқамиз.

Дўстларимга айтмайман, пакет тикиш менинг зиммамда. Ушбу юмуш аёлларникида. Начора, тирикчилик-да. Гулнафис опам узатилганларидан сўнг бу фаолият менга мерос бўлиб қолди.

Аввалига ишим юришмади. Букланган қоғозларни икки томонидан Г ҳарфи шаклида тикиш ўрнига П шаклида тикибман. Қарасам, мен тиккан халталардан фойдаланиб бўлмайди. Тўрт томони ёпик.

Онам бечора антиқа пакетларни учинчи томонини қирқиб чиқди. Халтачалар муомаладаги стандартдан чиқиб кетгани учун кўтарасига беш тийинлиги – тўрт ярим тийин, уч тийинлиги – икки ярим тийин, икки тийинлиги эса бир ярим тийиндан сотилди.

Қоқилиб, қоқилиб “йигит кишига қирқ хунар оз” деганларидек, тез кунларда тикув ишларининг устаси фарангига айландим.

Алмисохдан қолган тикув машинамизга мотор ўрнатдик. Моторни ванғиллатиб иш-

латдим, техникани жилови ўз қўлимда. Ишим юришиб кетди, ўзимизнинг халталардан ташқари бошқа пакетчи опаларнинг ҳам мушкулини осон қила бошладим. Чаққонлигим шу даражага етдики, кўзимни юмиб олиб ҳам, элликтадан юзтагача халтачани бемалол тика олардим.

Отадан етим бўлсам ҳам, қорним тўқ, эгим бут. Ҳа, айтгандай, бироз каттароқ бўлганимда, ул мукофотни пулига уйланиб олармидим. Э, бор-ей, хаёлинг кўчаларига қурт тушсин!

* * *

Пакет савдосидан ортган пулларимга Келес автостанцияси яқинидаги УзГиз китоб дўконидан ақлимини пешлаш дардида нашрлар харид қила бошладим.

Китоб кошонасининг мудири Қори ака деган, тўладан келган кўк дўппили киши.

Дўконнинг чап томонида ўзбек адабиётига оид китоблар тахланган, ўнг томонида эса менга анча маълум бўлиб қолган рус адабиёти классик намуналари. Ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қодирий, Миркарим Осим, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировларнинг асарларини мутолаа қилдим.

Рус адабиётидан баҳраманд бўлиб, китоб қаҳрамонлари Денис Давидов, Рахметов, Каштанканинг эгаси Лука Александров, мардикор Балда қиёфасидан чиқиб, хаёлан Шарқ адабиёти қаҳрамонлари қиёфасига кирдим. Отабекка тақлид қилиб севиш, севилиш ҳақида ўй сурдим, сўнг Худойберди Тўхтабоевнинг қаҳрамони бўлмиш “Беш болали йигитча”га айланиб бир изтироб чексам, бир кулдим.

Чет эл ёзувчиларидан Майн Рид, Жек Лондон, Эрнест Хемингуэйларнинг асарларини ўқиб туширдим. Айниқса, Жек Лондонни “Ҳаёт учун кураш” ҳикояси рухиятимни остин-устин қилди. Қаҳрамонга ҳамдард бўлдим, ҳатто асарнинг авж кўринишини қора қаламда тасвирладим.

Хона ўртасида, йўл азобиди, бармоқлари совуқ уриб кесилган, боши эгик, хаёли паришон Жон. Олдида, харидорлар қайтариб берган, ўнта-ўнта қилиб кесилган тухумлар. Хонанинг иссиғидан, совуқ уриб, сўнг сасий бошлаган тухумлардан бадбўй ҳид кўтарилаётир. Боши берк кўчага кириб қолган инсон.

Раҳмим келди Жонга. Кўзимга ёш олдим. Ҳикоядаги ҳарорат суратга ўтган бўлиб кўринди кўзимга.

Асаримни “Гулхан” журнаliga жўнатдим. Жавоб хатида: “Асарингиз бизга маъқул, лекин бизга бахтли келажак образи керак. Қуйидаги мавзуларни қоралаб беришингизни хоҳлардик. Қримдаги Артек лагериди дам олаётган бахтли сафдошларингизни образи керак. Ёш қаҳрамон пионер Павлик Морозов образи. Шул вазифани бажарсангиз, бизнинг журналимиз зарварақлари сиздек қобилиятли ёш мусаввирга мунтазир”, деган сўзлар битилган эди.

Қори аканинг УзГиз китоб дўконидан кўп фойда олдим. Гўёки дунё кездим. Америка ҳиндуларидан Ўткир кўзни танидим. Навоийнинг Мажнунини, Ойбекнинг Йўлчисини, Қодирийнинг Отабегини танидим. Пушкиннинг “Дубровский”, “Капитан қизи” асарларини ўқидим. Гарчи шоир бўлса ҳам, Пушкин ушбу қиссаларни бошлаб ёзган. Мароқ ила ўқидим. Фақат “Капитан қизи”нинг бир жойига тушунмадим.

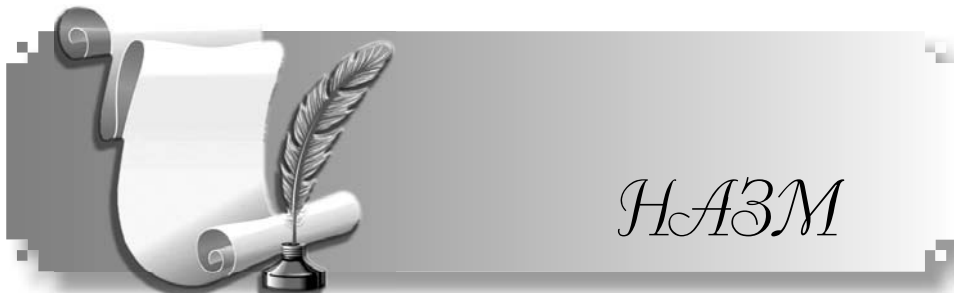
Асар қаҳрамонининг севгилиси айбсиз Гринёвнинг ёнини олиб, нажот сўраб Петербургда – саройгача боради. Малика билан учрашиб илтимосини ҳаяжон ила, аммо собит, вазмин оҳангда тушунтиради. Малика... ёрдам беради.

Шу вақтгача мактабда подшо, маликалар қораланиб, жоҳил, меҳрсиз инсон деб уқтириларди, бу асарда эса ёзувчи ижобий қаҳрамон сифатида тасвирлабди.

Жавоб излаб адабиёт ўқитувчимиз Лидия Степановнага мурожаат этдим. Ул зот қисқа қилиб “голову не морочь!” (“Бошимни қотирма!”) деди-қўйди.

Шундай қилиб, савол савил қолди.

Давоми келгуси сонда

Азим СУЮН

1948 йилда тугилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. “Менинг осмоним”, “Зарб”, “Замин тақдири”, “Хаёлот”, “Зиё йўли”, “Жавзо”, “Олис тонглар”, “Куйганим-суйганим”, “Сарбадорлар”, “Қора кўзинг сенинг”, “Ўзлик”, “Шарқ ҳикмати”, “Эй, дўст”, “Ватан фасллари”, “Муҳаббат ҳайратлари” китоблари нашр этилган.

ИПРОҚЛАРДАН ПОҒЛАР ЖИМИРЛАБ БОҚАР

Согинч

Қиш чўзилиб кетди.
Зерикдим жуда.
Согиндим кўкламни, сўлгиндир руҳим.
Дераза ёнига
бориб беҳуда
Қор сукунатига тикиламан жим.

Чинорлар тек қотган,
тик қотган терак.
Арчалар шохини эгган оқ залвор.
Ҳовузча муз қотган.
Менда муз юрак.
Рухсиз шивирлайман: "Қайдасиз, баҳор?.."

Баҳор келсин, келсин,
кетгум тоғларга,
Чарчоқ ҳаётимни кетгумдир ташлаб.
Юзларимни ювгум
оқ булоқларга,
Унда ўтирмайман кўзимни ёшлаб.

Қиш чўзилиб кетди...

Гужум остида

Гужум ости лойсуна,
ёзилган гулдор кигиз,
гурунглашар устида
ўтиришиб бир тўп қиз.

Орзулар инжа-инжа,
кўзларда сувратланар,
дил тубидаги сўзлар
тилларда куртакланар.

Ёнда пахса деворлар,
улар оша тирмашиб,
қовоқлар гуллаб ётар
ошиқлардек чирмашиб.

Офтобнинг шуълалари
гулларида ўйнайди,
қизларнинг нигоҳлари
қараб-қараб тўймайди.

Фақат улар биттаси
қўшилмайди гуруннга,
қўлрўмолча тикади
ҳеч ким билмайди, кимга.

Нега гапирмайсан дер,
бунча писмиқ бўлмаса,
ҳой, қизлар қитиқлаймиз,
агар сирин айтмаса.

Шаддод қизлар, шўх қизлар,
қитиқлаб кетар уни.
Писмиқ қиз астагина
айтиб қўяр сирини.

Гужум ости лойсуна,
ёзилган гулдор кигиз,
бирдан жиддий тортади
ўтиришган гала қиз...

Самовий

Самовий жисмлардан
сақламоқ бўлиб ерни,
Кўкка қанча олимлар
тикмишидир нигоҳларин.

О, балли, балли! Фақат
нутмасинлар, гоҳи –
ер томон ҳам қаратиб
турсинлар нигоҳларин...

Кимдан?

Кимдан вафо топдим,
дўст-ёронданми,
Юрагим ўғриси – ёримданми ё?
Бугдой дониданми
ё сомониданми,
Билмайман, ўзинг айт, эй, маккор
дунё?..

Шафақ

Товуснинг пар-патлари,
Қирғовул қанотлари,
Елтигич қат-қатлари,
Шом шафағида жам.

Қир-адир чечаклари,
Гулбоғ капалаклари,
Чашма ниначилари,
Шом шафағида жам.

Кўзги зардолизорим,
Самарқандий гулзорим,
Қонталаш – юрак зорим,
Шом шафағида жам.

Тоглар

Саҳролардан, боғлардан кечдим,
Бургут каби баландлаб учдим,
Чўққилардан чўққига кўчдим,
О, бунчалар гўзал бу тоғлар?!

Дараларга очиб кенг қучоқ,
Қучоғида яйрадим узоқ,
Кўкида ой – чашма ярқироқ,
О, бунчалар гўзал бу тоғлар?!

Ҳаволарда ажиб-ажиб ҳол,
Наъматаклар қояда хушҳол,
Ранглар зилол, оҳанглар зилол,
О, бунчалар гўзал бу тоғлар?!

Какликлари билан эллашдим,
Тугдоналар билан тиллашдим,
Андизлари билан сирлашдим,
О, бунчалар гўзал бу тоғлар?!

Булоқларда ювдим юзимни,
Ойдинлатди хира кўзимни,
Чарақлатди тун, қундузимни,
О, бунчалар гўзал бу тоғлар?!

Ўз чилласи

Елкадор адирлар...
 Қирқим қирлар... Даит...
 Офтобўт ҳовури ёйилиб оқар.
 Тоққа бораяпман,
 отим ёяр тўш,
 Йироқлардан тоғлар жимирлаб боқар.

 Бари олда ҳали...
 Жизилловуқлар
 "Жиз-з-жиз-з..."идан бошқа бунда йўқ бир сас.
 Жиззанақ ётибди
 қўзиқулоқлар,
 Тўрғайлар томоғи булжиллар, холос.

 Тўп-тўп гулхайрилар
 гулкосасида
 Семиз говзанбирлар гимирлар... Учар...
 Юмронлар қайдандир
 пайдо гоҳида,
 Хаёлим чатнайди: "Қайдан сув ичар?.."

Қирларнинг тўшида
 сурув ётоғи
 Бир-бирин тинжида қўйлар, эчкилар.
 Бир шохдор серканинг
 гоҳ қўнғироғи
 (Сўна чақдимикин) илкис жириглар.

Чу, жонвор, чанқама,
 ҳорима отим,
 Ана, кўринмоқда тарвуз пайкали.
 Йўлбарстус тарвузлар
 думалаб ётар,
 Юракка ўхшаркан улар барглари.

Оққуврай ўралган
 чайла ичида,
 Қарагил, кимлардир борга ўхшайди.
 Отимни бураман.
 бир чолу кампир
 мени кутиб олар... Шолча тўшайди.

Тарвуз келтиришар...
 Урунчоқ кампир
 чолига сўйинг деб қилади имо.
 Бир эртак сингари
 гурунг бошланур,
 Буткул унут эрур ортдаги дунё...

Елкадор адирлар...
 Қирқим қирлар... Даит...

Иқром ИСКАНДАР

1972 йилда тугилган. Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. “Бир даста гул”, “Баҳорни излайман”, “Бугунги нақллар”, “Ёмғирли фасл”, “Ҳангома ва нақллар”, “Яшил хиргойи” китоблари нашр этилган.

ТОҶИ ҶОҶИ ОҶИЛАН КҶМҶШ ҶҶНҶА

* * *

Гоҳи қуршаб қоронғи ўйлар,
гоҳ кўнглини ёритиб нурлар,
оқаришган сомон йўлида
хасдай тўзғиб борар умрлар.

Учраганга ҳатто қўл силкиб
қўймоқнинг ҳам топмай иложин,
не макону замонлар оша
ошиқади қайга бу очун?

Ёниб турган юлдузлар аро
тин билмасдан, билмам, қай сори
аравадай тортиб ер шарин,
елиб борар вақтнинг тулпори?..

* * *

Ё ака ёки ука
ёки тенг-тўйими бўлдим –
бир муддат уч азамат
теракка қўшни бўлдим.

Кўксиди ҳаво тўла,
адл эди бўйлари,
тун-кун бетин шивирда
акс этарди ўйлари.

Сўздан қайтиши йўқ, деб онт
ичган бўлса керак-да,
бир хил шивир-шивирга
содиқ эди тераклар.

Қушларнинг нағмасига
назар ҳам солмас эди,
на-да шамол аҳдидан
қайтара олмас эди.

Ҳатто бағрин ўйса ҳам
ёмғирнинг найзалари,
асти йўлдан қайтмасди,
борарди орзу сари...

Баъзан турфа туйғулар
эзар экан юракни,
эсга оламан ногоҳ
уч азамат теракни.

* * *

Туни бўйи тин билмай томда
бир маршини машқ қилади ёмғир,
билмам, қайга отланар тонгда?

* * *

Дарё айтар эди ирмоққа: Болам,
тўғри юр – денгиздай бахтга етасан,
бегона ерларга улоқиб кетма,
сахрода ўйнама, чўкиб кетасан.

* * *

Очилиб бу заррин гул қопқаси,
таралар хуш исли қаҳқаҳаси,
тонг била уйғонган нозин кўринг,
бонг ила уйғун бу созин кўринг –
булбулни куйлатган ҳам ўшадир,
кўнгилини сўйлатган ҳам ўшадир –
ошкора этибман суйганимни,
ишқида ўт-отаиш куйганимни,
кўзимни йўлида нақш этганим,
жонимни кўйида баҳи этганим,
вале, бир дод-фигон этмаганим,
вале, бир васлига етмаганим,
дилимнинг қатига кўмганларим
сўйлабман, сел бўлиб ўмганларим,
очилар қачон, деб, дарвозаси,
келар, деб, гунчадай овозаси –
дардимга малҳамдай эмиш шунча,
тонг чоғи очилган кумуш гунча.

* * *

Ташиши долғаланиб гоҳи денгиздай,
ўйинг қамраганда гарқ гулгуласи,
олисларда қолган болалик ёқда
милтиллаб кўринар умид шуъласи.

* * *

Хушимни олдимни нозу нағмаси,
дардимни айтганим унга нимаси,
қанча паривашу юзида оро,
қанча пардоз бўлса, шунча бепарво –
сенинг тоифангдан гул ҳам, чамаси.

* * *

Осмон тўлиб қушлар учар,
Чаман ичра гуллар рақси.
Қуёш кўкдан салом йўллар,
Жилга узра нурлар баҳси.

Қайдин келур бунча севинч,
Бунча гўзал баҳор фасли?
Юрак шодлик ила тепар,
Насиб этмиш сенинг васлинг.

* * *

Ё кўнгили тинчидан тўйгану
Билмам, жафо чекмоқми истаб,
Юлмоқда яна ярасини?
Ё унга бургут қорасими,
Раҳна солаётир олисдан –
Ў, қошига ўсма кўйган У?

* * *

Сен борсан. Мен учун шунинг ўзи бас.
Кафтимда турибди юрагим, мана –
қай тарафга юрмай яна ва яна
фақат сен томонни кўрсатар компас.

* * *

Мен бунди дилимга солмадим атай,
билмам, изҳор қилиб бўлмас бу ҳисни
қандай изҳор этай, нима деб атай,
юрагимда эсган севги – шамолнинг
суратини қандай чизиб кўрсатай?!.

* * *

Қуёш қамашмасин қароқларингдан,
тутилмасин қошинг қасдига қамар,
гулгун юзларингни кўриб гулларим
сўлмасин ўзин хор сезиб, бесамар.

Гўзалларни рашкнинг ўтига солма,
уларнинг севгисин асра, майлими,
қайсики ҳаётга андармон юрган
минг-минг Қайсни тагин Маҷнун айлама.

Ошиқиб ошиқлар сонин оширма,
мени-да, бир мушкул савдога қўйма.
Чиқма, остонангдан бир қадам нари,
чиқма, оламни ҳам гавгога қўйма.

* * *

Кетдинг. Кетатуриб қайрилдинг, нега
тоидай жонсиз қотдим ушбу ҳолдан мен?
Ғижим рўмолингдай кафтингда турган
юрагимни ногоҳ кўриб қолдим мен...

ҶАСР

Мақсуда ЭРГАШЕВА

1951 йилда туғилган. Фаргона Давлат педагогика институтини тамомлаган. “Баҳорни ахтариб”, “Эзгу сўз”, “Диёримга кўзинг тегмасин” шеърӣй китоблари нашр этилган. 2013 йилда вафот этган.

АЛАНГА

Хотира роман*

Ўн саккиз фарзанд ҳикояти

Биз ғилдиракли улкан аравада чайқалиб-чайқалиб борардик. Арава аллақандай тўк яшил олам кўйнидан чиқиб, кулранг ва қизғиш олам кўйнига шўнғиди. Чўққилари юксак ва ола-була хилқат бирдан қизғиш тусда порлай бошлади. Мовий осмон аро барқашдай олов ланғиллаб, оламни олтин шуълаларга беллади.

Мен онамнинг иссиқ кучоғида, аллақандай ним қоронғилик ичида тебраниб бораман. Биз тушган араванинг кетига қўйми-эчкими боғланган. Қўқон араванинг баланд ғилдираклари айланган сари жонзот ҳам силкина-силкина кетиб боради. Ора-чора унинг мунгли, юмалоқ кўзларини илғаб қоламан. Қаердадир қизғиш ва чағир тошлар аро ўша жонзот ётқизилди. Унинг бўғзида узун ва ялтироқ асбоб порлаб кетди. Чағир тошлар устига тизиллаб қон сачради. Унинг бўғзидаги ялтироқ нарса ҳам қизил рангга бўялиб чиқди. Бу хотирот менинг мурғак тасаввуримга қаерда муҳрланиб қолган?

Мен ота-онамнинг ўн еттинчи фарзанди эдим. Уларнинг биринчи фарзандлари То-жали айни суйгунчак бўлганида, саккиз ойлигида қизамиқдан ўлган. Дадам унга орзу-ҳавас билан жуда кўп кийимлар, ўйинчоқлар олиб берган экан. Бола ўлгач, онам унинг кийимларини бағрига босиб, ўйинчоқларини суйиб йиғлайвергани учун ҳам кейинги фарзандларига сира янги кийим олиб бермас экан...

“Мана бу тойчоқ – Тожалижоннинг тойчоғи, уни “хўппа” қилиб минади”, “Мана бу ўғилчамнинг тўнчаси, у боламга шундоқ ярашарди! Ёқалари мундоқ турарди”, – дея тўнчасини кучоқлаб бўзлар эди.

Кейин яна бир ўғил туғилди. Бу бола ота-онасига йўлдош бўлсин, дея уни Йўлдошали атадилар. Лекин уни ҳам бир ёшга етганда зотилжам “олиб кетди”. Учинчи ўғил Эргашалини “гулмомо”, яъни “чечак” қасали урди. Ота-она эса, боламиз акаларига эргашиб кетди, бекор исмини Эргашали қўйган эканмиз, дея армон қилдилар. Уларнинг борманган мазор-машойихи, қилмаган назру ниёзлари қолмади.

* Журнал варианты.

Отам мани, онам мани
Машаққатлар билан боққан.
Азиз бошим ниёз айлаб
Мозорларга чирок ёққан.

Бу қўшиқни мунгли овозда кўп хиргойи қилар эди Мастура опам. У гулчечакдек нафис туғилган бўлса-да, яшаб кетди. Исторабону йил аро фарзанд кўради, лекин тақдирнинг бир совуқ шамоли эсади-ю, чақалоқни комига тортиб кетади. Бири чала туғилади... бири туғилаётганда киндик ипига ўралиб қолади... Улар негадир олам юзини кўрибоқ ундан юз ўғирар эдилар. Уларнинг кўрган ўн бир фарзандларидан фақат биттаси – Мастурагина омон қолди.

Исторабону ўн иккинчи фарзандни ваҳима ва таҳлика аро кутарди. Ой куни яқинлашгач, қайнонаси Ойдинбувишнинг ёнига, ўгай қайнотаси Жўракулбобонинг уйига кетиб қолди. Унинг тахминича, ўз уйида бир бало бору ўша фарзандларини ютаётгандек. Файзиободда паҳлавондек қорамағиз чақалоқ туғилди. Ойдинбувиш момо тинмай чақалоққа парвона бўлади, айланиб-ўргилади. Унинг болани сақлаб қолиш учун қилган биринчи ирим-сирими – чақалоқни қирқ кун давомида онасига кўрсатмаслик бўлди. У келиннинг кўзини боғлаб қўйиб, болани эмиздиргач, уни нариги уйга чиқариб кўяди. Унинг фикрича, Исторабону фарзанд йўқотавериб, “кўзи оч” бўлиб қолган, ўз боласига ўзининг суқи кириб болалари нобуд бўлмоқда. Бечора она қўшни хонадан чақалоқ “инга” сини орзиқиб кутади, ногоҳ овози чиқса, еру кўкка сиғмай севиниб кетади.

Ойдинбувиш момо болани тирик сақлаб қолиш учун яна бир ирим-сирим амалини бажарди. Бола етти кунлик бўлганда, етти дона кулча ёпди. Чақалоқни ва кулчаларни кўтариб, етти эшикка бош сукди.

– Ҳожархону Ҳожархон!

– Ҳув-в! – дея овоз беради, атрофига райхон экилган супада чой ичиб ўтирган Ҳожархон.

– Турсунми-турсин?

– Вой, Турсунбой далага кетувди.

– Йўқ, кўлимдаги мана бу чақалоқ дунёда турсинми?

– Вой, айланай, Ойдиной, сизга Худо берибди-ку!

Турсуно-турсун,
Кўчалари тўлсин.
Чақалоқнинг исми
“Турсунали” бўлсин.

Ҳожар момо шошганидан кавушини пойма-пой кийиб, бир парча мато олиб чиқади. Ойдинбувиш битта кулчани боланинг бошидан уч марта айлантириб, матога алмашади. Бу каби савол-жавоблари, “Турсунми-турсин” нидолари етти эшикда такрорланади. Етти кулчага алмаштирилган етти хил матони йиғиб, Ойдинбувиш момо эшикдан қўшиқ айтиб киради:

Турсунали турсин,
Кўчаларни тўлдириб юрсин!

Ойдинбувиш момо етти хил матодан Турсуналига тўнча тикиб беради. Бола уни етти ёшгача кияди. Қирқинчи куни Исторабонуга боланинг юзини кўрсатадилар. Ота хотини ва ўғлини эшакаравага солиб, Оқбўйрага эсон-омон олиб келади.

Соҳибахон ҳикояти

Улар Турсуналидан сўнг яна учта қиз кўрдилар. Сабохон тўққиз ойлик, Патилахон олти ойлик бўлганда, она бағрини ҳувуллатиб, сут тўла кўкраklarини зирқиллатиб, у дунёга қушчалардек “учдилар”. Ота-она Соҳибахонни қафтларига қўйиб “пуфлаб” юриб, бир ярим ёшга эсон-омон етказиб олдилар, лекин...

Исторабону саҳар туриб сигирни соғди, ҳовли-ҳарамни тинчитди, сўнг далага йўл олди. Бошида беланчак асбоблари тугилган тугун, кўлида бола, елкасида кетмон.

Мастура бир халта буғдойни бошига қўйиб, уч қақирим наридаги Зилха қишлоғидаги тегирмонга йўл олади. Тегирмон гавжум. Қизалоққа навбат келгунча кун оғади. Ай-римлар бироз буғдойга бир бурда нон алмаштириб ейдилар. Тегирмончининг хотини буғдойга алмашиш учун ҳар куни бир сават нон ёпиб олиб чиқади. Мастура, буғдой камайиб қолмасин, дея бундай қилмайди. Кечга томон бир сиқим унни халтага тугиб,

оч-наҳор ҳолда уйга келади. Айвонга ёнбошлаган қари тутдан тўйиб-тўйиб ейди. Кейин хамир қориб, ота-онасига чавати нон пиширади. Ундаги сабр-қаноат ва иймон шунчалик кучли эдики, ота-онаси даладан келгунча бир тишлам чаватини оғзига солгани Худодан кўрқади. Фақат арзанда укаси Турсуналига бир бурда чавати беради. Ука эса бу нонга тўймай, опасини бўралаб сўкиб, тошбўрон-кесақбўрон қилади.

Исторабону кўёш чиқмай туриб далага етиб олди. Тугундан узун арғамчи олиб, икки тол оралиғига боғлади. Мовика булоқ бўйидаги улкан толларга атайлаб беланчак боғлаш учун қозиқ-михлар қоқилган. Эски қопдан беланчак ясаб, икки томонига эри беҳи ёғочидан нақшинкор қилиб ясаган уч қаричча келадиган беланчак ёғочини қистирди. Шу пайтда қамчисидан қон томиб “герой” бригадир Низом келиб қолди. У ҳамма аёлларни подадек ангор ичига ҳайдаб кетди. Кексагина Боғдавуш хола бувакларни беланчакка солиб, белидан маҳкам боғлади. Соҳибахон ўзи тенги бир бола билан беланчак ёғочини ушлаб, оёқ остида эмаклаб юрарди. Унинг пешонасига тушган гажаклари жуда ярашган, чуқур кулгичларини ўйнатганча, шеригига қараб қиқирлаб кулади. Боғда хола кичикларни ўз беланчакларига жойлагач, навбат “эмакловчи”ларга келди. Бу вақтда Соҳибахон эмаклаганча ҳовуз лабига келиб қолганди. Ҳовуз ичида ғужғон ўйнаётган билакдек-билакдек балиқларга бироз қараб турди. Кулгичларини ўйнатиб яна кулди ва чапак чалди. Бу вақтда нақ ҳовузнинг лабида ўтирар эди. У яна бир ҳаракат қилиб балиқларга қарамоқчи бўлганди, шўлп этиб ҳовузга тушиб кетди. Аввал билқ-билқ этиб пуфакчалар чиқиб турди. Кейин қизил кўйлақчаси елкандек шишиб, сув юзига қалқиб чиқди. Болаларнинг вағир-вуғури ичида Боғда хола сувнинг шалоплаганини ҳам эшитмаган эди. У қараса, Соҳибахоннинг беланчаги бўш... У ҳамма ёқни изиллаб қидирди. Бирдан юраги ҳаприқиб кетди-да, ҳовуз бўйига келди. Ҳовузда аввал ям-яшил новдалари солланиб турган толларнинг ва четида очилиб турган сафсар гулларнинг акси кўринди. Эътиборини сув юзида шишиб турган қизил мато тортди. У югуриб бориб, ўчоқ бошидан илмоқли ёғоч топиб келди, кўйлакни ёғочга илиб, ўзига тортди.

Боғда хола дала четига югуриб бориб, тиззаларига шапатиланганча:

– Истора-ю Истора! Боланг ўлди, Истора, уйинг куйди, Истора-а! – дея қичқира бошлади. У сув ичидан боланинг жасадини тортиб олгандаёқ, эсидан оғиб бўлганди.

Соҳибахоннинг бўйнига ва билакларига сариқ-яшил ширмонмунчоқларга аралаш кўзмунчоқлар тақиб қўйган эди онаси. У тугунчасида кичкинагина доирача олиб келар, тушлик пайтида доирачани чалиб Соҳибани ўйинга соларди. Қизча ўтирган жойида мунчоқларини шиқирлатиб, жажжи бармоқчаларини ўйнатиб, “ялли-ялли”га ўйинга тушарди. Исторабону чилдирмачани олди-да, ухлаётгандек кулимсиб ётган Соҳибахоннинг бошида мотам қўшиғини бошлади:

Ўлим деганлари ўт экан,
Юрак-бағирларга тушган қурт экан.
Ўзинг кетдинг тўтига-я, вой болам,
Мени қўйдинг ўтинга-я, вой болам.

Сани дунёга келтирмай
Отанг ўлсин, вой болам.
Сани калхатга олдирмай
Онанг ўлсин, вой болам.

Доирачани даранглатиб юриб, сакраб-сакраб йиғлаётган онанинг ҳолини кўрганлар, ақлдан озди, дея ўйлашар эди. У айвондаги сўрида сочларини ёзиб ўтириб “ювғичи” аёлга ялинади:

– Соҳибахоннинг кўзмунчоқларини ечмай кафанга ўранглар-а! Боламга у дунёда фаришталарнинг ҳам суқи кирмасин!..

Шоҳимардон сафари ҳикояти

Соҳибахондан сўнг Исторабону яна бир ўғил кўрди. Унга ўзидан ўн ёш катта акаси Турсуналига қофиялаб Турғунали деб исм бердилар. Чиллақдек чиллашир бу боланинг яшаб кетишига ҳеч қим ишонмас эди. Икки ўғил орасидаги ўн йил ичида ота-она не кунларни кўришмади. Йил ора она курсоғида ҳомила, ота юрагида эса бола йўқотмоқлик ваҳми турарди. Қаҳратон қиш кунларида болани бешикка беламай, отасининг қорнига йўрғаклаб ётқизадилар, отанинг ҳарорати болага уриб турсин, дея. Дадасининг тана ҳароратидан бахра олиб, Турғунали эсон-омон қишдан чиқиб олди ва бир ёшга тўлди. Илк бор сочини олаётганларида Шоҳимардон пиримга атаб “кокил” қолдирдилар. Энди

ўша “кокил”ни Шоҳимардонга бориб, жонлиқ сўйиб, кестириб келиш керак эди. Бола эса беш ёшга кирса ҳам, ҳали юриб кетолмаган, нимжон, озгинлигича қолмоқда. Ингичка бўйни устидаги соққа бош худди чўпга суқилган картошкага ўхшар, лекин худди дадасининг ёшлигидек қорақош-қорақўз, суюмли болача эди. Уни қандай даволашни билолмай, гоҳ бедананинг тухумини пишириб беришади, гоҳ оёғига илик ёғи суришади. Ваҳоланки, ундан кейин туғилган ўн еттинчи фарзандлари (ушбу сатрлар муаллифи) аллақачон бир ёшга етмаёқ югургилаб кетганди. Балки, унга Шоҳимардонга атаб қўйилган кокил “оғирлик” қилаётгандир... Бир амаллаб қўй ҳам топдилар, арава ҳам. Энди Шоҳимардонга жўнаймиз, деб турганларида совчилар эшик қоқиб келишди.

Ҳикоятларимизнинг аввалроғида “Қорақўз” от воқеасида танишганимиз Бувобекнинг ўғли Турдибек эсингиздадир. Унинг қизи Ҳамробиби Марғилонга, “Ўрдатаги”нинг қоқ ўртасига келин бўлиб тушганди. Унинг Муҳаммадхон ва Рўзиматбой исмли ўғиллари, Тожихон ва Орифахон деган қизлари бўлган. Мастураҳонга ана шу Муҳаммадхоннинг ўғлидан совчилар келган эди. Унга энг аввал куёвнинг опаси Маҳфузахоннинг ишқи тушди. Уша пайтларда ҳамма шаҳарлик аёллар “ё ўқисин, ё ишласин” деган фармон ҳукумат томонидан бўлганди. Маҳфузахон ҳам ипак фабрикасига ишга кирган. Ишчилар пахта теримига сафарбар этилгач, унинг эри Раҳматжон пахтага юбормай, қишлоқдаги холаси Зебунисо отининг уйига яшириб, ташлаб кетди. Мастураҳон у пайтларда чучмомадеккина қиз бўлиб, кўзга кўриниб қолганди. Маҳфузахон қишлоқда зерикиб, ҳар куни пастак девор оша уни қазиради. Ёки ўзи чиқади. Икковлашиб рўмолча четларига гажим тўқишади, сочикқа гул тикишади. Мастуранинг хулқию ҳусни унга шундай ёқиб қолдики, шаҳарга қайтгач, холаваччасининг қизига совчи юборади. Улар она томондан ҳам қариндош бўлиб, Маҳфузахоннинг онаси Хайринисо Ҳуринисо ойимнинг набираси бўлар эди. Хайринисо йигирма саккиз ёшда вафот этиб, Маҳфуза саккиз ёшда, Аминжон беш ёшда, кичик укалари Исоқжон икки ёшда етим қолган эдилар.

Тор кўчадан тугун-тоғора кўтариб келган Ҳалимаҳон ая бошлиқ совчилар кичкина ҳовлини чиннидек ярақлатиб, онасининг орқасидан энди далага бормоқчи бўлиб турган Мастураҳонга дуч келишди. У совчилар билан кўришгач, нима қилишни билмай қолди. Гулдек юзлари ёниб, рангдан-рангга кирди. Тиззасига урган кокилларини силкитганича, Зебунисо момосиникига қочиб қолди. Бир зумда кўни-кўшнилар йиғилди. Даладан ота-онани ҳам топиб келишди. Хуллас, марғилонлик совчиларга “оқлик” бериб юбордилар. Бу унаштирув хабари эртасига бутун қишлоққа ёйилди. Унаштирувдан бошлаб тўйгача бу оила бошига не балолар келмади, дейсиз. Бу ҳақида ҳали кўп ҳикояларимиз бор...

Тўй ўтгач, Турғуналининг кокилини кестиришга навбат келди. Дадам аравани миниб, онам мени, Мастура опам Турғун акамни кучоғига солиб, бир қўйни арава орқасига боғлаб, Шоҳимардонга йўл олдилар. Ҳозир Шоҳимардонга, нари борса, икки соатда етиб борилади. Улар аравада нақ тўрт кун деганда етиб бордилар. Ўша ҳикоямиз бошида айтганим тўқ яшил олам, ола-була тоғлар Шоҳимардон йўллари бўлиб, мен ҳис этган ним қоронғилик эса чимматнинг ичи экан. Мен онамнинг кучоғида, чиммат ичида узоқ юрганим туфайли олам кўзимга нимқоронғилиқдан иборат бўлиб кўринган. Қурбонлик қўйнинг бўғзида ялтираган пичоқ... чағир-қизғиш тошларга тизиллаб сачраган қон... Бу – мен ҳаётимда илк бор кўрган “жон олиш” маросими эди.

Буни кейинчалик Мастура опамдан сўраб билиб олдим. Унинг тўйи ва Аминжон почтамнинг ҳарбийга кетган йилларидан ҳисобласам, бу воқеалар 1952-1953 йилларга тўғри келади. Демак, мен ўшанда бир ярим ёшда эканман.

“Хоҳладим”дан ўтиш ҳикояти

Урушдан кейинги оғир йиллар. Қишлоқда ишчи кучи етишмайди. Техника йўқ ҳисоби. Колхозда иккитагина темир ғилдиракли трактор бўлиб, унинг тешадек темир тишлари юрган йўлини ўйиб кетади. У тракторларни Симда ўқиб келган Сиддиқ тоға билан Олим тоға бошқаради. Фарғона шаҳри ўша вақтларда “Искобил” ёки “Сим” деб юритилган. У тракторларнинг бири баланд, нақшинкор мачит ичига ўрнатилган “ўттегирмон”ни юргизади. Қишлоқда ҳамма нарса йўқ бўлиши мумкин, лекин тегирмонсиз сира мумкин эмас. Сув кам бўлиб, “сувтегирмон”лар ишламай қолса, “ўттегирмон”да буғдой тортлади. Дадам ҳам бир қанча вақт ўттегирмонда ишлаган. Унга ҳар куни иккита нон олиб бораман. У менга бир сўмлик сариқ пул беради:

– Оққанд олиб энг-а, буви, укангизга ҳам олиб боринг.

Бир сўмга етти дона оққанд келади. Уни сувга ботириб, маза қилиб шимиб ейман. Укамга жуда қолса, бир-икки дона оққанд олиб бораман. Баланд мачитнинг гулкор шифтлари оппоқ ун чангига ботиб ётади. Дадамнинг дўпписидан тортиб қошу киприкларигача оппоқ – қорбогага айланиб қолган. Кейин ўттегирмонни юргизадиган трактор Олим тоғага берилди.

Мастураҳоннинг Марғилонга узатилаётгани хабари раиснинг тепа сочини тикка қилиб юборди. Ахир, бу дегани – битта ишчи кучини йўқотиш дегани. Шунинг учун қишлоқдан ҳеч бир қиз ташқарига узатилмас эди. Бу ёзилмаган қонун эди гўё. Айниқса, Мастураҳонга ўхшаган салт-сувай қиз-жувонлар Фарғона каналидан чўл томонга қайиқда олиб ўтилар, ҳафталаб у ерда ётиб ишлар эдилар. Зеро, колхознинг номи бекорга “Қаҳрамон” деб аталмаган. Канал ортидаги бўз ерларни ўзлаштирган бир эмас, учта “Меҳнат қаҳрамони” етишиб чиққан. Колхознинг номи ҳам ўша “олтмиш центнерчи” қаҳрамонлар шарафига қўйилган. Бир гектардан олтмиш центнер пахта олиш, аслида, афсона. Чўлдаги бепонён ерларга истаганча пахта экиб, одамларни истаганча хўрлаб ишлатиб етиштирилган бу “олтмиш центнер” ҳосил. Ун гектарга экилган пахтани бир гектар деб қоғозга ёзар эканлар улар, дадамнинг айтишича. “Қўшиб ёзиш” деган иллат ўша даврлардан бошлаб илдиз ота бошлаган эди. Қишлоқда қолган колхозчилар эса кундузлари далада ишлаб, кечалари “ҳашарга” ҳайдаб кетилади. Колхоз идораси, ферма биноси ва катта клуб биноси, “қаҳрамон” бригадларнинг дабдабали дала шийпонлари кечалари ғишт қуйиб, лой тепкилаган колхозчилар меҳнати туфайли бино қилинган.

Ноябрнинг охири, декабрнинг бошларида далада кўсақлар очилмай, музлаб қолади. Колхозчилар кундузи далада кўсақ узсалар, кечаси колхоз клубида кўсақ чувийдилар. Барча бригадаларда узилган кўсақлар араваларда колхоз идораси олдидаги майдонга келтириб тўкилади. Кечаси кўсақ чувиб, пахтасини топшириб нормасини бажарганларгина уйига кетиши мумкин. Бўлмаса, эрталаб тўғри шу ердан далага ҳайдалади. Одамлар уйларида, сандалда ўтириб биров исиниш ва мизғиб олиш учун ўлиб-тирилиб бола-чақалари билан кўсақ чувийдилар. Раҳбарлар эса навбат билан уларнинг тепа-сида туриб, озроқ пахта чувиганларни ёки ухлаб қолганларни ҳақоратлаб турадилар.

Шундай кунларнинг бирида Мастураҳон кўлида кўсақ билан ўтирган кўйи ухлаб қолди. Буни кўрган бригадир (исмини ёзмадим, оқ-сариқ киши бўлгани учун лақаби “оқ ит” эди. Яна бир золимнинг лақаби эса “қора ит” эди. Одамлар “оқ ит, қора ит – барибир, ит” дер эдилар) унинг кўлидаги кўсақни олиб, ёниб турган гугурт чўпини ушлатиб қўйди. Чўп ёниб бориб қизнинг кўлини куйдирди. Уйқудаги бечора қиз бирдан фарёд солиб, ҳушидан кетди. Уни кўсақ ташийдиган аравада уйига ташлаб кетдилар. Шундан кейин отаси уни оммавий кўсақ чувишга чиқармай қўйди. Марғилондан келган совчилар уни шундай оғир меҳнат ва зулмдан озод қилгувчи “нажот фаришталари” эди.

Совчилар хабарини эшитган раис Сиддиқ тоғани идорага чақиртирди. Бу хабардан олдида кўйилган бир коса пиёва ҳам томоғидан ўтмай қолди. Идорага ҳеч ким бесабаб чақирилмас, фақат “гуноҳкор”ларгина чақирилиб жазоланар, ўлгудай калтакланиб, ча-лажон ҳолда уйига ташлаб кетилар эди.

Улкан толлар соя солган идора олдида яна бешта йигит турарди.

– Сиддиқ тоға, сизни ҳам раис чақиртирибдими? – сўради баланд бўйли хумбош йигит.

– Ҳа, шундай, сизларни-чи?

– Қандай “гуноҳимиз” борлигини билмадик. Бизни ҳам чақирибди, ишқилиб, Бўқоннинг кўлига тушмасак бўлди.

Раиснинг “гуноҳкор”ларни калтакловчи бир азамат одами бўлиб, уни “бўқон” лақаби билан сийлашар эди.

Улар бирин-кетин идорага кириб келишганда, раис хўмрайиб турар эди. Девор ёнида қатор курсилар турган бўлса-да, ҳеч ким ўтирмади, тўғрироғи, ўтиришга таклиф этилмади. Ҳалиги бешовлон йигит тракторчи тоғага қандай алоқалари борлигини бил-полмай ҳайрон эдилар. Айниқса, паст бўйли, бир елкаси доимо осилиб турувчи Сайфи дудуқ қалт-қалт титрайди.

Раис столга ўтириб, бир силкиниб қўйди-да, тоғага қараб:

– Гап шу! Қизингни марғилонлик куёвдан ажратасан. Мана шу бешов йигитдан хоҳлаганигни куёвликка танла!

Томдан тараша тушгандек бу буйруқдан Сиддиқ тоға тошдек қотди. Ҳалиги бешов бўз йигитлар эса, “қиз қай биримизга насиб этаркан?”, дея кўзлари йилтиллаб бошлади. Раис сўзи ҳукм эканлигини улар жуда яхши билишарди. Кийимлари қорамойдан ялтираб кетган Сиддиқ тоға нима дейишини билмай, яғир дўпписини олиб қокди, яна кийди...

Гўё бу ҳаракат билан биров дадилланди.

– Хўш, нима дейсан, хўкиз? – раис бу орада столни айланиб ўтиб, унинг кўксига нуқиди. Шундоқ тумшуғининг тагида хезланиб турган раиснинг юзига эмас, хол-хол гулли галстук таққан ялтирбош доҳийнинг суратига қаради. У бу одамни барчани баробар камбағал қилгани учун эмас, ҳаммани Худосиз қилгани учун ёмон кўрар, бу жуда катта даҳжол, дея атарди уни.

Уқувчи болалар:

Ленин бобомлар,

Менинг бобомлар, – дея ашула айтишганда, “Ленинга қайси энангни бергансан, у сенга бобо бўлсин?” – дея ғудраниб қўярди у. Ниҳоят, кўзини дохий суратидан узиб, раисга тик боқди. Унинг қалбида бир арслон уйғонганди ҳозир.

– Йўқ, ажратмайман. Фотиҳа – Худонинг муҳри, мен уни бузолмайман.

– Хоҳ-хо-о! Тилинг марғилонликка қуда бўлиб, узайиб қолибди-да! Менинг сўзим-чи, у муҳр эмасми? Менинг гапим ерда қолаверадими? Энди шу қишлоқда қандай яшашни ўйлаётсанми, сен ҳўкиз?

Раиснинг бу гапидан қўрқулик эди. У истаса, уйига “сурма” тракторни солиб сурдириб ташлаб, ўрнига пахта экиши ҳам мумкин эди.

Сиддиқ тоға яна яғир дўпписини қоқиб кийди-да:

– Мен ҳўкиз эмасман, сиз ҳам Худо эмассиз. Қўлингиздан келганини қилинг!

Эшик қарсиллаб ёпилганда ҳалиги беш йигитнинг ранги бирдек оқариб кетди. “Энди тоға ўлди!” – деб ўйлашди улар.

Тоға ўлмади. Лекин ўлимдан ҳам баттар кунларга қолди. Энг биринчи жазо шу бўлдики, кечаси трактор ҳайдаётган ерига Бўқонни юбориб, оғзидан қон келгунча савалатди. Бўқон ҳар тепганида:

– Энди қизингни ажратасанми? – деб сўрайди.

– Йўқ, – деб жавоб беради у қон туфлаб.

“Ўшанда қандай тирик қолганимга ўзим ҳам ҳайронман”, – дер эди у кейинчалик ўша воқеаларни эслаб.

Кечаси билан ухламай, отаси Мирзакаримбойни қўрбошилар тунда олиб кетишганини, тонгда унинг қонга ботган жонсиз танасини олиб келганларини эслаб ваҳимага тушган Исторабону саҳар вақти дарвозани очиб, оғзида қон қоғиб қолган чалажон эрини кўрди. Уни раиснинг шотирлари аравада олиб келиб, дарвоза тагига ташлаб кетишганди.

“Худоё, сизни шу кўйга солганлар ҳам оғзидан қон келиб ўлсин!” – дея алам билан қақшади Исторабону.

Шу ўринда яна бироз чекиниш қилсам. Худонинг амри билан, уларнинг иккови ҳам кейинчалик церроз касалига учраб, қон туфлаб ўлдилар. Бўқон бемор ётганда дадам эл қатори бориб, ҳол-аҳволини сўраб турди. Лекин жанозасига бормади. Ўша куни меникига келиб, ўғлим Умиджонни қучоқлаб ўтириб, юм-юм йиғлади:

– Қара-я, шундай одам ҳам ўлар экан-а? Кеча бориб кўрганимда, юзига қўнган пашшани ҳам қўролмаётганди. Мана, энди Худонинг ёнига, қилмишлари учун жавоб бергани кетди.

– Жанозага бормадингиз, ҳеч бўлмаса, эртага фотиҳага борарсиз. Қўни-қўшни, маҳалла-қўй... ҳар қалай, тенгдош жўрангиз, – дедим мен.

– Йўқ, қизим, Шохимардонга айлангани кетяпман. Уч-тўрт кун туриб қайтаман, – дея Шохимардонга жўнаворди.

* * *

Сиддиқ тоға ўша “катта калтак” воқеасидан кейин бир ой ётиб тузалгач, қишлоқдан бош олиб чиқиб кетди. У бошқа шаҳарларда мардикорлик қилиб юрди. У уйга жуда кам келар, келганда ҳам тунда яширинча, болалар уйқудалигида келарди.

Аслини олганда, у колхозга жуда керакли одам эди. У кетгач, битта трактор бутунлай бўш қолди. Ҳеч ким бу “темир от”нинг тилини билиб юргиза олмади. Кейин раис шаҳарга одам юбориб, уни топдириб келди. Лекин бу, уни кечирди, дегани эмас эди. У хотини, қизи билан учовлашиб, тинмай далада меҳнат қилади, лекин уларга на бир чақа маош, на бир сиқим дон берилади. Ҳар ўн беш кунда кассир далага маош тарқатгани келади. Исторабону ҳамма маош олиб бўлгунча умидвор бўлиб қараб туради.

– Опа, сизларнинг иш ҳақингизга “қизил қалам” тортилган, – дея кассир қоғозларини йиғиштиради. Иш ҳақи устидан “қизил қалам” тортиш ҳам жазонинг бир усули эди. Раҳбарларнинг бирортасига, хусусан, бригадир ёки раисга ёқмай қолган кишиларнинг иш ҳақи устидан қизил қалам тортилади. Йил охирида колхознинг даромади ҳисобидан одамларга озми-кўпми буғдой берилади. Сиддиқ тоғанинг оиласи “йиллик отчёт” ҳисобидан ҳам қуруқ “қизил қалам”га эга чиқади, холос.

Даладаги энг оғир ишлар ҳам Исторабону билан Мастураҳонга буюрилади: “тинг” ерни чопиш, дейсизми, елкада гўнг ташиш, дейсизми... Агар тоғанинг трактори бирор ерда бузилиб қолса, яна қамчиланади. Хотини унинг қамчи изи тушган елкаларига кепак қиздириб босади. Шу туфайли тракторнинг бузилган қисмини қопга солиб, туман марказидаги МТСга, ўн беш чақиримга пиёда олиб боради. Тонггача тузатиб, бузилган мурватни ўз жойига қўйиб, тракторни юргизади.

Ишқилиб, не бўлса ҳам, фотиҳа бузилмади. Бу борада шаҳарлик қудалар пишиқ чиқиб қолишди. Келин-куёвни тўйдан аввалроқ “хоҳладим”дан, яъни ЗАГСдан ўтказиб қўймоқчи бўлишди. Агар келин-куёв бир-бирини “хоҳладим”, деса, давлат уларга қоғоз

ёзиб берар эмиш, яъни никоҳ гувоҳномаси, шунда раис ҳам тўйга тўсқинлик қилолмас экан. Хуллас, холаси Баҳринисо Мастураҳонни ясангириб, Олтиариққа “хоҳладим”га олиб кетди. Кечга томон ҳориб-толиб қайтиб келишди. Келиннинг ёши ЗАГСга етмабди. Шаҳарлик қуда Муҳаммадхон тоға ЗАГС мудирасига бир кийимлик саккиз телкилик атлас ва бир чорси писта-бодом, совға-салом қилиб олиб бориб, келиннинг ёшини тўғрилаб келди. Баҳринисо яна келинни “хоҳладим”га тайёрлади. Келин шўрлик кўрққанидан дағ-дағ титрайди.

– Мен у ерда нима дейман? Ҳозирдан эсимдан чиқиб қоляпти.

– Хоҳладим, дейсан, жувонмарг, мунча қалтирамасанг.

Ниҳоят, ЗАГС қирқилди. Никоҳ ҳужжати олингач, раиснинг дами ичига тушди. Лекин тўй қилиш учун келиннинг сепи тайёр эмасди. Қаердан ҳам бўлсин, йил давомида бутун оила ишлаб, “шимилдирик”қа ҳам эга бўлмаганди. Исторабону кундузлари далада ишлаб, тунлари “Зингер” машинасида чеварлик қилиб, қизига сеп йиғади. У эски-туски матолардан мойчиروққа пилик тикишдан тортиб, пахтали фуфайкагача, ёстиқ жилдларига атиргул тикишдан тортиб қирғизларнинг отига отёпқичгача тикар эди. Ёнгиналаридаги колхоз отхонасида бир неча қирғиз оилалари яшар, улар қачон ўғил тўйи қилсалар, от ясатиб, унга отёпқич тиктиришар эди. Исторабонуга кўйлагу камзул, кўрпаю тўшак тикиш ҳеч нарса эмасди. Лекин отёпқич тикиш жуда машаққатли иш. Катта қизил чойшабга турли қийимлардан нақш тикиш учун у узоқ қиш кечаларида ухламай чиқарди. Сиддиқ тоға яна қишлоқдан чиқиб кетиб мардикорлик қилиб, бироз пул топди.

Ниҳоят, “хоҳладим”дан кейин ярим йил ўтгач, олтин ёзнинг ойдин оқшомларидан бирида тўй бўлди. Куёвнавкарлар қишлоққа извошда келдилар. Бу ҳали қишлоқда бўлмаган ҳодиса эди. Отараванинг икки томонига оёқларини осилтириб олган қизлар ёр-ёр айтиб, Марғилон томон жунадилар. Уртада ўтирган келин отларнинг чилдирма садоларига мослаб қадам ташлаганларига ҳайрон эди.

“Куйган ёр” ҳикояти

Турсунали акам Доғистонга, ҳарбийга жўнаб кетгач, онам негадир ўзгариб қолди. Мен билан ҳам, акам билан ҳам сира иши йўқ. Фақат синглим Маҳбубани бағрига босганча, устунга суяниб ўтириб, бир сўзни тўтидек такрорлайди:

– Энди нима қиламан? Энди нима қиламан-а?.. Энди нима қиламан?..

Менга яна онамни кучоқлаб, аввалгидек муаттар бўйини ҳидлаш истаги чидаб бўлмас хоҳишга айланиб боради. Астагина, кўрқиб-писиб пинжига суқилсам:

– Тур, йўқол! – дея итариб юборади. Мен онамдан тирик туриб айрилиб қолганга ўхшар эдим. Онамнинг ёнгинасида туриб, уни чексиз азоб билан соғина бошладим. Ҳамма ўйинларимни тарк этиб, маъюсланиб қолдим.

Бир куни бошим қизиб, ҳаммаёғим қалтирай бошлади. Қизил лентачали резина кўғирчоғимни кучоқлаб, ёғоч сўри четига бориб ётдим. Назаримда, кўғирчоқ ҳам мендек совқотаётган, онаси кучоғини кўмсаётган эди. Оғзимдан олов чиқиб, устимга катта-катта тошлар қулай бошлади. Онам рўпарамда укамни кучоқлаб, “энди нима қиламан”ни такрорлаб ўтиради. Менга парво ҳам қилмасди. Шу пайт онамнинг беҳуш кўзлари менга тушди. Қорачиқлари ичида қоп-қора аланга ловуллаб турарди. Аста ўрнидан туриб ёнимга келди, пешонамни ушлади.

– Вой, ёниб кетяпсан-ку! – дея кўғирчоғимни ҳам бирга кўтариб уйга олиб кирди. Яна онажонимнинг муаттар бўйини туйдим. Кучоғидаги меҳрдан, кўзларидаги сеҳрдан бошим айланди. Оҳ, касал бўлиш қандай яхши экан!!!

Акам ҳарбийга кетган дастлабки кунларда онам анча яхши эди. Доғистон деган юртдан келган акамнинг хатларини Турғун акам хижжалаб ўқиб берар, онам ҳам бир ой ичида рус алифбосини ўрганиб, “Доғистони курсин ўшал, юрагимга доғ солди!” – дея хатлар ёза бошлаган эди. Лекин адоқсиз соғинч, қолаверса, олдинда турган уч йиллик ҳарбий муддат уни ақлидан айира бошлаганди. Онам емайди, ичмайди... Ҳатто бизга овқат ҳам пиширмайди, нон ҳам ёпмайди. Дадам далага бормаса, сира илож йўқ. Биз учта гўдак дадам келгунча кўчага қараб, оч ўтираемиз. Энди дадам ишдан келгунча, Баҳринисо холам бизга қараб турадиган бўлди.

Раис ҳамон Мастураҳоннинг Марғилонга узатилгани аламини олади. Дадамни оғир ишларга, узоқ ерларга юборади. Андижонда, “Куйган ёр” деган жойда тўғонми, ГЭСми қурилаётган экан. Дадамни ўша ёққа ишга юбормоқчи бўлишди. Кейинчалик, бир гуруҳ ижодкорлар сафида Фарғона канали бўйлаб сафар қилиб, ўша Куйган ёр қишлоғини ўз кўзим билан кўрдим. Катта Фарғона канали ўша ердан бошланар экан.

– Опа, – деди дадам Баҳринисо холамга. – Мен кетсам, Исторага бир бало бўлади. Қоринни қаранг-а, ўроқ билан тилиб-тилиб ташлабди. Ҳамма ўткир нарсаларни, пичоғу болталарни яшириб қўйгандим. Фақат ўроқ оғилда қолган экан.

Холам уйга кириб, суратдек бўлиб, фақат бир сўзни такрорлаб ётган онамнинг кўйлагини кўтарди. Унинг қорнида ҳар бири икки қаришдан келадиган бир неча чизик-яралар бор эди. Яралар бироз қотиб, худди жигарранг ип чокларидек узук-узук ҳолга келган эди. Чамаси, ўроқнинг учи билан қорнини ёрмоқчи бўлгану, чуқурроқ санчгани оғриқ йўл бермаган.

– Куйган ёрга борманг, мен бу куйдирги хотинингиздан кўрқаман! – деди у алам ва изтироб билан.

– Ўзимда ихтиёр бўлса, болаларни шу эсини еган хотинга ташлаб, бир қадам ташқарига чиқармидим, опа? – дея пешонасига шапатилаб, остонага ўтириб қолди отам.

Февраль кўёшининг совуқ ва аччиқ ёғдулари бу мискин хонадонга ҳам ёғила бошлади. Саҳарлаб саккиз чоғли идора ходимлари дадамни Куйган ёрга олиб кетгани келишди.

– Хотиним касал, учта гўдакни ташлаб мен у ёққа боролмайман.

– Бораса-ан! – деди раис, – қани олдимга туш. Машина идора олдида кутиб турибди.

Шу пайт уйдан онам отилиб чиқди. У бежо кўзларини раисга қадаб:

– Уни олиб кетмайсизлар! Боламни Доғистонга олиб кетганларинг етмайдами, буни Куйган ёрга жўнатасизлар?! Вой-дод! Доғистондан доғ бўлиб, Куйган ёрдан куйдим-ку, вой-дод! Дод! – дея ерни муштлаб, бор овози билан қичқира бошлади. Онамнинг фарёдига девордан қўшнилари мўралай бошлашди.

– Нега бормайди? У урушга эмас, ишга кетяпти. Бир ойда қайтиб келади.

– У кетса, мен болаларни боқолмайман.

– Нега боқолмайсан? Ҳамма кетяпти-ку!

Онам нима дейишини билмай, кўзлари яна бежоланди. Чамаси, у “боқолмайман” эмас, “болаларга қаролмайман” демоқчи эди. Бироз дудуқланиб:

– У-уйда у-ун йў-уқ! – деди у ўтирганча ерга муштлаб. Биз остонада мусичалардек мўлтираб, бу манзараларни ваҳима билан кузатиб турардик. Раис бир югурдагини юборди. Бир зумда бир қоп буғдой муҳайё бўлиб, онамнинг олдига гупиллаб тушди.

– Юр энди, олдимизга туш!

– Кўриб турибсизлар, мен кетсам, бу хотин бир бало бўлади.

– Ҳа, эрсиз бир кун яшолмайсанми, сен қанжиқ? – энди раис дадамни кўйиб, онамга юзланди.

Дадамнинг юзи бирдан бўзариб кетди. Онамга бир хўмрайиб қаради-да, шахдам қадамлар билан арбобларнинг олдига тушди. Онам югуриб бориб, дадамнинг қора чопинининг этагига осилиб, ўтириб олди:

– Кетмайсан! – деди у дадамни сенлаб. – Сен Куйган ёрга кетсанг, мен ҳам сени куйдириб, ўзимга ўт қўяман!

Дадамнинг соясига кўрпача солиб, бир қўлида кўмғонда иссиқ сув, бир қўлида сочиқ билан кутиб оладиган сертавозе онамни бу ҳолда биринчи марта кўриб турар эдим.

– Юрсанг-чи, ҳезалак! Шу жинни хотиннинг чизиғидан чиқа олмайсанми ё?

Дадам яна бўзарди. Онамнинг қўлидан пешини бир силтаб тортди-да, торкўчадан отилиб чиқиб кетди. Орқасига қайрилиб қараб ҳам қўймади. Онам юзтубан ерга йиқилди. Колхоз арбоблари бу можародан ҳингир-ҳингир кулганларича чиқиб кетишди.

Ўшанда февраль ойи бўлса-да, тутларнинг новдасида қатор-қатор куртаклар бўртиб, ён-атрофдаги боғларда ўриклар алланечук қизаришиб қолганди. Зеро, бу пайтларда Орол ҳали қуримаган, унинг устидан ўтган булутлар кўкка ўрлаган сув буғларидан илиброқ келар, эҳтимол, совуқ ҳаволар ҳам Орол устига келганда бошқа ёқларга бурилиб кетар эди.

Эрталаб мактабга боргим келмади. Кечаги воқеалар менга жуда ёмон таъсир қилган, худди дадам қайтиб келмайдигандек, онам ўлиб қоладигандек ичим ғаш эди.

– Бор, мактабингга! – ўшқирди онам қандайдир бегона овоз билан.

– Бормайман-ан! – дея йиғлаб юбордим.

У урмоқчи бўлганди, торкўчага қочдим. Онам ортимдан китобларим солинган қизил халтани отиб юборди.

Мактабга боргач, ҳамма нарсани унутдим. Ҳисоб дарси эди. Қорага бўялган дарстахта ёнига мисол ечгани чиққандим. Уқитувчим нималарнидир ёзар, болалар мен ишлаган мисолларни кўчирмоқда эдилар. Бирдан синф эшиги қаттиқ-қаттиқ тақиллай бошлади. Уқитувчим чўчиб тушиб, эшикни очди. Ким биландир пичирлаб гаплашди. Қайтиб киргач, менга:

– Сен китоб-дафтарларингни йиғиштириб, уйингга бор, меҳмонлар келибди...

Устознинг кўзиде қандайдир аянчли маъно бор эди. Бундан мен ҳам ғашландим. Ташқарида Рисолат опам мени кутиб турарди.

– Вой, Мақсу-у! Онанг ўзига ўт ёқиб юборибди. Куйиб, кўмирга айланиб ётибди.

Кўз олдимга кўмирга айланган онамнинг гавдаси келди. Кўзимга ёш келмас, оёқларимни ҳам қаерга қўяётганимни билмас эдим. Уйимиз тўс-тўполон. Ҳамма боғ ўртасида. Чамаси, онам энгига керосин куйиб, гугурт чаққану, кийимлари ёна бошлагач, боғ этагидаги зовурга сувга юрган. Маҳбубани сал олдинроқ: “Бор, кўчага чиқиб қарагин, даданг келяптими-кан?” – дея чиқариб юборган. У торкўчанинг бошига етгач, онасининг кийимлари ёниб, узумбоғ ўртасида югуриб кетаётганини кўрган. У чучук тили билан:

– Буйим куйиб кетаяпти! – дея додлаган. Тилла момо югуриб чиқиб, осмонга ўрлаётган тутунни кўриб, кўчага чопган.

– Одам бўлсанг, келавер! Исторанинг уйи ёняпти!

У Маҳбубанинг “бувим ёняпти” деган сўзларини янглиш эшитган эди. Кўчадан ўтиб кетаётган икки эркак югуриб кириб, устига тўшак ташлаши билан аланга ўчган. Онам боғ ўртасида, устига тўшак ташланган ҳолда ётар, мен тасаввур этганимдек кўмирга айланмаган эди. Юзлари қип-қизариб кетган, кўзларининг қорачиғида аллақандай қоп-қора аланга ёнарди. Шу пайтда юзларини тирнаб қонатганча Баҳринисо холам келиб қолди.

– Мурғак болаларингга раҳминг келмадими, нодон синглим!!! – дея тиззаларига муштрлар эди у. Онам холамга қараб хиёл кулди ва кўзларидан учқунлар сачратиб деди:

– Э-энди келдизми, опа?

Холам дадам Куйган ёрга кетиши билан бизникига келиб ётган, эрталаб уйдан хабар олиб, бизга нон олиб келишга кетган экан. Баҳринисо холамнинг уйи бизникидан икки ҳовли нарида эди, холос. Чамаси, ярим соатгина қаровсиз қолган онам шу ҳолга тушибди.

Бир зумда онамни кўрпага ўраб, касалхонага олиб кетишди. Баҳринисо холам у билан бирга кетди. Тўтинисо холам эса худди ўликка йиғлагандай, айтиб-айтиб йиғларди:

Қибладан келган шамолга
Рўбарў бўлган, вой, укам.
Бемаҳал келган ажалга
Мубтало бўлган опанг куйсин, вой, укам...

Менга бу айтимлар жуда ёмон туюлди.

– Нега йиғлайсан, онам ҳали тирик-ку! – дея унинг сонларига муштрлай бошладим.

– Вой, бу Луқмони Ҳакимни қаранглар, тўғри айтяпти, тирик одамга нега йиғлайсиз, ёмон шукурни бошлаб, Тўтинисо? – деди кимдир.

Ҳамма жим бўлиб қолди, ғала-ғовур босилди. Қуёш қип-қизил қон денгизига шўнғигандек, уфқ ичра йўқолди. Шоҳимардон томонлардан эса уюр-уюр қора булутлар бостириб кела бошлади. Бирданига момақалди роқ гумбурлаб, катта-катта ёмғир томчилари ғамбода ҳовлининг ўчоқларига, тандир бошларига томчилай бошлади. Осмоннинг бу гулдур-гулдурларига торкўчадан соч ёзиб келаётган Баҳринисо холамнинг фарёди кўшилди:

– Вой-до-д, мусулмонлар, Исторадан айрилиб қолдик!

Онамни олиб келиб, ёғоч каравотга ётқиздилар. Биз болаларни Зебунисо отининг уйига киритиб қўйишди. Тонг саҳарда йиғи-йўқлов овозларидан чўчиб уйғондим. Ажабки, бу овозлар ичида дадамнинг “Вой, гулим, гулимо-о, гулим”, – деган овози аниқ-тиниқ эшитиларди. Демак, у Куйган ёрдан қайтибди-да.

Оёғимга катта калишни судраб, уйимизга чопдим. Ҳаммаёқ шалаббо, ҳамон ёмғир қуймоқда. Онам ётқизилган уй ичи тиззагача сув, бемалол ўрдак сузса бўлади. Бўйра ёпилган шифтдан ўтаётган чакка ташқаридаги ёмғирдан сира қолишмайди. Онамни оппоқ матога ўраб қўйишибди. Юзлари ҳам оппоқ, деярли оқ матодан ажратиб бўлмайди. Тингшаб қарагач, онамнинг юзини илғадиму, ура қочдим. У менинг онаммас, менинг онам бундай эмасди...

Ёмғир эса ёғаверди, ёғаверди... Шу ёққанича етти кун тинмади. Бу 1959 йилнинг февраль ойи эди. Мен ҳали биринчи синфни тугатмагандим.

Онам қачондир бир қаричгина сочимни майдалаб ўриб, учини оқ ип билан тикиб қўйганди. Янги ўрилган сочларимни сиқимлаб:

Кунда тутам-тутам,
Ойда қулоч-қулоч,

Ўса қолгин, қора соч! – дея пастга қараб тортиб-тортиб қўйганди. Онамнинг “қирқ”и ўтгунча ҳеч кимнинг мен билан иши бўлмади. Ҳамма кичкина Маҳбубани кўлдан-кўлга олиб, овуттиш билан овора эди. Сочим учудаги оқ ип кирдан қора ипга айланди. Бошимга тангадай-тангадай яралар тошиб, сочларим патақдай бир-бирига киришиб кетди. Кечаси ётган ёстиғим қон бўлиб қолганини Доғистондан қақариб олинган Турсун акам кўриб қолди. Мастура опам онам ўз кўллари билан ўрган сочларимни қирқиб ташлаб, бошимга салидол суртиб, рўмол билан танғиб қўйди. Бошимга тушган бу яралар етимликнинг илк жароҳатлари эди. Ҳали бундай жароҳатлар қалбимни ҳам босиб кетишини ўшанда англаб етмагандим.

Ипак бозорида сотилган қизча ҳикояти

Онамнинг маросимлари ҳам ўтди. Бу маросимларга кетадиган барча харажатларни Аминжон поччам кўтарди. Ҳатто уйимизда меҳмонларга чой узатиш учун пиёла ҳам йўқ эди.

Ҳамма уй-уйига тарқалди. Мастура опам нима қилишини билмайди. Кетмай деса, у ёқда рўзғори, учта боласи... Кетай деса, бу ёқда дадаси, кичкина укалари қаровсиз қолади. У Марғилонга кетадиган куни бизни онамнинг мазорига олиб борди.

Қабристондаги қамишлар бўйим баробар ўсиб қолибди. Опам қабр тепасида куйиб-ёниб, айтиб-айтиб йиғлади:

Даладаги кўзичоқлар
 Етакласам юрмайди-я, вой, бувим.
 Сиздан қолган болалар
 Етимликка кўнмайди-я, вой, бувим...

Мақсудахон, Маҳбубахон,
 Булбул бўлиб сайрайди, вой, бувим.
 Онажонимнинг уйларида
 Бегоналар яйрайди-я, вой, бувим...

Онам десам ўхшайди, вой, бувим,
 Танамда жоним қақшайди, вой, бувим.
 Онажонимнинг ўлганлари
 Рост бўлганга ўхшайди-я, вой, бувим...

Уйимизни хувуллатиб опам ҳам Марғилонга, оиласи бағрига кетди. Тириклик сабаб, дадам далага чиқа бошлади. Турғунали акамни Фарғонадаги мактаб-интернатга жойладилар. Уйда тўрт ёшли синглим иккимиз ёлғиз қоламиз. Онам Маҳбубани жуда яхши кўрар, ҳатто, ўша ақлу ҳушидан айрилган пайтларида ҳам уни сира қучоғидан қўймасди. Чунки шу кенжа қизчаси туфайли жуда кўп азоб тортганди.

Қоп-қора ғажақлари пешонасига тушган, қошлари қайрилма, узун киприклари пастга қараганда лўппи юзчасининг деярли ярмини ёпади. Мунчоқ кўзларининг ичида худди онам-никидек қора аланга ёнади. Барча кўргиликлар бола саккиз ойлик бўлгандан сўнг бошланди.

Дадам билан онам даладан шому ғарибонда қайтишади. Бири ўчоққа ўт ёқиб қозон осадди, бири масаллиқ тайёрлайди. Турғун акам иккимиз пиширилажак овқатдан умидвор бўлиб, илҳақлик билан термиламиз.

– Ол пиёзингни, тўғраб бўлдим.

Онам қозондаги қаймоқ куйиб кетмасин, дея шоша-пиша ташқарига йўналади. Укам онамнинг орқасидан қарамоқчи бўлиб, ўчоқ ёнидаги тахта супадан орқанчасига йиқилади. Унг оёғи куймучидан чиқиб кетади. Бола туни билан қулундай қичқириб чиқади. Тонгда қарашса, боланинг оёқлари шишиб кетибди. Олиб бормаган табибу синиқчи, бахшию қушноч қолмади. Фарғонадаги касалхона дарвозаси олдида эр-хотин уч кун ётдилар. Ҳеч ким “итмисан-эшакмисан?” демади. Бир ўрис дўхтир болани кўрди, лекин касалхонага қабул қилмади.

Улар уйда биттагина “қозикбоғи” бўлиб турган бузоқни сотдилар. Пулини белга туғиб, мени Турсун акамга ташлаб, шифо истаб чиқиб кетишди. Шу кетганларича, қирқ кун деганда озиб-тўзиб, қизчанинг оёғини саланглатиб, уйга кириб келишди. Улар боланинг дардига ҳеч ердан даво тополмаган эдилар.

Ўша кунларни эс-эс биламан. Акам оқ эчкимизни соғиб, менга мажбурлаб ичирар, кейин Турғун акамга ташлаб, кун бўйи ўртоқлари билан ўйнаб юрарди. Кечки пайт чўзмаотар билан беш-олтита чумчуқ отиб келади. Чумчуқларнинг патини юлиб, чойидишда сув қайнатади. Кейин олма гулли катта чинни чойнакка чумчуқларни босади. Туз солиб, устидан қайноқ сув қуяди. Чойнакнинг чумагига пахта тиқиб, ўчоқдаги қўрга кўмиб қўяди. Ўшанда ичганим – чумчуқшўрванинг мазаси ҳамон оғзимда.

Маҳбуба юриб кетди. Лекин битта оёғи бироз калта бўлиб, оқсаб юрадиган бўлиб қолди. Онам эса унинг тирик қолганига шуқур қилди.

Ана шу онасининг бағридан бир қарич ҳам узилмаган қизалоққа мен опачаси – она ўрнида бўлиб қолдим. Дадам сахар туриб чой қайнатади ва ўша олма гулли чойнакка чой дамлаб, чўққа кўмиб қўяди. Кейин эркалатиб мени уйғотади:

– Туйинг, буви, соат саттис яйим бўлди, мактабга кеч қоласиз, – дейди атайлаб менга тақлид қилиб тилини яссилаб.

Ноилож ўрнимдан тураман. Укамни уйғотиб, бирга чой ичамиз. Уни холамникига

ташлаб мактабга кетаман. Мактабдан келгач, уни холамниқидан олиб келаман. Икки-миз кечгача ўйнаб овунамиз. Кеч кириши билан мени ваҳима босади. Ҳовлининг ҳар буржидан турли қиёфадаги ажиналар чиқаётгандек. Уйимизнинг ичига умуман қадам босолмаймиз, худди оқ кийимли онамнинг арвоҳи бордек. Тор кўча бошидаги супада дадамнинг ишдан қайтишини кутиб ўтирамыз. Дадам қоронғи тушганда келиб, овқатга уннайди. Овқат пишгунча биз ухлаб қоламиз. Дадам бошимизда ўтириб ялинади:

– Туринглар, она қизларим, овқат пишди. Ширин қизларим, катон қизларим!

Мен “она қизим” деганига тушунаман-у, “катон қизим”га тушунолмайман. Бу сўзни умр бўйи эслаб юрдим ва охири Навоийдан топдим. “Катон” сўзи туркий тилда “танноз” деган маънони билдирар экан. Дадам биз ғариб қизчаларини, “танноз қизим”, дея эрқалатаркан.

Одатдагидек, кўча бошида дадамни кутиб ўтирамыз. Бир вақт олдимиздан бой қўшниларимизнинг қизлари ўтиб қолади. Уларнинг оёғида “Тоҳир-Зухра” кавушчалари ғарч-ғурч қилади. Биз даладан ҳориб-толиб келаётган дадамызнинг елкаларига икки ёндан осилиб:

– Бизгаям “Тоҳир-Зухра” кавуш оберинг, – дея хархаша бошлаймиз.

“Тоҳир-Зухра” кавушча қанақа, дейсизми? Тўсдек қоп-қора, ялтирайди, қарасангиз, юзингиз кўринади. Кавушчага яшил ипак билан бир-бирига қараб турган иккита кушнинг сурати тикилган. Кўзлари ва қанотларига пистон қадалган. Биз кавушча ишқида ёниб, дадамни ҳол-жонига қўймай турсак, Тилло момо чиқиб келади.

– Мунча, укажон, шу кичкина болаларнинг кўзини жавдиратиб кеч келмасангиз? Шомдан буён қўзлари йўлингизда нигорон-а?

– Нима қилай, опа? Бригадир Зайнаб очикни биласиз-ку! Қуёш ботгунча ҳеч кимни пайкалдан чиқармайди. Этигимни судраб пиёда етиб келгунимча шу маҳал бўлди.

Зайнаб очик бутун туманга донғи кетган “олтмиш центнерчи” бригадирлардан. Унинг “очик” лақаби остида минг хил маъно бор. Бунинг устига, у аёллардан чиққан ягона бригадир.

Эртаси куни дадам ишга бормади.

– Қани, бувижонларим, туринглар, сизларга тилло кавушча олгани борамиз.

Биз бу сеҳрли сўзлардан дарров уйғондик. Ташқарида қуёш чарақлаб, бизнинг ғариб кулбамиздаги барча нарсада олтин шуълалар ярақлаб турарди. Айниқса, бу шуълалар укамнинг қора сочларида, лўппи юзларида ўзгача жилваланади. Уни бир зумда Баҳринисо холамниқига ташлаб келдим. Дадам сандиқни очиб, онамдан қолган “ғижимқосим” рўмолни буклаб-буклаб менга ўратди. Узидан ғўзапўчоқ шаклида гул чиқариб тўқилган бу ипак рўмолнинг попуқлари бўйим билан баробар.

Дадам қопни орқалаб, мен унинг тўнидан ушлаб йўлга тушдик. Ниҳоят, усти очик бир юк машинасига чикдик. Мен шундоқ кабина орқасига тик туриб олдим. Шамол юзларимни силайди, рўмолимнинг узун попуқларини учиради.

Мана, қадимий Марғилон. Айниқса, кўчалари ажойиб. Йўлнинг икки томонидаги дарахтларга танда боғлаб, атласни гуловорлайдилар. Аввал атласнинг ҳар бир бандини алоҳида боғлаб, “абрбанд” қилинади. Абрбанд ўзига хос турли рангга бўялгач, унинг бандларини ечиб қуритилади.

Ранго-ранг ипак тортилган дарахтлар...

Машина тезлиги туфайли атласнинг ранглари чаплашиб, йўл бўйлаб рангин нур дарёси оқаётгандек.

Мана бозор... Одамлар ғиж-ғиж. Дадам қора чопонининг пешини қайириб, белига ёстиқча қилди-да, мени орқасига кўтариб олди. Энди мен ҳаммадан баландда. Пастга қарасам, турли-туман эркак-аёл башаралар ўтмоқда. Ниҳоят, “Тоҳир-Зухра” кавушчага ҳам етишдик. Дадам яна алланарсалар харид қилди. Қоп тўлиб, энди менинг ўрнимга қопни орқалади. Мен йўқолиб қолишдан қўрқиб дадамнинг пешидан маҳкам ушлаб олдим. Одамлар ўрмони аро туртина-суртина юра туриб, барибир, “йўқолиб қолдим”. Рўмолимнинг узун попуқлари бир жухуд хотиннинг тугмаларига ўралиб қолди. Қўрқувдан тошдек қотдим. У вақтларда болалар орасида “жухудлар одам ейди”, – деган афсона юрарди. Семиз аёл менинг қўрқиб кетганимни кўриб, мулоимгина жилмайди-да, попуқни тугмасидан ажрата бошлади. Унинг бир қўлтиғида товуқ бўлгани учун анча фурсат ўтиб қолди. Унгача дадам одамлар ичига сингиб кетганди.

Мен додлаб йиғлай бошладим. Бошига катта оқ рўмол ёпинган аёл мени четроққа олиб чиқди:

– Йиғламанг, – деди у ифорли рўмолчаси билан юз-кўлларимни артиб. – Ҳо-озир дадангиз келиб қоладилар. Шу ерда мен билан кутиб туринг. Вой, айланиб кетай сиздан! Мунча ширин экан-а, бу қиз?!

Марғилонча бу хуштакаллуфдан ва нафис овоздан эсим оғиб, йиғини ҳам унутдим, юзига жавдираб қарай бошладим. У оқ рўмолининг икки четини бир қилиб тишлаб олган, фақат ўсма тортилган қошлари ва сурмали кўзларигина кўриниб турарди.

Паранжи ташланганига анча вақт бўлиб, ўзбек аёллари “очиққа” чиққан бўлсалар-да, марғилонлик мастура аёллар ана шундай юзларини яшириб юрар эдилар. Ноилож юпаниб, атрофга аланглай бошладим. Аёлнинг ипак қўллари қўлимнигина эмас, бутун вужудимни ҳам илитиб турарди. Шундоқ ёнгинамда қатор ўтирган аёллар олдида ранг-баранг ипаклар ёйилган: оқ, пушти, қизил, сариқ, яшил, гулнор... демак, бу ер ипак бозори экан-да. Четроқда бир пахмоқ соқолли қоп-қора киши ўтирибди. Унинг қучоғида икки ёшлар чамасидаги озгин бола. Олдида яна бир тўрт-беш ёшлардаги шўхтой болакай. У атрофга қизиқиб қарайди. Афтидан, ўзи кўраётган бу ажойиботлардан хурсанд эди. Унинг ёнида эса мендан бироз тикроқ қизча ҳам бўлиб, унинг кўйлаги жуда узун, этаги тўнидан икки қарич чиқиб турибди. Қизил доқашол рўмолини бўйнидан ўтқазиб орқасига боғлаган. Унинг юзлари ярқирайди, ияклари янги чиққан ойга ўхшаган.

Пахмоқ соқол ҳар замон-ҳар замонда:

– Ҳой, мусулмонлар, ичингизда фарзандталаблар борми? Мана бу етимларни фарзанд қилиб олинглар! – деб кўяди.

Менинг қўлимдан тутиб турган аёл ҳалиги киши билан сўзлаша бошлади. Уларнинг суҳбатидан шуни англадимки, болаларнинг онаси худди менинг онам каби ўлиб қолибди. Яна тўртта каттароқлари уйда қолибди. Ота болаларни боқолмаётган эмиш. Уларни етимхонага топширай деса, у ерда болалар бутунлай “ўрис” бўлиб кетармиш. Ота уларни фарзандталабларга бериш учун бозорга олиб келибди.

Ҳалиги ҳимоячим бўлиб турган жувон билан бир кексароқ аёл келиб кўришди, менинг кимлигимни сўради.

– Қишлоқдан келишган, шекилли, дадасини йўқотиб қўйибди. Савобгарчиликка ушлаб турибман. Бола йўқотган одам, албатта, шу ерга келади.

Кейин ёнимиздаги пахмоқ соқолнинг ҳикоясини айтиб берди. Ҳалиги аёл болаларга бир зум қараб турди-да:

– Қизчаси ширингина экан, менинг Рашидахонимга ҳам мана шунақа дастёр керак эди. Бечора нақ ўн уч йил деганда ўғил кўрди. Уни боқишга ёлғизқўллик қилиб қийналяпти. Ҳеч бўлмаса, чақалоқнинг йўрақларини ювса қандай, супур-сидир қилса қандай! Болага пул-мул ҳам бериш керакмикан? – паст овозда сўради аёл. Уларнинг суҳбатини жон қулоғини тикиб тинглаётган пахмоқ соқол:

– Йўқ-йўқ! Етимчанинг бошини силасангиз бўлди, – дея гапга қўшилди. – Ҳа энди, бирор қоп унга етгулик пул берсангиз ҳам бўлади, аҳволларини кўриб турибсиз, – деди яна пастроқ овозда. Отангнинг боғу чорбоғи билан қолгунча, онангнинг пилта-савати билан қол, деганлари шу-да! Агар онаси тирик бўлганда, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам тишида тишлаб юриб боқарди буларни.

– Ҳа, нимасини айтасиз, “аналик гул етим, оталик шум етим”, дейдилар-ку! – деди махсисининг кўнжидан анчагина пул олган аёл. Бир қисмини санаб, пахмоқ соқолга узатди. У “Кўйинг, кўйинг...” деб бироз тисарилиб турди-да, барибир, қўлини пулга узатди.

Ҳалиги аёл юзлари ярқираган, ияклари янги чиққан ойга ўхшаш қизчани етаклаб кета бошлади. Қизча орқасига қараб-қараб бироз юрди-да, шартта тўхтаб қолди. Холанинг кўлидан чиқиб орқасига қайтди. Олдин опачасини қайга кетаётганини билолмай турган шўхтой болани қучоқлади. Кейин ўтириб, пахмоқ соқолнинг қучоғидаги озгин болани ўпди. Юзини юзига қўйиб бир зум туриб қолди. Бола ижирғаниб йиғлади. У ўрнидан турди-да, пахмоқ соқолга термилиб қолди. У ўтирган кўйи қўлини узатиб, қизчанинг пешонасини силади-да, алланималар деб дуо қилди. Ҳалиги аёл қизчани етаклаб одамлар ичида йўқолди. Менинг чиройли аячам ифорли рўмолчаси билан кўзларини артаркан, аллақандай ғазалми, маталми, айтиб қолди.

Ўлимнинг элчиси келди,
Қочайлик боғу бўстонга.
Қочган билан қутулмайсан,
Томоша қил гўристонга.

Менинг назаримда, пахмоқ соқол “дада” эмас, онам айтиб берган эртақлардаги дев эди. Бирдан мени ваҳима босди: дадам ҳам укам иккимизни сотиб юборса-я! Яна ҳиқиллаб йиғлай бошладим. Шундай йиғладимки, ҳатто нафасим чиқмай қолди. Чиройли аячам яна мени айланиб-ўргилиб юпата бошлади:

– Анаву одамларга қараб туринг, агар йиғлайверсангиз, дадангиз ўтиб қолса, кўрмай қоласиз.

Мен дадамни кутишдан бошқа иложим йўқлигини тушундим ва умидвор бўлиб, ғужон ўйнаётган одамларга қарай бошладим. Шу пайт қоп орқалаган дадамнинг юзи кўринди.

– Да-да-а-а! – чинқириб юбордим мен. У қопни ташлаб юбориб, мени бағрига босди. Кўзёшидан ҳўл бўлган соқоллари юзимга теғди. Дадам мени қоп устига ўтқазиб

яна орқалаб олди. Менга дадамнинг елкасига чиқишимга ёрдамлашган чиройли аячам орқамиздан хиноли бармоқларини силкитиб қолди. Унинг сурмали кўзлари қалбим туга мангу муҳрланди.

Яна ҳаммадан баланддаман. Пастда эса турли-туман, эркак-аёл башаралар оқмоқда. Хотирамнинг олис бурчакларида эса ҳамон юзлари ярқираган, ияклари янги чиққан ойга ўхшаш қизчанинг тақдири ҳақидаги ўйлар симиллаб қалбимни оғритиб туради.

“Янги она” ҳикояти

Бир куни уйимизга бир қанча аёллар йиғилишди, турли-туман ош-овқатлар пиширишди. Шом пайти яна бир тўп меҳмонлар келишди. Онам ўлгач, гўристондек хувуллаб қолган уйимиз яна гавжум бўлиб қолгани мени қувонтирди.

- Онанг келди, – деди кимдир менга шипшиб.
- Тирилибдими?
- Ҳа, тирилибди.

Мен уйга отилдим. Бир уй хотинлар орасида, бурчакда бир аёл катта рўмол ёпишиб ўтирар, укам Маҳбуба эса унинг кучоғида, мунчоқ кўзлари севинчдан чарақлаб турарди. Аёлни юзлари худди онамникидек нурли, бўйи бастлари ҳам худди онамдек. Фақат овози бошқача, қандайдир хирқироқми-ей. Унинг исми ҳам бошқача, Сарвинисо экан.

– Тирилиб келдингизми?! – дедим елкаларига осилиб. Чунки онам айтган эртақларида ўлганлар ҳам тирилганини бир неча марта эшитган эдим.

- Ҳа, тирилиб келдим.
- Нега исмингиз Исторахон эмас?
- Менга фаришталар бошқа исм қўйдилар.

Биз онамизнинг исмини ўзгартирган фаришталардан бироз хафа бўлдик. Мен ҳам, синглим ҳам онамиз тирилиб келганига қаттиқ ишондик. Фақат Турғун акам ишонмади. Уни Турсун акам тўй куни онамнинг қабри устидан топиб келибди.

Янги онам келиб, уйимиз чароғон бўлиб кетди. Ош-овқатларимиз пишириғлиқ, ўринжойимиз тўшалган. Онам кийимларимизни ювиб, сочларимизни ўриб, қўшларнинг айтишича, “гулдек қиз” қилиб қўйибди. У бирор ёққа борса, бизни ҳам етаклаб олиб кетарди. Файзиободга етгунча онамизнинг икки ёнида сакраб, йўл четидаги ёввойи гуллардан териб, яйраб кетардик. Сарвинисо онамиз икки марта турмушга чиққан, туққан фарзандлари турмаган экан. У сира бизни сўкиб-силтамас, қушдек эркин эдик. Яна “Жамила життак”, “Райҳон пучуқ” каби ўйинларимизни бошлаб юбордик.

Янаги йилга Сарвинисо онамиз чақалоқ туғди. Бизга ҳамроҳ бўлсин, дея унга “Ҳамроҳон” дея исм қўйдилар. Дадам уни жуда кичкиналиги учун “Ҳамроҳа” деб суярди. Лекин бу севинчларим ҳам узоқ давом этмади. Мени Баҳринисо холам уйига олиб кетди. Онам ўлаётди: “Мақсудани сизга топширдим”, – дея васият қилган эмиш.

Баҳринисо холам чиройли, боғчали ҳовлида, нақшинкор уйда бир ўзи турарди. Ўғли Мирзаомон ака шаҳарда ошпазлик қилади. Хотин-болаларини ҳам у ерга олиб кетган. Нега онамнинг васияти у ўлгач, икки йилдан сўнг холамнинг эсига тушиб қолди? Чунки мен бу вақтда учинчи синфга ўтиб, анча дастёр бўлиб қолган эдим.

Кичкина, бежирим дарвозаси олдида бир туп оқ ўрик бор. Дарвозадан то айвонга етгунча кичкина йўлакча. Йўлакчанинг икки томонига райҳону жамбиллар экилган. Орасира қип-қизил хино гуллари чўғдек товланади. Йўлакчадан ўтган одамнинг этакларига гулу райҳонлар суйкалиб, орқангиздан тебраниб қолади. Бир уй ва даҳлиздан иборат, олди айвонли баланд иморатнинг барча хари ва вассаларига ранг-баранг нақшлар солинган. Ажойиб қайрилма қошга ўхшаш тоқчаларга турли-туман биллур ва чинни идишлар терилган. Холам доимо ҳовлини ёғ тушса ялагудек қилиб ярақлатиб ўтиради. Айвоннинг олди узумзор. Ҳовлининг ўртасидан кичикроқ ариқ ўтган. Айвондан тушиб, узумзор ўртасидаги йўлакчадан борсангиз, ариқча лабидаги супачага борасиз. Шу ерда ариқчага кўндаланг қилиб тахтача қоқилган. Тахтача устидан шаффоф сувлар ойнадек ярқираган шовла ҳосил қилиб оқади. Шовванинг сувига қўлимни тутсам, “ойна” сунади, қўлимни олсам, яна ўша ойна пайдо бўлади. Мен бу ариқча бўйида ярқироқ сувларга маҳлиё бўлиб узоқ қолиб кетар ва холамдан дашном эшитардим. Ариқнинг ҳар икки томонида ним пушти, тукли шафтолилар пишди. Куз келганда эса нақ чиннидек келадиган олтин тусли беҳилар сувга қараб эгилади. Мевалар қаторига экилган жаннат бўйларини таратгучи қизил гулларнинг сояси зилол сувлар соясида афсонавий бир чаман пайдо қилган.

Ана шу чиройли ҳовлида мени каттакон бабоқ хўроз кутиб олди. Эгнимдаги қизил қўйлагимни кўриб, менга ташланди. Уришқоқ хўрозлар қизил матони кўрса, қонни қўмсаб, ғазабланар экан. У учиб келиб, икки оёғи билан кўксимга бир тепган эди, райҳонлар ичига йиқилдим. Хўроз устимга чиқиб олиб, юзу кўзларимни чўқий бошлади. Холам тинмай хой-

хойлаб хўрозни урар, у парво ҳам қилмай, мени чўқилашда давом этарди. Оппоқ булутлар ўрлаган мовий осмон остида, гулзор бир ҳовлида хўрознинг мен билан жанги қанча давом этди, билмадим, кичкина дарвозадан дадам ҳаллослаб кириб келди. У аҳволни кўрди-ю, шартта ёнидаги жанақуш пичоғини чиқариб, хўрозни ушлади-да, калласини узиб отиб юборди. Калласиз хўроз худди тирикдай елпигич қанотларини ёзиб, йўлакча бўйлаб бироз учиб борди-да, сабзипояга бориб тушди. Дадам мени кўтариб, ариқча бўйига олиб борди. Юз-кўзларимни ювди. Холам хўроз чўқиган ерларимга қозонкуя босди.

Дадам холам билан узоқ тортишди.

– Менинг шу гўдаклардан бошқа садарайҳоним бормиди, опа? Оқмозорга оқ чироқ, кўкмозорга кўкчироқ ёқиб буларни зўрға топганман.

Холам эса:

– Истора менга васият қилган. Мақсуда – сизга, деган. Унинг арвоҳини чирқиллатманг! Ўшанда раисдан кўрқиб Куйган ёрга кетмаганингизда, у ўлмас эди! – дея бобиллаб, дадамга сўз бермади.

Ниҳоят, дадам нимани ўйлади, билмадим, рози бўлди. Кетаётиб мени кўтариб ўпди-да:

– Уйимизга тез-тез бориб тулинг, бувим, – деди. Дадам мени ҳам укамни ҳам “бувим” деб суярди.

– Нега бизни қизим демай, “бувим” дейсиз? – деб сўрасам,

– Мен онам тирик бўлса-да, унинг меҳрига тўя олмаганман, – дер эди у.

Дадам кетгач, Баҳринисо холам мени умуман уйимизга юбормади. Укаларимни соғиниб, уйимизга бораман, десам, холам мени кўрқитди:

– Сен у ерга борма. Даданг сени Ориф девонанинг онасига қиз қилиб берар эмиш.

Мен даҳшатга тушдим. Сочлари елкасига тушган мажнуннамо девона йигитни кўча-кўйда кўриб қолсам ҳам кўрқардим. Онамининг қабрига Мастура опам олиб борганда, кичкинароқ қабр устида “Яхшисини олиб, ёмонини қўясанми, Худо?” – дея шаккоклик билан йиғлаётган аёлни кўргандим. Унинг ақлли ва чиройли қизи уч кун қорни оғриб ўлибди. Холамнинг айтишича, мени ўша ўлган қизнинг ўрнига қиз қилиб берармишлар. Гўдак бўлмасам, шу гапга ишонаманми, шундай меҳрибон дадамни йиғлатаманми? Шу воқеани эсласам, ҳали-ҳали дилим қонайди.

Дадам даладан вақтли қайтиб, атайлаб мени кўргани келибди. Дарвоза олдида турган эдим. Мени кучоқлаб кўтариб олди-да:

– Нега бизни қизга бормаяпсиз, бувим? – деди.

– Сиз мени Ориф девонанинг онасига қиз қилиб бериб юборар эмишсиз-ку!

– Сизга бу гапни ким айтди?

– Холам, – деб жавоб бердим.

Дадамнинг кўзларидан ёш қуйилиб, соқолларидан силқий бошлади. Мени етаклаб холамнинг олдига олиб кирди. Роса бақир-чақир қилишди. Лекин дадам мени олиб кетмади. Бу вақтда холам қаттиқ бетоб бўлиб қолганди. Дадам жуда инсофли-иймонли киши эди. Холамни бетоб ҳолида ёлғиз қолдиришга виждони йўл қўймади.

...Олти ой ўтгач, холам элик уч ёшида оламдан ўтди.

Рўза чиққач, тезда биринчи ҳайит келди. Лекин мени иккинчи ҳайитгача ҳам олиб қолдилар.

Бир кун чархпалак ёнида катта пақирга сув тўлдираётган эдим, дадам келиб қолди. Сув ташийвериб уст-бошим шалаббо эди.

– Қизим, шунча сувни нима қиласан?

– Бочкага қуяман.

– Қани ўша бочка?

– Ана!

Дадам мўйлабини тортқилай бошлади. У, одатда, асабийлашса шундай қилар эди. – Ҳаҳ, аттанг! Мен мақтаби тугаса келади, ўқитувчиси жавоб бермапти, дейишса, ишониб юраверибман-а! Йиғиштира нарсаларингни!

Ниҳоят, 1962 йилнинг баҳорида 4-синфнинг охириги чорагида ўзимнинг мактабимга қатнай бошладим. Қандай яхши! Ўзимнинг қишлоғим, ўзимнинг кўчаларим, ўзимнинг уйим, ўзимнинг мактабим, ўзимнинг синфим, ўзимнинг синфдошларим, ўзимнинг ўқитувчиларим, ўзимнинг сарвиқомат теракларим, ўзимнинг бадбуриш толларим, ўзимнинг бўтана сувлар оқувчи анҳорим...

Инсоннинг ҳаёти тўқис бўлиши учун Ватан керак, Ватанжон керак! Мен бу ҳақиқатни тўққиз ёшимдаёқ англаб етганман.

НАФИС СЎЗ ЁДИ

Шоиранинг насрий достони

1987 йил қайта қуриш деб аталган давр айна қизиган паллага кирган эди. Атоқли адиб Одил Ёқубов раҳбарлигида чиқаётган, эл-юртда доврқ қозонган “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталик газетаси пахта йигим-терими охирлаган пайтга тўғрилиб фарғоналик шоира, муаллима ва журналист Мақсуда Эргашеванинг ўша пайтларда қишлоқда ўзбек хотин-қизларининг аҳволига бағишланган бир ихчам мақоласини хат шаклида босиб чиқарди. Мақола ўт-олов тилида ёзилган, ҳар бир сўзи ёлқинланиб турарди. Ҳеч ким ўзбек хотин-қизларининг ижтимоий, маданий, маиший аҳволи ҳақида бунчалар куюниб, алам-изтироб билан ҳаққоний бор гапни ёзмаган эди. Юраги куйган оғзидан ўт пуркайди дегандай, гўдакликдан бу туриш-турмушининг ичида бўлиб, унинг алам-изтиробларини ўз бошидан кечириб келаётган Мақсуда инкор этиб бўлмас ҳақиқатларни ўртага ташлаган эди. Унинг алангали сўзлари ночор ҳолларнинг илдизларини очди. Бу чинакам юрт фарзандининг жасорати эди. Табиийки, ўша замонларнинг зўравон ва маккор мафкураси бу аччиқ ҳақиқатларни қабул қилолмади: муаллиф аёвсиз хужумга дучор бўлди, аммо мақола жамоатчилик ўртасида анча кучли акс-садо берди.

Мақсуда ёрқин иқтидорли муаллима – болаларни, уларни ўқитиш, тарбиялашни гоёта севар, унинг синфларидан истеъодлар куртак отиб чиқишар, муаллиманинг илҳомбахш сўзларидан умидлари ўсар, чин инсон бўлишига ваъдалар бериб ҳаётга йўл олишарди.

Мақсуда ҳали гўдакликдан хўрлик, етимлик нима – барини бошидан ўтказган, шунга ўхшаши ҳолларни эл-юртда ҳам кўп-кўп кузатганди.

Мақсуданинг юрагида жуда эрта шоир уйғонганди: ҳаётдаги қийинчиликларнинг ҳаммасини шоир нигоҳи билан кўрар, шоир ҳаяжонлари билан юрагидан ўтказарди. Унинг шеърларида бадиий тўқима ёки уйдирма деган нарса бўлмасди.

Мақсуда шеър шаклларига сизмаган ҳаётини насрда баён қилиб берди. У ўз ҳаёти воқеалари асосида роман ёзди. Бу романга ҳаётининг кейинги йилларини тўла бахш этди. Унинг шоир қаламидан чиққан бу роман худди насрий достон каби ўқилади. Бу – шоир қалбдан кечган шоирнинг ҳаёт манзаралари...

Мақсуда Эргашева ўзининг гувоҳлик беришича, ўз бошидан ўтказган кўрган-кечирганларини оппоқ чизиқсиз қозоғга ёзишни болалик чоғлариданоқ орзу қиларкан. Фарғоналик одамлар... фарғоналик аёллар... уларнинг борлиги... Мақсуда уларни шоир нигоҳи билан қайтадан худди бир номаълум қитъани очгандай кашф қилди. Қисмат айланаси, толе чархпалаги бизни ёруғ дунёга келиб кўз очганимиздан бошлаб қанчадан қанча турфа сиёқли, турфа феъл-атворли, турфа ниятли ранг-баранг одамларга дуч келтиради. Мақсуданинг назарида, у дуч келган одамларда шунчалар кўп ибрат мужассамлашган эдики, бу ҳақда ёзмастикнинг сира иложи йўқ эди. Бунга Мақсуда ўзининг одамлар ва яна ҳам аниқроқ айтсак, юртдошлари олдидаги масъулиятини улар ҳаётининг маърифати ҳақида ёзишда деб билди. Мабодо, ёзмай ўтса, ёруғ дунёга келиб ўз зиёли, маърифий вазифаси ҳамда бурчини бажармай ўтган бўлиб чиқарди, юраги эл-юрт муҳаббати билан тўлган шоира албатта ҳеч қачон бунга йўл қўя олмасди. Бу хотира роман неча юзлаб юраги қон, юзи гулун, қўли қалбидай чевар, зевар қизлар, аёллар тиккан палакка ўхшаб кетади шаклий томондан олганда. Қатимлари ипаклари қон рангида, зардоб рангида, қаҳрабо рангида ва қатимларидан гўё етишилмаган орзуларнинг кўзёш томчилари оқиб ётади. Аёлнинг қисмат қўшиги шундай-да, кўзёшларга қорилган-да. Роман саҳифаларида ўқувчига дардланиб, қимтиниб, ҳаётнинг залворидан нафис тортиб чиқиб келадиган не-не аёл тақдирлари ҳаётда, турмушда эгаллаган ўринлари ва адо этаётган ранг-баранг вазифаларига кўра ёз кечаси тун қоронгисида алангалаган ўт атрофида харосон гирдиқапалак учган парвоналарга менгаб кетдилар. Лекин Мақсуда парвоналарнинг бошқаларга кўрмоқлик муяссар бўлмаган ноёб ўта шоирона томонларини очди. Очганлари бадиий кашфиёт даражасида: бадиий ва умуман, ҳар қандай кашфиёт аҳамияти

ва моҳиятига кўра жуда залворли нарса: залворли деганим, у одамлар ҳаёти ва руҳониятига таъсир ўтказди: ўзгаришларга сабабчи бўлади: қисмат парвоналари деганим эса, ўз қисматидан қочиб кетолмайдиган, паймонани тўла ва охиригача ичадиганлар деганим.

Мақсуда XX асрнинг 50-80-йилларидаги аёл ҳаёти манзараларини тарихий вазият ҳаққонияти билан баён этяпти. Бу ҳолда тушкунлик, қийинчиликлар олдида кўл қовуштириб ўтириши йўқ. Бу ҳақда гап ҳам бўлиши, балки мумкин эмас. Мақсуда ўзи ноҳақликка қарши курашган эди: у қашшоқлик, ҳуқуқсизлик ва ҳамон қонлардан чиқиб кетмаган мутелик исканжага олган аёлни кураши тўлқинларида кўрсатади. Бу аёллар ҳатто омонсиз синган чоғларида ҳам, охиригача курашиб синадилар. Инглиз драматурги Бернард Шоунинг “Юраклар вайрон бўладиган уй” деган ўткир оилавий драмаси бор. Асар гоёси шу номнинг ўзида тўла мужжасам. Мақсуда Эргашеванинг хотира романида ҳам бошдан-оёқ шундай инсон юраклари адолатсиз муносабатларда доимо чилтарчин бўладиган уй-хонадонлар ҳақида ҳикоя боради. Бундай шароитларни одамларнинг ўзлари жоҳилликлари, тубанликлари, замонани тушуномасликлари, саводсизликлари туфайли ундан ўз ўринларини топа олмаганликлари, турли урф-одатларни нотўғри тушунишлари, жамиятнинг янги муомала мезонларига амал қилолмасликлари туфайли яратадилар. Қанчалар ночор шароитларда яшамасинлар, уларнинг юрак маънавиятларида мараздан кўра оққўнғиллик, самимият, ишонувчанлик кўпроқ, кучлироқ юзага чиқади. Улар аксаран иймон саломатлигини қадрлайдилар ва шулар замирида ранг-баранг психологик кечинмалар портлаб туради.

Адиба турли инсоний, ҳаётий муаммоларни ечишда ўз қаҳрамонлари билан бирга қатнашади ва ўзи ҳам асарнинг жонсарак, жигарпора қаҳрамонига айланади. Бунда, иложи борича, уйдирмалардан қочади, самимият мезонларини маҳкам тутати. Бундай туғма самимиятни одам камдан-кам асарларда учратади. Ойбекнинг “Болалик”и, Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар”и, Ўткирнинг “Дунёнинг ишлари”ни эслайсиз.

Бу китобни нақ ҳаётнинг ўзи ёзган, ҳассос шоира қизининг қўли билан ёзган. Чин ёзувчи бундай асарни умрида бир марта ёзади. Бир марта ёзилиб одамлар доим ўқиб юрадиган китобга айланади. У оилаларда, хонадонларда мағзини чақиб ўқиладиган китоб. Умр дафтари. Шоирнинг дардли изҳори. Қалб ҳақиқати. У ўзига яқин кўнғилларда акс-садо топади. У Мақсуданинг охириги қўшиғи. Бизга ишонган сири. Энди унга сизу бизнинг кўзимиз билан боқади. Эрта баҳорнинг майсасидай илк шеърлари билан танишиб қанчалар қувонган эдик, у доим бизни шеърининг оҳанрабои билан сийлади. Бу энди олтмиш йиллик ижод ёниқликларида кечган умрнинг охириги нодирликлари... Пок руҳи ҳамшиша шод бўлсин чин шоиранинг.

Иброҳим ҒАФУРОВ

НАЗМ

Гўзал БЕГИМ

1974 йилда туғилган. ЎзМУнинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Сукунат жаранги”, “Учаётган япроқ сояси” тўпламлари чоп этилган. VI Тошкент шеърят очиқ фестивали, III МДХ ва Болтиқбўйи давлатлари таржимонлар анжумани қатнашчиси. “Ғунча” журналида ишлайди.

ИСМИНИҒИЗ ШУҒЛАСИДАН ҚАМАШАР ҚЎЗИМ

Эй дунё
умримнинг ипак кенглиги
ўрикнинг шохига илинган кўнглим
кулгим чечагидан кўтарилган чанг
бир дунё
бир рўё
ортимда карахт
қўлимда кўнглимнинг олтин калити
кўзимни чимчийди олмос изтироб
кешиб кетолмайман қайтиб қайтмайман
бир дунё
бир рўё
ортимда гужгон
бошимда осмон бор мовий бошпана
оёғимда ернинг баргли ковуши
чопилган соямнинг жароҳатида
бир дунё
бир рўё
рақс тушар хандон
чўкмаган шифти йўқ чоксиз чодрамнинг
ҳидини кўтариб қочар жайронгул
мен кириб бормаган рўмол куйида
бир дунё
бир рўё

силкинар қуроқ,
соат миллиарини ортга ўгириб
қўлларим иўрига тиззалаб чўкиб
"мен бахтли титроқман" ёрлигин
тутиб
бир дунё
бир рўё
жилмаяр аччиқ
қаламтир гулидан гулдаста олиб
исириқ тутатиб гам илдизига
ортига қарамай кетган баҳордай
бир дунё
бир рўё
яшил кўзёшли...

* * *

Қарғиш қаргаб турар бўғзимда мени
юрагимга қарар кўзи қизариб
ерга тушиб турган қора кўзимни
сўзимни қонаган лаблари
бармоғимни ортга қайтаётган
тирноғимни синиққан сувда
сочларимдан тўзғиб қочган шуълани
ҳовридан қайтмаган қора ёзларни
ёвқур умидларни
ёр пушаймонни
пиёлада ичмай қўйилган куйни
нолани
титроқни
нафратни
сўнги урфдаги
ортига қайрилган инжа губорни
сени кўраётган кўргиликни
сени кўрмаётган қудуқни
етиб келмаётган тахир тўлқинни
лабларимда пишган қатиқни
ва ёнбошлаб кетган шодликни
сени
соянгни
атрофида айланган нурни
сендаги
ўзимни
қаргаб кетаяпман

* * *

Йўловчи гудранар
иланг-биланг йўл
кўзида кўзгOLON кўтарар тўзон
майин ҳисларининг қовурғаси йўқ
айланиб ўргилиб учар кўргилик

* * *

Қайдадир тун сиёҳ кокилин эшар.
Абдували ҚУТБИДДИН

Қайдадир овозинг оқар шарқираб
қайдадир гуллаиди гулсиз гулзорлар
қайдадир синади чинни сувратинг
қайдадир айрилиб тушар белгилар
қайдадир бармоғим тўла ин узук
қайдадир кипригим учар солланиб
қайдадир ой хуркиб ичига туфлар
қайдадир юракка тутгим тирговуч
қайдадир исмингни ҳидлаб тўймайман
қайдадир панд берар умид дарслари
қайдадир кўзинг бор жоннинг рўмоли
қайдадир кўзингсиз кўзикар куртак
қайдадир қуёшнинг ҳовучи бўм-бўш
қайдадир осмон бор сенинг бошингда
қайдадир ер бордир айлана шодлик
қайдадир сочимнинг келар хўрлиги
қайдадир ичиккан ифорни ичгум
қайдадир баҳорнинг эшигин қоқиб
қайдадир кузакка кўнглимни таққум
қайдадир нафасинг соат чиқ-чиқи
қайдадир ойнинг чанг босган юзи
қайдадир кўнглимга қуриб қасрлар
қайдадир юракка тутдинг ҳассалар
қайдадир
қайдадир
қайдадир

* * *

Исмингиз шуъласидан қамашар кўзим
қарайман ҳар бир ҳарф иродасига
ўзимга чап бериб юрабошлайман
энг гўзал алфавит қорачигимда

НАЗМ

Ҳабиб АБДУНАЗАР

1968 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. “Манзара”, “Анжир гули”, “Гулларини қўмсаган оғоч”, “Дил меҳроби” каби шеърӣ тўпламлари нашр этилган. Айни пайтда, Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи бош муҳаррири лавозимида ишламоқда.

БУ ДУМ ~ КҲН ИШҚИ

Осмон, замин...
 Ва унда сен – кўнғил қароғи.
 Қайта-қайта кўчирилган кун –
 Ишқ – юракнинг яшил бўёғи.

Қайта-қайта айтилган кеча,
 Ой кўксига олди бўзингни.
 Осмон орзу ортида туриб,
 Тун шамолга берди сўзингни.

Нурлар йиғдинг, руҳи санамлар,
 Дилга тушиб чорлади ҳар кез.
 Бир сўз айтмоқ бўлди дарёлар,
 Айтолмади, сен – айтилган сўз.

Сен – синигим, гул хаёллардан
 Аста тортдинг иссиқ қўлингни.
 Мен – вазифа, шам ёруғидан
 Олиб бердим севги – гулингни.

* * *

Тун ва кун синади сабримни,
 Руҳимни қайирди бу гардун.
 Жонимга боғланди ғамларим –
 Қирқ афсун.

Қирқ малак айланиб бошимда
Қирқ йўлга солдилар оҳимни.
Юварми қалбимни бу тупроқ –
Ай-й гуноҳимни?

Сен бордек турибди хаёлим,
Сен бордек юрибди одамлар.
Онажон, санайди қайғумни –
Рухсиз қадамлар.

Рухсиз дил, юракка чирмашиб,
Қарайди йўл – соғинчли кўча.
Тун – ганимга айланган бу йўл –
Дўст каби кеча.

Дўст каби ой, осмон каби дўст...
Бир дўст эмас, йўқ, айтар бўлса –
Мендек ўғил, гариб дил дардин
Айтади ҳамма.

Бир бўлагим
Қушининг тумшугида.
Бирини чақирдим,
Дилтоғга кўчиб кетган эди.
Бирини юлиб олдим чумоли оғзидан.
Бири балиқ... Бири бўри...
Ҳайдадим барини
Жарлар ёқалаб. (Чўпони ўзим.)
Паст-баланд умрлар.
Паст-баланд йиллар...
Умр – тун қўбизин чалади чўпон,
Ҳей-й- й...
Далада ёлғиз қолган ой,
Ойда ёлғиз қолган кўнғил,
Галасидан ажралган бўри...
Кўзигул истаклар –
Дашту далаларда йўқолган куним
Ва йиғлаб уйига қайтмаган бола –
Бир бўлагим...

Бу дил – лаҳза.
Бу дил – кун ишқи,
Унинг учун ясадим сувнай.
Само сўзи томчи – товушлар,
Толиқади тун санай-санай.

Томчилайди юмалоқ кулги,
Тиниқ сувда сузар бўсалар.
Бир ҳовуч тонг, кафтига олиб
Юзларини ювар майсалар.

Сувнай билан очилар чашма,
Унда ўйнар зар кокилли тош.
Кўзларингда ёнган олов сўз –
Соч – белиннга урган дарё бош.

Сув ва олов ўртасида жим
Турган маъво қолар ўксиниб.
Томчи хаёл томар лабинга,
Юрак сувдек кетар тўкилиб.

Довули ором вақти,
Тўлишиди ором...
Дардим улканлашди:
Осмон сояси довур,
Ер сояси довур...
Йилларга қорилиб кетди, адашди,
Бармоқда мен санаб юрган бу кунлар.

Довули ором вақти,
Гуллаган ором...
Оловда гуллади бу иссиқ нонинг,
Дард билан гуллади юрагим
Қиш, баҳор довур,
Ёзу куз довур...
Чегара билмади
Фақат бу йўллар...
Маънисиз туюлди қуёш тигида
Кўрган туш – кундузда қолиб кетган
тун...

Довули ором вақти...

Қуёш –
томларга,
деразаларга,
кўзларимга
тушган бу қуёш
юрди ҳаёт томирлари бўйлаб,
Катта-катта одимлар билан.
Бу йўлларда учратди сени
Юрак – ишқим меҳробини.
У ерда энг қадим,
энг дилкаш севгининг
ҳидларин туйиб,
йиғлади кўнғил:
“Севасанми?..”
Аммо севги кетган эди юрак уйидан
Соғинч – болаларин етаклаб тонгда.

ҶАСР

Адҳам ДАМИН

1951 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг кимё факультетини тамомлаган. “Журъат”, “Футболчи”, “Мен сизга айтсам”, “Богдодчасига кулганда”, “Беғуноҳ севги”, “Ҳаёт ва ўлим”, “Мона Лиза” билан олишув” каби китоблари чоп этилган.

БУ ДУНЁНИНГ ДАРДЛАРИ

Қиссадан боблар

Онам Сайдинисо Мирзабек қизи хотирасига бағишлайман

1

– Сталин ўлган йил эди. Маҳалламизда Асқарбой ўғлига катта суннат тўйи қилди. Замон минг ўзгаргани билан бойга жин урмас экан – бой бойлигича қолар экан. У кишини ҳамқишлоқларимиз бекорга “бой” деб улуғлашмасди. Қўшничилик – елпиштовокдек дастурхонни бошимга кўйиб, сени бағримга босганча уйимиздан уч-тўрт ҳовли наридаги бойнинг уйи томон йўл олдим, – дея ичидаги бор гапларни тўнғич ўғлига тўкиб соларди она. У бу гапларни кўп марта айтган. Уғли эса онамнинг кўнглига ботмасин, деб ҳар гал индамасдан, эътирозсиз тингларди бу ҳикояларни.

– Уша куни майда ёмғир эзгилаб ёғарди, – ўз гапида давом этарди она. – Тор, зўрға бир от-арава сиғадиган қишлоқ йўли чилп-чилп лой, кўчага орқа ўгириб пала-партиш солинган уйларнинг орқа деворлари тагидан ўтувчи ёлғизоёқ сирпанчиқ йўлак ёмғирли кунда ойнадек ялтирар эди. Тор кўчанинг нарёғидан ўтган ариқ суви қувурларга хас-хашак тикилиб қолганидан кўчага тошиб чиққан. Бундай намгарчиликда кўчада юрган қўли бўш одам ҳам ҳар қадамини ўйлаб босади, деворни ушлаб зўрға одимлайди. Мен бўлсам, бир қўлим бошимдаги товоқда, бир қўлим билан сени бахмал тўнимга ўраб-чирмаб, кўтариб олганман.

Фалокат – оёқ остида, деганлари рост экан. Шундоқ Асқарбойникига туташ мулла Кенжа буванинг уйи ёнидан ўтаётганимда қияликда оёғим тойиб кетди. Э, нима бўлса бўлар, дедим-да, бехосдан иккала қўлим билан сени кучоқлаб олдим. Бошимдаги товоқ учиб кетиб, кўча лойига қорилди, ўзим бўлсам, мувозанатимни йўқотиб чалқанча йиқилдим. Бошим бир нарсага қаттиқ урилди. Ўзим шу кўйи қора ердаги лойда ётибман-у, сени ўйлайман. Хайриятки, сенга ҳеч нарса қилмади, кўксим устида митти кўзчаларингни жавдиратиб қараб турибсан. Йиғламайсан ҳам. Сени бу

аҳволда кўрдиму сал ўзимга келдим. Аста қимирлаган эдим, аъзойи баданимда қаттиқ оғриқ сездим. Ичимдан нимадир узилиб кетгандек эди гўё. Туришга мадорим етмади, чамаси, пича куч йиғай деб кўзимни юмдимми ёки хиёл эс-хушим бошимдан учдими, билмайман, кўзимни очсам, ғира-шира тасаввуримда кимдир тўйхона томондан лой кўчанинг ўртасидан бизга қараб ҳаллослаганча югуриб келаётгандай кўринди. Кўзларимни каттароқ очиб, илғадим – даданг экан. У етиб келиб ҳансираганча шитоб энгашиб, сению мени кўшиб даст кўтарди-да, уй томон юрди. Мен бўлса, шундаям кўча ўртасида лойга қоришиб ётган дастурхонимни ўйлайман...

Шу-шу ўнг биқиним ўқтин-ўқтин оғриб кўяди. Дўхтирлар тузукли бир нарса дейишмайди. Нималиги ўзимга ҳам қоронғи. Лекин қаттиқмас, симиллаб оғриydi. Энди-энди, ёш ўтгач, билинапти.

Даданг раҳматли, хўп югурди ўшанда. Дўхтирларга қаратди, табибларга кўрсатди, дори-дармон қилди, ўт-ўланлар қайнатмаларидан ҳам армонсиз ичирди. Узи муаллим бўлса ҳам, менинг кўнглим учун яширинча эскичасигаям ўқитиб кўрди. У пайтларда бу ишлардан ҳам қийиқ топадиганлар бор эди-да. Барибир, дардим нималигини аниқ билолмадим. Гоҳ-гоҳ ўнг кўкрагим остидаги оғриқ ўзини билдириб туради.

Ўшанда сен қўлимда, ҳали икки ёшга тўлиб-тўлмаган палапондек дуркун чақалоқ эдинг. Мана, Худой таоло шунча умр берди, ўнта фарзанд ато қилди. Яратган Эгамга минг қатла шукур. Ҳаммангнинг тўйингни кўрдим, уйлаб-жойлаб, чиқариб, қутулдик. Бу ёғига энди шу кенжатоийи Беҳзоднинг тўйини кўрсам, ўтган умримдан рози бўлиб, бу дунёдан тинчгина оёқ узатиб кетардим. Даданг раҳматли шугинанинг тўйини кўролмайд кетди-я. Сен тўнғичимсан. Ичимдаги дардимни сендан бошқа кимга айтаман? Мени шундан бошқа ҳою ҳавасим қолмади, болам, бу фоний дунёда...

Онанинг бу маҳзун ҳикоясини аллақачон қишлоқдан Тошкентга кетиб, у ерда ўқиган ва кейинчалик шаҳарда ишлаб қолган, келинни ҳам ўзи топиб, ўзи суйиб уйланиб олган тўнғич ўғли Анвар тинглар экан, ҳар гал ўзича нималарнидир ғудурлаб онаизорига далда берган бўлар, аммо унинг дарди ҳақида нима деб таскин беришни билмай, ўй босарди.

Она эса бошқа фарзандларига на ўтмиш хотиралардан сўзлар, на ичидаги дардидан ёриларди. Очиғи, салкам қирқ йил бир ёстиққа бош қўйган эригаям мана шу – пинҳон ич-этини еб юрган дарди бедаводан авваллари хўп сўзлаган бўлса-да, бора-бора ошқора ёзғирмай қўйганди. Дард – бошқа, ўлим – бошқа, деганлари ҳақ экан. Ундан бурун соппасоғ юрган эри ўлиб кетди, касалланди-ю бирдан...

Тўнғичи ҳар гал унинг дардларини эшитиб, ўзича у кутган гапларни айтмаганидан бир кўнгли ҳайрон бўларди. Яна бир кўнгли – ўйга толарди. Ахир, бола бечора нима ҳам десин?! Дўхтир деганлари-ю, табиб деганлари очиқ-ойдин тополмаган дард ҳақида у нима дейди? Аммо она шундай ўйласа-да, дилининг бир четида негадир айна мана шу – шаҳар кўрган, ақлли ўғли йўл кўрсатишини, нимадир дейишини жуда-жуда истарди... Бор умиди ундан эди. Тўғри, ўғли дўхтир ҳам, табиб ҳам эмас, аммо-лекин эсли-хушли, гаплари бинойидек, ҳар балага ақли етади – мияси кучли, шаҳарда катта одам бўлмоқчи, бирда буни ўзи ҳам айтгандек бўлувди, ахир, катта шаҳарга қишлоқдан бориб ҳаммаям ишини, ўз ризқини, бахтини топиб, рўзгорини эплаб кетолмайди...

Буларнинг бариси эса унинг ўғлига айтмаган, айтолмаган дилидаги гаплари эди.

2

Ирғоли қишлоқдагилар Асқар бойнинг ўтмишини ҳамон афсус билан сўзлашади. Эл ичида оғиздан-оғизга кўчиб юрган бу гапларга биров ўзидан қўшиб кўпиртиради, биров ўзига эп кўрмаган жойларини олиб ташлаб, қимтиб сўзлайди. Нима бўлгандаям айтилган гап-сўзларда жон бор, вақт оқар сувдек ортага қайтмас экан, аммо шўро зулмидан эл-юрт бошига тушган ташвишлар, одамларнинг чалқаш ва аянчли тақдирлари, сарсон-саргардонликлари ҳеч кимнинг ёдидан кўтарилмайди.

Минг тўққиз юз ўн еттинчи йилги оллатасирлардан олдин ҳам, кейин ҳам қишлоқдаги энг бадавлат одам мана шу Асқарбойнинг отаси Қамбарбой эди. Қишлоқда данғиллама қўш ҳовлиси, молхонасию қўтониди қатор-қатор қўйлари, бисотида беҳисоб бойликлари бор одам ҳам у бўлган. Шунинг учун эндиликда Асқарбойни кўплар ҳурматлаб Асқар Қамбар ҳам дейишарди. Бир пайтлар отасининг даврида уларникида қишлоқнинг неча-неча норғил йигитлари қарол бўлиб ишлаган. Икки-уч йил деганда, ўрислар юртида бошланган тўполоннинг бир учи бу депараларга ҳам етиб келгач, замонлар ўзгариб кетди, йўқсилдан чиққанлар ғайридинларга қўшилиб, ғайридинларга сотилиб, ҳамма ерда билса-билмаса хўжайинлик қила бошлашди. Янги хўжайинларга йўл-йўриқ кўрсатувчи, ўз фикрини ўқтириб, измига юргизувчи, аллақарлардан келиб бу ерларда пайдо бўлиб қолган раҳнамолар ҳам кўп эди. Шундай кунларнинг бирида туман марказидан келган уч киши қишлоқда “ёт унсурлардан тозалаш тадбири” ўтказиб,

рӯйхатга тушган бойларнинг мол-мулкини тортиб ола бошлаганда Қамбарбой рӯйхуш бермади – бор-йўғи ўз ҳақини талаб қилди. Ахир, ким ҳам ўз қўлидаги бойликни, пешона тери билан топган давлатини, отасидан қолган уй-жойини осонликча бировга бериб қўяди! Шу куни келганларнинг бари дарғазаб бўлганларича мушт тугиб, дардини ичига ютиб, ошқора қовоқ уйиб аламзада қайтиб кетди. Аммо эртаси куни ўша одамлар қизил шапка кийган, елкасига узун милтиқ осган оқ-сарикдан келган икки аскарни бошлаб қишлоққа қайтиб келди. Келганлар орасида колхоз раисига чақимчилик қилиб юрадиган Тусмол киссавур ҳам бор эди. У қўлидаги қоғозга қараб аввалига Қамбарбойнинг кўш ҳовлиси, тагин неча мол-қўйи, ҳатто неча товуғу хўрози, неча от-араваси борлигигача битта кўймай ўқиб берди. Шундан кейин келганлар ичидан шинель кийган, ўзбекчани чала-чулпа биладиган, новча малла киши шартта чўнтагидан кишан чиқариб, Тусмол киссавур томон юзланди.

– Ма, ол, қўлларига сол! Халқ душманига эл орасида ўрин йўқ!

Тусмол киссавур бироз иккиланиб тургач, кўзлари олазарак ҳолда бўлаётган ишларни узоқ-яқиндан қараб турган ҳамқишлоқларига ҳадиксираб қараб қўйди. Шунда шинелли киши унга қаҳрли тикилиб ўшқирди:

– Нима, сен шу бойвачча қишлоқдошинга ачинапсанми? Ёт унсурга-я! Ёки сен ҳам унга шерикмансан?..

Тусмол киссавур устига бир челак муздай сув қуйгандек сесканиб тушди. Кейин шошиб бориб шинелли кишининг қўлидан кишанни олди-да, Қамбарбойга юзланди. Кўзлар тўқнашди. Қамбарбойнинг чақноқ, ўтли нигоҳлари унга ўқдек қадалди. Буни кўриб турганлар киссавур мол-қўй саноғида нечун янглишмаганини пайқашди. Тусмол киссавур унинг қарашларига дош беролмай, япалоқ юзларини, бит кўзларини четга бурди. Аммо, барибир, шинелли одамнинг ғазабидан кўрқдимми, ерга қараганча бориб Қамбарбойнинг қўлларини олдинга жуфтлаб кишан солди.

– Мараз! Ювиндихўр! – деб унинг юзига туфлади Қамбарбой. – Ҳали вақти келиб сенга ўхшаган сотқинларга барча лаънат ўқийди. Авлодинг исноддан бош кўтаролмай қолади. Аблах! Ярамас! Худо урган банда!

Тусмол киссавур бойнинг башарасига мушт солгудек важоҳатга минди. Лекин шиелли раҳнамосининг истеҳзоли жилмайиб бош қимирлатиши уни тўхтатди.

Ушанда бу воқеаларни ойисининг этаги орқасига беркинганча кузатиб турган тўққиз-ўн яшарлик Асқарбойнинг кўнглида Тусмол киссавурга нисбатан бир дунё нафрат уйғонди. Бироқ бу нафрат унинг бола кўнглидан кўзёшлари бўлиб сизиб чиқа олди, холос.

Отасини олиб чиқиб кетишар экан, уйда хотин-халажнинг қий-чуви, дод-войи оламни тутиб кетди... Ахир, қишлоқдан беайб олиб чиқиб кетилганларнинг бирортаси қайтиб келмаган – бедарак кетаётган эди-да.

* * *

Қамбарбой ҳам бедарак кетди. Суриштириб ҳеч ким аниқ бир нарса билолмади. Ёлғиз ўғли Асқар эса у вақтлар ҳали кичкина эди, оқ-қорани яхши ажратмасди, аммо кўз ўнгида юз берган зўравонлик бир умр хотирасида муҳрланиб қолди.

Бойнинг бор бойлиги мусодара қилинди, ерлари тортиб олинди, қўшалок ҳовлининг ҳам биттаси қўлдан кетиб, ҳамма қатори ёлғиз ҳовли қолди. Асқарбой ҳам ноилож замона зўридан колхозга кирди. Эс-хуши жойида эмасми, ишлаб юриб кўпга бош – бригадир бўлди. Бироқ кўнгли чироқ ёқса ёримасди... Охири колхозда ишлашга юраги чопмади. Бола-чақасини қишлоқда қолдириб, Наманганнинг тоғли бир қишлоғидаги овозаси кетган табибга бориб шогирд тушди, тоғдан доривор гиёҳларни териб, доридармон тайёрлаш сирларини пухта ўрганиб, икки йил деганда уйга қайтди ва энди у Асқар табибга айланди. Секин-аста табиблик доврўғи қўшни қишлоқларга ҳам тарқалди.

Ёш келин – Ойдиннисо Асқарбойнинг бу аянчли қисмати тарихини қишлоққа янги келин бўлиб тушганда эшитганди. Аммо унинг табиблиги ўз ҳаётида асқотиб қолишини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаганди.

* * *

...Ўша тўйга бораётиб йиқилгандан кейин кўрпа-тўшак қилиб анча ётиб қолди. Дўхтирлар берган дорилардан наф йўқдек эди. Охири дард бир кўзғаганда юрак ютиб, кўнглини эрига ёрди.

– Дадаси, Асқарбувага ҳам бирров кўрсатсакмикан-а, нима дейсиз?

Эри унга хўмрайиб қараб қўйди-ю, индамай уйдан чиқиб кетди. Сал ўтмай Асқар табибни бошлаб келди. У томирларини ушлаб-ушлаб узоқ текшириб кўрди ва: “Ҳечқиси йўқ, ички эт ва аъзолар пича лат еган, мен уйдан икки-уч хил дамлама тайёрлаб чиқараман, шуларни кунига уч мартадан бирор ой ичиб турасиз. Кейин ҳеч нарса

кўрмагандай бўп кетасиз, келинпошшо”, деди.

Шундай ҳам қилди. Ўшанда дард унут бўлиб, оғриқлар ортга чекинди. Бироқ кўнглининг бир четида турган тугун ечилмагандек туюларди унга. Нимагадир дили хира, сабабини ўзи ҳам билмасди. Қаттиқ оғриқ ошкора хуруж қилмаса-да, қишнинг совуқ кунларида ўша ўнг биқинининг тангадек жойида ва яна кўкрагининг шундоқ остида нимадир бордек, нимадир бўлгандек сезилаверарди унга. Қишлоқчилик, тагин аёл киши эмасми, андишага бориб, бора-бора дарди ҳақида ҳеч кимга чурқ этмай қўйди. Лекин ёши ўтган сайин бу хижиллик тез-тез ўзини эслатиб турар, аммо оғриқ тез ўтиб кетгани учун эндиликда бунга унчалик парво ҳам қилмай қўйганди.

Тўнғичи Тошкентга ўқишга кириб келганда, у ич-ичидан роса хурсанд бўлганди. Тошкентнинг дўхтирларини ўткир, дейишади. Балки, ўғлига кейинроқ айтса, олиб бориб кўрсатар... Бироқ минг ўйлагани билан у вақтида айтолмади. Ҳали ёш, танасида қуввати бор эди-да...

Эрига айтишга эса энди батамом истиҳола қиларди.

3

Ёлғон эмас, бирда жонидан ўтиб кетганда айтган: ботиниб, шарта-шарта.

– Намунча тошмехрсиз? Тонг саҳар ишга кетасиз, ярим кечада қайтасиз? Сенинг кўнглингда не бор, юрагингда не дард бор, демайсиз... Шу ишингиз ҳам қуриб кетсин!

– Ҳа, яна нима гап? – Маъруф домла унга синчков тикилди. – Айт! Тагин ўша дардми?

– Ҳа! – дея у секин бош эгди.

– Дўхтирхонага ёт десам, ётмайсан.

– Болаларингиз менсиз нима қилади? Сизнинг юришингиз бу бўлса.

– Болаларнинг бир куни ўтиб қолар. Сен тузалиб ол! Хўп десанг, шу бугуноқ олиб бораман. Истасанг, районгамас, шаҳарга обориб текширтираман. Керак бўлса, Тошкентга обораман.

– Қўйинг-е, ваҳма қилмай. Жа, ўладиган жойдаманми?

– Бўлмаса...

– Кўнглим бўшаб айтдим-қўйдим-да, – деди у секин.

– Қизиксан-а? Айтасану қайтасан! Дард бўлса, уни даволатиш керак. Бундай бе-парво юриш ярамайди, ўзингга зиён. Мен келаси ҳафта ўқишга – Фарғонага малака оширишга кетаман. Қайтиб келиб, ўзим обораман дўхтирга.

Қайтач, эри бир-икки гапирганда “қўйинг-э, отдайман-ку, ҳаммаси яхши” деб унамади. Тўрмуш! Тирикчилик! Рўзгор ташвиши... Болаларни деб... Аёл кўнглидаги дард... у ҳам гўё денгиз соҳилидаги қоятошларга тинимсиз уриладиган тўлқинларга ўхшайди – шитоб келиб дард билан қоятошга урилади-да, кейин гўё дарди, кучи сўниб яна ортга қайтади, сўнг бироз тин олгач, тагин жунбишга келиб, бу телбанамо ишини такрорлайверади, нияти нима – қоятошни емиришми ёки ўзининг пинҳоний ёввойи кучини кўрсатишми, ўзи ҳам билмайди.

Аёл эмасми, бора-бора айбни ўзидан санаб, дардини ичига ютиб бу ҳақда кам э-лайдиган, бировга оғиз очмайдиган бўлди.

4

Асқарбойнинг хотини Рисолат хола билан ҳам ораларида унча-мунча яқинликлари, кирди-чиқдилари бор эди. Бўйчангина, кўрчангина меҳрибон аёл эди Рисолат хола. Худди лўлиларга ўхшаб, кафтига қараб, ўзича узоқ пичирлаб, унинг серфарзанд бўлишини ҳам мана шу кайвони кампир Рисолат хола башорат қилганди...

Кампирнинг фоли чин чиқди, Худойим уни болалардан қисмади. Аммо “Ўнта бўлса, ўрни бошқа”, деганларича бор экан. Фарзандларининг тўрттаси – тўнғичи, учинчиси ва сўнги иккитаси ўғил. Катта ўғиллари ва кизини дадасининг ўзи бош бўлиб ўқитиб, маълумотли қилди, уйлаб жойлашди. Уларнинг ташвиши билан бўлиб, кейингиларига бепарвороқ бўлишди, ўқитиша олмади, ўзлари эса бирин-сирин катта ўқишларни орзулашиб, шаҳарга бориб ўтолмай келишгач, ўқишдан кўнгиллари совиди, қайта бо-ришни орзулашмади. Кенжасидан олдингиси Қобул ҳам уйланди. Ҳарбийдан қайтиб келди-ю, ота-онанинг гапини икки қилмай, улар топган келинга кўнди. Фақат кенжатоё Беҳзод қолди уйланмаган. Нима бўлгандаям, шу кенжатоёнинг тўйини кўриб қолса, майли эди. Қизлар-ку, бировнинг хасми экан, ҳаммасини эга-эгаларига топширишди. Энди ўзлари билан ўзлари овора. Келиб туришади. Келишганда ҳам кўпинча эрлари билан ораларида “ола мушук” ўтганда ота ҳовлисини қўмсаб, пинҳона ўксиниб, дарди ичларида келишади. Ўз дарди билан келганга дардингдан гапиролмас экансан. Иккинчи ўғли Ғолибжон жўжабирдай жон, қаторасига тўртта ўғли бор, хотини ишламайди, доим рўзғору болаларининг ташвишида елиб югургани-югурган. Унга ёзғириб, шундоқ

ҳам бошидан ошиб-тошиб ётган ташвишларини орттиришни истамайди.

Тўнғичи эса бир сўзли, дали-ғули, айтганини жойидан кесади. Унга юрак ёрса бас, дарҳол тадоригини кўриши тайин. Бироқ у олисда – Тошкентда. Уч-тўрт ой деганда бир келади. Она унга гапиришга ҳам истиҳола қилади... Бир гал ҳамма андишаларга қўл силтаб, юрак ютиб айтмоқчи ҳам бўлганди. Ўшанда ўғли янги уйланган, ўзи ётоқхоналарда яшай-яшай эндигина ижарага уй топиб, кўчиб чиққан пайтлари эди. Анварнинг ўзи тўсатдан гап очиб қолди: “Буви, бизни кига борсангиз. Ўзим олиб кетаман. Поездда кетамиз, уринмай, чарчамай, дам олиб кетасиз. Ўзимники бўлмаса ҳам, ҳовлида турибман. Зериккунингизча турасиз. Телевизорда кўрган Тошкентнинг энг гўзал жойларини айлантириб кўрсатаман. Бир шаҳар айланиб, ёзилиб қайтасиз”. Онаизорнинг кўзларидан ёш чиқиб кетай деди. Ахир, бунақаси ё тушда бўлади ёки эртакларда: мушқули осон бўлди-кўйди. Унга Тошкентни томоша қилишнинг қизиғи йўқ. Ўғли иложини топиб катта дўхтирларга кўрсатса, бас. Дардини аниқлаб берса, у ёғига Худо пошшо.

Бироқ ўғлининг бировларникида ижарада туришини билиб кўнмади, бўлар-бўлмас важларни рўқач қилди. Ахир, ижарада туриш азобини ўзи кўрган... Бировнинг қошқовоғига қараб яшашдан ёмони борми бу кенг дунёда...

5

Минг тўққиз юз эллик биринчи йил. Ҳали Сталин деганлари тирик эди. У бир йил бурун келин бўлиб тушганди бу хонадонга. Ўшанда Фарғона қишлоқларида удум бўлган чуқур айвонли, икки ёнида биттадан хонаси бор ва бу хоналар олди чўзиқ пешайвони бўлган ҳовлида туришарди. Кўп ўтмай, катта қайниси уйланадиган бўлиб қолди. Уларга каттагина ҳовли-жойнинг олд томонидан – кўчага яқин еридан уй қуриб олинлар, деб тўрт сотих келар-келмас ер ажратиб беришди. Янги рўзғор, уй қуришга маблағ қайда? Эри ўшанда 40 сўм ойликка қўшни қишлоққа қатнаб муаллимлик қиларди. У эса, тўнғичига иккиқат. Уйни бўшат, деб инжиқ қайнота ҳар куни зуғум қилади. Ноилож эри узоқ қариндошлари, лекин девордармиён қўшнилари Теша Абзалнинг олдига бошини эгиб маслаҳатга чиқди. Уйлари кўп эди унинг. Ўзига тўқ яшарди. Қатор-қатор мол-қўйлардан ташқари саман оти ва қўқонараваси ҳам бор эди. Ҳар ҳолда, йўқ демади, дарвозадан кираверишдаги кунгай қилиб солинган бир уй-бир даҳлизни уларга бўшатиб берди. Сомонсувоқ бўлса-да, тахтаполли, тоқчалари сероб, қўш тахмони бор синчли уй эди. Теша Абзал ижара пул талаб қилмади, эр-хотинга қараб “рўзғор ишлари ва мол-қўйларига қарашли турсаларинг, бас”, деди. Кўнишди. Кўнмай қаёққа боришин? Ўз отасининг уйига сифмаган одамларга бошқалар жой бериб тургач... Шунинг учун у ерга кўчиб ўтишгач, сал қўли бўшади дегунча келинбувиси, Теша Абзалнинг хотини Зубайда аянинг уй юмушларига қарашар эди: сигир соғиш борми, мол-қўйларга ем тайёрлаш борми, ҳовли супуриш борми, бари унинг зиммасига ўтди, баъзан ҳатто уй эгаларига кечлик овқатни ҳам қилиб берарди. Эри ҳам ишдан кела солиб, эски кийимларини киярди-да, мол-қўйларнинг тагини тозалар, ем-хашакларни жодида майдалар, қиш кунлари совуқ сувда терт увитарди, гоҳида “хўжайиннинг кўрсатмаси бўйича” саман отини қашлашдан ҳам жирканмасди. Кейин бу оиланинг катта ҳовлисидаги валиш тоқни хомтоқ қилиш, томорқасига қараш ҳам эрининг зиммасида эди. Эри ҳам мактабдан ҳориб-чарчаб келганига қарамай, оғриниб ўтирмасдан астойдил ишга тушиб кетарди. Кечалари эса алламаҳалгача уйқураб консепт ёзарди... Хуллас, эр-хотин ижарада яшаш эвазига яхшигина хизматкорга айланиб қолишганди. Етишмовчилик кунларида Теша Абзалникида уларга палов ёки чучвара пишириб бериб, ўз уйига чиққач, эр-хотин бир-биридан уялганча ерга қараб, қаттиқ нон кемирган кунлари қанча бўлган. Лекин уларнинг бу аҳволи билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Қайнотаси Воҳид қассоб эса, аллақачон уйини бошқа қилиб олган ўғлининг ойлиги чиққан куни уни тортиб олиб қўйиш пайига тушарди, уларнинг не ҳолда яшаётганлари билан заррача иши бўлмасди. Уни қолмаса, қайнотасиникидаги хум тўла ундан косада ўлчаб, овсинидан қарзга олиб чиқиб нон ёларди. Ҳатто нон ёпишга кетадиган бир боғлам гўзапонни ҳам пулга бичиб олишарди катта ҳовлидан. Эри эса бу аҳволдан қутулиш учун кўнглидаги дардни сир тутиб, сал бўш вақт топди дегунча, ҳайҳотдек ҳовлининг отаси кўрсатган жойига уй солиш билан овора эди. Ахир, қачонгача Теша Абзалникида қаролдек яшашади? Танаси бошқа дард билмас, деганлари ҳақ экан. Ахир, эрига қишлоқнинг энг олди одами – муаллим бўла туриб, бировнинг мол-қўйлари тагини тозалаб юриши малол келмайдими? Ўзи-чи! Ҳомилдорлигига қарамай, бировнинг сигирини соғиб, бир пиёла сут ичишга зор бўлиб юрса-я... Шунга эри ойлиги чиққанда, унинг бир қисмини рўзғорга сарфласа, қолганига янги уй учун тош, шағал, ёғоч, тахта олишга йиғарди. Отаси ўғли сўнгги пайтларда пул бермай қўйилганидан тез-тез уларникига чиқарди-да, осмонни бошига кўтариб жанжал қиларди, ҳатто ўғлига “оқ қилиб юбораман” деб

дағдаға қиларди. Золим эди қайнотаси Воҳидбой. Ўзи қассобчилик қиларди, лекин уларга бир чимдим этни бекорга берганини эслай олмайди. Пулсиз берганда дафтари-га катта ҳарфларда қарз қилиб ёзиб қўярди. Керагида ошириб оларди.

Мана шундай ҳаётнинг оғир-енгил кунларини кўрган аёл ижарада туриш аҳволини – бировнинг қош-қовоғига қараб яшаш заҳматини билмайдими, ахир! Боласи эндигина уйланиб, ётоқхоналарда яшаш ташвишидан қутулиб, ижарага чиқибди. Тошкентдек шаҳри азимда ижарада туриш заҳмати ҳам осонмасдир. Ҳа, майли, бо-ришни бир орзулаганди-да. Буниям вақти-соати келиб қолар. Ҳали ўғлининг пешонаси ярақлаб шаҳарда ўзининг уйи-жойи бўлар, ўшандай кунлар келганда борса, ярашади, бировга оғири тушмайди...

6

Минг тўққиз юз эллик биринчи йил баҳори эди. У, кўнгли алланималарни тусаса-да, бунга унчалик эътибор бермас, янги уйга кўчиб чиққанларидан боши осмонда эди. Сомонсувоқ, ҳали пол қилинмаган, қалин похол тўшаб, устига кигиз ёйиб, унинг усти-дан қават-қават кўрпачалар солинган катта хонага кирганда сувоғи қуримаган уй де-ворларидан намчил, ердан эса зах ҳиди анқиб турса-да, у буларга парво қилмасди, қайтага кўнгли кесакка ўхшаб, таркибида бу дунёнинг барча маъданларини жам этган шўртоброқ нарсаларни егиси келарди. Буни бир куни эрига айтганда, у мириқиб кул-ганди.

– Ҳамма аёллар энг тансиқ егуликларга бошқоронғи бўлса, сени қара-ю...

– Кулманг! Кўнглимда борини айтдим-қўйдим-да!

Шундан кейин эри қишлоқда артезиан кавлаётган ўрис ишчиларнинг олдида бориб, бир халта “гулута” – сарғиш ёпишқоқ нарса олиб келиб берганди. Уни ҳаммадан яши-риб кўнгли тусаганда еб оларди. Оз-оздан қоғозга ўраб, нимчасининг чўнтагига солиб, далага ҳам олиб кетарди. Пахта терими авж палласида эди. Янги уй ташвишлари деб-ми ёки пича уйга ёрдан бўлсин дебми, пахта теримида бериладиган уч-тўрт танга нақд пул учунми, ой-куни яқинлашганига қарамай, ҳар куни далага чиқарди. Тушлик вақтида дугоналарига ниманидир баҳона қилиб четроққа чиқарди-да, “гулута”дан ошалаб-ошала-лаб оларди. Теримга чиқмаса бўлмасди. Эри эса тонг саҳар велосипедини миниб, уч-тўрт чақирим наридаги мактабига кетар ва энди кўпроқ пул топиш гиривида икки на-вбатда ишлаётгани учун уйга оқшомда, гоҳида ундан-да кеч қайтарди. Ҳориб-чарчаб келгач, бор-йўқ биринчи гапи шу бўларди:

– Нима овқат қилдинг?

Уйда ҳеч вақо қолмай, овқат қилмаган пайтларида гўё бунга ўзи айбдордек, секин сўрарди:

– “Чойоқлов” қилиб бера қолайми?

Домла дарҳол буни тушунарди. Эртасига ишдан қайтишда қишлоқ гузаридида бит-таю битта аралаш моллар дўконидан қора сумкасини тўлатиб, уни велосипед рулига илиб қайтарди.

“Чойоқлов”нинг шарофати эди бу. Чойоқлов – қаттиқ нон тўғралган косага бир қошиқ қаймоқ ва туз солиб, устидан қайноқ сувдан қуясиз, вассалом – овқат тайёр. Ошқозонни алдаш ва нафсни қондиришга бундан осон йўл борми? Ҳали дунё дунё бўлиб бундан-да осон овқатни кўрмаган бўлса керак. Лекин камбағалнинг шўрвасига шўр тўкилган ўша пайтлардаги қишлоқ хонадонларида “йўқчиликка – тўқчилик” деб умоч, жўхори шўрва, атала, ёвғон ва қатлама, пиёзли патир, ошқовоқ сомса каби арзонгаров егу-ликлар роса урф бўлганди. Қайнотасиникида эса овсини Севарахон ҳар куни гўшти антиқа таомлар пиширар, гоҳида катта ҳовлидан анқийётган бу овқатлар ҳидига кўнгли кетиб, уларнинг қозони осилган девор ортида кўзлари жиққа ёшга тўлиб, ўқсиб ўтирган кунлари оз бўлмаган.

Яна баъзи нарсалар эсида. Ўша йилнинг ўн тўққизинчи октябри эди. Бошида бир ту-гун ўт билан (ўзларида ҳали мол-қўй бўлмаса-да, катта уйга олиб келарди, акс ҳолда, ўша куниеқ Воҳид қассоб жанжал кўтарарди, кейин бу мол-қўйга деб қилинган ўт эва-зига овсини оз-моз сут-қатиқ, қаймоқ бериб турарди) боши гаранг, кўнгли не алпозда ўзларининг толқўчаларига аранг етиб келди-ю, эшикка ҳам етиб бормай кўнгли беҳузур бўлиб, боши айланиб деворга қўли билан суяниб қолди, бошидаги бир тугун ўт ерга дуп этиб тушди, ўт орасидида далага олиб борган сопол чойнак-пиёла поқ этиб син-ди. У буларга парво қилмай, вой-войлаганча қорнини ушлаб ўтириб қолди. Кўз олди қоронгилашиб кетди. Худди шу пайт пастқам дарвозадан қўлида челақ кўтариб сувга Зубайда ая чиқиб қолди. У кўзи хира тортиб, аяни дарҳол танимади ҳам. Ая челақни ташлади-ю, югуриб келиб уни қўлтиғидан олди ва “Вой-вой, Худойим-ей, келинпошшо, сизга нима бўлди?” деб уни суяб-суяб ҳовлига олиб кирди.

Эри ҳали келмабди. Кўпни кўрган Зубайда ая дарҳол унинг дардини билди. “Эҳ,

ёшлар, ёшлар-а, шу туришига далада бало бормикан, падарига лаънат шу ишларига ҳам, колхознинг қуштўймас берган пулларига ҳам” дея кимларнидир қарғай-қарғай уни ичкари уйга олиб кириб, жой қилиб ётқизди. Кейин ҳовли деворидан бақириб, Севарахонни чақирди ва уни маҳалладаги доя кампир – Баҳри энаникига югуртирди. Баҳри эна ҳассасига таянганча каловланиб етиб келди. Учовлашиб уни дарддан халос этишди. Доя кампир боланинг киндигини кесар экан, унинг қулоғига шивирлади. “Ўғил, кўчқордек ўғил, отасининг ғирт ўзи, оғзи ангишвона, кўзу қоши қоп-қора. Маъруф домлагинамининг ғирт ўзи, ҳали отасидан-да катта одам бўлади, биргад бўлади, раис бўлади! Эл-юртни сўрайди, бу бола!” У бу гапларни элас-элас илғади-ю, хиёл қузини очди, доя кампирга миннатдорчилик билдиргандек оҳиста жилмайди, сўнг яна беҳолланиб кўзларини юмди...

* * *

Сал оёққа тургач, чақалоқни йўргаклаб олганча киши билмас пайт топиб Кенжа буваникига киришди. У чақалоқнинг қулоғига азон айтди, сўнг бобоси Воҳид, отаси Маъруфжон, дея бу отларни эски китоблардан топиб, тавсиф қилиб чиқди, кейин чақалоқ туғилган кун, ой, йилларни юлдузу қуёш буржларига солиштира-солиштира унга муносиб исм топди.

– Анвар бўлади бу боланинг исми! Анвар нурли, нурафшон, бахтли, толеи баланд дегани. Қаерда бўлса ҳам, нурдай учқур ва ёруғ бўлсин, қаерда юрса ҳам, ризки улуғ бўлсин! Уз ризқини ўзи териб юрадиган мустақил ва эркин бўлади бу бола, катта одам бўлади ҳали бу бола, – деди мулла Кенжа бува. Кейин яна қўшиб қўйди: – Унинг пешонасига бахтли, ёрқин тақдир битилган...

7

Эртасига эри қишлоқдаги ёлғиз юк машина – “политурка”ни минадиган Шароф шўпирнинг вақтини топиб салкам йигирма чақирим наридаги Бағдоднинг чўл қишлоғи “Каримбува”га бориб, ойиси – Санам холани олиб келди. Уз аҳволи ўзига маълум Санам хола бу сафар ёнига қизи Мукаррамойни ҳам олволди.

Ойисининг “кўз ёрган” қизига кўмакка келиши қадимдан бор одат. Аммо Санам холанинг бу келиши роса маҳаллада қизиқдан-қизиқ гаплар кўзғади. Чунки у қизига ва чақалоққа қараб ўтириб, орадан уч кун ўтмай ўзи ҳам туғиб қўйди. Уз оти билан туғилган қизалоққа Меҳмоноӣ исми қўйилди. Доя Баҳри энагага ҳам бу ҳовлида ҳўп иш топилди-да. Санам хола бўлса, бўлиб ўтган ишлардан бир уялар, бир куларди. Ахир, бунақаси ҳар доим ҳам бўлавермайди-да.

Энди иккала чақалоқни кўргани кўни-қўшнилар қолиб ҳатто “Каримбува”дан ҳам қариндошлар қаторлашиб келарди. Ойиси ҳам бекорга синглиси Мукаррамойни бошлаб келмаган экан. Қўш чақалоққа қараб, унинг эси кетарди, кўли-кўлига тегмасди...

* * *

Кўкламнинг бошида туш кўрди. “Ойдиннисо, қара, қарамайсанми”, деярмаиш ҳадеб унга кимдир. Чўчиб уйғониб кетди. Бешиқда олти ойлик палапондек ўғли Анвар пишиллаб ухлаб ётарди.

Ташқарига чиқди, нимага қараш кераклигини билмаса ҳам ҳовлига, унда кўтарилган валишларга, торгина ҳовлини ўраб турган деворларга назар солди, ҳеч нарса ўзгармаган. Худди шу пайт бир жуфт қалдирғоч уларнинг уйи айвони томон пахлаб қанотларини қимирлатмай учиб келди ва уй шифтидаги тўсин ёнига чахлаб лойдан қура бошлаган ини ёнига кўнди. Коса шаклида қурилаётган уйнинг ярми битай деб қолганди.

“Қалдирғоч ин қурган уйга бахтсизлик келмайди!”

“Қалдирғоч ин қурган уйга бахт-саодат келади”.

“Қалдирғоч ёмон одамларникига сираям ин қурмайди”.

“Қалдирғоч ин қурган уйда хору зорлик даримайди”.

У бир вақтлар отаси Мирзо Карвондан эшитган бу гапларни ғурурланиб эслаганча кўнгли яйраб уйга қайтиб кирди ва оҳиста энгашиб ширингина ухлаб ётган бодомқовоқ ўғилчасининг лўппи юзларидан беозоргина ўпди. Кейин каравотда ётган эрини туртиб уйғотди:

– Анвар, ҳо Анвар, туринг, ташқарига чиқиб қаранг, айвонга қалдирғочлар ин қурибди! Қандай яхши-я, дадаси!

* * *

Мана шундай қийинчилик кунлари туғилгани учунми ёки бошқа сабабданми, тўнғичига нисбатан аллақандай бўлақча меҳр бор-да. Буни сўз билан ифодалаб, би-

ровга айтиш қийин...

Она кўнглида бундай пинҳоний туйғулар – сир-синаотлар кўп бўлар экан ўзи бу дунёда. Шунгами, бор умиди ундан...

* * *

Кейин Сталин ўлган йилдан бир йил ўтиб, баҳорга яқин қизи Азизага кўз ёрди. Орадан уч йил ўтиб, минг тўққиз юз эллик еттинчи йилда учинчи фарзанди – ўғли Ғолибжон туғилди. Етти ойлик бўлиб туғилгани учунми касалмандроқ бўлиб ўсди. Кимларнингдир гапига кириб шугина ўғлини деб дадаси молбозордан соғин эчки сотиб олди. Юнглари энасиники каби оппоқ улоқчаси ҳам бор. Эчки сути минг дардга даво эмиш. Ўғлига эчки сути ичира бошлашди.

Бир гал ўзи қаттиқ оғриб қолиб, касалхонада узоқ ётиб, уйларига келган кунларнинг бирида уй ортидаги чоғроққина чорбоққа ўтиб, кесақдевор ёнидаги дарахтга ҳолсиз суяниб турганди, девор ортидан – қайнотасининг ҳовлисида эшитганлари шундоқ ҳам эзилган юрак-бағрини тиглади. Девор орти қайнотасининг катта ҳовлиси эди.

– Ўғлим, сенга булар гапни очиқ айтиб қўяй. Дунёга одам бир марта келади. Одамга ўхшаб яшайман десанг, шу боши касалдан чиқмайдиган чиллашир хотинингни қўй. Кеча кўзим тушганди, ранги сомонга ўхшайди, турқи – ажинага.

Овоз Воҳид қассобники эди.

– Ота, мени ўз ҳолимга қўясизми-йўқми? – буниси энди эрининг овози эди. Гап ўзи ҳақида бораётганини билиб, ич-эти титраб кетди. Шунда ўз ҳолига қарамай, шартта девор оша тушиб, бу беқадр қайнотасининг соқолидан тутамлаб, бўғиб ташлагиси келди.

– Кўзинг вақтида очилсин дейман-да, аҳмоқ. Ўтаверасанми умрингни хазон қилиб, шу чиллашир билан...

Эри жавоб қилмади, чоғи. Лаҳза ўтмай катта дарвоза ғичирлаб очилди, кейин ўзлариникига кирадиган чоғроқ от эшикнинг пружинаси ғичирлади ва эшик тарақлаб ёпилди.

У деворга суянганча карахтланиб қотиб қолди. Одам деган ҳам шунчалик тубанликка борадимиз? Бераҳм қассоб! Қон кўрган одам-да, ҳайвонгагина эмас, инсонга ҳам меҳр йўқ! Кўнгли ўқсиб, кўзларидан дув-дув ёш оққанча деворга бош тираб қанча турди, билмайди. Кўзёшларини артишга ҳам ҳоли келмас, аъзойи баданидан дард бўлиб оқаётган кўзёшлари тинай демасди. Кўз олди қаронғилашиб, ҳеч нарса кўринмасди.

Бир вақт кимнингдир шарпасини сезди. Иссиқ кўллар унинг деворга гўё елимдек ёпишиб қолган совуқ кўлларини ва унга тираниб қолган бошини оҳиста бўшатди.

– Юр уйга, бу ерда нима қилиб турибсан?

– Отам тўғри айтяпти! Бошқага уйланинг, мен розиман! – деди-ю хўрлиги келиб, хўнграб юборди. Эри унинг бошини елкасига босиб сочларини силади, кафтининг орқаси билан унинг кўзёшларини артди.

– Юр уйга, жиннивой. Менга ишонмайсанми? Мени билмайсанми? Мен сени яхши кўриб олганман-ку, ахир!

– Отам...

– Отам бекорларнинг бештасини айтибди. Ма, кўзёшларингни артиб ол! – эри унинг кўлига дастрўмолча тутқазди.

У йиғлашдан тўхтади, эри узатган рўмолчани олиб кўзёшларини артди, бўйниларига, кўкракларига оқиб тушган ёш томчиларига аста рўмолча босди. Кейин кўп дардларни ичига ютган аёл эмасми, буларни ҳам миқ этмай ичига ютди, Яратганга пинҳона илтижо қилиб барчасини Худога солди!

Ғолибдан кейин ҳар икки-уч йилда навбатма-навбат қизлари ва охирида яна икки ўғли туғилди. Дала иши, уйнинг сира адоқ бўлмас юмушлари, бола туғишу уларни катта қилиш ташвишлари оворасида йилларнинг қандай ўтиб кетганини ҳам унчалик сезмай қолди. Фақат эри телевизор кўриб ўтириб айтганлари сал-пал ўша йилларни, ўша йил воқеаларини эслатарди, холос.

Ғолиби туғилганда қишлоқда “Осмонга бизникилар ракета учиришибди, у ер шарини айланибди. Бу ракетанинг ичида лайча итлар бор экан, ўлмабди, қайтиб тушибди”, – деган гаплар оралаб қолганди. Орадан икки йил ўтиб (минг тўққиз юз эллик тўққизда) қизи Гулнора дунёга келди.

Тагин шунақа самолётми-ей, ракетами-ей ичида одами билан учган йили кузақда қизи Мўътабарга кўз ёрган эди.

Кейинги қизалоғи туғилган минг тўққиз юз олтмиш тўртинчи йил ҳам ёдида.

8

Анвар Тошкентдан бир келганда май ойининг сўнгги тароватли кунлари эди. Ўғли бу гал жуда хурсанд эди, нимадандир оғзи қулоғида, бир гапириб икки кулади. Сабабини кейинроқ билди. Анвари шаҳардан икки хонали уй олибди.

Ўғли шодлиги ичига сиғмай, ҳали у она сифатида унинг дийдорига, суҳбатига тўймасидан кўчага ўртоқларини дараклаб чиқиб кетди.

Охири айтганини қилибди-я. Шаҳардан, барибир, уй оламан дерди. Дадаси эса уни шаҳарда қолиб кетишини сира-сира истамасди.

– Мен айт десам, бу байт дейди-я, – дея бақириб берганди бир сафар. – Сени шаҳарда олифта пўрим бўп кийиниб, ғўдайиб институтда ишлашингдан, олим бўлишингдан бизга нима фойда? Тезроқ қишлоққа қайт! Ҳали укаларингни уйлаш, сингилларингни чиқариш керак! Яна қанча ташвишлар ошиб-тошиб ётибди. Биз сени не орзуларда катта қилмагандик, ахир. Ўқийман дединг, ўқитдик. Энди битириб ҳам фойданг тегмайди-я!

Кейин билди, ўшанда ўғли мана шу – ҳозир олган уйининг дастлабки бадали учун отасидан пул сўраб келган жойи экан. Аммо отасининг подадан бурун чанг чиқариб айтган гапларидан кўнгли ўқсиб, қовоғидан қор ёққанча чиройи очилмай, ноумид, дарди ичида қайтиб кетганди. Қишлоқ боласи-да, мағрурлиги оламини тутати. Пулни қаердан топди экан-а? Ҳа, майли, ишқилиб ниятига етиб уй олибдики, уники ўрал, қарз-ҳавола қилгандир-да...

Мана энди, Тошкентга – ўғлини кига тортинмай борса бўлар. Борганда ўғлига секин дардининг учини чиқаради, маслаҳат солади. Ўқимишли боласидан жўяли бирор фикр чиқар. Барча умиди ундан! Ёки шу кетишида биргалашиб борсамикан? Ўзиям бирда келганда “Тошкентга юринг” деб роса қистаганди-ку. Йўғ-е, ҳали янги уй, янги рўзғор бўлса... Сал-пал ўзини ўнглаб олсин, ана унда борса ярашар.

* * *

Ўғли кўчадан қош қорайганда қайтди. Юришларидан, гапиришларидан салгина сарқушлиги билиниб турарди. Ўртоқлари билан ўтирибди-да. Узи ҳам келмаганига анча бўлганди...

Анвар дадасининг мирзатерак остига қўйилган каравотига келиб ўтирди. У сал берди – айвондаги сўрида тирсагини ёстиққа қўйиб, муштига бошини тираганча ўйчан ўтирган эди..

– Биласизми буви? – дея гап бошлаб қолди ўғли каравотда ўтирган жойида. – Дадам менга Тошкентда юриб сира одам бўлмайсан, дейди. Бўламан вақти келиб. Мана, уй олдим – Тошкентга борганимга ўн беш йил деганда. Талабалиқда бошқача эди ётоқда туришлар. Яна ҳар кимларникида ижарада турдим, – ўғли гапида тўхтаб қолди. Унинг юзлари, кўзлари қизарган, қизарган кўзлари эса дардчил эди. – Дадам “қишлоққа кел” дейишдан бошқасини билмайди. Уй олдим ўн беш йил деганда. Шунча умрим эса кўчада ўтди ҳисоб. Оберса бўларди илгарироқ, жа ўлар жойда камбағал эмасди. Пул ҳам бермади. Энди ўзим олдим – ўртоқларимдан қарз олиб. Майли, бир кун тўларман. Аммо...

– Қўй, хафа бўлма, ўғлим, – дея ўғлини гапини бўлиб таскин берди у. Кейин сўридан тушиб келиб, ўғлининг ёнига – каравотга ўтирди.

– Буви, сиз шаҳар шароитини билмайсиз. Дардим ичимда. Гадой ҳам ўн беш йил кўчада ётмайди!

– Биламан, болам, биламан!

– Уй олдим, уй! Энди қолгани “чепуха”. Лекин дадам...

Она индамай ўғлини бағрига босди, секин юз-кўзларини силади. Қўллари нам бўлди. Боласи йиғлар, унсизгина йиғлар эди. Йигит йиғларди... Ётоқхоналарда ўтган умрига ачиниб йиғларди. Отаси уни тушунмаганидан қуйиниб йиғларди... Итнинг кейинги оёғи бўлиб яшаганидан қуйиниб йиғларди... У, онаизор, бу ҳаммадан ҳам яхши кўрадиган тўнғичига нима деб далда беришини билмасди. Секин, суяб-суяб каравотга ётқизиб қўйди, туфлисини ечди, устига тўшак ёпди ва шаҳарда уйли бўлишни орзу қила-қила ўз орзусига етишган ўғлининг пешонасини силади. Ўғли кайф аралаш яна нималардир деб минғирлаганча ухлаб қолди.

Ўғлининг айтганлари хаёлини олиб қочди. Дадасининг феъли қурсин. Шугинанинг кўнглига қарамади-я. Ўқишни битириб Тошкентда қолганидан норози бўлиб, унга ҳанузгача совуқ муомала қилиб юрибди. Ҳа, майли, бечора болам, охири ўз айтганини қип уй олибди-ку, бегона жойда қават уйда турса ҳам ватанлик бўлибди-ку! Шу уй учун қанчалик юрак-бағри эзилди болагинасининг. Энди қолгани бир гап бўлар. Ўғли нима деди? “Чипиха” дедими? Бу нима дегани экан?... Ҳа-да, қарз узилар. Ахир, улар ҳам қараб турмас. Бу ёғига, ишқилиб, дадасига ҳам инсоф берсин-да!

9

Қош қорайган пайтда эри ишдан қайтди. Уни сўрида қоронғида ўтирганини кўриб гап қотди:

– Намунча хаёл суриб кетибсан? Чироқни ҳам ёқмабсан, – деди-ю, айвон тўрига

ўтиб, чироқ ёққич тугмачасини кўтарди. Лампочка қизариб ёнди.

– Ҳа, ўзим шундай. Яхши келдингизми?

– Яхши, – деди эри одатдагидек бепарво. Кейин чироқ ёруғида ўзининг каравотида узала тушиб кимдир ётганига кўзи тушиб, жаҳли чиққанини яширмай зардали овозда сўради:

– Ким у?!

– Ўғлингиз Анвар эрталаб сиз кетганингизда келганди, – деди у ва дилидан тошиб турган хушхабарни ичига сиғдирилмай, гапни улади: – Шаҳардан икки хонали уй олибди. Кўчага чикувди, ўртоқлари билан пича ўтиришган, чоғи. Ё йўлдан чарчаб келганигами... – Айтарини айтиб бўлгач, эрига чўчибгина қараб қўйди.

Домла индамади. Сўрининг қирғоғида оёғини осилтирганча анча вақт ўтирди, шунда ҳам чурқ этмади. Пешонаси тиришди. Унг қўлининг бош бармоғи тирноғини бир-икки тишлаб, ерга тупурди. Сўнг каравотда ётган ўғли томон қараб:

– Барибир, ўз билганидан қолмабди-да, – деди-ю, секин туриб бориб, уй эшигини очаркан, қўшиб қўйди. – Овқатни ичкарига кирита қол!

У “ҳаво яхши-ку, сўрида ўтира қолсангизчи”, демоқчи бўлди-ю, деёлмади. Ўғли қилган ишдан – уй олганидан эрининг хурсанд бўлган-бўлмаганини ҳам билолмади. Кейин бесабрлик қилиб, кўчадан келган одамга томдан тараша тушгандек янгиликни суюнчиллагани учун озгина ўзидан ўпқаланди.

Аммо эрининг ранг-рўйдан уққандек бўлди: кўнгли юмшади-ёв. Ахир, неча ойдан буён зориқтириб уйга келган ва ҳали отаси билан кўришмай, бу қўйи ётган ўғлини кўрган серзарда муаллим ҳозир бориб ўғлининг устидаги кўрпани тортиб олиб, “тур, ўрнингни топиб ёт, аҳмоқ, бу нима ётиш”, деб дўқ-пўписа қилиб, жанжал кўтариб қолишидан кўрққанди. Яна уйга кириб, ёлғиз ўтиришни истаяпти. Нималарнидир чуқурроқ ўйлагиси келса, асаби бузилганда, холисанилло хулоса чиқаришни истаса, мана шунақа танҳоликни қўмсаб қолади. Ўрганиб кетган эрининг бунақа одатларига.

Ўғли қишлоқда уч-тўрт кун турди. Аммо унинг кетар куни отасининг унга қилган муомаласидан таажжубланиб ёқа ушлади. У девзирадан ош дамлади. Сўрида ўтириб ошни еб бўлишгач, фотиҳа қиларкан: “Омин, Оллоҳу Акбар! Хўжайхизир бувам баракасини берсин! Ҳар ким ҳам ўз муроду мақсадига етсин! Сен ҳам яхши бор! Янги уйинг муборак бўлсин, ўғлим! Бу уйингда кўп-кўп тўйлар кўргин!” – деб юборди хиёл тўлқинланиб.

Эрининг гапларидан ҳаммадан бурун унинг кўнгли тоғдек кўтарилди.

Фотиҳадан сўнг туришга ҳозирланган ўғлига қараб, дадаси уни тўхтатди.

– Шошма, борасан-да, поездга ўзим кузатиб қўяман. Мошин айтиб қўйганман, – деди Маъруф домла. Сўнг сўрини тўлдириб ўтирган болаларига буюрди. – Қани, сизлар уйга киришаркан, телевизор кўринглар.

Учалалари ёлғиз қолишгач, орага пича ғалати жимлик чўқди. Нимагадир ҳеч ким гап бошлай қолмаётганди. Жимликни яна домланинг ўзи бузди.

– Барибир, айтганингдан қолмабсан-да, ўғлим...

Анвар даст бош кўтариб, отасига норози қиёфада қаради.

– Майли, мен розиман. Тошкентдан уй олишнинг ўзи бўлмайди...

Энди Анварнинг юзига сал ёруғлик югурди.

– Айтмасанг ҳам биламан. Уй бекорга келмайди, яна кооператив экан. Биласан, уйда иккита шахматнусха гилам бор эди. Улар Самарқанддаги Жуман тоғаннинг омонати эди бир вақтлар. Кейин бизга берган. Бунинг тарихи узун, мавриди билан биларсан. Тоза мол. Биттасини синглинг Азизага берганмиз. Биттаси қолган, шуни олиб кет! Аслида, буving уй тўйингга атаб, аллақачон сенга ўтказиб бўлган. Ахир, шаҳар-шаҳар-да, уйингга келган одам туриш-турмушингга қарайди, разм солади, баҳо беради. Қишлоқда шолчаю кигизда ёки эски якандозда ўтирсанг ҳам биров кулмайди. Хўп десанг, шуни опкет! Биздан янги уйингга кўрманан!

Анвар индамай туриб қолди.

– Опкетиш ташвишини қилма. Поездга ўзим чиқариб қўяман.

– Раҳмат, дада! Яхши-ю... Аммо... – Анвар бошлаган гапини охири айтилмай чайналди.

У она бўла туриб ота-бола ўртасидаги бу гапларга аралашини ҳам, аралашмасликни ҳам билолмай гаранг эди.

– Бўлмаса, жавонда рўзғордан орттирган олти юз сўм пул турибди. Уни ол! Қарзларингга берарсан. Дунёда энг ёмон кўрганим – қарз. Буни кўп айтганман сенга.

Анварнинг кўзлари чарақлаб очилди. Она буни яққол сездди: ўғлининг қувончи пулга ўчлигидан эмас, отаси айтгандек ҳарна бўлса-да, ўша уй учун бировлардан олган

қарзларидан тезроқ қутилиш нияти борлигидан...

– Майли, пулни берақолинг. Қайтараман бир кун, – деди секин.

– Битта ота ўнта болани боқа олади. Лекин ўнта бола битта отани боқолмайди, деган нақл бор, – деди домла ҳазилтепа қилиб хиёл жилмайганча. Сўнг қўшиб қўйди. – Аввало, қарзга эмас. Аслида, бу пуллар укаларингнинг ризқи. Майли, биз бир иложини қилармиз, – дея Маъруф домла ичкари уйга ўтиб газетага ўралган бир даста пулни олиб чиқди. Ҳаммаси қизил ўн сўмлик ва йигирма беш сўмликлар эди. Уша пайтларда шаҳардаги олий маълумотли одам ўртача бир юз эллик сўм маош оларди. Шунга қиёсланса, отаси бераётган пул оз эмасди.

Ўғли отасидан миннатдор бўлиб кетди. Аслида, эри бу пулни унча-мунчага сарф этмай анчадан буён тўплаб, кўз қорачиғидай авайлаб юрганди, сал ёз ёруғига чиқайлик, далаларда ўт кўпайсин, ўшанда соғин сигир олиб бераман, қишлоқда туриб болалар сут-қатиқсиз қийналиб кетди, деб юрганди. Мана энди... Ўғлига насиб этди. Майли, шунинг ўзи унга қувонч, сут-қатиқ. Бу ёғига Худо пошшо...

10

Азизаси қишнинг сўнги куни – йигирма тўққизинчи февралда туғилган эди. Шунинг учун у “менинг туғилган куним тўрт йилда бир келади, ҳаммадан ёшман” деб кулиб-кулиб гапириб юради. Акаси ўнинчини битириб Тошкентга ўқишга кираман деб кетган йили у ҳам саккизинчини битирганди. Хайрият, у акасига ўхшаб узоқни орзуламади, дадасининг мактаб, муаллим ва болаларнинг ўқитиш ҳақидаги чиройли гапларига кўниб, қишлоқдан ўн беш чақирим наридаги Қўқонга бориб муаллимлар тайёрлайдиган ўқишга (педагогика билим юртига) ҳужжат топширди. Уша йили ўғлию қизи ўқишга кириб, талаба бўлиб қишлоққа ёруғ юз билан кириб келишди. Э, болаларнинг шодлигини-ку қўяверинг, дадасининг қувончи оламни тутиб кетди. Кўринганга сўрамаса ҳам ўзича суюнчилайди. “Анвар Тошкентга университетга кириб келди, қизим – Қўқонга!” деб оғзини тўлдириб айтади. Гапига кулак солиб илиқроқ гап айтган одамни уйга бошлаб кириб меҳмон қилади. Домла-ларига мактабда, маҳалладошларига уйда девзира гуручдан ош дамлаб, ўтириш қилиб берганичи? Гўё фарзандлари эмас, ўзи қайтадан ёшариб ўқишга киргандек. У эса она эмасми, ўғли ва қизининг ўқишга ўтганидан суюнса-да, уларнинг бағридан чиқиб мусофир жойларда юришларини ўйлаб юраги уюшиб кетганди. Энди ўғли беш йил, қизи эса тўрт йил уйдан узоқда яшайдими. Унинг тўпоригина, тўғрисўз қишлоқи болалари тўс-тўполон шаҳарга қандай қилиб кўниқиб кетишаркан? Уларнинг нон-чойи, овқати нима бўлади? Кир-чирларини ким ювади? Тағин узоқ жойнинг ўзига яраша қанча ташвиши бор...

У бировларнинг табригига “қуллуқ” дея миннатдорчилик билдириб турса-да, аслида дилидаги бу ўйлар уни сира тарк этмасди.

Тўрт йил ҳам бир пасда физиллаб ўтиб кетди. Азизаси ўқишни битириб, ўзи ўқиган мактабга – дадасининг ёнига муаллима бўлиб келди. Худди ўзи болалигида дугоналари билан “мактаб-мактаб” ўйнаганидек, “опай”га айланиб, бошланғич синф болаларини ўқита бошлади. Шаддодгина қизи шаҳардан сипо, ҳар гапини ўйлаб гапирадиган, сермулоҳаза бўлиб қайтганди.

Аммо акаси бошқача чиқди. Узоқнинг иши шунақа бўларканми ё? У ўқишни битириб келса, уйлантирамиз деб орзу қилишганди. Анвар эса уларнинг бу дарду ўйлари билан ҳисоблашиб ўтирмай, ўқишни битиргач, Тошкентда ишлайман, илм қиламан, деб икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олди. Уйланишга ҳам кунмади.

* * *

Азиза иш бошлаган йилнинг баҳорига чиқиб унинг тўйи бўлди. Минг тўққиз юз етмиш тўртинчи йил эди, чамаси. Акасига хабар беришди, аммо у ишидан ортиб келолмади.

Қишлоқда қизига илк бор тўй бераётгани учунми ёки чизган чизигидан чиқмай, ота касбини танлагани учунми ёки ўғлининг уйланишига аччиқ қилибми, эри ўша Жуман тоға инъом этган қизил гулли гиламнинг биттасини унга бериб юборганди.

– Нима қиласиз, ҳеч ким қилмаган бидъатни қилиб, – деб жаҳли чиққанди ўшанда. – Ҳали олдинда ўғилларингизнинг тўйлари бор, ахир. Қиз бола бировнинг хасми.

– Э, сен ниманиям биласан, – деб бепарво кўл силтаганди эри. – Худо ҳаммасиғаям ўз ризқини беради. Ташвишланма! Боракан – беряпман. Бўлмаса, нима қилардик? Ке, кўй энди, шу дўнгпешона қизинг ҳам хурсанд бўп юрсин!

У бошқа индамади. Майли, эр киши бир нарсани билмай қилмас. Қизининг ҳам борган жойида тили узун бўлади. Эҳ-ҳе, унинг ўзи қандай келин бўлганди бу жойларга... олтига кўрпа-тўшагу олтига ёстиқ ва битта кигиз, палосу шолча билан келмаганмиди. Эрининг бунақа нарсалар билан иши йўқ-ку, аммо кўни-қўшни хотинлар ва

қайнсингиллари бу ҳақида орқаворотдан гапирганларини кўп эшитган. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан. Уша вақтларда – урушдан кейин, йўғон чўзилиб, ингичка узилиб турган пайтларда одат шунақа эдими ёки? Ёки ўзлари ўртамиёна яшаганлари учун... қўллари калталиқ қилиб... Майли, қизнинг сели бут бўлди. Ахир, Азизаси ҳам кимсан, қишлоқнинг энг олд зиёлиси Маъруф домланинг қизи-да. Гап молу дунёда эмас-у, лекин уларнинг кўрмаганларини қизлари кўрсин, ҳеч нарсадан зориқмай бахтли ҳаёт кечириб кетса, бас!

12

Ҳар нарсанинг ибтидоси-ю, интиҳоси бўлади. Кузақда сарғайиб, шохдан узилай-узилай деб турган барглр ҳам ахир эрта баҳорда куртак бўлган, қуёшу она замин тафтидан барг ёзган ва ям-яшил либосга бурканиб, баҳору ёз бўйи кўзларни қувонтирган, шабадаларда силкиниб эркаланган. Тез орада кеч куз келишини билармиди улар, йўқми, номаълум. Бироқ одамзод, бунинг акси. Кеч куз келишини билади. Билса-да, дабдурустдан тан олгиси келмайди, елади, югуради, бу беш кунлик дунёда омонат экани эсига ҳам келмайди, митти жонини гўё дунё тургунча туради деб ўйлайди. Эй, одамзод, одамзод-а, хом сут эмган бандалармиз ҳаммамиз...

...Минг тўққиз юз саксон биринчи йилда ҳали ўзича касалликни тан олмай, бир аср яшайман деб юрган Воҳид қассоб қаттиқ оғриб Чуваланчи қишлоғидаги янги касалхонага тушиб қолди. Оёқлари зир-зир оғриб, негадир шишиб кета бошлаганди. Бир ой ётди, аммо дори-дармонлардан сира наф бўлмади, қайтага авваллари ҳеч олмаган уколлари ёқмай, оёқларидаги шишлар баттар авж оларди. Уғиллари ҳар тарафга зир югуришди, ноёб дорию уколларни топиб келишди. Дўхтирлар қилмаган муолажа қолмади. Охири уйга жавоб беришди, касаллик – қарилик асорати, дейишди. Чолнинг дарди нима эканини, оёғи шамоллаш орқасидан шу ҳолга тушганми ёки туз йиғилганиданми, буни ҳеч ким тушуниб етмади. Уйга келгач табибга кўрсатишди, муллага ўқитишди. Барибир, аҳволи ўзгармади.

Кўзларининг нури сўниб, танасидан тафт кета бошлаган, негадир бу дунёдан кетишини ҳамма билиб турган, ўзи ҳам калима келтириб ажалга тан бериб турган бир паллада Воҳид қассоб қизи Хуршидага шивирлаб шундай деди:

– Бор, қизим, келин бувинг – Ойдиннисони чақир...

Келини киргач, Воҳид қассоб ётган кўйи бошқаларга қараб, ўнг кўлини ҳаволатди ва бармоқларини ортга силтади. Ҳамма бу ишорани тушуниб, хонани тарк этди. Фақат унинг ўзи қолди.

– Ойдиннисо, қизим, – деди чол илк марта уни ўз оти билан атаб. – Кечир мени! Мана неча кундирки, жон азобидаман. Азроил нақ тепамда қараб турибди. Қийналиб кетдим. Сен мени кечир! Сенга қанча зулм қилдим. Орқаворотдан сен ҳақингда билиб-билмай Худога хуш келмас гапларни гапирдим. Меҳнатларингни қадрламадим. Сен бир оғиз кечирдим дегин! Мана шу – қопдай шишиб азоб бераётган оёқларимни тинчгина узатиб ўлай! – чолнинг кўзлари ёшга тўлди.

У қайнотасининг кўзида илк бор ёш кўрди. Бу бемехр, тошжорак чолга нисбатан аллақачонлар юраги тошга айланган бўлса-да, шу топда бир ҳисобдан раҳми келди.

– Нималар деяпсиз, ота? Ҳамма нарса Худодан. Парвардигорнинг айтгани бўлар экан!

– Рози бўл! Бандасига боғлиғи ҳам бор. Хом сут эмган банда эканмиз. Беш кунлик дунёда... – Чол беҳол кўлини унга чўзди. У ранги қочиб, совиб бораётган чолнинг қўллари ушлагиси келмади. Шу пайт ногаҳон бир пайтлар қайнотасининг қилган қилмишлари кўз олдидан ўтди, ўша Ғолиби туғилган минг тўққиз юз эллик еттинчи йилда касалхонада узоқ ётиб чиққанда чорбоғдаги девор ортида эшитганлари эсига тушди. Ушанда бу бераҳм одамнинг соқолидан тутамлаб, томоғидан хиппа бўғиб, ўлдириб қўя қолиш истаги ҳамон сўниб улгурмаганини, тошдай қотиб кўнглининг бир бурчагида турганини ич-ичидан ҳис этди. Лекин шу маҳал ўзининг муслима аёл эканлигини ҳам ўйлади, ахир ажал билан олишиб, жон бераётган одам эрининг отаси, унинг қайнотаси... бундай онларда айтиладиган гаплар беихтиёр шуурига келди ва бундан ўзи ҳам ҳайрон қолди.

– Мингдан-минг розиман! Сиз ҳам биздан рози бўлинг, ота!

– Келин... қизим, – чол яна нимадир демоқчи бўлди, лекин лаблари пичирласа-да, овози чиқмади. Кейин кўзлари катта-катта очилгандек бўлди, сўнг бошини девор томонга ўгирди-ю, охира “пуф” деди, боя унга томон чўзилган совуқ қўллар кўрпа устига шилқ этиб тушди.

У қўрқиб кетганидан томоғига бир нарса тикилиб қолгандек “отам, отам” деганча ташқарига ўкдек отилиб чиқди. Остонадан ўтишда туртиниб кетиб йиқилиб тушишига бир баҳя қолди. Чолнинг барча ўғил-қизлари бу воқеа юз беришини билиб туришса-да,

бу дунёда сира кутилмаган тасодиф юз бергандек, уйга бараварига ёпирилиб киришди. Аёллар дод солиб, айтиб-айтиб йиғлашиб отасининг устига ўзларини ташлашди. Эркаклар ҳам кўзларида дув ёш билан совий бошлаган тана томон интилишди. Чолнинг бу дунёга тўймаган кўзлари очиқ қолганди. Катта қизи Атикахон йиғлаган қўйи секин отасининг пешонасидан ўпаркан, кишибилмас юзларини силаган бўлиб, кўзларини ёпиб қўйди.

Саксон еттига кирган Воҳид қассоб сўнгги нафаси чиқар чоғида болаларининг ҳеч бирини ёнига чорламай, уларга дурустроқ васият ҳам қилмай, бир вақтлар қилган айблари, оғзига бўлар-бўлмас эрк бергани учун келинидан узр сўраган қўйи жон таслим этганди.

* * *

Ўшанда ҳатто қайнотаси Воҳид қассобнинг азаси кунида ҳам ўғлини уйлантириш ҳақида гаплар бўлиб ўтганди. Маъраканинг уч куни ўтиб, узоқ-яқиндан фотиҳага келувчилар салгина сийраклашгач, ўғлига уччала аммаси уч ёндан ҳужум қилиб, роса ўртага олишганди.

Аслида, ўғлининг шаҳардан уй оламан деб юришларига ҳам, барча қариндош-уруғ жўр бўлишиб уни уйлантириш ташвишига тушганларига ҳам оламжаҳон вақт бўлганини у бир онаизор сифатида жуда яхши билади. Эҳ-ҳе, бу борада ўғлини не-не қистовларга олишмади, аммо ўғли ўз сўзида муқим туриб олди. Боласи тушмагурнинг иродаси метиндан экан. На дарғазаб отасининг дўқ-пўписаларини писанд қилди, на қариндош-уруғларнинг, айниқса, гапга чечан аммаларининг ўртага олиб аврашларию “ур-тўқмоқ, сур-тўқмоқ” қилиб гап билан савалашларига эътибор қилди, ҳатто унинг оналарча ялиниб-ёлворишларию тўккан кўзёшларига раҳми келмади. Қаерда ўсиб қолган экан-а, ўзи бу бола деб ҳайрон бўларди гоҳида. Наҳотки, мана шу бир сўзли, меҳри метиндан қаттиқ боласини тўққиз ой ўз бағрида сақлаб юриб туққан бўлса? Буларни эслаган сайин ҳайронлиги ошади. Аммо қайнотаси қазо қилиб, маъракаси ўтган кунларни ёдга олганда, аввало, Воҳид қассоб ҳаётининг сўнгги лаҳзаларида у билан қилган ёлғиз мулоқоти беихтиёр ёдига тушаверади. Эслаганда эса бадани жунжикиб кетарди.

* * *

Ўшанда ростдан ҳам жуда кўрқиб кетган экан. Чолнинг ўлиmidан кейин қаттиқ касал бўлиб ётиб қолди. Умрида ўлим тўшагида ётган, жон таслим қилаётган одамга сира бундай тўқнаш келмаганди-да. Кўнгли на овқат истар, на бировни кўргиси келарди. Кундан-кунга озиб-тўзиб борарди. “Арвоҳ урган” дейишди бахшилар, яхшиямки, чол қўлини узатганда ушламабсиз, бўлмаса, бундан баттар бўлиши мумкин эди, дейишди яна бошқа бировлар. Хуллас, ҳафта ўтгач, кимларнингдир маслаҳатига кириб, қайнсингиллари билан мазорга бориб, қайнотасининг қабри устида Қуръон тиловат қилиб, мазор яқинидаги шайх хонадонида ис чиқариб қайтишди. Кейин қишлоқдаги катта эшонбувага назр бериб, дуои фотиҳа ўқитишди. Шундан сўнг секин-аста ўнгланиб, оёққа туриб кетди...

Бироқ бу кўргилик не сир-синоат эканлигини билмади, билолмади...

НАЗМ

Озода БЕКМУРОДОВА

1974 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Шоиранинг “Дилрабо оқ шомлар”, “Юрак зарблари” каби шеърӣ тўпламлари нашр этилган.

МУСАФФО РАНИЛАРГА ЎРАНИМ КЕЛДИ

* * *

Мен билмайман,
 Бу чарх қандай айланади,
 Бу гам сели қачон,
 Қандай бойланади?!
 Фалак қандай сувлар сочар билмагайман,
 Бу қўшиқлар унда қандай куйланади?
 Биламанки, сазоворлиг тонгги отар.
 Балки, эрта,
 Балки, ҳозир, бир нафасда,
 Бир ишора, бир илтижо, битта сасда,
 То билмадим ҳаловатим, аҳволимни,
 Гарчи жисмим уни деган нур қафасда,
 Англайманки, сазоворлиг тонгги отар.
 Нелар унут бўлар,
 Нелар ёдда қолар,
 Япроқлардай учиб тушар не юраклар,
 Малакларнинг муддаоси кўкда қолар,
 Кўкда кишинар ҲАҚни кўзлаб не буроқлар,
 Сезаманки, сазоворлиг тонгги отар.
 Бу оғриқлар,
 Бу андуҳлар жонфизодур,
 Йўллар узра ёнаётган қуёш, ойду,
 Чин саодат водийсидан гуллар терсак,
 Шодумонлик манозили порлагайдур,
 Сўрайманки, сазоворлиг тонгги отар.

* * *

Осмон, сенга келмайди қурбим,
Узалсам, қўлларим муаллақ.
Сенга етар юрагим нури,
Қарогимга жим чўқар фалак.

Осмон, сенга етади лабим,
Сарҳадинга умрим етмайди.
Гарчи, мангу муҳаббат доди,
Гарчи, ҳижрон мангу кетмайди.

Яшил осмон бунча сарринсан,
Кўксингда юлдуздай унсам, кўқарсам.
Ёғду териб сомон йўлидан
Икки дунё рўшнолик кўрсам.

Яшил осмон...
Ям-яшил осмон...

* * *

Бир дўстим бор эди,
Ғамим йўқ эди.
Беилож, беҳуда дамим йўқ эди.
Дўстим чораларни кафтда тутарди.
Андухим йўқ эди,
Камим йўқ эди.
Орзуларим аниқ кўкка учарди,
Ҳиласам, ҳиймдан тоғлар кўчарди.
Совғалар жўнатсам кўксим ўтидан
Осмон эшикларин сўзсиз очарди.
Қанчалар бутун ва бисёр эдим,
Тонгларнинг исмига дўсту ёр эдим.
Битта зарб ва битта ихтиёр ила
Истасам, энг ва энг бахтиёр эдим.
Ўзидан ҳам кўпроқ менга сўрарди,
Оқмаган дарёсин менда кўрарди.
Менам заррасини тўтиё қилсам
Фалак тоқларида учиб юрарди.
Бир дўстим бор эди,
Бағрим бут эди.
Қушлар орасида шоҳ бургут эдим,
Ишонинг, лашкарим минг-минг лак эди.
Ҳар қандай бўронда ўчмас ўт эдим.
Она-ма,
Она-ма, онам бор эди...
Бир дўстим бор эди, бисёр эдим...

* * *

Ёруғ тушларимга суяниб турдим,
Тонгларнинг кўзига боқдим мунаввар.
Кўёшни гул билан кутиб ўлтирдим,
Оптоқ ҳисларимни чорладим такрор.

Беёзуқ, беғуноҳ гўдакдек гулгун
Мусаффо рангларга ўрангим келди.
Дунё кўзларинга тик боқиб бугун
Ҳақиқат ҳақида сўрагим келди.

Узлуксиз маҳв этдим ўзимни-ўзим,
Йўлларда ютқаздим ҲАҚ ҳисларимни.
Эргашиб келмоқда ортимдан изим,
Бебурдлар сугурди илдизларимни.

Ишонмоқ истадим, ёнмоқ истадим,
Бир лаҳза кўнглимга кўнмоқ истадим.
“Ишонмогим учун одам зотиға”,
Юрагинг қонига қонмоқ истадим.

Сарсон оҳангларнинг кир соясида
Мен яна аёллик қилдим, қизидим.
Кўзларингнинг шаффоф ҳур қоясида,
Тўзидим саҳрода, қумдай тўзидим.

Ёлгон туйғуларнинг номсиз шонида
Қанчалар умримни ёқмоқ истадим.
Гулхан ҳисларингнинг каҳкашониди
Бунчалар ўзимни беҳуд қистадим?

Ёруғ тушларимга суяниб турдим,
Тонгларнинг кўзига боқдим мунаввар...

БАРҲАЁТ МЕРОС

ГЕГЕЛЬ

(1770-1831)

Немис файласуфи, илоҳиётшунослик фанлари номзоди. Файласуфнинг “Эстетика”, “Тарих фалсафаси”, “Мантиқ илми”, “Хужуқ фалсафаси” номли асарлари машҳур.

ЭСТЕТИКА

Идеалнинг муайянлиги*

Идеални умумий тушунча тарафидан қараб чиққанимизда биз учун уни тушуниш анча қулайроқ бўлган эди. Бироқ идея сифатидаги бадиий гўзаллик ўзининг умумий тушунчаси билан чекланиб қолмайди, шу билан бирга, унга ботиний муайянлик ва хусусий кўриниш бахш этади, воқелиқда гавдаланади, чегараларини тарк этади. Бу ерда идеалнинг ўз характерига кўра ташқи ва чекли, яъни ноидеал ҳодисаларга айланиши ва бошқа томондан, қандай қилиб чекли мавжудлик санъат гўзаллигининг идеал шаклига кириши мумкин, деган савол пайдо бўлади.

Шу жиҳатдан биз қуйидаги масалаларни кўриб чиқишимиз керак:

Биринчидан, идеалнинг муайянлиги;

Иккинчидан, тараққиёт давомида ўзининг алоҳида моментларини ботинан табақалаштирувчи ва уни амалга оширувчи муайянлик. Уни биз, умуман, хатти-ҳаракат тарзида ҳам белгилаб олишимиз мумкин;

Учинчидан, идеалнинг зоҳирий (ташқи) муқаррарлиги.

I. Идеалнинг муайянлиги

1. Бирлик ва умумийлик сифатидаги илоҳий ибтидоий асос. Юқорида кўрдикки, санъат, энг аввало, ўз тасвирлари учун илоҳий ибтидони асос қилиб олиши лозим. Бироқ илоҳийлик ўзи учун бирлик ва умумийлик сифатида фақат тафаккурга англашиларлидир, қандайдир ўз-ўзича маънисизлик эса бадиий фантазиянинг предмети бўла олмайди. Яққолроқ мушоҳада қилиш мақсадида Худонинг ҳиссийлик чегарасидан четга чиқмаган образини чизиш яхудий ва мусулмонларга ман қилинади. Бу ерда жонли ва конкрет образлар орқали ифодаланишга эҳтиёжманд бўлган тасвирий санъатга ўрин берилмайди ва фақат лирика Худога мурожаат қилиб, унинг қудрати ва улуғворлигига ҳамду сано ўқиши мумкин.

2. Илоҳий ибтидоий асос – маъбудлар давраси. Бошқа томондан, бирлик ва умумийлик сифатидаги илоҳийлик жиддий муайянликка ҳам эга. Абстрактлашувдан холи

* Давоми. Бошланиши олдинги сонларда.

бўлган илоҳийлик образлар дунёси ва мушоҳадалар оламида ўзини қандайдир намоён этади. Фантазия орқали илоҳий ибтидои тушуниш, муайян образларда уни гавдалантириш мақсадида муайянликнинг ранг-баранг шакллари юзага келади ва айни шу ерда идеал санъатга замин қўйилади.

Чунки, биринчидан, ягона илоҳий субстанция юнон санъатидаги политеизмга ўхшаб мустақил, эркин маъбудларга ажралиб, бўлиниб кетади; насронийлар тасаввурдаги Худо эса ўзининг ботинан соф маънавий яхлитлиги билан дунёвий ва табиий муҳитда умр кечирувчи чин инсоний қиёфа касб этади. Иккинчидан, илоҳий ибтидоий асос ўз муайян воқелиги ва умуман фаолияти билан инсон ақли, ҳис-туйғуси, эрки ва хатти-ҳаракатига сингиб кетади ва юзага чиқади. Бас, шундай экан, идеал санъатнинг энг муносиб мавзусини тўлақонли илоҳий руҳият билан яшовчи табаррук ва жафокаш, дарвишнамо ва тақводор одамлар ташкил қилиши мумкин. Бинобарин, илоҳий ибтидоий асос алоҳида ҳолда оддий дунёвий тус олади ва, учинчидан, шу йўл билан инсоний борлиқнинг ўзига хос муҳим белгиларини, инсон қалбини ўта тўлқинлантирувчи кучлар таъсирини намоён қилади, ҳар қандай ҳис-туйғу ва эҳтирос, ҳар қандай теран диққат-эътибор, яъни конкрет ҳаётийлик санъатнинг бутун жонли материалини ташкил этадики, оқибатда идеал унинг тасвири ва ифодачисига айланади.

Аксинча, ботинан соф руҳ сифатидаги илоҳий ибтидоий асос фақат фаол фикрловчи ақл предметини қарор топтиради. Фаолиятда моддий тус олувчи руҳ инсон қалби билан уйғунлашиб, санъатнинг моҳиятини ташкил қилади. Шунга қарамай, бу ерда хусусий манфаат ва интилишлар, муайян характерлар, уларнинг турли кўриниш ва ҳолатлари, умуман ташқи шароитлар билан қоришиш юз беради, шунинг учун бундай муайянлик билан идеаллик ўртасидаги алоқадорликни тавсифлашга эҳтиёж туғилади.

3. Идеалнинг барқарорлиги. Илгари айтиб ўтганимиздек, идеалнинг олий мусаффолиги бу ерда ҳам фақат тақводор, дунёвий, у билан бевосита боғланмаган шодиёна осойишталикдан мамнун, кураш ва зиддиятлардан холи ҳодисалар хуружидан озор чекмаган маъбудлар, Исо Масих, ҳаворий ва художўйларнинг тасвири юзага келишида кўзга ташланиб туради. Шу маънода ҳайкалтарошлик билан рассомлик якка маъбудлар, айниқса, халоскор Исо Масих, ҳаворий ва тақводорларнинг идеал образини кашф этади.

Бу ерда ҳақиқат ўз чегарасидан оғиш ва унинг чексизлик шартларини бузиш эмас, балки фақат ўзи билан ўзи мутаносиблашувчи борлиқ орқали тасвирланади. Бу ўзи-ўзида пайвасталанувчи тасвир алоҳида белгилардан холи бўлмаса-да, ўзаро номувофиқ хусусий моментлар бундай зоҳирий ва чекли мавжудликда поклик ва оддий муқаррарлик касб этади, айни пайтда мутлақ ташқи куч ва ташқи шарт-шароит таъсирдан ҳам холи бўлолмайди.

Масалан, ҳатто Гераклнинг тасвирида ҳам идеалликни ўз муайянлиги билан шундай сусткашлик, шундай абадий сокинлик, шундай осойишталик ташкил этади. Маъбудлар ҳатто ташқи ҳодисаларга аралашган тақдирда ҳам бу ерда ўзларининг дахлсиз буюклигини сақлаб қолиши керак. Масалан, Юпитер, Юнона, Аполлон, Марснинг фаолияти ташқи оламга йўналтирилган бўлишига қарамай, ботинан ўзларида эркин турғун кучларни гавдалантиради. Асосий гап идеалнинг муайян чегараларида алоҳида белгиларнинг юзага келишида эмас, шу билан бирга, бундай эркинлик орқали ўз-ўзича маънавий эркинликнинг яхлит намоён бўлиши, хусусий белгиларнинг тўлақонли имкониятларини кўрсатишдан иборатдир.

Субстанционал мазмуннинг қўйи, дунёвий ва инсоний борлиқда ибтидоий асоснинг куч-қудратига чулғанган субъектив хусусий белгилари инсонни фавқулудда ўзига бўйсундиришда ҳам идеал намоён бўлади. Шунга кўра, ҳис-туйғу ва хатти-ҳаракатларнинг хусусий жиҳатлари тасодифдан холи бўлади, айни пайтда уларнинг ботиний ҳақиқатига мос келувчи конкрет белгилар юзага чиқади. Инсон қалбидаги олижаноблик, улуғворлик ва мукамаллик субъект ахлоқий куч-қудратининг ифодаси – маънавий асос ва илоҳийликнинг ҳақиқий субстанциясини намоён қилади. Шунинг учун ботиний эҳтиёжларини қондиришда инсон фақат мана шу субстанционал ибтидоий асосга ўзининг жонли фаолияти, ирода кучи ва манфаати, эҳтироси ва шу кабиларни бахшида этади.

Бироқ идеалда руҳнинг муайянлиги ва унинг ташқи ҳодисалари алоҳида маҳдудланиб қолишига қарамай, тараққиёт ва шу тариқа қарама-қаршиликларнинг тафовут ҳамда курашлари билан борлиқнинг алоҳидалик принциплари бевосита боғланиб кетади.

Бу нарса идеалнинг ботинан табақалашган муайянлигини ривожланувчи жараён сифатида қараб чиқишни тақозо қилади. Биз эса умуман бу муайянликни хатти-ҳаракат тарзида белгилаб олишимиз мумкин.

II. Хатти-ҳаракат

Муайянлик, идеалнинг характерига кўра, осмон руҳларининг поклиги ва маъсумлиги, ҳар қандай фаолиятдан холи сукунат, ўз ҳолича ихтиёрий кўним топган кучларнинг

қудрати, шунингдек, ибтидоий асоснинг қатъияти ва мукамаллигига хос нарсадир. Бироқ ҳар қандай ботинийлик ва маънавийлик фақат фаол ҳаракат ва ривожланиш тарзида рўй беради, лекин бирёқламалик ва боши қовушмаганлик йўқ жойда бундай ривожланиш юзага чиқмайди. Уз хусусиятидан келиб чиқиб иш тутувчи тўлақонли, яхлит руҳ ҳар томон тарқалиб, сукунатини тарк этади, дунёвий борлиққа киради ва ўзини ўзига зид қўяди. Бундай бўлиниш оқибатида энди у бевосита чекпилик билан боғлиқ ночорлик ва мусибатдан ҳам холи бўлолмайди.

Бу оламда ҳатто политеистик динларнинг боқий илоҳлари ҳам абадий эмас. Улар турли йўналишлар яратиши, мазҳаблар тузиши, зиддиятли манфаатлар ва интилишлар исканжасида ўзаро кураш олиб бориши ва тақдирга тан бериши лозим. Таҳқирловчи бундай азоб-уқубат, руҳий азобланиш ва шармандали ўлимдан ҳатто насроний илоҳи ҳам қутила олмайди ва у “О, илоҳим, о, илоҳим! Мени нега ёлғиз қолдирдинг?” дея хитоб қилишга мажбур. Ҳолбуки, унинг онаизори озмунча руҳий азоблар тортмади, дейсиз, умуман инсон ҳаёти нифоқлар, кураш ва ғам-ғуссалардан иборат. Чунки улуғворлик билан куч-қудратнинг ҳақиқий мезони руҳнинг ўз ботиний бирлигига қайтишида, у бартароф этувчи зиддиятларнинг салобат ва шиддатига боғлиқдир. Унинг ранг-баранг реал муҳитга кириши, енгилмас қарама-қаршилиқларга дуч келиши билан субъективликнинг ғайрат-шижоати ва теранлиги ботинан намоён бўлади. Идеянинг куч-қудрати, идеаллик таъсири айни мана шу ўз-ўзини юзага чиқаришда ифода топади, бинобарин, ўзликни инкорий тарзда сақлаб қолиш куч-қудрат манбаини ташкил қилади.

Идеалнинг бундай ривожланиш асосидаги конкретлашуви хусусийлик тарзида юзага чиқади, лекин идеаллики гавдалантириш, реаллик билан тушунчанинг эркин мувофиқлашуви ўрнига бу олам қутилмаган ҳодисаларга ҳам дуч келиши мумкин. Ташқи оламга биз идеалнинг бу муносабатини кўриб чиқишда муайянликнинг бу ерда қай даражада идеаллиги ёки идеалликнинг бевосита гавдаланиш даражаси ёки унинг қандайдир маънода айни шундай намоён бўлишга қодирлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Шу маънода уч муҳим жиҳат батафсил қараб чиқилмоғи лозим.

Биринчидан, индивидуал ҳаракат ва унинг асосида турувчи оламнинг умумий ҳолати;

Иккинчидан, хатти-ҳаракатга олиб келадиган тартибсизлик билан кескинликнинг субстанционал бирлик ҳолати, муайянликнинг ўзига хослиги, яъни ситуация ва унинг конфликтлари;

Учинчидан, субъективлик ва руҳий таъсирланиш (реакция) оқибатида тўқнашув ва конфликтларни юзага келтирадиган ситуация, аниқроғи, хатти-ҳаракатни тушуниш.

1. Оламнинг умумий ҳолати. Идеал субъективлик хатти-ҳаракат, умуман ўзгариш, фаол жонли субъект тарзида ўз мазмунини рўёбга чиқариши лозим, шунинг учун ўзини кўрсатишда теварак олам воқелигига нисбатан зарурият сезади. Шу муносабат билан ҳолат тўғрисида сўз борганда, маънавий воқеликнинг барча ҳодисаларини бирлаштирувчи субстанционал ибтидоий асоснинг умумий характери назарда тутилиши лозим. Шу маънода, масалан, таълим, фан, диний туйғу, шунингдек, молия, кемасозлик, оилавий ҳаёт кабиларнинг ҳолати тўғрисида гапириш мумкин. Лекин буларнинг барчаси воқелиқда фақат битта руҳ, фақат битта мазмунни тажассум этувчи ва рўёбга чиқарувчи шакллари ташкил қилади.

Модомики, бу ерда ҳолат оламнинг маънавий мавжудлик усули тариқасида тушунилар экан, уни фақат эркинлик тарафидан қараб чиқиш лозим бўлади. Чунки руҳ эркинлик орқали юзага чиқади ва воқеликнинг субстанционал алоқалари билан бевосита боғланган ироданинг фаолият характери, ахлоқийлик, қонун яратиш тушунчасининг намоён бўлишида ва биз умуман адолатпарварлик, деб атаган жами нарсаларда кўзга ташланади. Шундай экан, бу умумий ҳолат идеалликнинг индивидуаллигига мувофиқ келиши учун қандай бўлиши керак, деган масала келиб чиқади.

а) Индивидуал эркинлик: қахрамонлар асри. Юқоридагиларга асосланиб, давтавал қуйидаги ҳолатларни белгилаб олишимиз зарур.

Идеал ботиний бирлик расмий ва зоҳирий эмас, балки мазмуннинг ботиний сабабий бирлигидан иборатдир. Юқорида биз бу ягона ботиний субстанционал мустақилликини идеалнинг ўз-ўзича қобиллиги, осудалиги ва роҳат-фароғати, деб атаган эдик. Тушунганимиз даражасида бу хоссани энди эркинлик тариқасида белгилаб оламиз ҳамда унинг идеал образни оламнинг умумий ҳолатида эркин гавдалантиришини талаб қиламиз.

“Эркинлик” икки хил маънога эга.

Аслида, субстанционаллик моҳият ҳамда бирламчи сабаб бўлганлиги учун одатда уни абсолют эркинлик деб атайдилар; биз ҳам бу субстанционал асосни илоҳийлик ва ўзига хос абсолютлик деб эътироф этишимиз лозим. Бироқ умуман шундай ва фақат субстанция сифатида қаралувчи эркин ибтидоий асос аслидаям субъектив бўлмай, ўзининг барқарор зиддиятлари билан конкрет индивидуал қиёфа орқали тўқнаш келади. Бироқ ҳар қандай қарама-қаршилиқда юз берганидек, бу зиддиятда ҳам ҳақиқат умуман эркинликни барҳам топтиради.

Шунингдек, расман бўлса-да, биз фақат ўз-ўзига ҳисобли в жиддий субъектив характерли индивидни эркин деб аташга одатланганмиз. Афсуски, ҳақиқий ҳаётий мақсадлари бўлмаган субъект шундай қилиб, бу кучлар ва субстанцияларнинг барчаси, ундан ташқарида мустақил мавжуд бўлмайди, унинг ботиний мазмуни ташқи борлигига бегона бўлган бундай субъект ҳақиқий субстанционал ибтидоий асосга қарама-қарши, тўлақонли эркинликдан ва ўзига хосликдан маҳрумдир. Ҳақиқий эркинлик бу – индивидуаллик билан умумийликнинг уйғунлиги, уларнинг ўзаро мутаносиблашуви, бинобарин, умумийлик фақат алоҳидаликда конкретлашади, якка ва алоҳида субъект эса фақат умумийлик доирасида ўз асоси ва ҳақиқатини топади.

Шунинг учун оламнинг умумий ҳолатидан талаб қилинувчи эркинликнинг шакли бу ерда қуйидагича изоҳланиши лозим: субстанционал умумийлик бундай ҳолатда эркин бўлмоғи учун алоҳида субъектив шаклга кириши, онгимизда шаклланган тафаккур эса айниятни гавдалантиришнинг биринчи воситаси бўлиши лозим. Чунки тафаккур, бир томондан, субъектив, бошқа томондан, умумийликни ўз маҳсули сифатида тушунишнинг, умумийлик билан субъективликнинг эркин бирлигидир. Бироқ санъат билан бадиий гўзалликда тафаккурга хос бўлган бу жиҳатлар умумий ҳолатни ташкил қилмайди. Бундан ташқари, ўз хатти-ҳаракати ва амалий ишлари билан алоҳида индивидуаллик кўзга ташланиб турганидек, табиатнинг қиёфа ва белгилари ҳам тафаккурнинг умумийлиги билан уйғунлашмайди, шундай экан, субъектнинг конкретлиги асосида фикрловчи моҳият бўлган субъект ўртасида нифоқлик юзага келади ёки келиши мумкин.

Умумийликнинг мазмуни ҳам ана шундай тафовутлар билан тавсифланади. Фикрловчи субъектларнинг барқарор реаллигидан чин ва ҳақиқий мазмун ташқарида қолса, оқибатда объектив воқеада умумийлик ўзидан бошқача воқелиқдан ажралиб чиқади, турғунлиги ҳамда мавжудлиги билан унга таъсир ўтказади. Бироқ субъективликнинг эркинлиги билан ихтиёрийлиги идеалга хос бўлиб, алоҳида индивидуаллик билан субстанционал асослар унда ўзаро қоришиб кетмоғи, субъективлик билан индивидуалликдан ташқарида ҳолат ва шарт-шароитлар эса муҳим объектив аҳамият касб этмаслиги лозим. Идеал индивид ботинан маҳдудланган бўлиши, объективлиги субъектларнинг индивидуаллигидан омаган ҳолда юз берши керак, чунки акс ҳолда, субъект реал мавжудлик билан қиёс қилинганда, қандайдир кейинги ўринга суриб қўйилади.

Шу маънода умумийлик индивидда қандайдир унга хос мавжудлик сифатида, боз устига, субъектнинг фикрлари эмас, балки унинг характери ҳамда ҳиссиётига тегишли хоссалар сифатида гавдаланиши керак. Бошқача айтганда, умумийлик билан индивидуаллик ўртасида бирлики қарор топтирувчи восита ва тафовутларга зид ўлароқ табиийликнинг тафаккурга хос бўлган шакли талаб қилинади, шундай қилиб, зарурий эркинлик табиий мустақиллик касб этади.

Бироқ бундай эркинлик билан тасодиф ўзаро боғлангандир. Бинобарин, маънавий ҳаётга бутунлай синган умумийлик эркин индивидларнинг бевосита субъектив ҳиссиёти, табиий қобилиятлари тарзида намоён бўлса, шаклланишида бундан ўзгача кўринишга эга бўлмаса, бу нарса ирода билан амалиётнинг тасодифийлигини кўрсатади. Умумийлик бундай ҳолда ўша индивидларнинг ўзига хос фазилати, ақлий қизиқишларидан ташкил топади ва шахсий ютуқ сифатида уларнинг ўз-ўзига йўл топишида куч ва зарурият саналмайди. Бу ерда умумийлик субъектнинг ёлғиз ўз-ўзи, ҳиссиёти, иқтидори ва қобилияти, куч-салоҳияти, устамонлиги, малакаларига суянувчи талабларни адо этиши, ҳал қилиши ёки улардан ихтиёрий воз кечиш тарзида кўзга ташланади; лекин бу нарса ўзи учун қатъий белгиланган умумий йўл билан амалга оширилмайди.

Тасодифларнинг бу турлари биз идеал манбаи ва унинг гавдаланишида талаб этувчи ҳолатнинг муҳим жиҳатларини ташкил этади.

Санъат учун энг қулай бўлган воқеликнинг характери янада аниқроқ гавдаланиши учун биз борлиқнинг қарама-қарши усулига назар ташлаб кўрайлик.

Бу усул тажрибада ахлоқий тушунча, адолат ва унинг мақсадга мунофиқлиги эркинлик тарзида қонуний ишлаб чиқилган жойда амал қилади, ташқи олам бунда руҳ ва характернинг қонуний индивидуал белги ва субъектив хусусиятларига боғлиқ бўлмайди, балки ботинан ўзгармас заруриятни гавдалантиради. Бу нарса кишиларнинг турмуш тарзи уларнинг давлат тушунчасига мос ҳаётий фаолиятида намоён бўлади, ваҳоланки, кишиларнинг ҳар қандай ижтимоий иттифоққа бирлашуви, ҳар қандай патриархал бирлик ҳали давлат эмасдир. Ҳақиқий давлатда эркинликнинг умумақлга мувофиқлигини эса қонунлар, урф-одатлар, ҳуқуқлар ташкил этади, шу умумийлик орқали улар таъсир кўрсатади, аксинча, характернинг ихтиёрий ҳамда хусусий белгилари тасодифлардан холидир. Онг, белгилаб олинганидек, тартиб ва қонунларни умумийлик тарзида мустақил, қатъий тартибларга мос зоҳирий воқеликка айлантиради, бордию индивидлар қонунга бўйсунмасалар бошбошдоқлик қилсалар, улар устидан очикчасига зўравонлик ўрнатишга тўғри келади.

Бундай ҳолатда ақлнинг амалдаги қоидалари билан ахлоқ ҳамда адолатнинг субстанционал, жиддий мазмуни индивидларнинг фақат ҳиссий ва ақлий интилишлари билан юзага чиқувчи ва бевосита амал қилувчи ҳаёт ўртасида аниқ чегара бўлишини назарда тутлади. Давлат ривожланган шароитда ҳуқуқ билан адолат, шунингдек, дин билан фан ёки ҳеч бўлмаганда, диний ва илмий тарбияни уюштириш умумхалқ ҳокимияти ишига айланади.

Алоҳида индивидларнинг давлат миқёсидаги мавқеи уларнинг бундай қоидалар билан бевосита алоқада бўлиши ва уларга бўйсунушини талаб қилади, шундай экан, индивидлар ўз характери ва маънавий тузилмалари билан энди ахлоқий кучларнинг ягона борлигини ташкил қилмайди. Аксинча, субъектив фикр, мулоҳаза ва ҳиссиётнинг айри хусусиятлари рисоладаги давлатлардаги сингари қонунлар билан бошқарилиши ва уларга мувофиқлаштирилиши лозим бўлади.

Давлатнинг субъектив ўзбошимчаликдан холи бўлган бундай объектив ақлга мувофиқлик билан бирлашуви ё умумэтироф этилган ва шунчаки қудратли ҳуқуқ, қонун, муассасалар зўравонлигига бўйсунуш ёки борлиқнинг эркинлиги ва ақлга мувофиқлигидан келиб чиқади, шундай қилиб, субъект объектив оламда яна ўз ўрнини топади. Бироқ алоҳида индивидлар бу сўнги ҳолатда ҳам объектив олам билан ўзаро алоқада бўлади ва ботинан давлат фаолиятдан ташқарида мустақил субстанционаллик бўла олмайди.

Субстанционаллик энди у ёки бу индивиднинг фақат хусусий фазилатлари ифодаси бўлиб қолмайди, балки алоҳида мавжудлик тарзида ўзининг энг кичик зарраси қадар умумий ва зарурий жиҳатдан ривож топади. Якка шахслар умумманфаат ва ривожланиш йўлида қанча ҳуқуқий, ахлоқий, қонуний ишларни амалга оширмасинлар, уларнинг эркинлиги ва муваффақиятлари ўзлари янглиғ аҳамиятсиз ва ўткинчи, айримлик тариқасидаги хатти-ҳаракатлари эса якка ҳодисани англатади, холос.

Ҳуқуқ билан адолат алоҳида шахсларнинг хоҳиш-истакларига мутлақ боғлиқ эмас, ҳуқуқ ўз кучига таяниб шахсларнинг ниятларига зид амалга оширилиши ҳам мумкин. Тўғри, ҳамма учун умумий бу мажбурий қоидалар алоҳида шахсларнинг шундай фаолият кўрсатишидан манфаатдор, бироқ ҳуқуқ билан ахлоқ индивидлар келишувчанлиги оқибатида ўз таъсир кучини йўқотиб қўйиши ҳам мумкин. Умумий тартиблар алоҳида шахслар томонидан қўллаб-қувватланишга муҳтож эмас ва улар қоидалар бузилганда кишиларни жазолаш учун куч ҳам, имкон ҳам топа олади.

Ниҳоят, ривожланган давлатларда якка шахслар тобелиги яна шунда кўринадики, алоҳида ҳар бир индивид бир бутун яхлит фаолиятга фақат муайян ва чекли даражада улуш қўша олади. Савдо-саноат соҳаларида рисоладаги давлатда юз берганидек, фуқаролик жамиятида умум фойдасига ишлаш ғоят ранг-баранг шаклларда амалга оширилади, шундай экан, давлат моҳиятан якка индивиднинг конкрет хатти-ҳаракатига эмас, умуман алоҳида шахс ўзбошимчалиги, зўравонлиги, жасорати, мардлиги, куч-қудрати ва фаҳму фаросати ҳам асосланиб қолмаслиги лозим.

Давлат ҳаётини ташкил этиш билан боғлиқ зарурий ишлар ва фаолиятлар шу даражадаги сон-саноксиз шахслар гарданига юклаб қўйилиши лозим. Масалан, жиноятчини жазолаш эндиликда у ёки бу шахснинг индивидуал қаҳрамонлиги ва олижаноблиги эмас, аксинча, турли-туман ҳолатлар, фактларни тергов қилиш ва мантиқий баҳолаш, суд ҳукми ва унинг ижроси қабилар билан боғлангандир. Боз устига, яна бу асосий моментларнинг ўз навбатида ихтисослик билан боғлиқ томонлари ҳам мавжудки, уни амалга оширувчилар фақат конкрет ҳолатлар билан шуғулланади. Қонунлар ижроси алоҳида шахсга боғлиқ бўлмайди, балки кўп қиррали ҳамкорлик маҳсулидир. Бундан ташқари, ҳар бир алоҳида шахс фаолиятида фойдаланиши зарур бўлган муҳим моментлар белгилаб қўйилади, бу фаолият, ўз навбатида, олий ҳокимият томонидан баҳоланади ва назорат остига олинади.

Ҳуқуқий давлатда бундай муносабатлар доирасида оммавий ҳокимият ўз индивидуаллигини йўқотади. Уларда ўз яхлитлиги билан бир бутунлик сифатидаги умумийлик қандайдир индивидуал ҳаётни истисно қилувчи ёки иккинчи даражали ва эътиборсиз нарсалар тариқасида асосий ўрин эгаллайди. Биз бундай ҳолатда ўзимиз истаган эркинликка эриша олмаймиз. Шу боис ахлоқнинг кучи фақат ўз шахсий эрки, куч-қудрати ва характери билан ўз муҳитидан устувор турувчи эркин индивидуаллик шаклланишида зиддиятларни келтириб чиқаришини талаб қиламиз. Адолат амалдаги ахлоқ қоидаларини бузадиган бўлса, шахсий ишга айланади ва уларни жавобгарликка тортувчи ҳамда жазолочи оммавий ҳокимиятга эҳтиёж сезилмайди. Узиға хос жонли характерлар, ташқи тасодифий шарт-шароитлар ва шу қабилар фақат индивидуал кўриниш олиб, бунда ўзини шундай гавдалантирувчи ботиний зарурият ҳуқуқи амал қилади.

Жазо айнаи шу жиҳати билан қасосдан фарқ қилади. Қонуний жазо ҳуқуқни умуман ва қатъиян жиноятга қарама-қарши қўяди ва ўзини оммавий ҳокимият органлари, жазолашнинг тасодифий элементлари – суд ва судьялар фаолиятида умумий меъёрлар би-

лан амалга оширади. Ўз-ўзича ўч олиш адолатли бўлиши мумкин, лекин у фақат ҳуқуқи топталганлар ўрнини босувчиларнинг субъектив иродасига суянади, кўпинча улар қалб ва ақл даъвати ҳуқуқидан фойдаланади, адолатсизлик учун ўч олади. Масалан, Орестнинг¹ қасд олиши адолатли эди, лекин уни суд ҳукми ва қонуний йўл билан эмас, балки фақат шахсий саховатпешалиги билан амалга оширади.

Биз бадиий тасвирдан талаб этувчи бундай ҳолатда ахлоқ билан адолат индивидларга фавқулдда боғлиқлигини, уларда жонли ҳамда ҳаётий тус олиши билан ўз индивидуаллигини сақлаб қолиши лозим. Яна шуни эслатамизки, четдан қараганда тартиб-интизом яхши йўлга қўйилган мамлакатларда инсоннинг ташқи борлиги дахлсиз бўлади, мулки муҳофаза қилинади, фақат субъектив кайфият унинг ўзиники ва ўзига тегишли бўлади. Ҳали давлат мавжуд бўлмаган шароитда эса ҳар бир индивид ўз ҳаётини ва мулкни бир ўзи таъминлайди, бойликлари ва уларни муҳофаза қилишда фақат ўзининг куч-имконияти ва жасурлигига суяниб иш кўради.

Биз бундай ҳолатлар қаҳрамонлар асрига хос, деб ҳисоблаймиз. Ривожланган давлат ҳаётини ёки қаҳрамонлар асрими, ҳозир бу икки ҳолатдан қай бирининг афзаллигини изоҳлашнинг мавриди эмас. Биз бу ерда фақат санъат идеали ҳақида бош қотиришимиз, маънавий борлиқнинг бошқа ҳодисаларида умумийликнинг индивидуалликдан бундай узоқлашуви қанча зарур бўлса-да, санъатда юқоридагидек гавдаланмаслигини ҳам таъкидлашимиз керак. Чунки ўз шаклланиши билан санъат ва унинг идеали мушоҳадага мўлжалланган умумийликни гавдалантиради ва шу боис уларнинг бутун ҳаёти хусусий ҳодисалар билан узвий боғланиб кетган бўлади.

Бу нарса қаҳрамонлар асри деб аталган, юнончасига ахлоқий хатти-ҳаракат асослаб берилган пайтда амалга оширилади. Шу маънода бу ерда биз юнонча “ахлоқийлик” билан римча “эзгу иш” сўзларини бир-биридан фарқлашимиз лозим. Римликлар ўз шаҳарлари ва муассасаларига жуда қадимдан бошлаб қонуний эгалик қилишган ва умумий мақсад сифатидаги давлат олдида шахсий интилишларидан воз кечиши лозим бўлган. Ўз шахсий субъективлигини фақат абстракт римлик бўлиш билан, фақат рим давлатчилиги билан, ватанининг буюклиги ва қудрати билан бирга тўлақонли тажассум этиш римликларнинг эзгулик пафоси ва фазилатлари саналган.

Қаҳрамонлар эса бутун ташвишларни ўз характеридан келиб чиқиб эркинлик ва ирода ҳукми ила ўз зиммасига олган индивидлар бўлишган, эркинлик билан ҳақиқат уларнинг индивидуал ихтиёрийлигини намоён этган. Юнонларнинг саховатли ишларида субстанционал асос билан индивидуал интилиш, майл, ирода табиий бирликни ташкил этган, шундай экан, бу индивидуал ўзлик мустақил тартиб, қарор ва ҳукмга бўйсунмас қонун ҳисобланган. Масалан, юнон қаҳрамонлари ё қонунлар бўлмаган даврларда фаолият кўрсатишган ёки уларнинг ўзлари давлатнинг асосчилари бўлишган, наинки улар яратган ҳуқуқ ва тартиб, қонун ва одоб қоидаларини бажариш индивидуал иш саналган.

Қадимги юнонлар Геракл²ни шундай қаҳрамон сифатида мадҳ қилган ва у қаҳрамонликнинг ибтидоий идеали бўлган. Унинг адолатсизликка қарши шахсий эркини уйғотган, одам ҳамда ҳайвон қиёфасидаги мудҳишликка қарши курашга даъват этган хислатлар ўз даврининг умумқадрияти эмас, балки фақат унинг ўзига хос фавқулдда фазилатлар эди. Шунга қарамай, бир кечада Теспий³нинг элликта қизи Гераклдан бирданига ҳомиладор бўлиши унинг кўпам ибратли қаҳрамон бўлолмаслигини кўрсатади. Шунингдек, агар Авгий⁴ отхонасини ёдга олсак, Геракл аристократлардек назокатли ҳам бўлган эмас, аксинча, ўз эрки ва иродасини чексиз қийноқ ҳамда заҳматларга гирфтор этган, ҳақиқат ва адолатни ҳимоя қилган фавқулдда мустақил куч-қудратнинг тимсоли бўлган. Тўғри, у ўзининг баъзи жасоратларини Еврисфей⁵га хизмат қилган даврда ва унинг буйруғи билан амалга оширган, бироқ бу тобелик фақат қатъий қонун ва қоидаларга асосланмаган абстракт алоқадорликни эмас, балки унда индивид сифатидаги мустақил ҳаракатчан кучларни бартараф этувчи тўсиқни англайди.

Гомер қаҳрамонлари ҳам худди шундай эди. Олий дохийлари умумий бўлса-да, уларнинг иттифоқи аввалдан қонунларни ва бевосита уларга бўйсунувчи муносабатларни англамаган. Улар ҳозир биз билган маънода монарх бўлмаган Агамемнон⁶ ортидан ўз ихтиёри билан эргашади; ҳар бир қаҳрамон унга ўз-ўзича ақл ўргатмоқчи бўлади, ниҳоят, ғазабланган Ахилл бутунлай Агамемнондан узоқлашади, аслида-ку, улар бир-бири би-

¹ Орест – Эсхилнинг “Орестея” ва “Эвменидлар”, Эврипиднинг “Ифигения” трагедиялари қаҳрамони – тарж.

² Геракл (Геркулес) – қадимги мифология қаҳрамони.

³ Қадимги юнон мифологиясидан.

⁴ Юнонистон подшоҳи Авгийнинг 30 йил тозаланмаган отхоналари ҳақидаги афсонага ишора – тарж.

⁵ Еврисфей – қадимги юнон мифологияси образи – тарж.

⁶ Агамемнон – қадимги юнон мифологияси қаҳрамони.

лан яқинлашиб ҳам, узоқлашиб ҳам кетмайди, улар Агамемнон истаса, ўзаро кураш тушишларини тўхтатишга рози бўлади. Қадимги араб поэзияси, шунингдек, Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридаги паҳлавонлар ҳам қатъий тартибларга бутунлай бош эгмаган ва бу тартибларнинг заррачасига айланиб қолмаган иродали қаҳрамонлар эди.

Лен муносабатлари билан рицарлик христиан Ғарбида ҳам эркин қаҳрамонлик билан ўзига ишонган индивидуаллик асосини ташкил қилган. Агамемнон атрофидагилар сингари, буюк Карл⁷ ҳузурда уюшган “юмалоқ стол” рицарлари, шунингдек, қаҳрамонлар эркин баҳодирлар бўлишган ва буюк Карл уларни бир хилда жиддий назорат қилмаган: вассаллар ҳатто шовқин-сурон кўтарганда ҳам улар билан доимо бамаслаҳат иш кўрган, инжиқлиги ва эҳтирослари, шунингдек, уни бутун корхоналари билан ташлаб кетганларида ҳам, ташвиш ва таваккалчилик йўлида қалтис саргузаштларга берилганини кузатганда ҳам ўзини хотиржам тутган, ҳеч бўлмаганда, Олимпдаги Юпитерга ўхшаб бақир-чақир қилмаган ва норозилик билдирмаган.

Биз йўлбошчи билан рицарлар ўртасидаги бундай муносабатнинг мукамал намунасини Сид образига кўришимиз мумкин. Иттифоқ аъзоси сифатида қиролга тобе бўлган Сид вассалликни сидқидилдан бажо келтиради, лекин бу иттифоққа унинг шахсий иззат-нафси, улуғворлиги, олижаноблиги ва шон-шўхрати бутунлай қарама-қарши эди. Бу ерда қирол фақат вассаллар билан келишиб ва уларнинг розилигини олиб адолат ўрнатиши, қарорлар қабул қилиши, уруш олиб бориши мумкин эди. Акс ҳолда, вассаллар қирол билан талашиб-тортишиб ўтирмасди, ўзлари билганча мустақил иш тутишар эди. Сарацинлик паҳлавонлар фаолиятида ҳам ўжарликнинг шундай кўринишларини учратиш мумкин. Ҳатто “Рейнике-Лис”⁸да ҳам бундай ҳолатлар кўзга ташланади. Тўғри, шер – шоҳ ва султон, бироқ кенгашда хоҳласа бўри, айиқ ва бошқалар алоҳида мажлис чиқаришади. Ўзларича Рейнике ва бошқалар мустақил иш тутишади, лекин унга нисбатан масала шикоятга айланса, фирибгарлик мақр тўла ёлғонга айланади ёки шоҳ билан маликани ўз тарафига ағдариш учун жиддий ҳаракат қилинади.

Субъект жамиятнинг қаҳрамонлик ҳолатида ўз эрки, хатти-ҳаракати ва қилмишига жавобгарликни ўз бўйига олади. Биз-чи, биз, ўзимиз ҳаракат қилсак ёки бошқалар фаолиятига баҳо берадиган бўлсак, индивиддан ўз қилмиш-қидирмишига жавоб беришини талаб қиламиз. Агар фаолият мазмунан ўзгачароқ бўлиб, объектив шарт-шароитлар индивид уйлагандан бошқача хусусиятларни гавдалантирса, замонавий инсон бутун қилгулик учун жавобгарликни ўз бўйига олмайди. Шароитни билмаслик ёки уни нотўғри тушуниш натижасида фаолиятнинг айрим соҳаларида кутилмаган оқибатлар учун индивид масъулиятни ўзидан соқит қилади, фақат аниқ ва билиб қилган ишлари учун жавоб беради.

Бундай чегараланишга эса қаҳрамонлик характери йўл қўймайди, аксинча, у бутун индивидуал борлиги билан ўз хатти-ҳаракатига жавоб беради. Эдип⁹ бунга мисол бўлиши мумкин. Худонинг хоҳиш-иродасидан каромат ва башорат қилувчи қоҳин яшовчи ибодатхона томон бораётиб, Эдип йўлда қандайдир бир одамни учратиб қолади, ўртада рўй берган арзимас жанжал оқибатида уни уриб ўлдирди. Олишув пайтида бу хатти-ҳаракат жиноят эмасди: Чунки Эдип ўлдирган кимса унга зўравонлик қилмоқчи бўлганди. Афсуски, Эдип ўлдирган одам унинг ўз отаси эди. Воқеалар ривож топиб оқибатда Эдип шоҳойимга уйланади, тақдирни қарангки, шоҳойим унинг онаси бўлиб чиқади. Ўз отасини ўлдиргани ва онасига уйланишни мутлақо хаёлига ҳам келтирмаган, олдиндан мудҳиш жиноятга қўл ураётганини сезмаган Эдип, барибир, гуноҳи учун жавобгарликни бўйига олади, отасининг қотили ва онасига уйланган бахтсиз инсон сифатида ўзини қаттиқ жазолайди. Мустақил, кучли ва тўлақонли қаҳрамонона характер ҳеч қачон бировга айбни ағдармайди ва субъектив ниятларнинг объектив хатти-ҳаракат ҳамда уларнинг оқибатларига мутлақ зид эканлигини англамайди, бизнинг замонамизда эса ҳар қандай хатти-ҳаракат чигал ва мураккаб муносабатлар исканжасида рўй берадики, оқибатда ҳеч ким айбни ўзига олишни истамайди, аксинча, бошқаларга тўнкаш, имкон қадар уни ўзидан соқит қилишга интилади. Модомики, субъектив томон, эзгу ишни рўёбга чиқарувчи шарт-шароитдан бохабарлик ва эзгуликка ишонч-эътиқод, шунингдек, ботиний хатти-ҳаракатнинг мақсадлари ахлоқда асосий роль ўйнар экан, шу маънода бизнинг қарашларимиз ахлоқийроқдир. Бироқ қаҳрамонлар асрида индивид моҳиятан объектив оламга суяниб иш тутади, ундан ажралмайди, у билан яхлит бир бутунликни ташкил этади, шу боис қилмиши учун масъулиятни чуқур ҳис этади, ўзини барча ҳодисаларнинг ягона айбдори, дея ҳисоблайди.

⁷ Буюк Карл – Корнелнинг “Сид” трагедияси қаҳрамони.

⁸ “Рейнике-Лис” – Гёте поэмаси.

⁹ Эдип – Софоклнинг “Шоҳ Эдип” трагедияси қаҳрамони.

Бундай яхлитликда қаҳрамон индивид ўзини фақат субстанционал бирлик орқали англайди ва ўзининг ахлоқий бирлигидан жуда оз даражада узоқлашиши мумкин. Ҳозирги замон тасаввурларига кўра эса манфаат ва муносабатларимиздан келиб чиқиб, шахс сифатида ўзимизни яхлитликнинг бу мақсадларидан ўзимиз узоқлаштирамиз. Индивид ҳар бир ишни ўзи учун шахсий ва жонли зот тарзида амалга оширади; шунинг учун ўзи мансуб субстанционал яхлитликка эмас, балки фақат ўз фаолияти учун жавоб беради.

Биз, масалан, шахс билан оила ўртасида тафовутлар бўлишини эътироф этамиз. Афсуски, бу нарса қаҳрамонлик асри учун бутунлай бегона эди. Ота-боболар айбини ювиш бу ерда неваралар гарданига тушади ва биринчи гуноҳкор хатоси учун бутун бир авлод азоб чекади; айбдорлик ва ноўрин хатти-ҳаракатлар тақдири бир авлоддан иккинчисига мерос бўлиб қолади. Машъум тақдирга бундай кўр-кўрона, мантиқсизларча қурбон бўлишлик биз учун адолатсизликдир. Боболарнинг жасорати бизда фарзандларни олижаноблаштирмагани сингари, улар ўтаган жазолар ҳам авлодларни уятга қолдирмайди ва улар субъектив қиёфасининг оз бўлса-да булғанишига олиб келмайди. Боз устига, замонавий фикрлашга кўра, ҳатто оилавий мулкни мусодара қилиш ҳам жиддий субъектив эркинлик принципини бузиш бўлиб, жазоланишга маҳкумдир.

Индивид қадимги пластик бир бутунликда қандайдир алоҳида ажралган ёлғизлик эмас, балки ботинан ўз оиласи, ўз зотининг вакили сифатида намоён бўлади. Шунинг учун оиланинг фазилати, фаолияти ва тақдири унинг ҳар бир аъзосининг шахсий иши саналади, ҳар бир инсон ўз аждодининг фаолияти ва тақдиридан ажралиб қолмайди, балки уларни шахсий қадрият тариқасида астойдил ҳимоя қилади. Бу олий қадриятлар фақат шу алоҳида инсонда ўрин топади, ҳолбуки, бу инсон азоб-уқубат чеккан ва жиюнқорона умр кечирган аждодининг ўзгинасидир.

Биз бундай муносабатни шафқатсизлик деб ҳисоблаймиз, шундай бўлса-да, масъулиятни фақат бир ўзи зиммасига олиши, шу боис субъектив эркинликка эришиши шахсининг абстракт мустақиллигини ҳам англатади. Қаҳрамонона индивидуаллик эса расмий эркинлик ва ботиний чексизлик билан қаноатланмайди, балки маънавий муносабатларни жонли воқеликка айлантирувчи субстанционал мазмун билан сўғорилганлиги учун идеалроқдир. Бинобарин, унда субстанционал ибтидоий асос бевосита индивидуаллашади, шу боис индивид ўз-ўзида субстанционаллашади.

Шунга кўра, санъатдаги идеал образлар энг қадимги даврлар, умуман бадий инъикоснинг ёрқин манбаи бўлган мифологик замонлар билан боғланган бўлади. Буни шундай изоҳласа бўладики, агар поэтик асарнинг материали ҳозирги замондан олинган бўлса, тасаввурларимизда кундалик воқеа материалнинг ўзига хос шакли ҳар томонлама акс этади; шоир рад этолмаган ўзгаришлар эса қандайдир сунъий ва юзаки кўринишга киради. Зеро, ўтмиш фақат хотираларга тааллуқли, шунинг учун хотира характер, воқеа ва хатти-ҳаракатларни хусусий, зоҳирий ва якка тасодифий белгиларга боғламай туриб, умумийлик либосида бера олмайди. Боз устига, хатти-ҳаракат ёки характерларнинг ҳақиқий рўёбга чиқишида бу тасодифлар билан ўзаро боғланган шарт-шароит ва ҳолатлар, ранг-баранг воқеа ва таъсирлар хотирадан учиб кетиши ҳам мумкин.

Санъаткор вазият, тарихий ҳодиса ва характерларни кўҳна замонлардан танлаб олар экан, тасодифий ташқи белгиларни эътибордан соқит қилади, хусусий момент ва бадий воситаларга нисбатан ўзини кўпроқ эркин тутуди ва шу боис кенг имкониятларга эга бўлади. Тўғри, унинг қаршисида мазмуни қайта ишланиши ва умумийлик шаклини олиши зарур бўлган тарихий эсдаликларнинг бой хазинаси туради. Бироқ юқорида айтганимиздек, умуман ўтмиш қиёфаси фақат рамзий маънодагина устувор бўлиши мумкин, бадий асарда фактлар тариқасида гавдаланган кўплаб алоқа, шарт-шароит ва муносабатлар эса санъаткор индивидуаллигини таъминловчи омил ва таянч нуқталар ҳисобланади. Бир қадар ривож топган кейинги шароитлардан қаҳрамонлик даврининг устунлиги шундаки, бу даврда субстанционал, ахлоқий ва ҳуқуқий асослар якка характерларга ва умуман индивидларга қонуният тариқасида зид қўйилмайди ва шу боис шоир қаршисида бевосита идеал нарсалар намоён бўлади.

Масалан, Шекспир воқеаларнинг ҳали тўла ривож топмаган кўринишидан то қатъий ифодаланишигача ҳикоя қилувчи йилнома ёки кўҳна новеллаларни ўз трагедияларига материал қилиб олган. Индивиднинг қарорлар қабул қилиши ва уларни бажаришидаги жонли ташаббускорлиги бу ерда устувор асос ҳисобланади. Шундай бўлса-да, Шекспирнинг тарихий драмалари унинг трагедияларига қараганда кўпроқ ташқи хусусият кашб этади, индивидуал характерларнинг қатъий мустақиллиги ва ўзбошимчилигидан машхур ҳолат ва хатти-ҳаракатлар келиб чиқса-да, бу ерда улар идеал тасвирий усулдан анча узоқда эди. Тўғри, бу характерлар ўз мустақиллиги жиҳатидан расман фақат ўз-ўзига таянади, қаҳрамонлик характери эркинлигида эса биз унинг мақсадни рўёбга чиқаришда воситачи мазмунига ҳам юксак баҳо беришимиз зарур.

Бу сўнги мулоҳазалар идеалнинг энг муҳим манбаи идиллистик ҳолат бўлиши ке-

рак, деган тасаввурларни инкор этади, бинобарин, унда қонуний ва зарурий қоидалар билан жонли индивидуаллик ўртасида ўз-ўзича мутлақ иккиланиш, қовушмаганлик мавжуд бўлмайди. Идиллистик вазиятлар нечоғлик содда ва ибтидоий бўлмасин, уларни шоирлар маънавий борлиқнинг оддий чигаллигидан узоқлаштиришга ҳаракат қилмасин, бундай одмилик ўзининг ҳақиқий мазмунидан шунча кам манфаат топади, демак, у идеалнинг ҳақиқий асоси ва манбаи бўла олмайди. Бинобарин, қаҳрамонлик характерининг ватан, ахлоқ, оила ва уларнинг ривожланиши билан боғлиқ энг муҳим мотивлари бу манбада тўла акс этмайди, ҳолбуки, идиллиянинг мазмуни қўйдек юввош одамнинг йўқолиб қолиши ёки маъшуқа қиз севгиси билан тенглаштирилади. Шунинг учун кўпинча идиллия ҳориган руҳнинг ўзини асраб-авайлаши ва ором топишида овунч бўлиши керак, деб ҳисоблайдилар. Боз устига, идиллия Геснер¹⁰ ижодида кўзга ташланиб турганидек, чучмал ва нозик табиатга ҳам эгадир.

Бизнинг ҳозирги ҳаётимизда ҳам идиллистик ҳолатлар олдинги ўша-ўша соддалик, ўша-ўша оила ёки қишлоқ муҳитидаги ошиқ-мошиқлик ёки соф ҳавода ичилган қаҳвадан роҳатланиш каби ўта мароқсиз қусурлардан холи эмас, чунки қишлоқ руҳонийлари турмушидан олинган чигал лавҳалар ва шу қабиларда акс этган муҳим ўзгаришлар, сермазмун мақсад ва муносабатлардан шоир бутунлай ажралиб қолади. Аммо даҳо Гёте бизни бу соҳада ҳам ҳайратга солмай қўймайди. У “Герман ва Доротея” номли эпик поэмасида бундай ҳолатнинг ҳозирги ҳаётдаги айрим ҳодисалар мисолида тўлақонли бадиий тафсилотини бера олган. Афсуски, у идиллиянинг ривожланувчан манзараси ва муҳит қиёфаси орқали инқилоб ва ўз ватани манфаатларини акс эттиради, ўз-ўзича чекли сюжетларни муҳим, улкан оламшумул воқеалар билан боғлаб тасвирлайди.

Умуман ярамаслик билан ёвузлик – уруш, жанг, қасос ва шу қабилар идеал соҳадан чиқариб ташланмайди ва кўпинча улар афсонавий қаҳрамонлар даври мазмун ва манбаига айланади. Бу даврлар ҳуқуқий ва ахлоқий элементлар билан етарли чулғаб олинмаса, кўзга янада шафқатсиз ва ваҳший бўлиб кўриниши мумкин. Масалан, жабр-дийдалар ва адолатсизликка учраганларга кўмак беришга аҳд қилган жаҳонгир рицарларнинг ўзлари ҳам кўпинча ваҳшийлик ва ўзбошимчаликка йўл қўядилар, шундай экан, ситамгарларнинг диний қаҳрамонлик даври ваҳшийлик ва шафқатсизликлар даври ҳамдир, деган таҳминга бориш мумкин. Бироқ руҳнинг теран қаъридан жой олган насронийлик идеали ташқи шарт-шароитларга анча лоқайд муносабатда бўлган.

Санъат ҳам идеал ҳолат оламнинг муайян даврига мувофиқ келгани сингари шу муҳитнинг устувор тоифаси – шоҳлар табақасидан ўз образларини танлаб олиб яратиши мумкин. Санъат буни аристократизм ва киборлар манфаати эмас, балки подшолик ҳақидаги тасаввурларнинг мақсад ва муддаолари асосида амалга оширади. Масалан, қадимги трагедиялардаги жўровозлик (хор) муайян хатти-ҳаракатларни ифодаловчи ноиндивидуал кайфият, тасаввур ва ҳис-туйғулар учун умумий манба бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун халқ ҳукмдорлари, шоҳ оилалари вакилларига хос индивидуал фазилатлар хор ижросида шарафланган.

Мазлумларга чекли ҳаётий фаолият юргизиш тақдир эканлиги сабабли биз ҳамиша уларнинг қиёфасида тушқунлик асоратларини кўрамиз. Бинобарин, улар кейинги даврнинг ривожланган шароитида мутелик ришталари билан ҳарчанд ўраб олинди, танг ҳолатга солинди ва фақат асоратга тўла ташқи муҳит таъсирида шахсий интилиш ҳамда манфаатлари билан чекланиб ҳаёт кечирди. Ҳатто фуқаролик жамиятида қонун билан ҳам зодагонлар ўзбошимчалигини чеклаб қўя олмайдиган ноқобил куч уларнинг гарданидан босиб турарди.

Муайян шарт-шароитлар таъсирида рўй берувчи бу танглик ҳар қандай мустақилликни йўққа чиқаради. Шунга биноан бундай тоифа кишилари ҳаёти ва характерлари кўпроқ комедия, умуман, кулги соҳасидан ўрин олади. Чунки комик тасвир предметини ташкил қилувчи бундай шахслар истаганича қибрланиши, муте бўлганлиги учун эркинликни ўзлари ҳақидаги тасаввур, ният ва фикр-мулоҳазаларда нафақат ботинан, шу билан бирга, зоҳиран йўққа чиқаришлари мумкин эди.

Бундай сохта эркинлик асосан ташқи вазият ва шахсларнинг унга муносабати оқибатида таназзулга юз тутиши мумкин. Бундай шарт-шароитлар кўпроқ ҳукмдор ва шоҳларга эмас, балки қуйи табақа вакилларига таъсир кўрсатади. Шиллернинг “Мессинлик келин” асаридаги Дон Цезарь ҳақиқатда “менга олий ҳакамнинг кераги йўқ” деб хитоб қилади, бордию жазоланмоқчи бўлса, ўз устидан ўзи ҳукм чиқариши ҳам, уни ижро этиши ҳам мумкин бўлади. Тўғри, Шекспир трагедияларидаги ҳамма образлар ҳам шоҳлар табақаси вакили ёки афсонавий эмас, балки тарихий заминда ҳаракат қилувчи шахслар бўлган, шунинг учун ижтимоий тартиблар, заиф қонунлар

¹⁰ Геснер Соломон (1730-1788) – швейцариялик шоир ва рассом.

ёки фуқаролар уруши барҳам топган даврлар манзарасини ўз қиёфаларида тажассум қилади. Шунинг учун бу образлар идеалнинг қатъий талаби ҳисобланган мустақиллик ва эркинликни қайта қўлга киритади.

б) Бугуннинг оддий ҳолати. Биз оламнинг ҳозирги ҳолатини ривож топган ҳуқуқий, ахлоқий ва сиёсий шарт-шароитлар билан биргаликда қараб чиқар эканмиз, идеал образлар яратиш имкониятлари бугунги воқелигимизда ўта чегараланган, деган ишончли хулосага келишимиз мумкин, ҳолбуки, алоҳида шахсларнинг эркин ва мустақил фаолият кўрсатишлари учун жамиятнинг имконият доираси ва қўлами ўта аҳамиятсиз даражададир. Шу маънода ҳозирги замон асарлари учун оилапарварлик ва одамшина-вандалик, шунингдек, ҳалол-пок эркак-аёлларнинг идеаллари бош мавзу бўла олади. Модомики, ҳамон унинг истак ва хатти-ҳаракатлари эркин фаолият доирасидан четга чиқмас экан, яъни нимаики рўй берса, ихтиёрий индивидуаллик ифодачиси бўлган индивидуал субъект қиёфаси орқали юз кўрсатар экан, демак, у айна нарсанинг ўзи, шундан ўзга нарса эмасдир.

Афсуски, бундай идеалда мазмуний теранлик етишмайди ва фақат ақлий йўналишдаги субъектив жиҳатгина ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин. Ваҳоланки, юксак объектив мазмун фақат жиддий муносабатларда акс этганлиги боис унда индивидлар, уларнинг ботиний субъективлиги, ўзига хос ахлоқий хусусиятлари ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Масалан, судья ва монархларнинг идеаларини бизнинг давримиз мазмунидан асло чиқариб ташлаб бўлмайди. Мабодо, шахс суд маҳкамаси хизматчиси сифатида ўзининг бурчи ва эгаллаган лавозими даражасида тутта билса, шу асосда фаолият кўрсатса, мажбуриятларини ҳуқуқи ва қонунга мувофиқ адо этган бўлади. Буни давлат хизматчилари фақат ўз индивидуаллиги, масалан, ҳушмуомалалиги, ҳушёрлигидан келиб чиқиб бажарсалар, бу асосий нарса эмас, бу субстанционал мазмунни ифодаламайди, балки бир қадар лоқайдликни, иккинчи даражали хусусиятни англатади.

Замонамиз монархлари ҳам конкретлиги билан энди ботинан афсонавий давр қаҳрамонлари сингари юксак яхлитликка эриша олмайди, балки ўз-ўзича мустақил ривож топган, қонун ҳамда муассасалар ҳуқуқи асосида тикланган у ёки бу абстракт мўътадилликдан иборат бўлиб қолади. Бинобарин, улар ҳукмронлиқнинг муҳим соҳаларини қўлдан бой бериб қўйишди, адолат ўрнатишга қурби етмай қолди; молия, фуқаро хавфсизлиги ва тартиблари улар махсус шугўлланувчи соҳа бўлмай қолди; уруш ва тинчлик, ташқи сиёсат уларнинг шахсий раҳбарлиги ва иродасидан ташқаридаги умумий талабларга мувофиқ олиб бориладиган бўлди. Фақат пировард олий қарор қабул қилиш, хусусан, бу қарорларнинг мазмуни давлатнинг барча ишларида уларнинг индивидуал иродасига тегишли бўлиб қолди. Шундай қилиб, давлатнинг мавқеи, монархнинг субъектив иродаси умумий ва жамоавий ибтидоий асос учун фақат расмий нарсага айланди.

Тўла маънода бу нарса давримиз генерали ва қўмондони тақдирига ҳам тааллуқлидир. Катта ҳокимият соҳиби сифатида унга улкан мақсад ва манфаатларни амалга ошириш масъулияти юклатилган жиҳатдан фаолияти натижалари узоқни кўра олиши, жасурлиги, қатъияти ва ақлига боғлиқдир. Бироқ бунда унинг субъектив характериға хос бўлган шахсий фазилатлари арзимас роль ўйнайди. Бир томондан, унинг олдида аввалдан индивидуаллиги эмас, ҳукмронлигидан ҳам холи бўлган муносабат ва вазиятларга асосланувчи мақсадлар туради. Бошқа томондан, бу мақсадларни рўёбга чиқариш воситаларини унинг ўзи эмас, балки ташқи муҳит тайинлайди, шундай экан, улар қўмондон шахсиятига бўйсунмайдиган ҳарбий истеъдоди таъсиридан четда қолади. Шундай қилиб, бизнинг ҳозирги ҳолатимизда субъект у ёки бу соҳада фақат кучига асосланиб фаолият кўрсатади, бироқ қанчалар уюрмаланмасин алоҳида инсон, барибир, мавжуд ижтимоий тузум маҳсулидир, жамиятнинг мустақил, яхлит ва индивидуал жонли қиёфаси эмас, балки фақат унинг яқка аъзоси ҳисобланади. У жамиятдаги шарт-шароитлар ва бу қиёфанинг манфаатиға боғлиқ ҳолда ҳаракат қилади, шунингдек, унинг мақсад ва фаолияти фавқулодда хусусий характерға эгадир.

Чунки ҳамма нарса охир-оқибатда бу шахснинг тақдирини, мақсадға эришуви, фаолиятида тўсиқлар бўлиш-бўлмаслиги, тасодифий ва зарурий шарт-шароитларнинг ютуқларға олиб келиш-келмаслиги кабиларға бориб тақалади. Агар субъект тариқасида руҳий кечинма ва хусусиятлари билан ҳозирги замон шахси хатти-ҳаракатда, азоб-уқубатда, тартиб-қоида, ахлоқий, ҳуқуқий низом ва шу кабиларда чексиз даражада ўзини ифода этадиган бўлса, бу умуман қаҳрамонлар давридан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ, урф-одат, қонуннинг ҳақиқий амал қилиши, дегани эмас. Қаҳрамонлар давридаги сингари алоҳида шахс энди бу кучларнинг соҳиби ва уларнинг ягона ҳақиқати бўла олмайди.

в) Индивидуал эркинликнинг тикланиши. Биз фуқаролик ва сиёсий ҳаётни самарали ва оқилона ташкил этишнинг шарт-шароитларини қанча эътироф этмайлик, унга эҳтиёж сезмайлик, бу билан индивидуал яхлитлик ва ҳаётини эркинликка ҳеч қачон чек

кўя олмаймиз. Биз шу маънода ёш Гёте билан Шиллернинг поэзияда барҳам топиб кетган образлар эркинлигини янги шароитда қайта тиклашга бўлган уринишларидан қойил қолмай иложимиз йўқ.

Модомики, шундай экан, Шиллер илк асарларида бу уринишни қандай тарзда амалга оширган, деган савол қўйиб, Шиллер бунга фақат фуқаролик жамиятидан нафратланиш йўли билан эришган, деб айтиш мумкин. Амалдаги тартиблар ва уларни суистеъмол қилувчилардан ноўрин ранжиган Карл Моор¹¹ ҳам шунга ўхшаб қонунлардан четга чиққан эди. Карл Моор жасорат билан қатъий чекловларни енгиб ўтади, шахсий қаҳрамонликнинг янгича ҳолатини вужудга келтиради, ҳуқуқ ҳимоячисига айланди ва қонунбузарлик, адолатсизлик, жабр-зулмлар учун қасос олишга бел боғлайди. Афсуски, яроқсиз бир шароитда унинг шахсий ўч олишининг зарурий воситалари ҳам арзимас ва тасодифий эди. Бошқа томондан, ўч олиш адолатсизлик ҳисобланганлиги учун бундай қасос фақат жиноят қилишга олиб келиши ҳам мумкин эди. Карл Моор танлаган йўл фожиали, ҳалокатли эди, қароқчиликнинг бу идеали фақат болаларнинг ҳавасини келтириши мумкин эди, холос.

Худди шунингдек, “Макр ва муҳаббат”да тасвири берилган жирканч шарт-шароитлар остида жабрланган персонажлар ҳам ўзларининг арзимас манфаат ва интилишлари учун азоб-уқубатларга гирифтор бўлади, фақат “Фиеско” ва “Дон Карлос”да субстанционал мазмун ифодаси бўлган ватан ҳалоскорлиги ва диний эътиқодлар эркинлигини акс эттирувчи олижаноб қаҳрамонлар юксак мақсад учун ўзларини қурбон қилишга тайёр курашчилар бўлиб кўзга ташланади.

Валленштейн¹² эса янада жиддийроқдир. У армия бошқарувчиси сифатида сиёсий муносабатлар назоратчисига айланади, бу муносабатларнинг куч-қудрати ўзининг шахсий қуроли – армияга боғлиқ эканлигини яхши тушунади, лекин ҳарбий раҳбарлик соҳасидаги мақсад билан бурч ўртасида иккиланади. Шунингдек, қатъий тартибларга бўйсунувчи бу қуролнинг бузилиб, парчаланиб кетаётганлигини ўз кўзи билан кўради, базўр унинг олдини олишга эришади. Чунки уларни боғлаб турган нарса юқори лавозимдан миннатдорлик эмас, кўмондонликнинг шон-шухрати эмас, балки ҳарбий бошлиқ ва генералларнинг ҳокимият ва ҳукумат олдида бурчи, давлат бошлиғи, Австрия императорига қасамёди эди. Оқибатда, у нафақат якка-ёлғизланиб қолади, нафақат рақиблардан мағлубиятга учрайди, шу билан бирга, мақсадга эришувчи барча воситалардан ҳам жудо бўлади. Жангчилар уни ташлаб кетади, оқибатда, ҳалокатга учрайди.

Гёте “Гец”га зиддиятли бўлса-да, шунга ўхшаш муҳим жиҳатларни асос қилиб олган эди. Гец билан Франц фон Зикенгин яшаган даврнинг эътиборли томони шундан иборат эдики, юзага келаётган янги объектив тартиб ва қонунларнинг вакиллари рицарлик ва дворян мустақиллигига бутунлай барҳам беради. Гёте қаҳрамонликнинг ўрта асри билан ҳозирги замоннинг қонунлаштирилган ҳаёти ўртасидаги бу зиддиятларни илк драматик асарга мавзу қилиб олганки, бу унинг улкан заковат соҳиби эканлигини кўрсатади. Бинобарин, ўз шахсияти, қобилияти ва адолатпарварликнинг соф туйғуларига таянган Гец билан Зикенгин даврнинг кенг ёки тор муҳитини эркин бошқаришга интилувчи қаҳрамонлар эди. Шундай бўлса-да, туғилиб келаётган янги тартиблар Гецни ҳам адолатсизлик қилишга ундайди, оқибатда, ҳалокатга дучор қилади.

Ўрта асрларда бундай эркинлик заминини рицарлик билан лен муносабатлари ташкил этган эди. Қонунларга итоаткорлик ривож топиб, тўла ҳукмронликка эришгач, айрим саргузаштпараст рицарларнинг эркинлиги бутунлай ўз маъносини йўқотади. Мободо, бу эркинлик, ҳамонки, ўзини муҳим деб ҳисобласа, ҳамонки, рицарлик руҳида адолатсизликка қарши кураш олиб борса, эрксизларга ёрдам қўлини чўзса, бу фақат кулги уйғотиши мумкин, холос. Бунга Сервантес тасвирлаган Дон-Кихотнинг кулгили ҳолатга тушиши яққол мисол бўла олади.¹³

Бундай коллизиялар доирасида алоҳида шахслар дунёқараши билан улар хатти-ҳаракатлари ўртасидаги антогонизмни кўриб чиқар эканмиз, юқорида қайд этганимиздек, бу билан биз оламнинг умумий ҳолатини ситуация сифатида қатъий белгилаш ва фарқлаш масаласига янада яқинлашиб келган бўламиз.

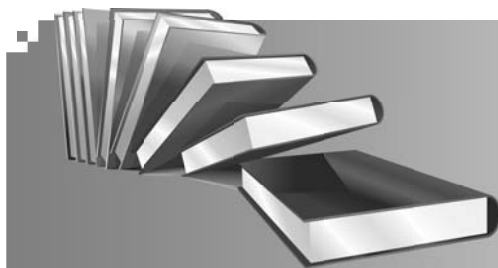
Рус тилидан Маҳмуд Абдуллаев таржимаси

Давоми келгуси сонда

¹¹ Карл Моор – Шиллернинг “Қароқчилар” асари қаҳрамони

¹² Валленштейн – Шекспирнинг шу номли трилогиясидан олинган образ.

¹³ Сервантес Саведра Мигель (1547-1616) – испан ёзувчиси. Дон Кихот унинг шу номдаги романи қаҳрамони.

“МУАЛЛИФ ҲЛИМИ” ГА СИЪ ҲАМ ОВОЪ БЕРАСИЪМИ?

(ёки асл ижод созинчи)

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

1954 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг филология факультетида таҳсил олган. Ҳалқаро Эстетика ва эркин санъат ижтимоий академияси (Россия ФА) аъзоси.

“Истеъдод ва услуб”, “Ўз сўзини излаб...”, “Наср ва услуб” (турк тилида), “Қатагон қилинган илм”, “Абдурауф Фитрат – адабиётшунос”, “Фитратнинг илмий мероси”, “Мумтоз сўз қадри”, “Ислоҳ тасаввуфи манбалари”, “Шарҳ мумтоз поэтикаси”, “Фитрат ва жадиҳчилик” китоблари муаллифи.

ГЛОБАЛИЗМ “МУАЛЛИФ ҲЛИМИ”ГА РОЗИМИ?

Ҳар бир миллий адабиёт ўз тилида, ўз шакли ва анъаналари бағрида яшар экан, у доимо тараққиётга интилади, бошқа адабиётлардаги илғор қарашларни ўзига сингдириш орқали ўзлигини янада мустаҳкамлайди ва жаҳон адабиёти аталмиш улкан маънавий уммонда ўз ўрнини тайин қилишни истади. Табиийки, сўнги икки аср давомида инсон омили ривожланиш баробарида бир-бирига тобора яқинлашди. Ҳар қанча урушлар, айирмачилик, талончилик ва забт этишлар бўлмасин, ниҳоят, мана шу улкан планетани ўзининг умумий уйи эканлигини ҳис қилди, уни асраб-авайлаш ҳам шу “хонадон” вакилларининг зиммасидаги вазифа бўлганини англаб етди. Адабиёт ва санъат мана шу англантиш жараёнига бош бўлди, инсоннинг ўзаро ҳамжиҳатликда яшаши тараққиётнинг бош омили деб қабул қилинди. Асрлар давомида ўзаро душманлик кайфиятида яшаётган динлар, эътиқодлар толерантликка йўл берди, ҳар бири ўз устиворлиги учун ҳеч нарсани аямай курашаётган “икки тўлқин” – антогонистик тизим барҳам топди, ғоя, мафкура йўлида ўз миллатини иккига айирганлар (“ҳар бир миллатда икки миллат”, “ҳар бир маданиятда икки миллий маданият” деганларни эсланг) бирлик ғоясига яқинлашдилар. Миллат эрки, истиқоли ҳар бир моддий нарсадан азиз, ҳар бир улғу ғоядан мустаҳкамроқ эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади. Инсон ягона бир фазовий, биологик, информатсион, гео- ва экохудудда яшаётган экан, унинг софлигини сақлаш, тараққиётбардорлиги баробарида келажакка хиёнат қилмаслик, бир миллат, гуруҳ ёки мафкура манфаатини юқори қўйиб, иккинчисини тан олмаслик, унинг ҳам мана шу “умумий уй”да яшашга ҳақли эканлигини унутмаган ҳолда иш кўриш каби таомилларни урф билди. Айниқса, ахборий асрда инсон омили ўзаро яқинлашиши билан чекланмай, бир-бирисиз яшаши ҳам мумкин эмаслиги азалий тажаллий (диалектик) қонунга айланди.

Миллий адабиёт мустақиллигини ҳар қанча ўжарлик билан тарғиб қилмайлик, у жаҳон адабиётининг жонли бир аъзоси эканидан, унинг умумадабий муштарак

хусусиятларидан кўз юмиб бўлмайди. Шунинг учун қайсидир бир миллий адабиётда урф бўлган ҳодиса бугун бизга кириб келаётган ёки ўз даврида мумтоз адабиётимиз бошдан кечирган жаҳоний ўзгаришларга айрим миллий адабиётлар постмодернизм туфайли эришаётган экан, бу табиий ҳол сифатида қаралиши керак. Матбуот ва матбаанинг вужудга келиши адабиёт тараққиёти учун қанчалар хизмат қилган бўлса, компьютер ва интернет юзага чиқиши билан адабиёт шунчалар тараққиётга юз тутганини қабул қилмаслик мумкин эмас. Айни мана шу замонавий интерфаол технологияни адабиётга кўчириш орқали дунёнинг бир четида “хужра” ўтириб ёзилаётган асар ҳали сиёҳи қуримай оммага маълум бўлмоқда. Ёки қачонлардир, қайсидир бир миллий адабиётда маълум бир вақт урф бўлган адабий қаҳрамон ёки ҳодисалардан бугунга келиб хабар топаётган эканмиз, бу ҳам мана шу мўъжиза туфайли эканлигини ҳис қиламиз. Лекин ҳамма гап ана шу замонавий технократик воситалардан нима мақсадда фойдаланишда ва унинг натижасида нимага эришаётганлигимизда. XX асрни атом асри деганлари барчага аён бўлса-да, адабиётни атомга қиёслаш биргина ўзбек адибининг тафаккури меваси бўлди. Атом қудратидан эзгу мақсадда ақл билан фойдаланилса, инсон камолотга эришуви, унга бузғунчилик мақсади билан ёндошилса, бир кунда дунёнинг кулини кўкка совуриш мумкинлиги ҳам ҳаммага маълум. Дунё яралишининг сабаби ва илк мўъжизаси бўлган СЎЗга муносабатда ҳам шундай. Мен асаримни интернетда эълон қилсам ёки унинг электрон вариантыни тарқатсам, менинг китобимни кўчириб олишда ва менинг муаллифлигим йўқолади, деган ҳадик билан ўз ижоди маҳсулини тарқатмаслик ўз асарининг туғилмаслигига, алаҳоқибат ўша асар муаллифининг “ўлими”га сабаб бўлиши ҳам мумкин. Бу бир вақтлар ўз ишсизлигининг сабабини дастгоҳ ва ускуналарнинг янгиланишида кўриб, уларни синдиришга жазм қилган “чартистлар ҳаракати” ёки “пролеткульт”чилар ҳақидаги воқеалар бугун эртақдай туюлиши мумкин, бироқ не қилайликки, ўша эртақнамо ҳодисот инсон омилининг кечаги куни, уни хотирадан ўчириб ёки йўқотиб бўлмайди. Ва бугун унга ўхшаш ҳодисаларни такрорлашга ҳаққимиз йўқ.

Ҳар доим яхши суҳбатга чорлаётган нашримиз “Шарқ юлдузи” йилни “муаллиф ўлими” ҳақидаги баҳсдан бошлади. Баҳснинг асл мақсади француз структуралисти Р.Бартнинг “кўпол сўзи” (М.Маҳмудов), яъни “муаллиф ўлими” эмас (замонавий адабиёт назарияларида “муаллиф таназзули”), балки адабий жамоатчилиқни баҳсга тортган адибни ўйлантирган “асл ижод соғинчи”дир.

Дарҳақиқат, бугунги тезкор ахборий жараён ва унинг кўпайтирув воситалари ижодкорни асл асар қайғусидан йироқлаштириб қўймайдими? Агар у ҳақиқий маънодаги ижодкор бўлса, албатта, йўқ. Ўзининг чиркин ва худбин мақсадларини замон берган имкониятлардан фойдаланиб амалга ошироқчи бўлса, аслида ўша ҳолатнинг ўзи “муаллиф ўлими”га олиб келади. Бундай “муаллифлар” билан тоза адабиёт ҳар доим, ҳар қандай вақтда курашиб ва енгиб келган, уларни ўлимга маҳқум этган. Бунинг учун Ролан Барт ҳам, Улуғбек Ҳамдам ҳам айбдор эмас. Ҳамма гап бугунги адабиётда бўй кўрсатаётган “...каби салбий ҳодисалар”да!

Ҳамонки, “муаллиф ўлими” мунозара бошига чиққан экан, унга мавзу берган француз структуралисти Ролан Барт (1915-1980) мақоласига эътибор қаратайлик. Улуғбек Ҳамдам адабиётдаги “интертекстуаллик” ҳодисасини шарҳлаш учун “Адабиётшунослик луғати”га мурожаат қилади. Луғатдаги фикрларни қабул қилган ҳолда, “интертекстуаллик ...табиий равишда “субъект ўлими” (Фуко), “автор ўлими” (Р.Барт) концепцияларига боғланади”, деган якуний жумла воситасида Р.Бартнинг “Муаллиф ўлими” мақоласига юзланади. Таассуфки, мақоланинг фақатгина ўзига хос зачини ҳисобланган Бальзакнинг “Сарразин” новелласи ҳақидаги бошлангани келтириш билан кифояланади (эҳтимол, айни мақола таржима қилиниб, журналхонларга туҳфа қилинса, адабий жараёндаги кўп ҳодисаларга аниқлик киритилиши мумкин эди. Аслида, Р.Барт мақоласи Бальзак новелласи ҳақида ҳам, интертекстуаллик ҳақида ҳам эмас. 1968 йилда чоп этилган ихчам мақола “Избранные работы. Семiotика. Поэтика”. Москва, 1989. С.384-391) француз шоири Стефан Малларме (1842-1898) нинг тил ва муаллифлик масаласига бағишланган чиқишини шарҳлаш учун ёзилган. Мақола муаллифи “янги танқид” тарафдорларининг фақат “муаллиф индивиди” ҳақидаги концепциясига таяниб иш кўришларига қарши мунаққидлар диққатини бадиий матн структурасига бурмоқчи бўлган. Айтиш мумкинки, мақола биз тушунган маънодан ташқарида адибнинг ўз қаҳрамонига муносабати, қаҳрамон овозининг илк мандадан ажралиб унинг матнга кўчиши, тилшунослик назаридаги “ёзувчи субъект”, аслида ижодкор шахс эканлиги, у муаллифлик бўлгунга қадар ҳам яшагани, изтироб чекгани ва адибнинг дастлабки нияти бадиий ижод маҳсулига айлангунга қадар ҳам мавжуд бўлиб, унинг матн остидаги иштироки ҳар доим китобхон тасаввурларини бошқариб келиши ҳақидаги, мунаққид бадиий асарга муносабатда матн ортидаги ўша адиб ўй-

фикрлари ва туйғуларини шарҳлаш орқали асарни тушуниши ва тушунтириши ва ниҳоят, ҳозирги кунда рецептив эстетика сифатида қабул қилинаётган профессионал китобхон маҳорати ҳақидаги қарашларни қамраб олганки, “Адабиётшунослик луғати”даги талқинлар ҳам, Р.Барт мақоласи ва уни У.Ҳамдам томонидан шарҳланишию бундан М.Маҳмудовнинг Ролан Барт Бальзакни танқид қилган деб гумон қилиб, айтган сўзлари (“Роллан Барт “муаллифнинг йўқолиши” назариясини Суқрот ва Арастудан олган, аммо хато кўчирган... Р.Бартнинг матнда “муаллифнинг ўлими” ҳақидаги фикрлари асосида поэтик санъат табиатини тушунмаслик ётади. У илоҳий илҳом нималигини ҳам тушунмайди” кабилар)дан анча йироқда. Шунинг учун ҳам биз айна ҳолатда Ролан Барт мақоласидан бир зум узоқлашиб бўлса-да, ўз адабиётимизнинг маҳаллий муаммоларига нигоҳ ташлайлик.

Улуғбек Ҳамдам мақоласининг учинчи қисмида адабий муштараклик ва ҳамкорлиқнинг ўн тўрт жиҳатига диққат қаратади. Бу жиҳатларни тасниф қилар экан, салбий ҳолат ташиган *тақлид*, *кўчирмакашлик*, *атайинлик*, *чалкашлик*, *таъсирланиш* ҳақида эслатиш маълумотларини бериб, адабий жараёндан мисоллар ахтаради. Улардан дастлабки *тақлид*, лекин Арасту ҳақим назарда турган *мимесис* (“табиатга тақлид”) эмас.

Табиийки, илк ижод тақлиддан бошланади, ижодкор бу дастлабки босқич орқали ўзлигини топишга, ўз сўзини айтишга ва ўз овози билан ифода қилишга ўта олиши керак. Агар у шу босқичдан ўта олмаса, доимо тақлиддан ёзиб яшаса, у муқаллид сифатида нимагадир эришиши мумкин, бироқ муаллиф сифатида ҳеч нарса бўлмайди. Умр бўйи улуғ бир ижодкорга тақлид қилиб, унинг руҳини шод қилиши мумкин, лекин ўзи ижодкор сифатида нолга тенг бўлиб қолади. Бунинг мисолини улуғ адиб тили билан айтганда, “ҳамаклигича қолиб кетади” (А.Қаҳҳор).

Агар бу ҳол *атайинлик* касб этиб, асосий машғулотга айланса ва ўз хунарини энди бирор мақсад ёки манфаат сари йўналтирилса, адабиётнинг зараркунандасига айланади. Мана шундай зараркунандаликнинг олий кўриниши плагиатликдир. Бу юмуш қонун билан ҳам, ахлоқ билан ҳам қораланади, бироқ унинг таг-томири билан юлиб ташлашга кўп-да журъат қилолмаймиз, турли андишаларга йўл берамиз. Бу ҳолни қоралаган ҳолда кўп гаплар айтамыз-у, мисол келтириш зарур бўлганда, муаллифнинг номини яширамыз.

2000 йилларнинг бошларида олий таълим тизимида ўқитилиш сифатини яхшилаш мақсадида ўтилаётган фанлар бўйича маъруза матнларини тайёрлаш вазирлик томонидан йўлга қўйилди. Ҳар бир маърузачи-ўқитувчи китоб, дарсликлардан фойдаланиб ўзи ўтаётган фандан матнлар тайёрлади. Фурсат ўтиб, уни ўқув юрти доирасида фойдаланиш учун нашр қилиниши мақсадга мувофиқ деб топилди. Ўз маъруза матнлари нашрга тайёр эмаслигини билганлар ўзини орта ташладилар, инсоф қилганлари нашр қилинса, кўчирилган жойлар билиниб қолишини ўйлаб, таътил пайтида уни нашрбop қилиб янгилашга киришдилар. Янги ўқув адабиётларига эҳтиёж кучайган бир пайтда бу жараён талабаларга фанни ўзлаштиришда анча кўмак берди. Бироқ талаб бўйича маъруза матни тайёрлашга “имкони бўлмаган”лар осон йўл тутиб, бошқа олий ўқув юртлари томонидан тайёрланган қўлланмаларни ўзиники қилиб кўрсатишга уринишди. Мисолга мурожаат қилсак, “Ҳозирги адабий жараён” фанидан Низомий номидаги Тошкент Педагогика университетида ўқув қўлланмаси тайёрланиб (2008 йил), университет ички фаолиятида фойдаланиш учун чоп эттирди. Бундай тайёр материалдан фойдаланишнинг янги йўлини ихтиро қилган “муаллифлар”, қўлланманинг кириш мақоласи ва айрим ўринларни ўзгартириб, янги дабдабали ном ва фан доктори, профессорнинг масъул муаллифлигида нашриёти кўрсатилмаган ҳолда бошқа вилоятда чоп эттирди (2010 йил, 500 нусха). Бу ҳам етмагандай, тақризчи сифатида менинг номимни қўйишдан тортинмадилар, фақат нашр қилувчи бу номдор муаллифлардан тақризни сўрашга тортинди. Шундай усул иқтисодий самара берди шекилли, орадан бир йил ўтмай айна китоб, пойтахт нашриётларидан бирида 1000 нусхада чоп этилди. Пойтахтда ҳар қалай озми-кўпми талаб бўлгани учун энди тақризчиларни республиканинг номдор олимларига ўзгартирилиб, қайта нашр қилинди ва энди бир вилоят доирасида эмас, мамлакат бўйлаб сотувга чиқарилди. Бундан хабар топган “Ҳозирги адабий жараён” китобининг асл муаллифи тегишли муассасаларга мурожаат қилди. Натижада, бу китоб йиғиб олинадиган, уюшманинг Адабиётшунослик бўлимида муҳокама қилиниб, матбуотга мақола тайёрланадиган бўлди. Ана энди бу ишни ёпиш учун “изланишлар” бошланди. Натижада, муҳокама тўхтатилди, тайёрланган мақола матбуот юзини кўрмайдиган бўлди. Шунда ҳамма тинч ва рози бўлар эмиш. Нимага? Муаллиф “ўлими”га! Қайси муаллифнинг “ўлими” ҳақида сўз боради, энди бу ёғи бошқотирма: китобнинг асл муаллифини ўчириб, ўрнига ўзларининг номини ёзишган “муаллифлар”ми? Нашрга тавсия этган номдор

тақризчиларнинг номини айтмаслик орқали “ўлим”га маҳкум этилганларми ёки китоб ва бу ўйинлар ҳақида мақола тайёрлаган, лекин матбуотга чиқмаган мақоланинг муаллифлари “ўлими”ми? Бундай “муаллифлар ўлими”га ким овоз беради ва ким аза тутади? Таассуфки, бу биргина мен гувоҳи бўлган ҳолат, холос. Бунга ўхшаш ҳолатлар юз бермаганига ким гувоҳлик бера олади?

Матбаа ишларининг модернизацияси туфайли китоб босиш жараёни тез ривожланиб бормоқда. Бироқ бу тезкор жараённи ўз манфаатига қараб бураётганлар, асл адабиёт орзусида қўлига китоб ушлаганларни сариқ матбуот мевалари билан “сийлаётганлар” қанча? Шуни кўриб, билиб туриб кўпинча кўрмаган оламиз, шундай “ясама” китоблардан ўқувчиларимиз сўз очсалар, осонгина уни “ўқимадим” деб кўя қоламиз. Бир куни нафақадаги бир олим қўлёзма кўтариб, бизнинг нашриётда чоп этилишини истаб келди. “Шу вақтга қадар 12 китобим чиққан, энди бу нашриётни ҳам бир кўриб кўяй, дедим” дея ўзини таништирди. Қўлёзма билан танишиб, бир ҳафтадан кейин қароримизни айтишни билдирдик. Бироқ муаллиф тезда гапни нашр ҳаражатига кўчириб, маблағни 100% олдидан тўлашга рози эканлигини билдирди. Шунга қарамай, бир ҳафта кутиш кераклигини зўрға уқтирдим. Муаллиф бўлса, “шунча кутиш нимага керак, пулини олиб, чиқариб беравермайсизми?” деган зарда билан узоқлашди. Нимага айни шу нашриётни танлаганини билмадим-ку, лекин йўқлигимда менинг китоб чиқишига розилигимни айтиб, ходимларимга маблағини ҳам қолдириб кетибди. Асар оддий имло қоидаларига мутлақ мос келмайдиган, ҳар саҳифада ўнлаб услубий ва ўзлаб имло хатоликларига тўла эди. “Муаллиф”нинг чаққонлигини сезиб, унинг пулини қайтариб беришни ходимлардан талаб қилдим. Шукрки, ходимлар ҳафтани кутмай, муаллифнинг маблағини қайтариб беришибди. Белгиланган муддатда муаллиф келиб, китоб босилиши кераклигини талаб қила бошлади. Мен оқсоқолга бу “асар” нашрга тайёр эмаслигини тушунтирдим, у эса нега 12 та нашриёт (улар орасида номдорларини ҳам санади) китобимни чиқаради-ю, сиз чиқармайсиз”, деб ўдағайлаб кетди. “Пулини аллақачон бериб қўйганман”, деб баланд келди. Суриштирилгандан кейин ходимлар маблағни у кишига қайтариб берилганини айтишди. Мен ходимлар менсиз маблағ олганлари учун уэр сўрадим, ҳар эҳтимолга қарши қўлёзманинг қизил қалам билан безалган саҳифаларидан нусха олдидан-да, қўлёзмани эгасига қайтардим. Ана энди телефонлар ишга тушди, менинг ходимларим муаллифга кўпол муомала қилганлари, мен эса китобни узоқ вақт “олиб ётиб” қайтариб берганлигимни, унга қиммат нарх айтилганини ва бошқаларни баҳона қилиб, муаллиф прокуратурага мурожаат қилибди. Яхшики, прокуратура ходимлари ишга киришишдан аввал мендан нима бўлганини сўрадилар, мен воқеани тушунтирдим. Жавобимни асосли билдилар, шекилли, бошқа безовта қилишмади. Бояги “муаллиф” вазиятни ўнганмаганини билгач, энди ошқора ҳужумга ўтди ва янада юқорироққа чиқишини айтиб, дўқ қила бошлади. Бу кишининг қанчалик “муаллиф” эканини билдик, бироқ бизга қадар китобини нашр қилган нашриёт ходимлари нега энди устоз Абдулла Қаҳҳор маслаҳат бергандай унга “бошқа иш қилинг, ўша касбда муваффақият тилайман”, дейишга ботинмади эканлар. 12 китоб муаллифининг 13-сига қандай “ўлими”ни қандай баҳолаш керак? Таассуфки, бундай “муаллифлар” тез-тез учраб турибди. Ҳатто “китоб ёзадиган одам топиб берса, ҳақини ўхшатиб беришга розилиklarини айтишдан ҳам тортинмай қолишди. Айрим муаллифликни ҳавас қилганлар бир йўла нашриётда иш битиришликни маъқул кўриб, муҳаррирлар билан савдолаша бошладилар. Бундай беандишалиklarнинг сабаби нимада? Устоз шоиримиз Эркин Воҳидов “Дил тубига чўккан лаҳзалар” китобини шундай устомон кишилар билан учрашувини қайд этишдан бошлаб, кичик ҳангомага “Мен айтиб тураман, сен ёз!” деган сарлавҳа қўйибди. Демак, бу касаллик бугуннинг ёки кечанинг гапи эмас, кишиларимиз табиатига аввалроқ ўрнашиб улгурган экан.

Яқинда яна бир ошқора эълонни кўрдим: Талабалар шаҳарчасида компьютер, ёзув ишлари, ксерокопия қилиш билан чекланмаган шоввозлар “Реферат, курс иши, битирув ишлари ва магистрик диссертациялари” тайёрлаб бераман, ҳамма мавзуларда”, деган эълон беришибди. Эҳтимол, эълонга яраша иш ҳам топилгандир. Бироқ уларнинг олдига бориб нима иш қилаётганини суриштира бошлаганимда, эълон берганлар “қарийб бир йилга яқин у осифлиқ турганини, энди сезон бошланганда олиб ташлаймизми?” дея норози бўлишди. Ҳа, биз бозор шароитида яшаймиз, бу дегани ҳамма нарсани бозорга солиш дегани эмас-ку! 80-йилларнинг ўртаоғида рус адиби Юрий Трифонов “Обмен” деган қисса ёзиб, мамлакатдаги сохтагарчиликларни фош қила бошлаганда, айни асар ҳақида “Меняю совесть на что-нибудь материальное” (“Виждонимни моддий нарсага алмаштираман”) деган тақриз билан чиққани китобхонлар ёдидан кўтарилмаган бўлса керак (Мунозара бошловчиси “...воқеаларни эслаб кўринг-а. Чунки сиз ҳам шу каби салбий ҳодисаларга дуч келган бўлишингиз мумкин” дея чорлагани учунми, менга қадар З.Исомиддинов бундай самимий “эсдаликлар”дан келтиргани учунми, ҳар қалай,

,хотираларга эрк бердик. Бироқ бу “салбий ҳодиса”лардан тезроқ қутилишимиз, улар фақат хотирага айланиб қолишинигина истаймиз).

Ҳамон гап бугуннинг асари ва китобхони ҳақида гап борар экан, бугунги глобализм шароитида “асл асар қисмати” соҳага алоқадор ҳар кишини ўйлантириши, табиий. Ҳар қандай муаллиф ҳам ўз бадиий нияти китобхонларга тезроқ ва тўғрироқ етиб боришини истайди. Бу йўлда турли замонавий воситаларга, фикр ифодасининг виртуал жиҳатларига ҳам эътибор қаратади. Матн куруқ сўздангина иборат бўлиб қолмаслиги учун унинг ёнига турли шакллар, чизиклар ва расмлар жойлаштириш, интернет орқали матн узатишда эса аудиовизуал усулларга кўпроқ мурожаат қилиш кучаймоқда. Ҳатто иш шу даражага бориб етдики, тасвирдаги қўшимча воситалар, расмлар, овозу клиплар асосий матннинг ўқилишига халақит бермоқда. Тасаввур қилинг, сиз интернет орқали бирор асар билан танишмоқчисиз. У агар бошқа тилда бўлса электрон луғатлар, википедия ва интернет қўлланмалари сизга ёрдамга келади. Ҳатто ўша асарнинг ўзингизга маъқул жойини топиб, компьютер-дафтарча (нетбуок)нингизга “юклар” оласиз. Уни бошқаларга тавсия этиш, соғинганда қайта-қайта ўқиш имкониятига эга бўласиз. Бу бир жиҳатдан яхши. Ишингиз тезлашади, изланишларингиз ортиқча овозгарчиликсиз самара беради. Бироқ айна имкониятдан фойдаланиш бошқа, унинг “имконияти даражаси”да янги “асар” яшаш бошқа иш. Таассуфки, интернет саҳифаларида пайдо бўлаётган “адабиёт материаллари” ана шундай кўчирмакашликларга тўлиб ётибди. Бу жараёни тўла назорат остига олишнинг имконияти йўқ. Фақат, шоир айтмоқчи, “чегарадир инсоф ва виждон”. Энди кўчирмакашликка йўл берар экан деб интернет сайтларига ҳужум қилиб ҳам бўлмайти. Нафақат ижтимоий сайтлар, балки хусусий сайтлар орқали ҳам шундай чала асарлар, рефератлар, тайёр диссертациялар савдоси авж олмоқдаки, бу жараёни қандай қилиб тўхтатиш борасида бутун адабий жамоатчилик ўйлаши керак. Ҳатто очиқ матбуотга чиқмайдиган иғво ва “дув-дув” гаплар ҳам шунчалик тез тарқалмоқдаки, оқ қоғоз билан юзма-юз ўтирган адиб ўз виждоний бурчини қанчалар ҳис қилса, аср мўъжизаси ҳисобланган интернет қаршисида ҳам ўзларини шундай тўхтатиши керак.

Модернизация туфайли саноатда, ишлаб чиқаришда ва ҳаётнинг ҳар жабҳаларида рақамли ускуналар фаол қўлланилиш даврига кирди. Бу маълум маънода механик дастгоҳлар ва ишлаб чиқаришнинг аъъанавий усулларида воз кечишни талаб қилади. Рақамли ускуналар тез ва сифатли тарзда юксак самара бермоқда. Мана шу имкониятлар ҳам маълум маънода ёзилаётган асарнинг китобхонга етиб боришини тезлаштириди, ҳатто журналда бирор асар нашрга тайёрлангандан кейин у чоп этилгунга қадар матбаа воситалари орқали китоб ҳолида тезроқ ўқувчига етиб бораётгани ҳам сир эмас. Бироқ бу тезкор жараён ҳам бадиий ижоднинг азалий талабларини айланиб ўтиб, ёки нусхакашлик, атайинлик (У.Ҳамдам ижобий маънода қўллаган бу сўзни. Мен бировга буюртма бериб ёздирлишлик маъносида қабул қилиб, унга қарши курашга барча соф адиб ва мунаққидларни чақирмоқчиман) каби иллатларга бўйин бермаслик керак. Бугунги тезкор замоннинг хусусиятларини санаганда файласуфлар нарса, буюм ва бошқаларни таъмирлагандан кўра янгисини олиш ҳам самарали, ҳам арзон бўлишини аниқлаганлар. Шундай шароитда бир марталик рўзғор буюмларидан тортиб техник воситаларгача турмушимизга кириб келди. Бироқ бир марталик устивор бўлган шароитда, адабий асарнинг тақдири ҳам бир марта ўқишлик бўлиб қолмаяптими? Бу ҳолат адабиётда бугунги *бир марталик* даврдан ҳам аввалроқ бўлган, бўлиб келган. Бир марта ўқишга зўра етадиган, китобхонни мажбурият юзасида “китоб ўқишга боғлаб” турган омиллар бор, лекин эрки ва шу билан бирга, соғинганда ўн, юз ва ундан кейин қайта-қайта ўқишга арзирли асарлар борки, уларни ҳар сафар қайта мутолаа қилинганда янги фикр топасиз, янги руҳ оласиз, ҳеч бўлмаганда, соғинч туйғуларини янгилаб оласиз (муаллиф “ўлими” эмас, ҳақиқий муаллиф соғинчи, Улуғбек Ҳамдам ният қилгандай, *асл асар соғинчи*). Мисоллар келтиришга шошилмайман. Агар бугунги иқтисодий (бозор) шароитдан келиб чиқиб, мана шу жиҳат адабиётга ҳам кириб келса борми, Худо кўрсатмасин, бир марталик романлар, шеърлар, драмалар, бир кўришлик фильм, саҳна асари, ижро йўллари... адабиёт ва санъатнинг таназзулга олиб борадиган йўл шу бўлади. Бир пайтлар “роман ўлими” (кейинроқ Ш.Холмирзаев мақоласида кўтарилган “адабиёт ўладими?”) муаммолари маълум маънода сўнгги даврга тегишли бўлиб, у Ролан Барт мақоласида айтилган “муаллиф ўлими”га қариндош муаммолардан саналади. Бадиий адабиёт учун матн бирламчи, унинг халққа осонроқ ва таъсирлироқ етказиш учун куйга солинади, ижро этилади, ижрода бир овозлилик камлик қилиб, кўповозли мусиқа ускуналаридан фойдаланилади, кўришлик бўлиши учун клип тайёрланади, унга машҳур кишилар ёки актёрлар жалб қилинади, ижро шакли ва усуллари танланади, ниҳоят маҳсулот ҳолида ўқувчи ёки тингловчига етиб бориши давомида яна қанча савдоларга дуч келадики, ўша дастлабки матн ва унинг

муаллифи нафақат қабул қилувчи (реципиент) томонидан, балки синчи мунаққидлар томонидан ҳам илғаб олинмайдиган даражага етади. Энди ижро усули ва аудиовизуал воситаларнинг иштирокига қараб ўша “асар”га баҳо берилади. Бу жараёнда муаллиф ва унинг матн қанча фоизни ташкил қилади, бу ёғи энди ёлғиз Яратганга аён. Шу ҳолат мавжуд экан, ундан воз кечиб ҳам бўлмайди, ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам ўша ижодкор (матн муаллифи)га нисбатан камида ҳурматсизлик бўлади. Бу тўғрида кўп ёзилган, ёзилапти, аммо натижа...

Яқинда эл севган шоирлардан бирининг китоб тақдироти бўлди, ҳар жиҳатни ўйлаб, жуда мукаммал тарзда ташкил қилинган тақдиротга санъаткорлар ҳам жалб қилинган. Табиийки, агар санъаткор мавзуга мос равишда ўша шоир ижодидаги асарлардан бирини янгича ижро билан айтса, нур устига нур, ижоднинг сирқирра жиҳатлари бир-бирини тўлдирган бўларди. Санъаткорга навбат берилгандан кейин аввалига секингина бир-икки кишига эшиттириб, сўнгра микрофондан баралла “нега шундай зиёли давра ўз хонандасини олқиш билан кутиб олмаепти”, деган гина қилди. Ҳали ижро этилмаган “асар”га баҳо, яъни олқиш сўраяпти. Ёнимдагилар буни “ижро учун пул берилмайди, ҳеч бўлмаса, қарсак билан ҳақини тўланглар” маъносида талкин қилишди. Начора, эл оғзига элак тутиб бўлмайди, бироқ шундай беўхшов гап чиқишига, менимча, санъаткорнинг ўша ноўрин луқмаси сабаб бўлди.

Асар муаллифи бизнинг истагимиздан қатъи назар, нисбатан парда орқасига ўтаётган экан, бу жараёнга “овоз бериш” эмас, балки муаллифни бу турли “ўлим”дан қутқариш керак. Буниг учун барча зиёлилар, муаллиф, ижрочи, китобхон, тингловчи ва бошқалар иштирок этиши керакки, улардан бирортасининг иштирокисиз бу мураккаб жараённи яхшилик йўлига ўнглаб бўлмайди.

Дунёда “Ҳамлет”нинг икки юздан ортиқ расман тан олинган сахна талқинлари ва таржималари мавжуд. Бадиий ва анимацион фильмлардаги талқинлари эса беҳисоб. Унга тақлид қилган муқаллид драматургларнинг асарлари сонини билмаймиз. Бироқ Шекспирнинг муаллифлиги шунча талқин ва таҳдидлар орасида йўқ бўлиб кетмайди. Ёки Ҳазрат Навоий асарлари неча юз йилдан бери юз хил талқинда ўқилади, ҳатто симфоник оркестр ёрдамида “Хамса”ни ўқишга киришилгани маълум. Бироқ Навоий яратган қуйма матн ўз бутунлигини сақлаб турибди, айримлар уни нотўғри талаффуз ёки ижро этсалар, устоз санъаткорлар уни тўғрилаб туришибди. Чунки бунда муаллиф даҳоси асарнинг умрбоқийлиги ва турли талқинларга бардошлилигини таъминлаб турибди. Шу ўринда мунаққид Улуғбек Ҳамдам келтирган нарцисс гули ёдга келади. Бу гулнинг “бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш” қисмати экан, қандай “шира” билан озиқланиши, қандай “тана”га ёпишиш (таяниш)га ҳам кўп нарса боғлиқ. Агар ижодкор нияти некбин, мақсади покиза бўлса, у озиқланадиган азамат дарахтлар талайгина. Фақатгина ўша нарцисс гули бошқа тана ва шира ҳисобига яшаётганини ўзи биларми экан? Мунаққид ва фаол китобхоннинг вазифаси ана ўша бирламчи манбани эслатиб туриш, муқаддас заминдан илдизи узилгани ҳамон унинг “ўлиши” ҳам муқаррар эканини унутишга йўл бермаслиги керак.

Мана шу каби мулоҳазалар гирдобиди фикр илк бадиий матн жозибаси, кучи, фикрий қуввати, маънавий-руҳий қудрати, яъни ижодкор истеъдоди табиатига бориб тақалади. Матн ва ижрода муаллиф кўринмаслиги, парда ортида қолиши мумкин. Бироқ мунаққиднинг вазифаси ана шу сахна ортидаги муаллифни сахнага чиқариш, “кўринмас” матн ичидан асл муаллифни аниқлашдан иборат. Ирланд олими Терри Иглтоннинг “Адабиёт назарияси” китобининг “Сиёсий танқид” бўлимидаги шу сўзларни ёдда тутаман: “Биламизки, арслон унинг ўргатувчи (дрессировшик)сидан кучли, буни арслон ўргатувчи ҳам билади. Муаммо шундаки, арслон ўзининг ундан кучли эканини билмайди. Сир эмаски, адабиёт арслонга ҳақиқатни англашга ёрдам бериши керак”. (Иглтон Т. Теория литературы. Введение. М.: Изд.: “Территория будущего”, 2010. С.257). Йўқса, арслоннинг қуввати арслон ўргатувчининг найранглари олдида кўринмай қолаверади, у ўз қудрати ва “хунари”ни “эгаси” кўлидаги қандни олиб яшашига сарф қилаверади.

Ягона экооламни тоза сақлаш учун, шу оламдаги барча жонзотлар ва уларнинг энг ақллиси ва мўътабари – планетада яшаётган инсон масъул бўлгани каби ҳозирги ягона информацион ҳудудда адабий олам – миллий адабиёт софлиги учун ҳам шу оламда яшаётганлар ва ишлаётганларнинг барчаси (муаллифлар, ношир, мунаққид ва китобхонлар) баравар масъулдирлар.

ҶАСР

Чингиз АЙТМАТОВ

1928 йил Қирғизистоннинг Шекер қишлоғида тугилган. Адабиёт майдонида “Юзма-юз” қиссаси билан кириб келган. “Жамила” қиссасининг аввал француз, кейин рус тилида нашр этилиши уни жаҳонга танитди. “Бўтакўз”, “Момо ер”, “Алвидо, Гулсари!”, “Оқ кема”, “Соҳил бўйлаб чопаетган олапар” қиссалари, “Асрга татиғулик кун”, “Қунда”, “Чингизхоннинг оқ булутти”, “Кассандра тамғаси” романлари муаллифи. Адиб 2008 йилда вафот этган.

БИРИНЧИ МУАЛЛИМ

Қисса*

Қоронғи тушиб қолган, муаллимимизнинг келган-келмаганидан ҳамон хабарсиз эдим. Ушанда у бўлисга жўнаб кетган, уч кунда қайтиб келаман, деб ваъда берганди бизга. Шу боисдан ўзимни кўярга жой тополмасдим. Дуйшэннинг ҳали бирон марта ваъда қилган кунига етиб келолмай қолганини эслай олмайман. Балки, дафъатан тоби қочиб қолган бўлса, ҳолдан тойиб секин-аста келаётгандир ёки бўронда қолиб, тунда даштликда адашиб кетган бўлса-чи, дея турли хаёлларга бориб, ўзимга-ўзим далда берардим. Ишим қовушмасди, ипни йигирмоқчи бўлардим-у, қўлим қалтираб, у қайта-қайта узилиб кетаверарди. Буни кўриб турган янгамнинг эса жазаваси кўзирди.

– Сенга нима бўлди, жин ургур? Қўлинг синганми? – дея еб қўйгудек ўқрайди. Сўнг тоқати тоқ бўлиб: – Ўҳ, оғзингдан қонинг келгур, ёмонга ўлим йўқ дейдилар! Тур ўрнингдан, ундан кўра Сайқал кампирнинг қопини элтиб бер, – деди яна дағдаға билан.

Бу мен учун айни муддао эди. Қувонганимдан ўрнимдан сакраб туриб кетишимга оз қолди. Ахир, Дуйшэн ўша Сайқал кампирнинг уйида яшарди-да. Сайқал кампир билан Қартанбой отанинг она томондан менга узоқ қариндошлиғи бор эди. Олдинлари уларникига тез-тез бориб турардим, гоҳида ҳатто тунаб ҳам қолардим. Янгамнинг эсига шу нарса тушиб қолдими ёки Худо ёрлақадими, ҳарқалай, қўлимга қопни тутқазганча яна кўшиб қўйди:

– Сен бугун жонимни ҳалқумимга келтирдинг, касофат. Қани, жўнаб қол, кўзимга кўринма, рухсат этишса, ўша ёқда тунаб қолавер...

Мен сакраганча ҳовлига чиқиб кетдим. Забтига олган шамол нола тортиб ўкирарди. Сўнг эса қор учкунлари кўққисдан ҳамла қилиб, нафасни бўғиб, қизиқ турган юзларимга тиканак санчилаётгандай туюларди. Қопни қўлтиғимга қисиб олдим-да, эндигина отлар из қолдириб кетган йўлдан овулнинг нариги томонига югуриб кетдим. Хаёлимда эса “Ўқитувчимиз қайтиб келганмикин?” деган ўй ғимирларди.

Чопганча етиб бордим, қарасам – у йўқ. Нафасим бўғзимга тиқилиб, остонада донг

* Охири. Бошланиши олдинги сонда.

қотиб турганимни кўрган Сайқал чўчиб кетди.

– Сенга нима бўлди. Мунча югурмасанг, бирон кўнгилсизлик юз бердимми?

– Йўқ, шунчаки ўзим. Мана, қопингизни олиб келдим. Бугун сизларникида қолсам, майлими?

– Вой, қоқиндиқ, сен ётиб қолай дейсан-у, мен йўқ дермидим. Сал бўлмаса, юрагимни кинидан чиқараёздинг. Куз тушибдики, қорангни кўрсатмайсан. Қани, ўтир, исиниб ол.

– Ҳой, кампир, сен қозонга гўшт ташла, қизимизни меҳмон қил. Унгача Дуйшэн ҳам етиб келади, – деди дераза ёнида эски кигиз этикни тикиб ўтирган Қартанбой. – Аллақачон келиши керак эди, ҳа, майли, қоронғи тушгунча келиб қолар. Тойчоғимиз уйга қайтарда илдам юради.

Аста-секин деразалар қоронғилашиб, тун ҳам кириб келди. Юрагимни ҳовучлаб, бутун диққат-эътиборимни бериб, эшикка кўз тикиб турар эканман, овулда итларнинг вовиллаши ёки одамларнинг овози эшитилиб қолганда бехосдан сесканиб тушардим. Дуйшэндан эса ҳамон дарак йўқ. Яхшиямки, Сайқал буви ундан-бундан гапириб, вақт ўтганини ҳам сезмай қолибмиз.

Ярим тунга бориб ҳолдан тойган Қартанбой ота:

– Қани, кампир, ўринни сол. Кеч бўлиб қолди, энди келмайди. Бошлиқларнинг иши бошидан ошиб ётибди. Бирон иш билан тутилиб қолгандир, бўлмаса, аллақачон етиб келган бўларди, – деди-да, ётишга ҳозирланди.

Менга тўшакни печканинг нариги томонига, бурчакка солиб беришди. Бироқ ухлай олмадим. Чол дам-бадам йўталиб, у ёқдан бу ёққа ағдарилиб, калима келтиргандай алланималарни пичирлаб ётди, сўнг эса безовталангандай:

– Отгинамнинг ҳоли не кечди экан? Шаҳарда пулга ҳам ем-хашак топиш амри маҳол, – дея пўнғиллаб қўйди.

Қартанбой отанинг кўзи энди илинай деганда, кучли шамол туриб, унинг тинчини бузди. Телбаланган довул дағал панжалари билан том бўғотларию ойнакларни тимирскилаб-тимдалаб, ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборгандай бўларди.

Қартанбой чолнинг сўзлари беором кўнглимга таскин бермади. Гўё ўқитувчимиз бугун албатта етиб келадигандай, қор босган кимсасиз даштликда ҳоли не кечди экан, деган хаёл бутун вужудимни қамраб олган эди. Қай маҳал кўзим уйқуга кетган экан, билмадим, дафъатан нимадир ёстиқдан бош кўтаришимга мажбур этди. Атрофда ёқимсиз увлаган товушлар таралиб, ҳавонинг қайбир ерида музлаб қолгандай эди. Бўриларнинг овози-ку! Улар кўпчиликка ўхшайди. Қашқирлар даштликнинг турли томонидан бир-бирларини огоҳ этиб, жўр бўлишиб, гоҳ олисдан, гоҳ яқиндан шамол аралаш ғазабнок увлашиб, тобора овулга яқинлашиб келаётгандай эшитилиб турарди.

– Отинг ўчгурлар, ёвуз бўронни чақиршияпти, – пичирлаб қўйди кампир.

Чол бир фурсат сукут сақлаб турди-да, сўнг ўрнидан ирғиб туриб кетди:

– Йўқ, кампир, қашқирлар бекорга увлашмаяпти! Улар, чамаси, отними, одамними, ниманидир қувлаб, паршаб олишяпти. Эшитяпсанми? Яна бизнинг Дуйшэн бўлиб чиқмасин. Уни ўз панохингда сақла, Худойим. Ахир, у унча-мунча нарсалардан тап тортмайдиган тентак-ку! – Қартанбой саросимага тушиб, қоронғида пўстинини ахтарарди. – Чироқ, чироқни ёқ кампир. Худо ҳақи, тезроқ бўл!

Кўрқувдан қалтироқ босиб, биз ҳам ўрнимиздан туриб кетдик. Бу орада Сайқал чироқни топиб, уйни ёритганда бўриларнинг дарғазаб увлаши туйқусдан жимиди-қолди.

– Қувлаб етишди, лаънатилар! – дея Қартанбой ота бақириб юборди-да, қўлига ҳассасини олиб, эшик сари хезланган ҳам эдики, итларнинг вовиллаган овози эшитилиб қолди. Аллаким дераза ёнидан ғарч-ғурч қор босиб чопганча ўтиб кетди-да, сабрсизлик билан эшикни қаттиқ қоқа бошлади.

Хонага қор тўзони аралаш изгириқ ёпирилиб кирди. У тарқалиб кетиши билан кўз ўнгимизда Дуйшэн пайдо бўлди. Унинг ранг-рўйи ўчиб кетган, оғир ҳансираб остона ҳатлаб ўтди-да, гандираклаганча деворга суяниб қолди.

– Милтиқ! – деди қорасимага тушган Дуйшэн аранг нафас олар экан. Биз унинг нима деяётганини англаёлмай ҳайрон бўлиб турардик. Кўз ўнгим қоронғилашиб, чол-кампирнинг:

– Қора қўй, оқ қўй бошингдан садақа радди бало! Муқаддас Баҳовуддиннинг руҳи сени қўллаб-қувватлабди, болам, – деган марсиянамо сўзлари қулоғимга чалинарди, холос.

– Милтиқ, милтиқни беринг! – такрорларди Дуйшэн, яна эшик томон юлқиниб.

– Милтиқ йўқ, қаёққа бормоқчисан, шаштингдан қайт, – дея қариялар Дуйшэннинг бўйнига осилиб олишди.

– Сўйилни беринглар!

– Нима қилмоқчисан, кўзимиз тирик экан, ҳеч қаёққа бормаёсан. Ундан кўра бизни

ўлдириб қўяқол! – дея қариялар яна ялиниб-ёлборишарди.

Баногоҳ аъзои баданим бўшашиб, ун чиқармай аранг тўшака кириб ётдим.

– Улгуролмадим, уйга энди етиб келай деганимда, улар ўраб олишди, – дея Дуйшэн энтикиб хансираганча қамчисини бурчакка улоқтириб ташлади. – От йўлда келаётгандаёқ мажоли қуриган эди, сўнг устига-устак бўрилар қувлаб қолгандан сўнг овулга аранг етиб келдию гуп этиб қулаб тушди. Шу заҳотиёқ ҳаммалари кузғунлардек унга ёпирилишди.

– От бўлса, садқаи сар. Муҳими, ўзинг омон қолибсан. Агар от йиқилмаганда, улар сени ҳам омон қўймасди! Яхшиямки, сени Баҳовуддин пирим ўз паноҳида сақлабди. Қани энди ечин, оловда берган исиниб ол. Кел, этигингни тортиб кўяй, – дея бечора Қартанбой суюнганидан гирдикапалак бўларди. – Қани, кампир, бирон нарсанг бўлса исит.

Улар оловга яқинроқ ўтиришаркан, Қартанбой бир хўрсиниб қўйди-да, бамайлихотир:

– Бўлар иш бўлди, тақдирда битилганидан қочиб қутулиб бўлармиди? Узинг ҳам йўлга мунчалик кеч чиқмасанг? – деди.

– Бўлискомда мажлис чўзилиб кетди, Қараке.

– Хўп, шундай экан, бугун тунаб қолиб, эртасига эрталаб етиб келганимда ҳеч ким ёқангдан тутмас эди-ку.

– Болаларга бугун етиб келаман, деб ваъда берган эдим, эртага эрталаб дарсни бошлаймиз, – жавоб қайтарди Дуйшэн.

– Эҳ, нодон-е! – дея ҳатто ўрнидан сапчиб туриб кетди Қартанбой ва ғазабланганидан бошини сарак-сарак қилганча: – Эшитяпсанми, кампир, у болаларга, шу мишиқи тирранчаларга ваъда берган эмиш! Агар бирон фалокат юз берганда нима бўлар эди? Нима деяётганингни тушуяпсанми ўзи?!

– Бу менинг муқаддас бурчим, жонажон ишим, Қараке. Бу ҳам ўз йўлига. Ҳар гап бўлисга пиёда бориб, пиёда келар эдим, бу гап нима бўлдию, шайтон йўлдан уриб, отингизни сўраб олдимю қашқирларга ем қилиб келганимни айтмайсизми...

– Ҳа, қўйсанг-чи, ўша рамақижон, от бўлиб қаерга борарди. Азиз бошинг омон бўлсин, садақаи радди бало! – деди жаҳли чиқиб Қартанбой. – Умрим бино бўлиб отга ёлчимадим, бу ёғи ҳам бир гап бўлар...

– Ҳақ гапни айтдинг, чол, – ҳамдардлик билдирди Сайқал момо ўпкаси тўлиб юзи кўпчиб йиғламсираган овозда. – Алҳамдулилло, бошинг омон бўлса от топилар, совимасдан овқатингни ич, болам...

Орага жимлик қўқди. Бироздан сўнг тезак чўғини титкилаб ўтирган Қартанбой хаёл аралаш сўз қотди:

– Биладан, эсли-хушли, ақлли йигитсан, мактабни деб, шу гўдақларни деб жонингни жабборга бераётганинга ҳайронман. Ёки бошқа иш топилмай қолдими сенга? Ундан кўра бирорта чўпонга ёлланганимда уст-бошинг бут, қорнинг тўқ бўлармиди...

– Менга ачиниб гапираётганингни тушуниб турибман, Қараке. Фараз қилайлик, агар шу норасида болалар ҳам мактабни, ўқишни нима кераги бор, ўқиб ким бўлардик, деб туришса, унда ҳукуматимиз иши, келажагимиз нима бўлади? Мен учун ўқитувчилик кўргилик эмас, Қараке, қанийди қўлимдан келса, болаларга яхшироқ билим берсам, асосий орзу-ниятимга эришган бўлардим.

Шу йўсинда уларнинг суҳбатини тинглаб ётиб, аста-секин ҳушимга келгандай бўлдим. Бошда ҳаммаси тушда кўрилгандай туюлганди. Анча вақтгача Дуйшэннинг шикастланмай, омон-эсон қайтиб келганига ўзимни ишонтиролмаб ётдим. Сўнг эса тасалли топган қалбимга илиқлик югуриб, қувончим ичимга сигмай, кўзёши тўкиб, нафасим бўғзимга тиқилиб, хўнграб йиғлаб юбордим. Эҳтимол, ҳали ҳеч ким менчалик қувончга тўлмаган бўлса керак! Ушбу лаҳзаларда мен учун қарияларнинг пахса деворли кулбаси ҳам, ташқарида ўкираётган бўронли тун ҳам, изғишиб юрган бўри галалари ҳам, овул чеккасида тилкаланиб ётган Қартанбойнинг ёлғиз оти ҳам кўзимга кўринмай қолди! Бутун қалбим, вужудим, фаҳм-фаросатим билан нур каби тенги йўқ бахт-саодатга мушарраф бўлганимни ҳис этган ҳолда йиғи овози эшитилмасин учун озгимни юмиб, кўрпага бурканиб олдим. Бироқ Дуйшэн дафъатан сўраб қолди:

– Ҳой, печка ёнида ҳиқиллаб йиғлаётган ким?

– Ҳа, бу Олтиной, ҳалиги воқеадан қаттиқ чўчиб кетган эди, ўшанга йиғлапти, – деди Сайқал кампир.

– Олтиной? У бу ерга қандай келиб қолди? – Дуйшэн ўрнидан ирғиб туриб, ёнимга келиб тиз чўкиб ўтирди-да, секин елкамга туртиб: – И-е, Олтиной, сенга нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? – деб сўради.

Мен бўлсам, девор томон ўгирилдим-да, яна баттарроқ хўнграб йиғлаб юбордим.

– Ҳа, ёқимтой қиз, кап-катта бўлиб мунчалик кўрқмасанг. Қани, менга бир қара-чи...

Дуйшэннинг бўйнидан қаттиқ кучиб олдим, кўзёшларим билан ювилиб лангиллаб турган юзларимни унинг кўксига босиб, ўзимни туюлмаб, ҳиқиллаб йиғлайвердим.

Суюнганимдан қалтироқ босиб, ўзимни тинчлантиришга ожизлик қилдим.

– Ҳа, юраги қинидан чиққанми, дейман! – хавотирлана бошлади Қартанбой ва у ҳам ўтирган ўрнидан туриб кетди. – Қани, кампир, бир дуо ўқиб юбор, тезроқ бўла қол...

Баногоҳ уларнинг ҳаммаси бесаранжом бўлиб қолишди. Сайқал момо пичирлаганча куф-суф қилиб дуо ўқиб, юзимга гоҳ совуқ, гоҳ иссиқ сув пурқаб, дам-бадам елкаларимни қоқиб, ўзи ҳам менга кўшилишиб йиғлай бошлади.

Эҳ, қанийди улар ўшанда ички кечинмаларим туғён уриб, юрагим буюк олий бахтдан баҳра олиб “ўз ўрнидан кўзгалганини” билишса эди, ҳолбуки буни ҳикоя қилиб беришдан ожизман, бу қўлимдан ҳам келмайди. Тиниб-тинчиб уйқуга кетмагунимча Дуйшэн ёнимдан жилмай, қизиб турган пешонамни совуқ қўллари билан оҳиста-секин силаб ўтирди.

* * *

Қиш оёқлаб қолди. Борлиқ узра баҳор нафаси кеза бошлади, адирларга майса гиламларини ёйиб эрувгарчиликдан нам тортиб кўпчиган текисликларни илиқ ҳаво оқимиға чулғаб, ўзи билан бирга гўё кўпирган янги сут ҳидини олиб келарди. У тоғлардаги ястаниб ётган қор уюмларию музликларни эритиб, силжитиб, суриб ўзига йўл очиб, жилғалар сари шариллаб оқиб тушар, сўнгра эса йўл-йўлакай янада қудратли куч касб этиб, жарлик қирғоқларини ўпириб шиддат билан шарқираб оқарди.

* * *

Бу, эҳтимол, менинг илк ёшлик баҳорим даракчисиدير. Ҳарқалай, нима бўлганда ҳам, у назаримда ҳар баҳорга нисбатан ҳам кўркамроқ туюларди. Мактабимиз ўрнашган тепалиқдан табиат нурга йўғрилгандек янада нашъали, янада гўзаллик кашф этгандек кўзга ташланарди. Аллақаерларда мовий қўл мавжланиб ётган, аллақаерларда паға-паға булутлар узра саф тортган турналар таронаси олис сафарга чорлаётгандай кишига ўзгача ҳузур бағишларди.

Баҳор келиши билан биз болакайлар ҳам қувончимиз ичимизга сиғмай ғимирлашиб қолардик. Турли-туман ўйинларни ўйнаб, севинчимиздан хандон уриб кулишардик, дарсдан сўнг эса мактабдан то овулға қадар бир-биримизни қувлашиб, шўх-шодон қийқиришиб борардик. Буни кўрган янгамнинг ҳар гал жини кўзиб, захрини сочмагунча кўнгли таскин топмасди:

– Ҳой, эси паст, мунча ирғишламасанг. Қиладиган ишинг йўқми, қари қиз бўлиб қолмоқчимисан? Сен тенги қизлар аллақачон турмуш қуриб, қариндош-уруғ бўлиб яшамоқда, сен-чи... Мактаб баҳона, тараллабедод қилиб, вақтни бекорга ўтказиб юрибсан, мактабинг бошингдан қолсин. Ҳали шошмай тур, таъзирингни бериб қўймасам сени...

Очиғини айтганда, янгамнинг дўқ-пўписаларини ўзимга унчалик қаттиқ олмасдим: унинг дому дашномларига кўникиб кетган эдим. Ўзим ҳақимда эса, айтиш керакки, қари қиз бўлиб қолди, дейиш мутлақо адолатсизлик эди. Тўғри, бу кўкламда бироз бўйға тортганимни айтмаганда, ўша-ўша қизалоқман...

– Сен сочи пахмоқ малла қизсан, – деб куларди Дуйшэн.

Унинг сўзларига ҳеч қачон ранжимасдим. Гарчи сочларим пахмоқ бўлса-да, ҳарқалай ўзимни у даражада малла деб айтишга тилим бормасди. Бўйға етганимда шундай кўҳлик қиз бўлайки, ана ўшанда гўзаллигимни кўриб янгам ҳайратда қолсин. Дуйшэн, сенинг кўзларинг юлдуз каби чақнаб, юзларингдан нур ёғилади, деб айтиб юради-ку!

Бир маҳал мактабдан югуриб келсам, ҳовлимизда иккита бегона от боғлоғлиқ турибди. Уларнинг эгалари тоғдан келган кўринади. Олдинлари ҳам улар бозордан ёки тегирмондан қайтаётганларида, йўл-йўлакай кириб ўтишарди.

Остонага яқинлашар эканман, янгамнинг алланечук ғайритабиий хоҳолаб кулган овози эшитилди:

– Эй, жиянча, кўпам қайғурма, камиб қолмайсан. Ҳали жазманиннга етишганда, тўғри айтган экан, деб эсларсан, мени. Ҳи-ҳи-ҳи!

Унга жавобан бошқаларнинг ҳам яйраб кулишлари эшитиларди. Эшиқдан кириб келишим билан эса ҳаммалари сув сепгандек жимиб қолишди. Намат устига ёзилган дастурхон ёнида юзлари қизариб бўртиб кетган, гўё тўнкани эслатувчи бесўнақай одам ўтирарди. У тер босган пешонасигача бостириб кийиб олган қозондай тулки телпаги остидан менга кўз қирини ташлаб, яна томоқ қоққанча ерга боқиб ўтирди.

– Э-э, келдингми, кела қол, жон қизим! – Янгам мени шу зайлда дабдурустан эркалаб, тилёғламалик қилиб мийиғида кулганча кутиб олди.

Наматнинг бир чеккасида ўтирган амаким менга нотаниш бир киши билан қарта ўйнаб, ароқ ичишиб, бешбармоқ еб ўтиришарди. Иккаласи ҳам ҳар гал қарта итқитганларида аллақандай ғалати ҳаракатлар қилиб, бош ирғаб қўйишарди.

Кулранг мушугимиз дастурхонга яқин келган эди, ҳалиги қизил юзли кимса уни

мушти билан бир урган эди, бечора мушук жон талвасасида миёвлаганча лип этиб ўзини четга отди-да, бурчакка бориб биқиниб турди. Боёқиш шўрликкинамнинг роса жони оғригандир! Бу ердан қандай қилиб чиқиб кетишимни билмай турган эдим, янгам мушкулумни осон қилди:

– Қизим, – деди у, – қозонда овқатинг турибди, совимасдан олиб ея қол.

Мен остона ҳатлаб чиқдим. Бироқ янгамнинг бундай тил учига мунофиқона муомаласи менга мутлақо ёқмади, ғашим келиб, кўнглим беихтиёр хушёр торта бошлади.

Орадан икки соатлар чамаси ўтиб, келган кишилар отларига минишиб тоққа жўнаб кетишди. Янгам бўлса, худди шу заҳотиёқ, одатдагидек, яна ҳақоратли қарғишларини ёғдира бошлади. Мен бўлсам, ҳалиги сўзлари “Демак, мастлик устида айтилган гаплар экан-да”, деган ҳаёлда кўнглим таскин топгандай бўлди. Шундан сўнг сал ўтиб, бизниқига қандайдир бир юмуш билан Сайқал кампир келиб қолди. Мен ҳовлида у-бу ишлар билан машғул бўлиб юрган эдим, унинг айтган сўзларини эшитиб қолдим:

– Қўй, болам, Худо хайрингни берсин, уни жувонмарг қилма, уволига қоласан!

Янгам билан Сайқал нима ҳақдадир бир-бирларига сўз бермай бобиллашганча баҳслашиб қолишди, сўнгра кампир уйдан ғазабланган ҳолда чиқиб, менга зарда қилгандай, айни чоғда ачингандай бир ўқрайиб қаради-да, ҳеч нарса демай чиқиб кетди. У менга нега бундай қаради, яна қайси қилиғим унга ёқмай қолди? – дея кўнглим ғаш тортиб юрди.

Эртаси куни мактабда Дуйшэннинг руҳи тушиб, нимадандир ташвишланаётганини, аммо бизларга сир бой бермасликка ҳаракат қилаётганини, айни чоғда у негадир мен томонга қарамаётганини ҳам дарҳол сезиб қолдим. Дарсдан сўнг биз галалашиб мактабдан чиққанамизда, Дуйшэн мени чақириб қолди:

– Тўхта, Олтиной, – муаллим ёнимга яқин келиб, диққат билан кўзимга тикилди-да, елкамга қўлини қўйиб, – сен уйга бормагин. Тушундингми? – деди.

Қўрқувдан донг қотиб қолдим. Фақат шундан кейингина янгам менинг устимдан нималар қилмоқчи эканини фаҳмладим.

– Сенинг учун мен ўзим жавоб бераман, – деди Дуйшэн. – Ҳозирча эса бизниқиде яшаб турасан. Мендан узоқлашмагин, хўпми?

Рангим ўчиб кетган бўлса керак, Дуйшэн иягимни кўтариб, ўзига қаратди-да, кўзимга тик боқиб, меҳрибонлик билан жилмайиб қўйди.

– Қўрқма, Олтиной, – деди у, одатдагидек, жайдари кулиб қўйди. – Мен ёнингда эканман, ҳеч нимани ҳаёлингга келтирмай аввалгидек эмин-эркин ўқишингни ўқиб юравер. Ахир, сенинг қўрқоқ эканлигингни ўзим ҳам билар эдим-ку... Ҳа, айтганча, кўпдан бери сенга бир нарсани айтмоқчи бўлиб юрган эдим. – Афтидан, аллақандай ғалати бир нарсани эслаб яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

– Ёдингдами, анови куни Қартанбой ака эрта саҳарлаб туриб, қаергадир ғойиб бўлган эди. Бир маҳал қарасам, биласанми кимни – сенга дам солиб қўйсин деб, Жайноқнинг ҳалиги жодугар эмчи кампирини бошлаб келяпти. “Нега”, деб сўрасам, лабини қимтиганча, “Олтинойнинг юраги қўрқув сабаб қинидан чиққан кўринади, бир эмлаб қўйсин”, дейди. Мен бўлсам: “У жодугарни бу ердан тезроқ йўқотинг, акс ҳолда, у битта қўйдан камига рози бўлмайти. Бизнинг эса унга берадиган қўйимиз йўқ, ночор яшаймиз, биргина отимиз ҳам бўриларга ем бўлган”, деб уни ҳайдаб юбордим. Сен бу маҳал ҳали уйқуда эдинг. Қараке бўлса, “Сен мени кексайган чоғимда уятга қолдирдин”, деб бир ҳафтагача гаплашмай хафа бўлиб юрди. Ҳар қалай, нима бўлганда ҳам, улар меҳр-оқибатли, ажойиб қариялар-ку. Қани, энди кетдик, – дея Дуйшэн мени ўзи билан бирга уйига бошлаб кетди...

Муаллимнинг дилини бекорга ранжитмайин деб, ўзимни қўлга олишга ҳар қанча ҳаракат қилмайин, барибир, ташвишли фикрлар менга тинчлик бермасди. Ахир, истаган маҳалда янгам бу ерга бостириб келиб, мени куч билан олиб кетиши мумкин эди. У ерда эса ёвуз ниятли кимсалар менинг устимдан хоҳлаганларини қилишарди. Овулда эса уларни ҳеч ким тергай олмасди, мен бўлсам, мусибатни кутиб, тун бўйи мижда қоқмай чиқдим.

Дуйшэн қай аҳволда эканлигимни яхши тушунарди, албатта. Шунинг учун ҳам бўлса керак, у эртаси куни кўнглимни кўтармоқ учун мактабга иккита ниҳол кўчат олиб келди. Ўқиш тугаши билан у менинг қўлимдан етаклаб нарига элтди-да:

– Ҳозир, иккаламиз бир иш қиламиз, Олтиной, – деди у ўзича севингандай менга кулиб қараб. – Мана бу кўчатларни сенга атаб олиб келдим. Иккаламиз буларни экамиз. Улар ўсиб, кучга тўлиб вояга етгунча, сен ҳам ҳавас қилса арзийдиган ажойиб қиз бўлиб етишасан. Сен қалби пок, зеҳни ўткир қизсан. Сен ҳали, назаримда, ўқиб, камол топиб, катта олима бўлиб таниласан. Ҳа, бунга ишончим комил. Ҳали айтди дерсан, бу менга худди пешонанга битиб қўйилгандек кўнглимдан ўтиб турибди. Сен ҳозир ёшгина қизсан, худди мана шу кўчатлар сингари навниҳолсан. Қани, кел, Олтиной, бу кўчатларни яхши ниятда ўз қўлимиз билан ўтказайлик. Илоҳим, ўқишдан бахтинг

очилсин, чакнаган юлдузчам.

Бўйим баробар ниҳоллар кўкимтир теракчалар эди. Мактабимиз яқинига тепаликка экиб қўйилган бу теракчаларнинг илк бор маржондек тизилишиб ўсиб келаётган япроқчаларига қирдан эсаётган энгил шабада гўё биринчи бор жон ато этаётгандай туюларди. Теракчалар тебраниб, япроқчалар шивирлашарди...

– Кўряпсанми уларнинг кўркамлигини! – деди Дуйшэн, – ортга тисарилганча уларга разм солар экан. – Энди бу ерга ана у булоқдан ариқ казиб, сув келтирамиз. Улар тепаликдан худди икки ака-укалардек салобатли кўриниб туришади ва уларни кўрган кишиларнинг баҳри дили очилиб, кўзлари яшнайдди. Ана унда ҳаёт ҳам ўзгаради, Олтиной. Ҳамма эзгу ниятлар ҳали олдинда...

Дуйшэннинг олийҳимматлигидан беҳад таъсирланганимдан эс-хушимни йўқотиб, унга тикилганимча тураверибман. Буни ҳозир ҳам сўз билан ифодалашга ожизман. Мен унинг юз-кўзидан ёғилиб турган раҳмдиллигу меҳрибонлигини, қалбларга ҳузур бахш этувчи беғубор, жозибали табассумию кучли ва чапдаст кўлларини гўё биринчи бор кўриб тургандай ҳис қилардим. Аллақандай янги, нотаниш, эҳтиросли ҳис-туйғулар тўлқини қалбимни қамраб олиб гўжгон урарди ва мен: “Муаллим, сиз шундай одам бўлиб яратилганингиз учун раҳмат... Сизни кучиб ўпгим келяпти!” демоқчи бўлдим-у, уялганимдан бу сўзларни айтишга юрагим бетлай олмади. Балки, айтиш керакмиди... Ушанда эса биз тепаликда, очик осмон остида яшил ранга чулғанган баҳорги қир-адирлар қўйнида ҳар биримиз ўз орзу-ниятларимиз билан банд эдик ва ўша дақиқаларда кўнглимни ғаш қилиб турган хавф-хатарни бутунлай унутиб, эртанги кун мени нималар кутаётганини ҳам, негадир, икки кундан бери янгам мени излаб келмаётганини ҳам бутунлай ўйламай қўйган эдим. Улар мени унутишдими ёки ўз ихтиёрига қўйиб турайлик деган фикрга келишдими, билмадим. Аммо Дуйшэн бу ҳақда ўзича ўйлаётган экан.

– Сен кўпам қайғураверма, Олтиной, иложини топамиз, – деди у овулга қайтаётганимизда. – Эртадан кейин бўлиса бориб, сенинг ҳақингда ҳам гаплашиб келаман. Сен шаҳарга юбориб ўқитиш ниятидаман, балки бунинг имкониятини топарман. Сен буни истайсанми?

– Сиз нима десангиз, шу бўлади, муаллим, – дедим мен.

Гарчи, шаҳар қандай бўлиши ҳақида тасаввурга эга бўлмасам-да, Дуйшэннинг сўзларидан кейин менда у ёққа бориб ўқиш орзуси тинчлик бермади. Гоҳ мен учун бегона бўлган юртда ҳолим не кечар экан, гоҳ яна йўлга ҳозирлик кўрсаммикан, деган ваҳимали ўй-хаёллар бутун вуждимни чулғаб олган эди.

Эртасига мактабда ҳам нуқул шу ҳақда ўйлаб юрдим: шаҳарда кимникида туриб, қандай яшайман. Агар бирорта оила бошпана берса, буюрганини қиламан – ўтин ёраман, сув ташийман, кир-чирини юваман, нимани амр этса, ҳаммасини уддалайман. Дарсда ўтириб шулар ҳақида ўйлар эканман, омонатгина турган мактабимизнинг деворлари ортидан от туёқларининг дупур-дупури эшитилиб қолди. Бу тўсатдан юз бериб, отлар елдек учиб келардики, мана ҳозир мактабимизни яксон қиладигандек туюларди. Биз ҳаммамиз кўркувдан қотиб қолдик.

– Чалғимасдан, дарсингизни давом эттираверинг, – деди Дуйшэн шошилинч равишда.

Аммо шу пайт эшик шарақлаб очилдию останада янгам пайдо бўлди. У ичи қоралик билан сурбетларча тиржайиб турарди. Дуйшэн эшик томон яқин келди-да, секин овозда:

– Ҳўш, сиз нима юмуш билан келдингиз? – деди.

– Нима юмуш билан келганимнинг сенга дахли йўқ. Қизимни узатмоқчиман. Ҳой, сўққабош! – Янгам жон-жаҳди билан менга ташланди, бироқ Дуйшэн унинг йўлини тўсиб қолди.

– Бу ердагилар – ўқувчи қизлар, турмушга узатиладиган қизимиз йўқ, – деди Дуйшэн катъий ва бамайлихотирлик билан.

– Нима деяпсан, ҳали унинг бор-йўқлигини сенга кўрсатиб қўямиз. Қани, йигитлар, ушланглар у қанжикни, қўл-оёғидан тортиб судранглар!

Янгам отлиқлардан бирини имлаб чақирди. Бу ўша тулки телпакли қизил юзли киши эди. Ундан сўнг қўлларида сўйил ушлаган яна икки киши отдан тушиб келишди.

Дуйшэн эшик олдида кўзгалмай тураверди.

– Нима, сен дайди ит, бировнинг қизини ўз хотинингдек тасарруфинга олмоқчимисан, йўқол, бу ердан!

Қизил юзли киши айиқ сингари Дуйшэн томон важоҳатли йўналди.

– Бу ёққа киришга ҳақингиз йўқ, бу мактаб! – деди Дуйшэн эшик кесақисига маҳкам ёпишиб олганча.

– Айтмовдимми! Жазмани бу қанжикни кўпдан бери йўлдан уриб тузоғига илинтириб юрибди деб, – жазаваси тутиб чинқирди янгам.

– Мактабинг билан қўшмозор бўл! – қизил юзли одам қамчисини кўтариб бўкириб юборди. Аммо Дуйшэн унинг қорнига чапдастлик билан тепган эди, у оҳ деганча қулаб тушди. Шу заҳотиёқ сўйил ушлаб турган икки киши муаллимга ташланди. Болалар қий-чув кўтаришиб олдимга югуриб келишди. Муштлашиш зарбидан ёғоч эшикнинг тит-пити чиқиб кетди. Қўрқувдан менга ёпишиб олишган болаларни ҳам ўзим билан бирга бошлаб муштлашаётганлар томон югуриб бордик.

– Муаллимни қўйиб юборинглар! Уни урманглар! Мана, мени уринглар. Муаллимни тинч қўйинглар!

Дуйшэн менга ўгирилиб қаради. Унинг ҳамма ёғи қонга беланиб, юзлари даҳшат ва ғазабга тўлган эди. Ерда ётган тахта парчасини олиб қаттиқ қулочкашлаб силкитиб кичкирарди:

– Болалар, қочинглар! Овулга қочинглар! Қоч, Олтиной!

У шунчалик бақриб гапирганидан овози бўғилиб қолганди. Шу аснода Дуйшэн синган қўлини кўксига босганча ортага чекинишга мажбур бўлди. Рақиблар бўлса, кутурган буқалардек ҳимоясиз ўлжасига ташланиб, уни яна дўппослай кетдилар:

– Ур! Ур уни! Бошига сол! Улдир!

Қутуриб кетган янгам қизил юзли киши билан сапчиганча ёнимга келиб, сочимни бўйнимга ўраб, эшикка судраб чиқишди. Мен бўлсам, жон-жаҳдим билан сирғалиб чиқишга уринар эканман, қўрқувдан донг қотиб қолган болаларнинг дод-фарёди аралаш девор ёнида қонга беланиб ётган Дуйшэнга кўзим тушиб қолди.

– Муаллим!

Бироқ Дуйшэн менга ёрдам берадиган ҳолатда эмас эди. У муштумзўрларнинг калтаги зарбидан худди маст одамдай каловланиб аранг оёқда туришга ҳаракат қилар, улар бўлса, ҳадеб уни дўппослашарди. Мени эса ерга йиқитиб, икки қўлимни чилвир билан орқамга боғлаётганларида Дуйшэн ерда юзтубан ағанаб ётарди.

– Муаллим! – деб кичкирганимни биламан, улар оғзимни ёпиб, отга ўнгаришди.

Отда ўтирган қизил юзли киши мени зилдай қўлларию бесўнақай гавдаси билан босиб турарди. Дуйшэнни дўппослаган ҳалиги икки киши ҳам отларига сакраб минганча биргаликда жуфтакни ростлаб қолишди. Янгам ҳам мени савалаганча отлиқлар билан ёнма-ён югуриб бораркан:

– Қалай, муддаонга етдингми! Итдек ҳайдаб чиқараётирман сен ярамасни. Қилмиш-қидирмиш дейдилар, қилмишинга яраша бўлди. Ишонган муаллимнинг ҳам соб бўлди...

Бироқ бу ҳали охири эмас... Тўсатдан орқа томондан:

– Олтин-ой! – деб бақирган фарёд эшитилди. Отда осилиб қолган бошимни аранг кўтариб қарасам, ортимдан чалажон қилиб қонга беланган Дуйшэн қўлида каттакон тош ушлаганча югуриб келяпти. Унинг орқасидан эса дод-фарёд кутарганча синфимиз болалари чопишарди. “Тўхтанглар, ҳайвонлар! Тўхтанглар! Қўйиб юборинглар уни! Олтиной!” – деб бақирарди у жон талвасасида, бизга яқинлашиб келар экан.

Зўравонлар тўхтаб қолишди, у иккаласи эса Дуйшэннинг атрофида отда гир айланишарди. Дуйшэн синган қўли халал бермасин учун енгини тишлаб олиб, ёвузларни кўзлаб тош отди, лекин тош мўлжалга бориб тегмади. Шу пайт ҳалиги икки киши Дуйшэнни сўйил билан уриб кўлобга йиқитишган эди, кўз ўнгим хиралашиб кетди, фақат болаларимизнинг ерда ётган муаллимнинг тепасига югуриб келишиб, донг қотганча туриб қолганларини аранг кўришга улгурдим.

* * *

Улар мени қаёққа ва қандай олиб келганларини эслай олмайман. Ҳушимга келиб, мундоқ қарасам, ўтовда ётибман. Ўтовнинг очик турган туйнугидан эса юз берган воқеадан беҳабар, осойишта тонгги юлдузлар мўралаб туришарди. Аплақаерда, ёнгинамизда дарёнинг шовуллаб оқишию қўйчивонларнинг ғудуллашган овозлари эшитилиб турарди. Олови ўчиб қолган ўчоқ бошида бадқовоқ, қора юзи унниқиб, чўп-устихон бўлиб кетган бир кекса аёл ўтирибди. Мен бошимни ўгириб бошқа томонга қарадим... О, қани энди, қўлимдан келсаю, бир нигоҳ билан уни асфаласофилинга жўнатсам!

– Ҳой, қорачўри, уни ўрнидан турғиз, – деб буюрди қизил юзли киши.

Қора хотин ёнимга келди-да, дағал, таёқдек қўллари билан елкамдан силкиб тортиди.

– Эгачингни нима бўлса-да, кўндир. Акс ҳолда, барибир, ҳоли вой бўлади!..

У ўтовдан чиқиб кетди. Қора хотин бўлса, ҳатто ўрнидан ҳам кўзғалмади, лом-мим деб оғиз ҳам очмади. Балки, у соқовдир? Унинг совиб қолган қўли эслатувчи нурсиз кўзлари, калтак еган итнинг думи қисик келади, деганларидек, ҳали кичкиналигиданоқ нокас кишиларнинг ҳадеб уриб-ҳайдайверганларидан безиб қолган ва бунга аста-секин кўникиб қолган итнинг термилиб туришини эслатарди. Мен бўлсам, худди қоронғи гўр тубига тушиб кетгандай ўлик ёки тирик эканлигимни билмай, ўтирган жойимда сўппайиб

ўтиравердим. Бироқ унинг ўта совуқ ва зулматни эслатувчи қайғули қарашларидан даҳшатли манзарани ўқиб олиш мумкин эди. Қора хотиннинг сўнги кўзларига яна назар ташлар эканман, мен ўзимни ҳаётдан кўз юмиб, қабрда ётган кишидек ҳис этдим. Агар сойдан оққан сувнинг шовуллаган овозини эшитмаганимда, мен бунга ишонган бўлардим. Сув шовуллаб, қияликдан акс садо берганча эркин оқиб келарди...

Минг лаънат, сендай тошбағир янгага! Илоҳим, умр бўйи оққан кўзёшлариму тўкилган қонларимнинг уволи тутсин сени!.. Бу кеча ўн беш ёшимда мени зўрлаб бадном қилдилар. Бу балога гирифтор этган йиртқичнинг болаларидан ҳам ёш эканман...

Орадан икки кун ўтиб, учинчи тунга ўтар кечаси эс-хушимни йиғиб олиб, йўлу чўлда адашиб кетсам, орқамдан қувлаб бориб ушлаб олсалар ҳам, барибир, нима бўлганда ҳам, қочиб кетиб, муаллимим Дуйшэн сингари сўнги нафасим қолгунча курашиб ўлганим яхши, деган қарорга келдим.

Қоронғида аста-секин эшик сари бориб пайпаслаб кўрсам, қил арқон билан мустаҳкам боғлаб қўйишибди. Устомонлик билан танғиб қўйилган арқон тугунларини эса қоронғида ечишнинг иложи йўқ эди. Шу боис ўтов девори остидан бир амаллаб сирғалиб чиқиб кетишга уриниб кўрдим. Бироқ қанчалик уринмайин, ҳаракатларим зое кетди – ўтов сиртки томондан ҳам арқон билан ерга маҳкам боғлаб қўйилган экан.

Фақат қандайдир бир ўткир нарса топиб, эшик арқонларини кесишдан бошқа иложим қолмади. Қоронғида, наридан-бери, атрофни титкилай бошладим, кўлимга ёғоч қозиқдан бошқа ҳеч нима илинмади. Ноилоҳ, шу қозиқ билан ўтов остини ковлай бошладим. Бу уринишларим ҳам, албатта, беҳуда кетишига кўзим етиб турган бўлса-да, ноумид шайтон деганларидек, умидсизликка тушмадим. Миямда фақат биргина фикр чарх урарди – ё ўлиш, ё қолиш – бу зулмат қафасидан қочиб қутулсам-у, ана у тўнғизнинг пишиллашию хуриллашини эшитмасам, эрк учун таслим бўлишдан кўра курашиб ўлмоқ афзал! – деган тушунча бутун вужудимни қамраб олган эди.

Тўқол – иккинчи хотин! Эҳ, отинг ўчгур бу сўзни жинимдан баттар ёмон кўраман! Уни ким, қайси замонда ўйлаб топган экан-а?! Ҳам жисми, ҳам қалби менчалик қулликка гирифтор этилган одам зоти бормикин бу оламда? Тур, ғафлатдан, бахти қаро ғофил бандалар, инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум этилган жафокаш аёллар. Зулмат дунёсини ларзага келтир! Буни мен, орангиздан ушбу тақдирни сўнги бор ҳатлаб ўтаётган аёл айтяпти!

Бу сўзларни ўша машъум тунда нима учун айтганимни ўзим ҳам билмайман. Ортиқ даражада асабийлашиб кетганимдан жон-жаҳдим билан ўтов остини тирнаб қазийвердим. Бироқ тошлоқ ер экан, кўлларим шилиниб, бармоқларим қонаб кетди. Эндигина кўл сиғадиған тешик очганимда тонг отиб, овул уйғонгандай итларнинг вовиллашию одамларнинг гангир-гунгур овозлари эшитила бошлади. Шу аснода дупурлашиб, йилқи уюрларию қўй сурувлари ғизиллаганча сувлик сари ўтиб кетишди. Шундан сўнг кимдир – биров ўтовга яқинлашиб, унинг сиртдан чандиб боғланган арқонларни ечиб, кигизларни тушира бошлади. Бу ўша индамас қора хотин эди.

Демак, овул кўчишга ҳозирлик кўрмоқда. Дарвоқе, кеча кечкурун довои ошиб янги манзилга кўчиб кетиб, ёз бўйи ўша ерда қўним топиш қаҳида гаплашаётганлари қулгоимга чалинган эди. Қочиб қутулишим ўн чандон мушкуллашар экан-да, деган ўй-хаёл яна кўнглимни беҳузур қилди. Ўтов остини ковлаган еримда жилмай ўтиравердим. Нима ҳам қила олардим? Барибир, ўтовнинг таги ковланганини қора хотин кўрган бўлса ҳам, ҳеч нима демасдан ўз юмушини давом эттираверди. У ўзини дунё ишларидан мутлақо холи, оламни сув босса тўпиғидан келмайдиган ҳиссиз бир кимсадек тутарди. У ҳатто пўстини билан бошини кўрпага буркаб айиқ сингари хуррак отиб ётган эрини, ҳой, турсангиз-чи, йўлга отланяпмиз, ёрдам беринг, деб уйғотишга ҳам журъат этмади.

Ҳамма кигизлар йиғиштириб олиниб, ўтов яп-яланғоч бўлиб қолган эди, мен бўлсам, ҳамон қафасдаги қушдек, қимирламай ғужанак бўлиб ўтирардим. Соининг нариги томонидан одамлар ҳукизлару отларга кўч-кўронларни ортмоқда. Шу маҳал аллақакдан уч отлиқ пайдо бўлди-да, ҳалиги одамлардан ниманидир суриштиргач, биз томон кела бошлади. Дастлаб булар кўчиришга келишган бўлса керак, деб ўйладим, кейин разм солиб қарадим у саросимага тушиб қолдим. Уларнинг бири Дуйшэн, қолган иккитаси – қизил ёқали милиционерлар эди.

Ўлигимни ҳам, тиригимни ҳам билмай мажолсиз ўтираверишман. Ҳатто бақирай десам, овозим чиқмайди. Ногаҳон муаллимимизнинг тирик эканлигини кўриб, қувончим ичимга сиғмай кетди! Бироқ айна дамда таҳқирланиб, бадном этилганимни эслаганимда қалбим озурда бўлиб фарёд чекарди...

Дуйшэннинг боши бинт билан танғиб боғланган бўлиб, шикастланган қўли бўйнига осиб қўйилганди. У отдан сақраб тушиб, эшикни зарб билан тепди-да, ўтовга югуриб кириб, қизил юзли кишининг устидаги кўрпасини итқитиб ташлади.

– Тур, ўрнингдан! – деди у ғазабнок овозда.

У кутилмаганда бошини кўтариб, кўзини ишқалаганча Дуйшэнга ташланмоқчи

бўлган эди, тўппонча ўқталиб келаётган милиционерларни кўриб, турган жойида серрайиб қолди. Дуйшэн уни ёқасидан ушлаб, ўзига силтаб тортди.

– Ярамас! – деди у қони қочган лаблари билан пичирлаб. – Энди борадиган еринга борсан!

У итоаткорона нари сурилди. Бироқ Дуйшэн уни яна елкасидан ушлаб шартта ўзига силтаб тортди-да, титроқ овозда юзига тик боқиб:

– Сен уни ҳали ўн гулидан бир гули очилмасданоқ пайҳон этдим, деб ўйлаяпсанми? Билиб қўй, энди сенинг ҳам кунинг битди ҳисоб!.. – деди.

Қизил юзли кишини этигини кийгизиб, икки қўлини орқасига боғлаб, отга ўнгарганча милиционерларнинг бири тизгиндан ушлаб етаклаб, иккинчиси унинг ортидан ҳайдаб олиб кетишди. Мен Дуйшэннинг отида, у эса ёнимда пиёда борар эдик.

Энди йўлга чиққанимизда, ортимиздан аллақандай фарёдли чинқириқ овози эшитилди. Мундоқ қарасам, ортимиздан ўша қора хотин югуриб келаяпти. У худди ақлдан озган кишидек, эри томон юлқиниб чиқди-да, унинг тулки телпагига тош билан тушира бошлади.

– Қонимни зулукдек сўриб, умримни хазон қилдинг, одамхўр! Сен қўлимдан тириклайин қутула олмайсан! – дея зор қақшаб бақирарди у. Қирқ йилдан буён қалбида йиғилиб қолган сабр-бардошу дард-аламлар энди туғён ура бошлаганди. Унинг кулоқни қоматга келтирувчи чинқириқ овози дара қояларига урилиб, акс садо берарди. У гоҳ у томон, гоҳ бу томон елиб-югурар, кўрқувдан ҳадиксираб букчайиб қолган эрининг устига гўнг, тупроқ сочиб, тош, кесак, хуллас, қўлига илинган нарсани улоқтириб, дод-фарёд кўтарганча лаънатларди.

– Босган еринга ўтлар унмасин! Илоҳим, суякларинг дала-дашларда чириб, кўзларингни қарға-кузғунлар чўқисин, бошимга не кунлар солмадинг, Худо урсин сени, йўқол кўзимдан, йўқол, одам қиёфасидаги махлуқ, турқ-атворингни бошқа кўрмайин, йўқол! – дея қийқирдию бирдан жимиб қолди, сўнг у яна шамолда тўзиб кетган сочларидан чўчигандай қичқирганча нариги томонга югуриб кетди.

Шу воқеа устидан чиқиб қолган қўни-қўшнилари унга етиб олмоқ учун от чоптириб қувлаб кетишди.

Ёмон туш кўриб босинқирагандай бошим гувулларди. Руҳан эзилиб адои тамом бўлган мен бечора отда, жиловни тутган Дуйшэн сал олдинда борардик. У бинт билан ўраб боғлаган бошини қуйи солганча сукут сақларди. Орадан анча вақт ўтиб машъум дара ортда қолиб кетди. Милиционерлар ҳам илгарилаб кетган эди. Дуйшэн отни тўхтатди-да, ҳорғин кўзлари билан биринчи бор менга назар ташлади.

– Олтиной, мени кечир, сени бу балолардан сақлай олмадим, – деди у. Сўнг қўлимни олиб, юзига босди-да: – Сен мени кечирган тақдирда ҳам, мен ўзимни бир умрга кечира олмаган бўлардим...

Мен уввос тортиб йиғлаганча отнинг ёлига ёпишиб олдим. Дуйшэн бўлса, йиғлаб кўнглимни бўшатиб олгунча, ёнимда сочларимни силаб, сукут сақлаб турди-да:

– Тинчлан, қани кетдик, – деди у ниҳоят. – Гапимга кулоқ сол. Уч кун аввал бўлибди бўлдим. Сени шаҳарга юбориб ўқитамиз. Эшитяпсанми?

Кўёш нурида товланиб шарақлаб оқаётган зилол сув бўйига етиб келганимизда:

– Қани, энди отдан туш, Олтиной, – деди Дуйшэн. Кейин киссасидан бир бўлак совун олиб узатар экан: – Истасанг, мен у ёққа бориб отни ўтлатиб турай, сен эса бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини хаёлингдан чиқар! Ол, Олтиной, энгил тортасан. Маъқулми?

Мен хўп, дегандай бош ирғадим ва Дуйшэн нари кетгандан сўнг ечиниб, аста-секин сувга тушдим. Ярқираб оқаётган сув остидаги оқ, кўк, яшил, қизғиш рангдаги тошчалар камалак янглиғ жилваланиб менга боқишарди. Шитоб билан оқаётган мовий сув оқими тўпиғимга келиб урилиб, нималарнидир бижирларди. Мен ундан ҳовучлаб олиб кўкрагимга сепдим. Муздек сув танимга югуриб, ҳузур бахш этди. Мен шу кунларда биринчи бор қувонганимдан беихтиёр кулиб юбордим. Кулишга нима етсин! Яна, яна устимга сув сепдим-да, кейин ўзимни оқимнинг чуқур жойига отдим. Шиддатли оқим мени яна саёзликка чиқариб қўяр, мен эса ўрнимдан туриб, яна ўзимни шариллаганча кўпикланиб оқаётган оқимга отардим.

– Эҳ, ҳаётбахш сув, сенга минг қатла шукурлар бўлсин, бу қаро кунларнинг барча нажасларию разолатларини оқизиб кет! Мени ҳам ўзинг каби тоза, мусаффо эт! – дея пичирлаб кулардим ва нима учун кулаётганимни ўзим ҳам билмасдим...

Қани энди одамларнинг босган излари эсдалик белгиси сифатида ўчмасдан умрбод сақланиб қолса! Агар мен ҳозир Дуйшэн билан тоғдан тушиб келаётган ўша ёлғизоёқ йўлни тополсам, ерга тиз чўкиб, муаллим босган изларни ўпган бўлардим. Бу сўқмоқ мен учун ҳамма йўллардан ҳам ардоқлидир. Худонинг марҳамати билан мени янги ҳаётга, янги ишонч, янги орзу-ниятларга чорлаган ўша кун, ўша сўқмоқ йўл хайрли ва нурафшон бўлсин... Ўша кунги порлаган кўёшга, саховатли еру заминга тасанно!..

* * *

Икки кундан кейин Дуйшэн мени кичик темир йўл станциясига олиб борди. Бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеалардан сўнг овулда қолишни ўзимга эп кўрмадим. Янги ҳаётни янги манзилда бошламоқ зарур эди. Овулдошлар ҳам менинг қароримни маъқуллашди. Сайқал буви билан Қартанбой ота безовта бўлишиб, ёш болалардек йиғлаб-сиқтаганча менга аталган халтаю тугунчаларни кўтаришиб йўлга кузатиб қўйишди. Мен билан хайрлашгани бошқа кўни-кўшнилар, ҳатто жанжалкаш Сотимкул ҳам пайдо бўлган эди.

– Худойим ўз паноҳида сақласин сени, – деди у, – Дуйшэннинг панд-насихатларидан чиқма, шунда ҳаётда қоқилмайсан. Бизлар ҳам анча-мунча нарсаларни тушунадиган бўлиб қолдик. Журъатли, жасоратли бўл. Йўлинг чароғон бўлсин, болам!

Мактабимиз ўқувчилари анчагача қўлларини силкитиб, арава орқасидан югуриб боришди. Мени Тошкентга, етим болалар уйига бораётган бир нечта болаларга қўшиб кузатишди. Станцияда бизни чарм курткали бир рус аёли кутаётган эди.

Кейинчалик мен тоғ даралари орасида, тераклар билан қопланган ушбу кичик темир йўл станциямиз олдида неча бор тўхтамай ўтиб кетдим. Гўё юрагимнинг ярмини абадий ўша ерда қолдириб кетгандай бўлдим.

Оч бинафша рангдаги баҳор оқшоми хайрлашаётганимни худди сезиб тургандай хомуш тортиб, аллақандай юракни зирқиратарди. Дуйшэн озор чекиб, дили вайрон этилганини пинҳон тутишга қанчалик ҳаракат қилмасин – уни яшира олмади. Муаллимнинг юрак дардини ич-ичимдан сезиб турардим; бундай оғриқ менинг ҳам томоғимга тикилгандай эди. Дуйшэн менга разм солиб, меҳрибонларча юз-кўзларимни, сочлариму ҳатто кўйлагим тугмачаларини силаб ўтирарди.

– Олтиной, менга қолса, сени, бир зумга бўлса-да, ўз бағримдан чиқармаган бўлардим, – деди у. – Лекин ўқишинга халал беришга ҳақим йўқ. Ахир, ўзим ҳам унчалик саводли эмасман-ку... Сен ўқишга борсанг, албатта яхши бўлади. Эҳтимол, ҳақиқий ўқитувчи бўлиб, болаларга сабоқ берарсан, ўшанда қадрдон мактабимизни эслаб роса куларсан ҳам... Айтилган орзу-ниятларим илоҳим рўёбга чиқсин...

Бу орада олисдан дарани янграшиб келаётган паровоз кўриниб, одамлар юкларини кўтарганча ғимирлашиб қолишди.

– Мана, ҳозир жўнаб кетасан, – деди Дуйшэн титроқ овозда, қўлимни сиқиб. – Бахтли бўл, Олтиной. Энг муҳими – ўқиш ва яна ўқиш, буни унутма...

Мен бўлсам, бирон нима дейишга мажолим келмай, лол бўлиб қолган эдим. Дуйшэн:

– Йиғлама, Олтиной, – дея кўзёшларимни артаётиб, иттифоқо, алланарса эсига тушиб қолди: – Ана у сен билан бирга эккан теракчаларни ўзим парвариш қиламан. Сен комил инсон бўлиб қайтиб келганингда улар ҳам бўй чўзиб, қанчалик чирой очганини кўриб, қувончга тўласан ҳали.

Шу маҳал поезд келиб, вагонлар шарақ-шуруқ этиб тўхтади.

– Қани, энди хайр-хўшлашамиз! – Дуйшэн мени қаттиқ қучиб олганча пешонамдан ўпа бошлади. – Соғ-саломат бўл, сафаринг бехатар бўлсин, хайр, оқ йўл сенга... Чўчима, жигарим, ҳамиша журъатли, жасоратли бўл!

Мен вагон зинапоясига сакраб чиқдим-да, орқамга ўгирилиб қарадим. Дуйшэннинг синган қўлини бўйнига осиб, хиралашиб қолган кўзларини узмай мен томон талпинаётгани сира-сира кўз ўнгимдан кетмайди. Шу маҳал поезд ўрнидан кўзгала бошлади.

– Хайр, Олтиной! Хайр, қароғим! – қичқирди у.

– Хайр, қадрдон устоз! Хайр, меҳри дарё муаллим!

Дуйшэн вагон билан ёнма-ён югуриб бораверди, кейин ортада қолиб кетди. Сўнг яна олға ташланди-да:

– Олтин-ой! – деб ўкириб юборди.

Менга у худди эсига тушиб қолган аллақандай муҳим бир гапни, гарчи кеч бўлса-да, айта олмаганидан ўкиниб бақиргандек туюлди.

Поезд туннелдан ўтиб, тўғри йўлга чиқиб олгандан сўнг, тезликни ошира бориб, мени қозоқ даштлари орқали янги ҳаёт сари элтарди...

Хайр, муаллим, хайр, менинг биринчи мактабим, хайр, болалик чоғларим, хайр, менинг ҳеч кимга изҳор этмаган биринчи муҳаббатим...

Ҳа, мен Дуйшэн орзу қилган катта шаҳарда, деразалари катта-катта, чароғон мактабларда ўқидим. Сўнг рабфакни тугатгач, мени Москвага институтга юборишди.

Узоқ йиллик ўқиш давомида илм-фан сир-асрорларини эгаллашда қанчадан-қанча қийинчилиги синовларни бошимдан кечириб, неча бор тушкунликка тушган энг оғир дамларда, ҳар гал, хаёлан биринчи муаллимимга мурожаат этардим, у эса мени ҳамиша чекинмасликка, олға интилишга даъват қиларди. Одамлар бир ўқишдаёқ ўзлаштирадиган нарсаларини мен катта машаққатлар эвазига ўқиб ўзлаштирдим. Чунки ўтилган дарсларнинг барчасини ибтидосидан бошлашга тўғри келган эди.

* * *

Рабфақда ўқиб юрган кезларимда муаллимга севишимни ошқора изҳор этиб, мактуб йўлладим, бироқ, афсуски, у хатимга жавоб қайтармади. Шу билан ўзаро ёзишмаларимиз тўхтаб қолди. Чамамда, муаллимим ўқишимга халал бергиси келмади ва буни ўзига ҳам хуш кўрмади. Балки, у тўғри қилгандир... Эҳтимол, қандайдир яна бошқа сабаби бордир? Ушанда мен турли ўй-хаёлларга бориб, озмунча азоб-укубатлар чекмадимми...

Биринчи диссертациямни Москвада ёқладим. Мен учун бу катта ва жиддий ғалаба эди, албатта.

Шу йиллар мобайнида ўқиш билан банд бўлиб, овулимизга боришга имкон тополмадим. Бу орада уруш бошланиб қолди. Кеч куз пайти, Москвадан Фрунзегга эвакуация қилинар эканман, муаллим кузатиб қўйган ўша станцияда тушиб қолдим. Омадим келиб, ногаҳон, овулимиз орқали совхозга кетаётган бричка-арава йўлиқди.

Оҳ, жонажон ватаним, биз учун оғир уруш йилларида, сени йўқламоқ насиб этди менга. Янгидан-янги овуллар пайдо бўлиб, янгидан-янги йўллару кўприклар бунёд этилиб, бутун атроф янги қиёфага кирганини кўриб қанчалик кўзим қувонмасин, лекин, барибир, урушни ўйлаб, дилимга қил сиғмасди.

Овулга яқинлашганимиз сари, мени ҳаяжон босарди. Узоқдан янги, нотаниш кўчаларга, янги уй ва боғ-роғларга йўл-йўлакай назар ташлаб келардим. Сўнг ўша тепалиқда турган мактабимизни кўришим билан нафасим ичимга тушиб кетди – тепалиқда икки улкан терак шамолда салобатли тебраниб турарди. Шу маҳал бутун умрим бўйи “муаллим” деб атаб келган кишимни, оддийгина, ўз исми билан:

– Дуйшэн! – деб пичирлаб айтдим. – Менга қилган барча яхшиликларинг учун раҳмат! Демак, ёдингда эканман, эсдан чиқармабсан... тасанно. Бу нақадар сенга хос хислат-фазилат!

Кўзёшларимни кўрган аравакаш йигитча безовталаниб:

– Нима бўлди сизга? – деб сўради.

– Ўзим, шунчаки. Бу овулда бирон кишини танийсизми?

– Албатта. Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўзимизнинг одамлар.

– А, Дуйшэн дегани-чи, муаллим бўлар эди-ку?

– Дуйшэнними? У, ахир, урушга кетган-ку. Уни ўзим мана шу аравада военкоматга олиб бориб қўйган эдим.

Овулга киришда мен йигитчадан тўхташни илтимос қилдим ва аравадан тушиб, нима қилишимни билмай, ўйланиб қолдим. Шу ташвишли кунларда уйма-уй юриб, таниш-билишларимни излаб, мени танияпсизларми, мен сизларнинг ҳамқишлоқларингизман, деб айтишга юрагим бетламади. Дуйшэн бўлса, аллақачон урушга жўнаб кетган экан. Қолаверса, янгам билан амаким яшайдиган манзилга ҳеч қачон қадам босмасликка онт ичгандим. Одамларнинг кўп гуноҳларини кечириб мумкин, бироқ бундай ёвузликни, ўйлашимча, ҳеч ким, ҳеч қачон кечирмайди. Ҳатто янгам билан амакимнинг овулга келишимдан хабар топишини ҳам зинҳор истамасдим. Йўлдан бурилганимча тепалиқка – қўш тераклар томон одимлаб кетдим.

– Эҳ, тераклар, қадрдон тераклар!

Ҳали сизларни ёш навниҳол эканларингизда экиб, вояга етказган одамнинг айтганларию қилган барча орзу-ниятлари эрта бир кун рўёбга чиқди! Сизлар эса нега хомуш кўриниб, мунгли шовуллайсиз! Ёки қиш яқинлашиб, шамол япроқларимизни узиб ташлайди, деб нолияпсизларми? Ёки халқ дард-аламлари танимизни зирқиратаяпти, деб қайғураяпсизларми?

Ҳа, ҳали қиш келади, қаҳратон совуқлару қор бўронлари бўлади, лекин баҳор ҳам келади...

Кузги япроқларнинг гувуллашига узоқ муддат қулоқ солиб турдим, улар ўз тилида роз айтишиб шувуллашарди. Тераклар ёнидан ўтган ариқ-атрофларини кимдир яқиндагина саришта қилиб қўйибди: ҳатто ҳали кетмон излари ҳам кетгани йўқ. Ариқ тўла тўлқин уриб оқаётган зилол сув теракларнинг сарғимтир япроқларини қалқитиб борарди.

Тепалиқдан менга янги мактабнинг бўялган тунука томи кўриниб турарди. Эски мактабимиздан эса асар ҳам қолмабди.

Кейин тепалиқдан тушиб, йўлимиз бир бўлган ҳамроҳ билан бричка-аравада станция сари кетдим.

* * *

Уруш тугаб, ғалаба кунларига ҳам етиб келдик. Халқ бу орада қанчадан-қанча мудҳиш кунларни бошидан кечирмади, дейсиз: болакайлар оталарининг сумкаларини кўтаришиб, мактабга югуришар, хизматдан қайтиб келган эркаклар яна меҳнат билан машғул бўлар, бева қолган аёллар тақдирга тан бериб, сукут сақлаганча кўзёши тўкишарди. Ахир, хизматга кетганларнинг ҳаммаси ҳам ҳали қайтмаган эди-да. Мен ҳам шулар қатори, Дуйшэннинг ҳоли не кечганини билмасдим. Шаҳарга келган ҳамқишлоқларимнинг айтишича, у бедарак

йўқолган эмиш, қишлоқ кенгашига шундай қоғоз келган эмиш.

– Ким билсин, балки ҳалок бўлгандир, – деб тахмин ҳам қилишди улар. Вақт ўтиб боряпти, ундан эса ҳамон дарак йўқ.

“Демак, муаллимим қайтиб келмас экан-да, – деб ўйлардим ўзимча дам-бадам. – Станцияда хайрлашган ўша унутилмас кундан бошлаб бошқа учрашиш насиб қилмади бизга...”

Гоҳида ўтмишимни эслар эканман, қалбимда қанчадан-қанча дарду аламлар тўпланиб қолганлигини хаёлимга келтирмабман.

Қирқ олтинчи йилнинг кеч куз пайти. Томск университетига илмий командировкага бордим. Сибирь ерлари бўйлаб биринчи юришим эди. Сибирь ўша қиш олди кезларида қандайдир мунгли ва қаҳрли кўринарди. Дераза ортидан асрий ўрмонлар қоронғи девор янглиғ ўтиб борар, кичик ўрмон орасида жойлашган қишлоқчалардаги қора томли уйларнинг мўриларидан буруқсаб чиққан оқ тутун милтиллаб кўзга ташланиб турарди. Аёзли далаларга биринчи қор тушганди. Тепада эса хурпайган қарғалар учиб юрарди. Осмоннинг авзойи бузуқ эди.

Аммо поездда вақтим чоғ, эмин-эркин борардим. Купедаги қўшниларимиздан бири – собиқ жангчи, қўлтиқтаёқли ногирон қизиқчи йигит ҳарбий ҳаётга доир воқеа-ҳодисалару латифалар айтиб, бизларни кулдиргани кулдирган эди. Мен унинг ўйлаб топган битмас-туганмас уйдирмаларининг, бир қарашда, оддийлиги ва беғаразлиги остида чин ҳақиқат ётганлигини ҳис этиб, ҳайратланардим. Вагондагиларнинг барчаси уни жуда ёқтириб қолишганди.

Поезд ўрнидан кўзғалиб, юришини тезлаштирди-да, станция бекатига қарашли ёлғиз уй деразаси олдидан сузиб ўтди, стрелкага етганда ортимга тисарилиб деразага қарадим ва яна ойнага ёпишиб олдим. У ерда Дуйшэн турганини кўриб қолдим! У будка ёнида кўлида йўл байроқчасини ушлаб турарди. Шунда нима бўлганини ҳам билмай гангиб қолдим.

– Тўхтанглар! – дедим бутун вагонни бошимга кўтарганча, нима қилишимни билмай, вагон эшиги томон югуриб кетдим. Шу лаҳзада кўзим стоп кранига тушиб қолди-да, унинг пломбасини куч билан шартта узиб олдим.

Вагонлар бир-бирига урилиб, зарб билан тўхтади ва яна худди шундай кескин орқага тисарилиб тўхтади. Полкалардаги юклар ағанаб, идиш-товоқлар шарақлаб юмалаб кетди, болалару хотин-қизларнинг қий-чуви, кимнингдир:

– Поезд одамни босиб кетибди! – дея ҳайқирган бўғиқ овози эшитилди.

Мен эса вагон зинапоясига келиб, жаҳаннамга ташлангандай, ўзимни ерга отдим, ҳеч нимани кўрмасдан, пайқамасдан эс-ҳушимни йўқотиб, гарансигандай стрелкачи будкаси томон, Дуйшэн сари югуриб борардим. Ортимдан кондукторнинг ҳуштаги янгради. Пассажир-қатновчилар ҳам вагонлардан сакраб тушиб, улар ҳам орқамдан югуришар эди. Поезд билан ёнма-ён чопиб, бир зумда унинг нариги бошига етиб бордим. Дуйшэн ҳам пешвоз югуриб келарди.

– Дуйшэн, меҳрибоним, муаллимим, – дея қичқирардим, ўзимни унинг кучоғига отганча.

Стрелкачи ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди-да, менга юзланди. Бу ўша, юз-кўзлари куйиб қўйгандай Дуйшэннинг ўзгинаси, лекин илгарилари мўйлаб қўйиб юрмасди, анча-мунча кексайиб ҳам қолибди.

– Сизга нима бўлди, синглим, тинчликми? – деди у, ҳамдардлик билан, қозоқ тилида. – Сиз мени бировга ўхшатдингиз, ҳойнаҳой, мен йўл стрелкачиси Жонғазин бўламан, исмим Бейнев.

– Бейневмисиз?

Қайғу-аламдан, ор-номусдан овозим борича дод-вой солиб юбормаслик учун қандай қилиб жимиб қолганимга ўзим ҳам ҳайронман. Нима иш қилиб қўйдим? Қўлларим билан юзимни беркитиб, бошимни куйи солдим. Қанийди, ер ёрилсаю, ерга кирсам. Стрелкачидан узр сўраб, халойиқдан кечирим сўрашим керак эди, мен бўлсам, дамимни ичимга ютиб, тош қотиб турардим. Югуриб келган йўловчилар ҳам, негадир, чурқ этишмасди. Ўзим эса улар ҳозироқ бақиришиб, сўкишиб, роса таъзиримни беришса керак, деб кутиб турардим. Мана шу мудҳиш сукунатда аллақандай бир аёл хўрсиниб йиғлаганча:

– Боёқиш, эрига ёки акасига ўхшатган бўлса керак, бечора, янглишибди, – дейиши билан одамлар ҳаракатга кела бошлади.

– Шунақаси ҳам бўлар экан-да, – дея луқма ташлади кимдир.

– Урушда нималар бўлмайди, дейсиз, – жавоб қайтарди бир аёл, гапни шартта бўлиб. Стрелкачи қўлларимни юзимдан олиб, деди:

– Юринг, совуқда турманг, сизни вагонга кузатиб қўяман.

У мени қўлтиғимдан ушлаб олди, иккинчи қўлимдан қандайдир офицер тутган эди.

– Юраверинг, граждандка, ҳаммасини тушунамиз, – деди у.

Одамлар йўл беришди. Гўё мени дафн маросимига кузатишаётгандек эди. Биз олдинда секин одимлаб борардик, бошқалар ҳам худди шу зайлда боришарди. Биз томон келаётган йўловчилар ҳам чурқ этмасдан тўдага қўшилишарди. Кимдир тивит рўмолини елкамга ташлади. Купедаги қўлтиқтаёқли ҳамроҳим ёнимизда эди. У оқсоқлаганча илгари ўтиб олди-да, бирдан юзимга қаради. Хушчақчақ, ҳазилкаш, меҳрибон ва довюрак бу йигит негадир йиғлаётгандек кўринарди. Уни кўриб мен ҳам йиғладим. Вагонлар бўйлаб саф тортганча борар эканмиз, тепамизда телеграф симларининг шамолдан хуштак чалиб гувуллаши менга мотам маршидек эшитилди. “Йўқ, мен уни энди ҳеч қачон кўрмас эканман-да”.

Вагонимиз ёнида бизни поезд бошлиғи тўхтатди. У менга бармоғини бигиз қилиб бақирарди. Суд жавобгарлигию жарима ҳақида нималарнидир айтиб пўписа қиларди. Бироқ мен лом-мим демасдан туравердим. Энди менга барибир эди. У менга қоғоз узатиб, имзо қўйишимни сўради, менинг эса қўлимга қалам олишга мажолим йўқ эди.

Шу пайт ҳалиги мен билан купеда келаётган қўшним қўлтиқтаёғи билан унга яқин бориб, кўлидан қоғозни тортиб олди-да:

– Уни тинч қўй! Мен имзо чекаман, стоп-кранни мен узганман. Ўзим жавоб бераман! – деб кичқирди.

Сибирь кенгликларидан кечикиб келаётган поезд елиб борарди. Қўшнимнинг гитараси эса тун бағрини тилиб, ғамгин сас таратарди. Бева қолган рус аёлларининг даҳшатли урушдан эсдалик бўлиб қолган мотамсаро чўзиқ ашула садоларини ўзим билан бирга олиб кетаётгандай хис этардим.

* * *

Йиллар ўтди. Ҳаммаси ортда қолди. Турмуш яна изга тушиб, янги жўшқин ҳаётнинг катта ва кичик ташвишлари абадий юз кўрсатиб, ҳамиша келажак сари чорларди. Ёшим улғайиб, бир ерга етганда турмушга чиқдим. Умр йўлдошим оққўнги инсон, болаларимиз, оиламиз бор, иноқ яшаяпмиз. Мана, энди фалсафа фанлари докториман. Тез-тез сафарга чиқишга тўғри келади. Кўпгина мамлакатларда бўлдим. Овулимизга эса бошқа келолмадим. Бунинг кўпгина сабаблари бор, албатта. Бироқ бу билан ўзимни оқламоқчи ҳам эмасман. Ватандошларимдан узилиб қолишим яхши эмас – буни кечириб бўлмасди. На қилай, тақдиримда ёзилгани шу бўлса. Мен ўтмишни унутиб юборганим йўқ, унута олмасдим ҳам, фақат ундан, қандайдир, узоқлашган эдим, холос.

Тоғларда шундай булоқлар бўладики, янги йўл тушиши билан бу чашмаларга элтадиган сўқмоқ йўлларни аста-секин ялпиз ёки маймунжонлар босиб, унутилиб кетади. Шу йўсинда йўлдан бурилиб, саратоннинг жазирамасида чанқоқни қондириш учун чашмани эслаб бораётган йўловчиларнинг сафи ҳам тобора сийраклашиб қолади. Кимдир унутилган ўша жойни излаб топиб, буталар орасидан уни авайлаб очади-да, таассуфдан секин уҳ тортиб юборади: кўпдан бери ҳеч ким томонидан лойқалатилмаган муздеккина булоқ сувининг тиниқлигию чуқурлигини кўриб ҳайратда қолади. У булоқ кўзгусида ўзини ҳам, қуёшни ҳам, осмону фалакни ҳам кўради... Кўрадию бундай жойларни билмаслик гуноҳ, бошқа ошна-оғайниларни ҳам бундан хабардор қилиш керак, деган фикрга келади. Уйлайдию ўзи ҳам яна бу томон йўли тушмагунча уни унутиб юборади.

Ҳаётда ҳам баъзан шундай бўлади. Ҳаёт деганлари шу бўлса керак...

Мен яқинда овулга бориб келганимдан сўнггина кўзи беркилиб бораётган бундай булоқлар эсимга тушиб қолди.

Сиз, албатта, ўшанда менинг Гуркуровдан бирдан жўнаб қолганимга таажубланган бўлсангиз керак.

Мен сизга ҳозирги гапириб берганларимни ўша пайтда, ўша ернинг ўзида одамларга айта қолсам бўлмасмиди? Йўқ, албатта. Ушанда кўнглимга қил ҳам сиғмасди, уятга қолган эдим, ўзимдан ўзим номус қилардим, шу боис дарҳол жўнаб кетишга қарор қилгандим. Дуйшэн билан учраша олмаганлигимни, унинг юзига ботиниб қарай олмаслигимни тушунардим. Шунинг учун ҳам айтмоқчи бўлган барча фикр-мулоҳазаларимни бир жойга жамлаб, уларни овулдошларимизгагина эмас, балки бошқа кўпчиликка ҳам етказиш учун ўзимни тинчлантириб, хотиржам бўлиб олишим керак эди.

Қолаверса, ўзимни айбдор санашимнинг яна бир сабаби шундаки, янги мактабнинг очилиш маросимида барча иззат-икромлар менга эмас, балки бошқа бир табаррук инсонга қаратилиши ва фахрли ўринга мени эмас, балки уни ўтказиш керак эди, деб уйлайман. Бунга аввало, овулимизнинг биринчи муаллими – қария Дуйшэн сазовор эди. Ваҳоланки, аксинча бўлиб чиқди. Биз байрам дастурхони атрофида ўтирибмиз. Бу ажойиб инсон эса, мактабни тамомлаб кетган собиқ талабаларнинг табрик телеграммаларини тантанали маросимга етказишга ошиқарди. Бу биринчи мартаба содир бўлаётгани йўқ, албатта. Бундай воқеаларни неча бор кузатганман. Шу боисдан ҳам ўз-ўзимга савол бераман: биз

оддий кишиларни иззат-ҳурмат қилиш одатини қачондан бери унутиб қўйганмиз?..

Ёшлар Дуйшэннинг ўз даврида қандай муаллим бўлганини билишмайди. Катта авлод вакилларида кўпчилиги эса энди йўқ. Дуйшэннинг шогирдларидан кўпчилиги урушда ҳалок бўлган, улар чинакам жангчилар бўлганлар. Муаллимимиз тўғрисида ёшларга сўзлаб беришга бурчли эдим. Менинг ўрнимда бошқа одам ҳам шундай қилган бўларди. Лекин узоқ муддат овулда бўлолмаганлигим ва Дуйшэн ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаганлигим сабабли унинг сиймоси, вақти келиб, мен учун сокин музейхоналарда сақланадиган қимматбаҳо ёдгорликдай бўлиб қолган эди.

Мен ҳали муаллимим ҳузурига бориб, ҳаммасига жавоб бериб, ундан кечирим сўрайман.

Москвадан қайтиб келгач, Гуркуровга бориш ниятим бор. Овулдошлардан янги интернат-мактабни “Дуйшэннинг мактаби” деб аташларини сўрамоқчиман. Ҳа, худди ана шу оддий хўжалик аъзоси, ҳозирги почтачининг номига қўйишларини таклиф қилмоқчиман. Ишонаманки, таклифимни қўллаб-қувватлайсизлар. Сизларга шуни айтмоқчи эдим.

Ҳозир ярим тун, соат икки.

Меҳмонхонанинг балконида туриб, азим шаҳарнинг чарақлаб турган сонсиз-саноксиз чироқларига назар ташлар эканман, ўзимча овулга келган заҳотиёқ, муаллим билан учрашиб, унинг оппоқ соқолларидан ўпаман, дея хаёл сурардим...

Деразани ланг очиб қўяман, хонага мусаффо ҳаво оқими ёпирилиб киради. Тонг ёришиши билан бошлаб қўйган суратларимнинг хомаки нусхаларини диққат билан кўздан кечиранман. Мен бу суратларни ҳар сафар қайта-қайта кўриб, неча бор қайта ишлаганман. Бироқ ҳали улар ҳақида бирон фикр айтиш эрта. Ҳали бош ғояни тўла-тўқис гавдалантира олганимча йўқ. Субҳидам сокинлигида у ёқдан бу ёққа юриб, ўйлаганим ўйлаган, унинг интиҳосига етолмасдим ва ҳамиша шу такрорланарди. Ҳар гал ҳам чизган суратим ҳали тугалланмаганига ва ҳар гал ҳам у кўнглимга тугиб қўйган бир ният эканлигига ўзимни ишонтирмоқчи бўлардим. Шундай бўлса-да, барибир, сизлар билан маслаҳатлашиб олмақчиман. Менинг бу юмушим овулимизнинг биринчи муаллими Дуйшэн оқсоқолга бағишланишини ўзингиз ҳам пайқаб тургандирсиз, албатта.

Бироқ мен курашларга тўла, хилма-хил тақдирлару инсоний эҳтиросларга тўла мураккаб ҳаётни бўёқлар воситасида ифода қила олишимни ҳамон тасаввур эта олмадим.

Ниятим – ушбу лиммо-лим қадаҳни чайқатиб, тўкиб юбормаслик. Бошқача айтганда, уни нафақат сиз замондошларимизга етказиш, балки ҳаммамизнинг ҳақиқий ижод намунамиз сифатида эл-улусга тортиқ қилишим учун нима қилишим керак, деган савол на турганимда, на ўтирганимда менга ҳаловат беради. Уни чизмасликка ҳақим йўқ! Гоҳида ўзимни бу ишнинг уддасидан чиқа олмайётгандай сезиб, қаёқдан ҳам тақдир қўлимга мўйқалам тутқазиб, бунчалик азоб-уқубатларга қўймаса, деб ўйга толаман. Гоҳида эса ўзимни тоғни урса, талқон қила оладиган паҳлавонлардек ҳис этаман. Шундай пайтларда кўриш, ўрганиш ва сарасини танлаб олиш учун ўйга чўмардим. Болалик чоғларингда, гарчи уларни эсдан чиқарган бўлсанг-да, сенга олам-олам қувонч бағишлаган ўша Дуйшэн билан Олтиной эккан қўш теракларнинг суратини чиз. Офтобда қорайиб кетган ялангоёқ болакайларнинг расмини чиз. Уларнинг азамат теракларнинг шохларига чиқиб олиб, юксакликдан бепоён далаларга ҳайратомуз боқишларини чиз.

Ёки Дуйшэннинг суратини чизиб, остига “Биринчи муаллим” деб ёзиб қўй. Унда Дуйшэннинг болаларни қўлда кўтариб, сув кечиб, сойдан ўтказаяётган пайтию бошларига қизғиш тулки телпак кийиб олган ўша бешафқат зўравонларнинг, “бизни кўриб қўйинглар”, дегандай масҳара қилиб, семиз асов отларини ўйноқлатганча ёнимиздан ўтиб кетаётганлари акс этсин... Ёки бўлмаса, муаллимнинг Олтинойни шаҳарга кузатаётган пайтини чиз. Унинг ғам-алам ўтида ёниб, сўнгги бор қичқиргани ёдингдами? Шундай бир сурат чизгинки, у худди Дуйшэннинг тубсиз нидоси Олтиной қўлоғи остида ҳануз янграб тургандек, ҳар бир кишининг юрагида акс-садо бериб турсин.

Мен бу гапларни ўзимга айтяпман. Алланималар ҳақида ўзимга-ўзим кўп гапирман-у, ҳамма вақт ҳам уларнинг уддасидан чиқавермайман. Мана, ҳозир ҳам чизган суратим қанақа чиқиши менга даргумон. Аммо бир нарсага ишончим комилки, у ҳам бўлса – муттасил изланиш...

Асил Рашидов таржимаси

НАЗМ

Мунаввара ҚУРБОНБОЕВА

1971 йилда тугилган. Тошкент Давлат университетининг рус филологияси факультетини тамомлаган. “Келдингми, баҳор”, “Жайхун чечаги”, “Зангори шамоллар” шеърый китоблари чоп этилган.

ВАФО ГУЛИ

Рушита

Сен учун совурдим бойлигим – вақтни,
Йўлингга кунларим тўшадим бир-бир.
Қурбонлик атадим лаҳзамни – нақдни,
Умримдан бир бора сўрамай узр.

Кунларга кўрсатдим турфа нағмалар,
Унинг дийдорисиз кетмайсиз, дедим.
Куздан талаб қилдим инжа гунчалар,
Баҳорда сокин куз ҳажрини едим.

Фироқ қозонига йиллар масаллиқ,
Мўл қилиб қовурдим аямай-нетмай.
Ҳижрон капгирининг бандин, ақалли
Кўймадим кўлларим қавариб кетмай.

Юрагим селини доғладим ёғдек,
Тановул қилсанг, деб, жигар "жиз"ини.
Зиравор – кўнглимнинг заҳми – камроқдек,
Ростладим кўзёшим билан тузини.

Кўнглим кўчасини айлаб саришита,
Вафо гули билан кўйдим супуриб.
Қалбим уйин сақлар мисли фаришита:
Садоқат ва соғинч соқчидек туриб.

Кунларни шу тарзда айладим қатл,
Йилларга ҳам раҳм қилмадим шундай.
Фидолик илмига толиб бўлди дил,
Ишқдан ўзга оят учди тутундай.

Лек бугун ҳайронман: сенгами ёки
Ўзимга, умримга қилдимми жабр?
Аммо шиончим чўнг – бахтлиман, токи,
Менга ҳамроз экан шу буюк сабр.

Мумкин сенга қиё боқмаслигим ҳам,
Исминг ўгирсам-да тасбеҳлар мисол.
Ҳижронлар сен томон қўйилган қадам,
Сенга боғлиқ экан: фироқ ҳам висол!

Билсам

Хаёлимга торлик қилмоқда кунлар,
Лаҳзага қувончим бўлганидек тор,
Фаслар зарбидан қиличим синар,
Йиллар босқинидан қалқоним абгор.

Рухимнинг гилофи – вужудим ўнгиб
Бормоқда соатнинг "чиқ-чиқ"и билан.
Ранг бераяпман хотир упадонида
Қолган ёшлигимнинг гул юқи билан.

Асбоб-анжомимни итқитдим охир –
Ҳаёт қонуни бу тўзимоқ, йитмоқ.
Гулгун ранглар менсиз қолдилар сағир,
Гал келди кузларнинг чангини ютмоқ.

Рангдонимни олди соҳир мусаввир,
Баҳорнинг суратин чизаркан фақат.
Юрагимга ўйди мангу ёш тасвир,
Билсам, унинг исми экан муҳаббат...

Дарс

Айрилиқ илмининг қоидалари
Менга жуда-жуда келади малол.
Айрилиқ машқини қилганим сари,
Сўнгақларим синиб, қурийди мажол.

Бу фанни ўқитиб моҳир устозим,
Қулфи дилинг борар кун-кун очилиб.
Саводсиз толибдан бўлиб норози,
Бехос дил дафтаринг кетар сочилиб.

Сочилган саҳфалар қилишиб исён,
Сенга хоинона кўтарарлар бош.
Азиз сирларингни олиб мен томон
Учарлар, юрагинг бўлади одош.

Ҳа, энди забунсан, соҳир устозим,
Илму амалинг ҳам кетиб борар дарз.
Гўзал битик экан учган қозозинг –
Муҳаббат фанидан бераётир дарс.

Кўзги боғда

Мунгли боғ, турибсан нечун мунгайиб,
Дарахтларинг маъюс, юпун ва ғариб.
Баргларинг борарлар сўлиб, сарғариб,
Келмаётир қушинг сени ахтариб –
Шу учунми, боғим, қолдинг мунгайиб?

Боғим, сен сарғардинг, кўзим қорайди,
Қорайиб-қорайиб йўлга қарайди.
Кўнглимдан не араз, кўзимдан не арз –
Дунё мени қисди, олам торайди –
Ичимда бир ёмон ғам тентирайди.

Сен – бир боғ, мен – тақир, кимсасиз ёбон,
Гулларинг – чаманзор, гулзорим – армон,
Сенга баҳор бордир, меники – гумон,
Сенга нажот бордир, мен унга зорман,
Менинг ҳолим ёмон, кулфатим омон.

Боғим, мунгаймагил, тургил чайқалиб,
Кузларнинг устидан бўлолгин голиб.
Ичимда бир ҳасрат ётар узалиб,
Бўғзимда дардларим кўксимни чалиб,
Қовурғам чанқовуз қилар андалиб.

Чанқовузни чалиб сенга қўнади,
Баргларинг ям-яшил куйга дўнади,
Ана шунда баҳор...
Баҳор унади!

Қорақалпоғистон

НАЗМ

ШАҲРИБОНУ

1974 йилда туғилган. Тошкент Давлат Миллий университетининг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Шоиранинг “Таниш сўқмоқлар”, “Лаҳзадаги мангулик”, “Ҳислар камалаги” шеърӣ тўпламлари чоп этилган. Айни пайтда, “Дийдор азиз” газетаси муҳарририятида фаолият юритмоқда.

СЕН БИР КҮН КЕЛАСАН

* * *

Юракнинг ҳар битта зарби сония,
Согинч дақиқаси асрларга тенг.
Қуёш мўралаган нурли ойина,
Сенинг қалбинг уйи қасрларга тенг.

Сен бир кун келасан қушлар ортидан,
Шамоллар қўлингдан етаклаганча.
Мен беркинган томон Ғирот отида,
Ўшанда қор ёғар элаклаганча.

Худди ой мисоли кўкда тобландим,
Таскинлар излайман, дилим қовжирар.
Ишиқ қушин овлашга чиққан овчиман,
Муҳаббатсиз, сенсиз асли йўқман, мен.

Кўксимда гул очди ҳижрон уруги,
Сен бўйчан тоғлардан азим ва улкан.
Мен қайга иргитай гурур қурғурни,
Сездирмай минг бора сени йўқладим.

Тўлқинлар ўйноқлаб, денгиз тошганда,
Сен учун очилса очун аро раҳ.
Ўшанда тоғ ошиб, келгай шошганча,
Деразамни чертиб, сочи оппоқ бахт.

Талпиниш

Ортимга боқмайман, ортимда хаёл,
Сочлари ўрилган толлар рақс этар.
Майсалар япроғи ёшланар хиёл,
Кўйлагимни ўйнаб еллар қасд этар.

Ортимга боқмайман, сувлар қоқилар,
Сербарг дарахтларнинг титрар сояси.
Юрак пилигига олов ёқилар,
Эрий бошлар секин муз тоғ қояси.

Ортимга боқмайман, хаёл паришон,
Ўтқир нигоҳларинг сиргалар, кулар.
Саслар дунёсидан қолмагай нишон,
Ортимдан кетади ошиқ булбуллар.

Йўлим кесиб чиқар гуллар ифори,
Ортга боқмам: ёғса тош, музли дўллар.
Сиргалар лабимдан севги изҳори,
Мендан ўзиб, олдга югурар йўллар.

Оддий арифметика

Ҳаёт ўзи оддий арифметика,
Ҳисоб-китоб, қўишиш, бўлув, айирув.
Содир бўлаверар неча карралар,
Синиқ чизиқ ўртасида кескин қайишув.

Диллар қовушмаса, қўишувдан не наф,
Чигаллашиб борар гўё ечим йўқ.
Синус, косинуслар ўнгимда саф-саф,
Битта чизиқ бўйлаб айланмайди ўқ.

Бўлув титратади, вужудим тилка,
Оғир масалани ечолмай ҳалак.
Гўё ҳаммасини олдиндан билган,
Жой-жойига тахлаб қўйгандай фалак.

Оралиқ масофа бунча узундир,
Ахир, мен эмасман унга баробар.
Ҳаётингдан кетмоқ менга лозимми,
Формулалар бунча бошим оғритар?!

Тушунмайман менга ёт бу "пи" сонни,
Тенглама тенглашмас, тоқ териб қўйдим.
Чамалаб кўрмабман оддий ҳисобни
Билмаганим менга панд бериб қўйди.

Баҳор

Баҳор бўй таратди атиргул атри,
Мастона қулади шамол жилвагар.
Сени кўрганмидим айтгин илгари,
Димоғимга кирди бўйи настарин?

Шивирлади осмон ёмғир тилида,
Юрак қат-қатиға сингдимми ишқ?
Айт, ахир мен унинг тенгимидим ишқ,
Қақраган чўллимга ёмон билинди?

Майсалар бўйидан маст-аласт шамол,
Муҳаббат деб куйган ёрга ўхшайди.
Сен ҳам сездингми дил, ахир ўшайди –
Нигоҳлари ўт ул, лабларида бол?

Худди сой мисоли тугёнда юрак,
Кўнглимга мўралар шуғлалар заррин.
Шунда мен англадим сония қадрин,
Баҳор билан бирга уйғонди юрак.

* * *

Бугун ҳам сен учун катта тантана,
Сўнги дам синади олмос қиличим.
Тил учуда алқаб ношуд илинжни,
Мен мағлуб бўламан яна ва яна.

Оловга бурканди ҳар бир қаричим,
Икки ўт измида ишқим жонталаш.
Оғирдир барини бошидан бошлаш,
Ер – парчин, дил – парчин, юрагим – парчин.

Тўлқинлар мисоли мангу эврилиш
Дилни тилкаловчи соғинч туйғуси.
Ёр васлин умиди, ҳижрон қайғуси,
Севии – мағлуб бўлмоқ, енгилмоқ – севиши.

ҲАҚР

Файзулла САЛАЕВ

1950 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети журналистика факультетини тамомлаган. “Қайтинг, булбуллар” ҳикоя ва қиссалар тўплами ҳамда “Адабиётишунослик атамалари изоҳли сўзлиги” китоблари чоп этилган.

ТЎЛОВ

Ҳикоя

Ўсар муаллим ишдан димоғи чоғ қайтди. Кийимларини алмаштираркан қайсидир мум-тоз қўшиқ оҳангида минғирлар, ашуланинг бир-икки мисрасини хиргойи ҳам қилиб кўярди.

– Тинчликми, буваси, кайфиятлари зўр-қу? – ошхонадан хотини овоз берди.

– Чойингни дамлайвер, гап кўп, кампир. Юрагинг ёрилади!.. – минғирлаётган куйини келган жойидан давом эттирди муаллим.

– Эштайлик янгилегингизни, юрагимиз ёрилмасидан бурун! – эркаланди Норжон дамлаган чойини қайтараётиб.

– Таътилга чиқдим. Буғолтир, кассир билан ҳисоблашдим. Бўстонлиққа – “Булоқли”га икки йўлланма! Қалай?

– Вой, буваси, яхши-ку, бироқ уйда шунча машқала¹ туриб...

– Яна қанақа машқала? Улларингни уяларига, қизларингни қияларига қўндирган бўлсанг, оғилинг, кўра-катагинг бўш бўлмаса!.. Сенга айтдим-ку, болалар учун елиб-юриб бўлдик.

– Оғил олдидаги бостирма ўн боғ сомонингизни кўтаролмай қийшайи-иб турибди. Ёз кирса, янгилаб бераман девдингиз...

– Шунча вақт турган нарса йигирма кунга қулаб тушмас. Ундан кўра у ёқ-бу ёгингни йиғиштириб, кийим-пийим тайёрла!.. Уқитувчи деган отинг бор, отингга яраша кийин. Чойингни ичибоқ бозорга жўна. Келинингни опкет, шаҳарлик қиз, кўп нарсани тушунади. Ана, чўнтак тўла пул. Истаганча ол!.. – Ийиб кетди муаллим.

– Бор бўлинг-е, буваси, сизга нима бўлди ўзи?!

– Ҳукуматингга ҳам беш кетдим, касаба уюшмангга ҳам, – деди Ўсар муаллим жилмайганича. – Йўлланманинг атиги ўттиз фоизини биз тўларканмиз. Тўлагину марҳамат, ўн саккиз кун яйраб дам ол! Юраверган эканмиз-да, а, кампир?

– Буваси, ёш боладайсиз-а?..

Поезд марказга эрта келаркан, шу куниёқ санаторийга етиб боришди. Ўсар муаллимни жўшқин кайфият ва йигитларга хос ғайрат тарк этмаган, пошнасидан учқун сач-

1 Машқала – (шева) муаммо.

раб, кампири атрофида парвонадек чарх урарди. Жойлашишди, бўлмада бир пиёла чой ичишгач, санаторий боғини айланишди. Аслида, бу ернинг ўзи бир улкан боғ эди. Катта йўлдан бир қақиримча пастда – тоғ этагида жойлашган бу масканнинг бир томони ёш ниҳоллар гуркираб ўсаётган ўркак-ўркак қир, икки томони тоғ, яна бир тарафи шарақлаб оқадиган сой эди.

– Эсингдами, кампир, лола сайлига чиққанимиз? Ўшанда автобусимиз хув анави йўлдан ўтган...

– Сайл эсимда-ю, лекин йўл ёдимда йўқ... Эй, буваси, энди менга кампир дейишни, бас қилинг. Уятдир. Зиёли одамлар бўлсак... Ҳали тушлик пайти кўрдингизми, кўпчилик бизга ҳавас билан қарашди.

– Бу қайси қишлоқилар бўлди экан, деб қарашгандир...

– “Кампир”лаганингизни эшитган одам шу фикрга борса, ажабмас!

Ўсар муаллимнинг муаллимлиги тутиб, кампирини саволга кўмди:

– Биринчидан, қишлоқилигимизни яширганда ёки яширмаганда нима ютиб, нима ютқазамиз? Иккинчидан, сени қандай қақирай? Хоним дебми, бекам дебми? Учинчидан, сену менинг оғзимизни пойлаб, булар бир-бирларини қандай қақирешаркан дейдиган банданинг ўзи йўқ, бўлмайди ҳам!

– Биринчидан, сиз бу ерда фақат Ўсар муаллим эмас, Гурлан деган юрт вакилисиз. Одамлар юртингиз ҳақида сизга қараб хулоса чиқаришади. Иккинчидан, хониму бекам эмас, илгаригидек, мен “онаси”, сиз “отаси” бўласиз. Учинчи саволингизга – ким билади, ҳали кимлар билан танишиб, кимлар билан ошна тутинамиз?

– Раҳмат сенга-ей, кампир, эй, кечирасан, онаси. Оқилона саволларга мантиқли жавоб бердинг!

– Шунчаки саволларга мантиқли жавоблар бўлди денг! – нозланди Норжон эрига бир қошини кўтариб қараб.

Ўсар муаллим яхши билади. Кампирининг бирор нарсадан кўнгли тўлиб, меҳри мавжланса, аввало юзида ифода топади: қош-кўзи ҳаракати тезлашади; сариқдан кўра оққа мойилроқ юзига қизил энади; боши хиёл кўтарилиб, янги ҳиллолдай бақбақаси сезилмай қолади – яшаргандай туюлади; нигоҳлари у ердан-бу ерга кўчиб, маъно ахтаргандай кезинади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Муаллим бунинг сабабини тушунолмади. Хотини томон бурилиб қараб, ҳали ҳам ҳуснини йўқотмаганига иқрор бўлди, кўнглини ризоликми, мамнуниятгами ўхшаган туйғу эгаллади...

– Майли, сен айтгандай бўлақолсин! – деди.

Икки-уч кун ўтгач, санаторий мижозлари кўпайишиб, боғдаги йўлаклар, ичкаридаги катта-кичик даҳлизлар навжумлашди. Ошхонада бўш ўрин қолмади. Муолажахоналар олдида узун-қисқа навбатлар ҳосил бўлди. Мижозлар аксарияти ёшлари бир жойга бориб қолган кишилар бўлишига қарамай, бу ер муҳитини осуда деб бўлмасди. Бу ҳол мактабда болалар шовқинидан чарчаган Ўсар муаллимга ёқмади. Бирон-бир безовта қилаётган касали бўлмагач, турли хил хўлу қуруқ эмлардан ҳам совиди. Вақтни сой бўйида айланиб ёки хонасида телевизор кўриб ўтказадиган бўлди. Телевизор ҳам чарчатар экан. Кўнгли атрофдаги шаҳар-қишлоқлар, манзарали жойларни тусади. Хотинига маслаҳат солди. У кишига муолажалар ёқаётганмиш, бормаслигини айтди. Нонуштадан сўнг ўзи кетди. Туман марказидаги бозорни айланди, тоғ бағридаги қишлоққа олиб борадиган уловга тушиб, табиат қўйнида бўлиб қайтди...

Муаллим хоналари эшигини очиқ ҳолда кўриб, қадамни тезлатди. Норжон эшикни доимо ичкаридан занжирлаб ўтирарди. Аёл кишининг шарақлаган кулгиси эшитилди – кимдир меҳмонга келган. Ўсар эшикни бир қоқиб қўйиб, ичкарига қадам босди. Икки аёл бирданига ўринларидан туришди. Меҳмон қўлини кўксига қўйганича енгил таъзим қилиб, сўрашган бўлди. Қўнғир рангга бўялган ва кесилган сочлари елкасига эркин ташлаб қўйилган, қошу киприклари қуюқ, тўладан келган бу хотин муаллимнинг талабалик таниши эди. Лекин аниқ эслай олмади, бирор сония жим қолди. Аёл жилмайди.

– Танимадингиз-а, фамилиянгиз Шариповмиди? Шунақасиз-да, ҳеч бўлмаса, берган нон-тузим ҳурмати хотирангизнинг бир бурчидан жой бермабсиз-да менга... – дея икки қўлини пахса қилди аёл.

– Бўлди-бўлди, сиз – Раъносиз! – Беихтиёр қўлларини ёзди муаллим хоҳолаб кулганича, – кечирасиз, эсим қурсин!.. Онаси, бу киши билан қурилишда бирга бўлганмиз. Ошпаз эдилар...

– Ҳа-ҳа, айтдилар! – Хотини самимий жилмайди.– Ошиқлари бўлган экансиз, буни ҳам айтдилар!

– Мен-а, менми? – Сирли кулди муаллим.

...Ўшанда тўртинчи ва бешинчи босқичлар орасидаги таътилда университет кўнгилиларидан иборат талабалар отряди Сирғалида уй қуришганди. Мавсум

ўрталарида Ўсарнинг тўпиғи лат еб, ўн кунча ошхонада ишлашига тўғри келганди. Унга бир жойда ўтириб қилинадиган ишлар – сабзавот тозалаш ва ўтёқарлик топширилганди. Қайсидир корхона маданият уйига жойлашган эллик кишилиқ отряднинг емак-ичмаги мана шу Раъно билан иккисининг зиммасида эди. Уша йиллари Ўсар бўш қолгудек бўлса, қўшиқ айтарди. Негадир ҳазин ашулалар хуш ёқарди унга. Айниқса, Ботир Зокиров қўшиқларини берилиб куйларди.

Бир куни ошпаз завхўзга эргашиб бозорга кетди. Картошкани тозалаб бўлиб, карам келишини кутаётган Ўсар хиргойи қила бошлади. Қараса, емакхонага айлантирилган концерт зали акс-садо бериб, овози бинойидай эшитилляпти. У ювиниб уст-бошини тартибга солди-да, саҳнага кўтарилди. Хаёлида зал тўла томошабин. Оркестр хизматига шай турибди. Ҳозир “Қайдасан, азизим” чалинади, керакли пайтда Ўсар Шарипов мусиқага жўр бўлади. Йўқ, хонанда саҳнага парда орқасидан кириб келади ва енгил таъзимдан кейин куйлашни бошлайди. Мана бу бошқа гап!

Ўсар ўша куни умрида биринчи марта овозини баралла қўйиб қўшиқ айтди. “Қайдасан, азизим”дан бошлаб, “Газли гўзали”, то Расул Ҳамзатнинг “Қочоқ Ҳабиба”сигача куйлади. Ўсар “концерт”ни “Раъно” билан тугалларкан, залдагиларга таъзим ҳадя қилди. Ажабо, залда чинакам қарсақ янгради. Бошини кўтарса, талабаларга ҳормасинга келган университет ва факультет раҳбарлари, ёшлар кўмитаси вакиллари, завхўз ва ошпаз Раъно ҳам шу ерда. Хонандамиз қизарганча парда ортига яширинди...

Ўсар муаллим чой устида барини гапириб берди.

– Биз “Раъно” бошланганда келган эдик. Сезмадингиз. Ўшанда деканнинг менга тегишганини айтгин. “Юрагидан урибсан-ку, болапақирнинг”, дейди. (Ҳаммалари кулишди). Аслида, шу куни менинг юрагимдан урганди бу киши. Сезмади ёки сезмаганга олдилар! – деди Раъно негадир овози ҳаяжонли қалтираб.

– Чунки юрагим банд эди... Мана бу биолог билан... Олдинроқ эгаллаган эдилар... – муаллим қизарганича Норжонга ишора қилди.

– Биламан, шу йил куздаёқ аниқлаганман рақибамнинг кимлигини. Хоразмликлар йигитларини кўчада қолдиришмайди... – чулдиради Раъно.

Эски танишлар гапидан самимият кўтарилди. Орага ёлғон суқилиб кириб, уларни ўнғайсиз вазиятдан олиб чиқди. Норжон ҳеч нарса сезмади. Аслида, “хонанда” ва ошпаз қиз орасидаги асов, тийиқсиз ва тушунисиз туйғулар бошқачароқ яқун топганди. Қизиғи шундаки, бу можарода бош ролни Раъно ўйнаганди. Узун, қора сочини икки ўрим қилиб кўкраги устига ташлаб юрадиган Раъно энди ҳадеб йигитни суҳбатга тортар, карашма тўла ҳаракату сўзлари билан атрофида парвона эди. Кечкурунлари шаҳарча боғида бўладиган рақс кечаларига бирга боришар, замонавий рақс ўргатиш баҳонасида бу ерда ҳам Ўсарни ёлғиз қолдирмасди. Қисқаси, саҳна воқеасидан кейинги икки-уч кун ичида қизиқишлари ота-она, қариндош-уруғлар ҳақида тўла маълумот алмашилди.

Бора-бора қиз кайфиятига монанд тез-тез пирпирайдиган киприклари, қоралиқда қошлари билан баҳс бойлашгудек сим-сиёҳ кўзлари, нақш олмадек ёноқларига мос бежирим бурнию лаблари йигит қарогидан ўтиб шуурига муҳрланди. Лабларидан учган бири-бирдан тотли, нозу эркаланишларга йўғрилган сўзлар ёш юракда акс-садо берди. Ҳозир эсполмайди. Ушанда қўшиқ ёки шеър биланми, ўз сўзлари орқалими, Раънога яхши кўришини билдиргандек бўлди...

Бир куни кундузи ҳам ярим қоронғи бўлиб турадиган сабзавот сақланадиган кичкина хона шипидаги лампочкани алмаштиришга тўғри келди. “Сизнинг оёғингиз оғрийди...” деб, стол устига курси қўйиб, Раънонинг ўзи ўрлади юқорига. Лекин қўли лампочкага етмасданоқ қўтилмаган ҳодиса рўй берди – нимадир бўлиб, қиз мувозанатини йўқотди, бир чайқалиб, тўппа-тўғри Ўсарнинг қўлига йиқилди. У кўзлари юмилган, кокиллари ерга солланган ҳолда янада чиройли кўринарди. Қизнинг бир қўли йигит елкасида эди. Умрида қиз бола вужудига бунчалик яқинлашиб кўрмаган йигит ўзини йўқотиб қўйди, бардоши барбод бўлиб, лабини лабларига босди. Бўса тафтидан ўзига келган Раъно сўзсиз типирчилади. Йигитнинг қўйворгиси йўқ эди...

Эртаси кунидеёқ Ўсар Шарипов оёғини даволатиш баҳонасида ишни ҳам, Тошкентни ҳам тарк этди...

Гап мавзуси айланиб бугунга кўчди. Раъно савдо соҳасида ишлайдиган маҳалладошига тегиб, қаторасига уч қиз кўрибди. Эри автоҳалокатда ҳалок бўлибди. Учала қизи ҳам яхши жойларга тушибди. Ўзи кенжаси билан бирга эмиш. Замон ўзгарган йиллардаёқ, ўқитувчиликни ташлаган, савдога ўтиб кетган экан.

– Худого шуқур, қизларимнинг ҳаммасини ўқитдим. Куёвларим еру қўкка ишонишмайди. Ҳаммасидан невараларим бор! Лекин барибир, бошингда бир соянг, орқангда суянадиган қоянг бўлмаса қийин экан... – оҳиста уҳ тортди Раъно.

Шу куни кечки овқатга бирга чиқишди, оқшомги сайрда ҳам бирга айланишди. Асосан, ёшлик хотираларидан иборат суҳбатларга гоҳ-гоҳ араллашиб, мийиғида кулиб юр-

ган Норжоннинг авзойи хоналарига келгач, бирдан ўзгарди. Ўсар муаллим телевизор олдидаги оромкурсига ўтираркан:

– Бир чойнак чой бўлгандами! – деганди, Норжон очиқчасига хужумга ўтди:

– Ошпазингизга кўнғироқ қилақолинг!

– Ҳў, кампир, нима бўлди? Тинчликми ўзи?!

– Нима бўлдиммиш, дард бўлди! Ундан кўра кўлтиқлашиб, қучоқлашиб юрақолинглар! Не бало, ғунажиндай кўзини сузиб, ўлиб бораётир... Ё худоё тавба, олтмишни қоралаган одамлар!

– Нима қилади энди, ўттиз йилдан бери эр кўрмаса, – гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди муаллим.

– Эр кўрмаса, бировга ёпишадими? Яна айтиб қўяй – шу ўлгуригиз ҳар балони кўрган!

– Тавба қилдим, де! Тўғри аёлни эгриликда айблаш, биласанми, гуноҳи азим!

– Чойни ўша тўғри аёлингиз билан ичақолинг! – Норжон каравотига чиқиб терс қараб, ётиб олди, пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди...

Ўсар муаллим ҳаётида биринчи мартадир хотини ёнида бўлатуриб ўзи чой қайнатиб ичди.

Норжоннинг қош-қовоғидаги булут эрталаб ҳам тарқамади. У одатдаги “Яхши ётиб-турдингизми”нинг ишорасини ҳам қилмай, сочикни елкасига ташлаганича ғоз юриб ювиниш хонасига кириб кетди. Ўсар муаллим тахтадай қотди. Жаҳлдан бўғриқди. Тутақиб бақирди:

– Норжон!..

Ювиниш хонасидан жавоб бўлмагач, ўзига ўзи гапиргандай:

– Жинни-пинни бўлгандир бу хотин, – дея ғудранди.

– Ҳа, энди биз жинни... Ушанингиз оқила, гўзал!

– Норжон, ўчир овозингни! Бўмаса!..

Муаллим ваннахонага бостириб борди. Ичкаридан занжирланган эшикни бир тепди. Илқисдан бу ерда мусофир-меҳмонлиги эсига келиб, хижолат тортиб бирдан жимиди. Барига хотини айбдор! Қўшнилар наздида ким бўлишди энди? Баттар тутақди. Тор хонада қафасдаги арслондай у ёқдан-бу ёққа ташланди. Бироз ўтиб, эшикни қоқди.

Хонадан Норжоннинг кинояли товуши эшитилди:

– Овора бўлманг, шайтон кўшилган жанг аравангиздан тушиб, узр сўрамаганингизча эшик очилмайди!

Муаллим чидаб туролмади. Андишани унутиб, яна бақирди:

– Етар! Бўлди қил, Норжон! Жонимга тегдинг! Ўзинг шайтонга малайлик қиляпсан!..

Худодан кўрқ!

– Ҳа, энди жонингизга тегадиган бўп қолдикми?

– Ўчи-ир!.. – Муаллим бу сафар эшикка бир мушт туширди.

Норжон эрининг бирданига тинчиб қолганидан шубҳаланиб, чала-чулпа чайиниб, дам олиш хонасига қайтди. Хонада ҳеч ким йўқ эди. Жавонни очиб билдики, кўча кийимида чиқиб кетибди. Қўнғироқ қилди. Телефон эрининг ёстиғи тагидан овоз берди. Хотин вужудини қалтироқ босди.

“Шармандалик! Мегажин билан режалашиб улгурибди-да! Кечадан бери унга ён босиб гапиргани боиси шу экан-да! Аҳду паймон қилишиб, қолиб кетса-я? Болаларига нима дейди энди? Эл-юрт кўзига қандай қарайди? Шармандалик!”

Норжон ўрнида юзтубан ётиб, роса йиғлади. Болишу сочиғи ҳўл бўлди.

Бир маҳал эшик тақиллади. “Бор эканлар-ку!” Юраги ҳаққирди Норжоннинг. Елиб бориб, занжирни туширди. Ўша мегажин – Раъно!

– Ассалому алайкум, тинчликми, нонуштага ҳам чиқмадингизлар?

Норжоннинг қулоғига ҳеч нарса кирмади.

– Сиз шу ердამисиз?..

– Бошқа қаерда бўлай, ўзи кечадан аввалги кун келдим-ку! – деди аёл елка қисганича. У Норжоннинг йиғидан бўғриққан юзига нигоҳ ташлаб бир зум турди-да, ниманидир англади шекилли, ғирра бурилиб, қайтиб кетди.

“Раъно шу ерда!.. Нималар бўляпти ўзи? Э, Худо, нима қилсанг ҳам ақлимдан айирма! Кекса бошим билан одамларга масҳара бўлмай! Ҳамма айб ўзимда. Тавба қилдим, Худойим! Ўсаримни қайтар!..” Бу гаплар Норжоннинг хаёлидан кечяптими, йиғи аралаш айтиляптими, ўзи ҳам билмасди...

Норжон кун бўйи на овқатга чиқди ва на муолажага борди, мотамсаро бир кайфиятда хонанишин ётиб олди.

У гўё жонсиз лош, каравотида чўзилиб ётар, хаёлига биронта жўяли фикр келмас эди.

Аввал кенжаси Рўзмат, икки соатлар ўтиб тўнғичи Саида кўнғироқ қилди. Ажабо,

ҳар иккиси ҳам дадасининг соғлиғи билан қизиқди. Алдашга тўғри келди – “курсдош дўстиникига кетди”, деди.

Кечкурун эшик оҳиста тақиллади. Эри эмас. У бунақа имилламайди.

Раъно экан. Бир кўлида палов тўла коса, иккинчисида мева-чева солинган елим-халта. У эшик олдида жилмайганича турарди. Норжоннинг кўзларига бир қараб олгач, ёқимли овозда салом берди.

Норжон ҳам жилмайишга уринди, алик олиб, аёлни уйга таклиф этди.

– Келинг, Раънохон, ичкариланг!

Раъно дегани бало экан. Бўлмага киргач:

– Тобингиз йўқми дейман, дугона. Сиз уринманг, ҳаммасини ўзим қиламан, – дея чойнак-пиёлани ўзи тозалаб, электрга чой қўйиб юборди. – Тушликдан сўнг келай дедим-у, навбатдан бошим чиқмади. Қарасам, ужинда ҳам йўқсизлар. Кейин ошхонадан улушларингизни олиб келавардим... Чой қайнагунча мевалардан олиб ўтиринг!

Норжон оромкурсидида ўтирганича ўз уйида меҳмонлигидан изза чекар, уззу кунги очлик ва йиғи уни батамом ҳолдан тойдирганлиги энди сезилаётгандек эди. Юзига ўрнашиб олган ғам соясини ҳайдашнинг ҳам иложи йўқдек эди. Раъно энди унга рақибга эмас, самимий дугона, сирдош дўстдек туюла бошлади.

Раъно ўзини бепарво кўрсатишга уринар, лекин қув кўзларида ўйнаётган мубҳам бир нур эр-хотин орасидаги можаро ҳақда тусмоллаётганини фош этиб турарди.

Чой дамланди. Бола-чақа, қуда-анда, рўзгордан гап кетди. Барибир, суҳбат қовушмади. Тарозининг ҳақиқат палласи босиб бўлди, ёлғон-яшиқ, ясама муомала пўқақдай қалқийверди. Вақт зувиллаб ўтиб борар, қоронғи тушиб, хонада чироқ ёқишига қарамай, муаллимдан дарак йўқ эди. Бундан ҳар икки аёл ўзича эзилар, хона ҳавоси борган сари оғирлашаётгандек эди...

Ниҳоят, Раънонинг сабри тугади:

– Ростини айтинг, нима бўлди сизларга? – деб сўради.

Норжон сочиқни юзига босганича пиқиллаб йиғлаб юборди. Йиғи аралаш деди:

– Барига ўзим, мен жинни сабаб! Зарра ақлим бўлганида келиб-келиб сиздай аёлдан қизганармидим. Ушанга аччиғи чиқиб, саҳарлаб кетиб қолди...

Раъно хандон отди. Сўнгра тегишмачоқлиги тутиб деди:

– Йиғингизни ҳозироқ йиғиштирмасангиз, чиндан ҳам чолингизни айлантриб оламан. Хоразмга ёлғиз кетасиз! Чин Раъно сўзим!

Раъно яна чах-чах урди. Норжон “рақибга” си самимиятини эътироф этди: аввал чиройли жилмайди; кейин энгил қаҳ-қаҳи билан кулгига қўшилди.

– Шугинага шунча мотамми? Роса оқкўнгилик экансиз-ей, чиқонжон!² Юргандир-да, бирорта курсдоши ёки элдошиникида...

– Ишқилиб, омон юрса бўлди...

Шу пайт ёстиқ устида ётган қўл телефони жиринглади.

– Ана айтдим-ку! – дея Раъно телефонга қўл чўзди.

Норжон ўрнидан кўзғалди-ю, интилмади, қош-кўзи ҳаракати билан “ўзингиз тинглаб кўринг-чи” ишорасини қилди.

– Валайкум ассалом! Ҳа, ўша кишининг телефонига тушдингиз!.. Дугонасиман... (Норжон қўл ишораси билан “мен йўқман” деди). У киши иш билан чиқувдилар. Раъно! Усар домла биладилар... Бўпти-бўпти... Майли, саломат бўлинг!..

Раъно телефонни жойига ташлади.

– Айтдим-ку, сизга!.. Музаффар деган дўсти борми, асли манғитлик? Ўшаникида экан! Хўжайкаси салом айтди... Биргаллашиб келинлар, деяпти... Вой, чиқонжон-ей, одамни роса эзиб юбордингиз-да... – деди Раъно “чиқонжон”га урғу бериб.

У пиёласидаги совиб қолган чойдан хўплаб, ўрнидан кўзғалди.

– Мен ҳозир...

Эридан хабар топган Норжон анча энгил тортди. Меҳмони эшиқдан чиқиши биланок кўзгу олдида борди. Кўзгу ичидан сочи, қошу кўзи паришон, ғамзада аёл хижолатомуз боқиб турарди. У чайиниш бўлмасига ўтиб, юзини ювди, сочларини тартибга келтирди.

Дастурхон бошига қайтганида Раъно аллақачон шу ерда эди. У хонасидан бир елим халта ул-бул емиш кўтариб чиққанди. Қазиди, мева-чева ва салқин ичимликларни бир-бир халтачадан олиб, ҳафсала билан стол устига терарди.

– Тўғрисини айтсам, бугун куни бўйи сизлар ҳақда ўйладим. Юрагимни ғалати бир ғашлик эгаллаб олди. Шукурки, мана, тинчлик экан...

Ғоят самимий кечган икки аёл суҳбати ярим тунга қадар давом этди. Раъно болалиги, мактаб муҳаббати, талабалик давридаги ошиқлари, марҳум эри, қизу куёвлари ҳақида тўлқинланиб сўзлай бошлади. У усталлик билан бир мавзудан иккинчисига

² Чикон – дугона.

кўчар, аксари воқеадан қувноқ бир хулоса чиқарарди. Норжон ул-бул нарсадан тотинган бўлиб “рақиб”си оғзига тикилар, унинг ўзига хос “ижро маҳорати”дан ҳайратланиб, завқ олаётгани сезилиб турарди. Раънонинг сўзига яраша ўзи ҳам чиройли эди. Тўлатўқ юзига ярашиқли шахло кўзи, қуюқ киприклари... Норжоннинг хаёлида “Ё тавба, наҳотки, шу аёл менинг тенгдошим бўлса?” деган фикр чақнади.

Ниҳоят, Раъно: “Сизам бундоқ гапиринг-да!” деб, Норжонни суҳбатга тортди.

– Раъно, сиз гўзалсиз! Бахтсиз ҳам эмассиз! Ҳадемай, невараларингиз катта-ришиб, одам бўлишади... Айтмоқчи, шунча ҳусну латофат билан нега эр қилишни йўламагансиз?..

Раъно қаҳ-қаҳ отди. Бирданига кулгидан тўхтади.

– Яна ўша ошиқларимни эсга соляпсиз-да, чиқон!.. Ростига кўчсам... улар ҳозир ҳам топилади. Аммо-лекин уяламан... қизларим, куёвларимдан уяламан! Эллашиб кетсам, не хўп!.. Бирон-бир ваз бўлиб, келишмай қолсам, ким деган одам бўламан? Қандай бош кўтариб юраман маҳалла-кўйда?

– Бир ҳисобдан сиз ҳақсиз!.. – дугонаси фикрини қувватлади Норжон.

Раъно:

– Мендан бўлак ҳеч кимни кўз очиб кўрганидан айирмасин! – дея яна бир қадаҳ кўтариб, хонани тарк этди...

Усар муаллим эртасига ҳам қайтмади, индинига ҳам. Бу кунлари Раъно Норжоннинг ёнида бўлди. Қайтмасидан аввалги кун кечқурун хонадаги телефон жиринглаганида ҳам Раъно шу ерда эди. Гўшакни у кўтарди.

– Алло, ассалому алайкум! Э-эй... Усар ака, ўзингизми? Саломат бўлинг-ей, қаёқларда қолдингиз, бормисиз ўзи? Ҳа-да, бошқа қаерда бўлардилар? Мана, гўшакни бераман.

Усар муаллим ғирт маст эди. Тўйтепадамиш. Курсдошлари билан биргамиш... Норжон лом-мим демади, тилига сўз келмади. Базўр “Қачон келасиз?” деёлди бурнини тортганича. Гўшакни яна Раъно олди-да:

– Майли, ўзингиз билинг! Келмасангиз ҳам бўлавереди... Биз ҳам бир кунимизни кўряпмиз! – дея алоқани тўхтатди. – Эртага келармиш!.. Мана, эракларнинг феълӣ-хўйи. Яна бу кишим зиёли, муаллим...

Раъно ўрнидан туриб, балкон эшигини очди, девордаги митти радионинг тугмачаларидан бирини босди. Хонада ўйноқи мусиқа жўрлигида хонанда овози янгради:

Сизнинг юрак юраг-у, бизники юракмасму?
Сизга висол кераг-у, бизларга керакмасму?

Раъно яна кулди:

– Буни қаранг-а, чиқон, қўшиқни қаранг. Худди сиз учун тўқилгандай...

Норжон индамади. У эрининг жўяли бир гап айтмаганидан хафа эди. Тагин йўқлаб қолмасикан, дегандек мўлтираб, ёшли кўзлари билан телефон томон қараб-қараб кўярди.

– Норжоной, бўлди қилинг йиғини. Мана, эшитдингиз-ку, соғ-омон экан ўша супрақулоқ эржонингиз.

Норжон жилмайди. Дугонасининг топқирлигига беш кетди. Тавба, шунча йил бирга яшаб, эрининг қулоғига қарамабди...

Раъно радиода аллақандай мухлис билан телефон орқали бидирлаб гаплашаётган бошловчининг овозини ўчириб, ўзи хиргойи қила бошлади:

Сизнинг юрак юраг-у, бизники юракмасму?
Сизга висол кераг-у, бизларга керакмасму?

Хиёл хотиржам тортганиданми, шу туни Норжон қотиб ухлади. Эртасига уни эшик қоқиб Раъно уйғотди. Эрталабки нонушта вақти ўтиб кетибди. Чайиниб олгунича Раъно дастурхон ёзиб, чой дамлади.

– Қалай, енгил тортдингизми? – сўради Раъно салом-алиқдан кейин.

– Раҳмат, тузукман.

– Энди бундай қиламиз, – деди Раъно жиддий гап бошлаб. – Турсин, бари турсин, тарихчи-археолог Усар Шариповга сюрприз ҳозирлаймиз. Уч кунлик “самоволка”³ учун жарима! Кўрамиз, не кечар экан ҳоли?

Норжон ҳали унинг гапини уқар-уқмас ўрнидан турди.

– Шошманг, мен ҳозир келаман... – Раъно чиқиб кетди. Зум ўтмай, қўлида пахта ма-

³ Самоволка – қисми рухсатсиз равишда вақтинча ташлаб кетишни ифодалайдиган ҳарбий атама.

тодан тикилган ҳаворанг ёзлик кепка ва яна тагида бир-икки қадаҳча ичишлиги қолган шиша билан пайдо бўлди.

– Вой, нима бу? – деди Норжон ҳовлиқиб.

– “Қоралайлик”... Зур коньяк қўшилариждан сўраб олдим. Бунча қўрқиб кетдингиз, чиқанжон, – кулди Раъно шишани стол устига қўяркан. Кейин қўлидаги кепкани жавоннинг бош кийим қўйиладиган тоқчасига ташлади: – Барака топишсин, аввалги мижозлар унутиб қолдиришибди. – Кейин бамайлихотир халати чўнтагидан яримлаган “Pall-Mall” кутисини чиқариб, стол чеккасига қўйди-да, столга чўқди. – Ана бўлди!..

– Нималар қиляяпсиз, опа. У мени соғ қўймайди! Тинч ўтирайлик, опа, қўйинг.

– Ваҳима қилманг, ёнингизда мен борман!.. Йўғимда келса, бир гудок ташланг. Учиб келаман-у, ўзим давом эттираман спектаклни!.. Шунақаям бўладими, уч кун ташлаб кетиб... Дам олишнйам бурундан чиқарди... Гап шу! Келса, салом бермайсиз, ўзи бошласа, алиқ олмайсиз!.. Буларга кўзи тушиб, савол назари билан қарайди. Ўзингизни бепарвогана тутиб, Фиёсининг ўша “Сизнинг юрак юраг-у...” сини хиргойилайсиз! Юрагини бир сичқон кемирсин! Яхшиси-чи, келиши биланоқ ҳалиги... гудок ташланг! Эшик ортида тураман. Зарил бўлса, шартта кираману...

Норжон “тоғ” деса, Раъно “боғ” деди, “боғ” деса, “чорбоғ” деди. Мунозара роса чўзилди. Охир-оқибат, Норжон сўзини ўтказди – унинг қатъий қаршилиги билан бўлғуси “спектакль” сценарийсидаги зиддият бироз юмшатилади: Усар муаллим кимсасиз хонага кириб келадиган, бўлмадаги манзарани кўриб, “жазосини тортадиган” бўлди.

Маслаҳат маҳсира қамалгач, хона калити эшикбонга топширилди. Икки аёл Раънонинг деразасидан санаторийнинг кириш дарвозасини бемалол кузатса бўладиган иккинчи қаватда жойлашган бўлмасига ўтишди. Деразага пашша-чивиндан ҳимояланиш учун кўкимтир тўр тортилган, бу эса, ичкаридаги кишига ўзи кўринмаган ҳолда ташқарини кузатиш имконини берарди.

Норжоннинг юраги гуп-гуп уради, унинг учун гўё вақт тўхтаб қолган эди. У ўзини чалғитиш учун телевизор қаршисидаги оромкурсига чўқди. Раъно дераза қаршисида ўтирволиб, аллақандай журнални варақлар, диққат-эътибори дарвоза томонда эди. У ҳам анча жиддий тортган, чамаси, кутилаётган драма финалини кўз олдига келтиришга уринарди...

Домла кўп куттирмади. Телеэкранда беллашаётган икки хонанда биттадан ашула айтиб улгурмаёқ Раъно ўрнидан дик турди.

– Келдилар! Ана, бало ҳам урмаган эржонингизга!

Норжон бир қадамда Раъно ёнида пайдо бўлиб, тўрпардага пешонасини тиради. Кишилар орасида бир қўлида камзули, иккинчисида икки-уч китоб билан келадиган эрини таниди. Ёз куёшидан кўзлари қисилган Усар муаллим бир қарашда ҳорғин ва озғин кўринди. Норжон эрини аяб кетди. Раънони унутиб, пойгакка шошилди.

– Ҳа, чиқонжон, сизга не бўлди? Ҳали домла хонага борадилар, кейин калит учун эшикбонга...

– Тоға уни танийди. Калитни эшикдан кирганиданоқ қўлига тутқазади...

– Вой-вуй, роса соғинибсиз-да, ўшанингизни! Тушунсангиз-чи, дарҳол кириб борсак, қизиғи бўмайди. Беш-ўн дақиқа ўтсин!..

Норжон ҳеч нарса эшитмагандек, шиппагини оёғига илди, ўзини даҳлизга урди. Ноилож қолган Раъно унга эргашди.

Икки аёл хансираганларича эшик олдида тўхташди.

– Қиринг, Раъно! – эшикка ишора қилди Норжон.

– Ўзиз бошланг, чиқон, ўзингиз!

Ҳеч ким журъат этмади. Эшикка қулоқ тутганларича жим қолишди.

Ичкаридан йўталми, ихрашми, хўрсиниқ ва инграшга монанд товуш эшитилди. Телевизорми, жавонга ўхшаш оғир бир нарса полга гурсиллаб йиқилди.

Хотинлар бўлмага киришганида Усар муаллим икки каравот орасидаги тўшама устида ёнбошлаб ётганича ихрар, оғзидан кўпик аралаш сўлак оқарди. Муаллим қўлида ўша ёзлик кепкани чангаллаганича ётарди.

Норжон уввос солди.

Раъно навбатчи шифокорга чопди.

Йигирма дақиқача кейин бу икки дугона туман шошилиниқ тиббий ёрдам марказининг реанимация бўлими даҳлизидаги ёғоч ўриндиқда бир-биридан беҳабардек қошқовоғи осилганича ўтиришарди.

Бир пайт бўлим эшиги қия очилиб, ҳамшира овоз берди:

– Бемор Шариповнинг яқинларидан ким бор?

Икки аёл бирданига оёққа қалқди. Шундагина Норжон Раънонинг кўзларига қаради. Раъно “чиқонжон”и нигоҳида ажиб бир маъни илғади-да, кўзларини олиб қочиб, ўриндиққа ҳолсизгина ўтирди.

Норжонни кираверишдаги бурчақда ўтирган кўзойнакли кишига рўбарў қилишди.

Уни эрига тегишли баъзи маълумотлар олиш учун чақиртиришган экан. Охирги савол хасталик билан боғлиқ бўлди:

– Эрингизнинг одатий қон босими неча эди? – деган саволга:

– У киши қон босимини ўлчатмасдилар, – деб жавоб берди. Жавоб берди-ю, эри ҳақида ўтган замонда гапираётганидан кўрқиб кетди, – соғликлари яхшими ишқилиб, – дея пиқиллади.

– Ваҳимага ўрин йўқ, опа, ҳаммаси ўтиб кетади, Худо хоҳласа... Демак, аввал инфаркт ё инсулт ҳолатлари кузатилмаган?

– Йўқ!

Доктор жуздонини ёпиб, ичкари хонага кириб кетди.

Кўнгли анча таскин топган Норжон шу ерда юрган оқ халатли келинчакка юзланди:

– Синглим, амакингизни бирров кўриб чиқиш учун кимдан рухсат сўрашим керак?

– Вой, холажон-ей, аввал амаким ўзларига келсинлар! Ҳалиям вақтида опкепсизлар, омадингиз бор экан, жараён яхши кетяпти. Кечқурунга қараб ўзлари сўраб қолса ажабмас, “атрофимда ким бор?” деб... – деди жувон ёқимли табассум билан. – Диққинафас бўлиб, каридорда ўтирманг! Бемалол айланиб келаверинг! Санаторийда экансизлар, муолажалардан қолманг. Яхшиси, менга телефон рақамигизни қолдиринг. Кўзларини очиши билан кўнғироқ қиламан!..

– Барака топинг, сингилжон, шундай қилинг!..

Ҳамширами, кичикроқ врачми, ширинсухан бу жувоннинг исми жисмига мос экан – Гулчирой. Узаро телефон рақамларини олишгач, Гулчирой Норжонни эшиккача кузатиб кўйди.

Норжон даҳлизга чиққач, тўғри ташқарига йўналди. Раъно ўтирган муюлишга қайрилиб ҳам қарамади.

Раъно Норжонни шифохона олдидаги боғчада қувиб етди.

– Тўхтанг, Норжон! Илтимос, бир дақиқа!

Норжон тўхтаб, ортига қайрилганида Раъно йўлак чеккасига ўрнатилган скамейкага ўзини ташлаганича ростакамига хўнграрди.

– Мени кечиринг, чиқон! Мен аҳмоқни кечиринг! – деди у йиғи аралаш. – Қайдан ҳам билибман бунақа бўлишини, охири зил бўлишини!..

Норжон ҳам ўриндиққа оҳиста ўтирди. Сочлари тўзғиб, юзлари йиғидан бўғриққан бу аёлни ҳам тушуниш керак, чап қўли билан Раънони кучди. Ўзи ҳам сўзсиз йиғлади.

Дугонаси меҳрини туйган Раъно:

– Дўхтирлар нима дейишди, яхши эканмилар? – дея сўради.

– Шукур, бери қараётганмиш. Вақтида обкепсизлар, дейишди. Ўзига келса, қақирамиз дейишди...

Аёллар чойхонада тамадди қилишди, боғча ўртасидаги ҳовузча бўйида юриб салқинланишди. Вақт тошбақадек имиллар, куёш яшил қирлар сари оғиб борар, бироқ Гулчиройдан бирор мужда йўқ эди.

Ёз қуёшининг сўнги нурлари билан бирга аёлларнинг сабри ҳам тугаб битди. Бўлимга боришиб, эшикни қия очишга журъат қилишди.

– Келинг, келинлар! Амаким туппа-тузуклар, ухлаяптилар. Мен ҳозир... – Гулчирой эшиклардан бирига кириб кетди. Тезда қайтиб: – биттангиз кўриб чиқишингиз мумкин, – деди.

Норжон палатага қалдирғочдай учиб кирди. Эри ёнига қўнди. Юзини юзига босди.

Ўсар муаллим хонанинг ўнг томонидаги турли асбоблар қуршовидаги каравотда юпка чойшаб остида чалқанча ётар, бир текис нафас оларди. Норжон ҳайратланди: авваллари эри ухлаганида ҳавони бурнидан олиб, бурнидан қўйворарди, ҳозир бошқача – бурнидан дам олиб, оғзидан чиқарар, оғир хўрсиниққа менгзаган пуфф-пуфф деган сас хонада акс-садо бераётгандек эди...

Норжон бунинг сабабини қайтар чоғи Гулчиройдан сўради.

– Амаким роса чарчаганлар! Ёзнинг иссиғида ҳам шунча ичадими одам? Авайла-сангиз бўлади-ку, холажон! Эркак киши қарилликка яқинлашган сари эътиборга эҳтиёж сезади. Ҳалиям юраклари маҳкам экан. Омон қолдилар!

Норжон ҳеч нарса деёлмади.

– Энди сизлар қайтаверинглар! Амаким бугун ухлаб, дам олсинлар! Хавотир олманг, ёнида куну тун одам бўлади. Худо хоҳласа, эртага эрталаб ҳеч нарса курмагандек уйғонади.

– Ярим тунда уйғонсалар-чи?

– Йўқ, ухлайдилар. У кишига ҳозир тинчлик керак. Шу учун ҳам ухлатиб қўйибмиз! – Гулчирой “гап тамом” дегандек эшикларнинг бири сари йўналди.

Норжон туни бўйи тиканда ағанагандек мижжа қоқмади. Юрагини даҳшатли фикрлар оқими гармселдек куйдирарди: “эри эрталаб зўраки уйқудан уйғонади, ўзини касалхонада кўриб ҳайратга тушади, соғлом ақл оқибатга сабаб излайди, хонадаги ман-

зарани эслаб, яна эзилади, касал хуружи яна қайталайди, шунинг учун кўз очган пайтида тепасида туриши керак, ҳазилинг бошингни егур Раъно ҳам шу ерда бўлиши лозим, бошқа йўли йўқ, йўқса, эрини бой беради!" Ола сахар кўзи илинганича тошдай қотибди. Телефонининг будильнигига ҳам уйғонмабди...

Уни ошхонадан нонушта қилиб қайтаётган Раъно уйғотди. Норжон уйғондию кечаги фикрлар гирдобига кулади. Эшик олдида Раънони кўриб, ялинди:

– Барака топинг, тез чиқинг! Бўмаса, Ўсар акангиздан айриламиз!..

– Нима гап ўзи, кўнғироқ қилишдими ё? Уйғонибдими?

– Кейин билиб оласиз, тезроқ бўлинг! Илоё, умрингиз узок бўлсин, тез чиқинг!

Дарвоза олдида таксига ўтириб, зумда етиб боришди.

Вестибюлда турган ходиманинг айтишича, Гулчиройнинг сменаси тугаб уйига кетибди. Янги навбатчилар ҳали ишга киришмадилар. Соат тўққиз яримларда бошлашармиш ишни...

Норжон ғала-ғовурдан четроқ чиқиб, Гулчиройнинг рақамини тера бошлаганида келинчакнинг ўзи кўнғироқ қилиб қолди:

– Эшитаман! Ҳа, мен. Шу ердаман. Асосий корпусга кириладиган жойда. Қаранг-е, сизни уйига кетган, дейишувди. Бўпти, мана, ҳозир етиб борамиз!

– Кетдик. Гулчирой ҳали шу ерда экан! – Норжон Раънонинг кўлини оҳиста ушлаб ичкарига ишора қилди.

Норжонга соядек эргашиб юрган Раъно бирор нарса дейишга ботинолмай сукут сақлар, афтидан дугонаси хавотирини тушуниб етганди.

Кўп ўтмай, кўнғиртоб сочлари елкасига ташланган, ҳаворанг кўйлаги ярашиб тушган сарвқомат Гулчирой уларни бўлим даҳлизидида кутиб олди. Аёллар билан илиқ сўрашгач, Норжонга синиқ табассум ҳадя қила туриб:

– Опа, сизда икки оғиз гапим бор, – деди.

– Бу кишидан яширадиган сиримиз қолмади, гапираверинг, синглим!

Гулчиройнинг хонасига киришди. Аёллар кушеткага, Гулчирой стол ёнидаги суянчиқсиз курсига жойлашишди.

– Аввал танишиб олайлик, – дея гап бошлади Гулчирой, – мен реанимация бўлими шифокориман. Кечаги қоғоз тўлдирган киши Фозил Хусанович – бўлим бошлиғи. Янглишмасам сиз – Норжон опа, Ўсар Шариповнинг рафиқасисиз. – Кейин Гулчирой Раъно томон бурилди, – сиз ким бўласиз беморга?..

– Исмин Раъно. Университетда бирга... нима десамикин, бир даврда ўқиганмиз. Санаторийда тасодифан учрашиб қолдик...

– Яхши, бўмасам, мақсадга кўчақолай! Домланинг соғлиги яхши. Яхшигина эмас, зўр дейиш мумкин. Бироқ кайфияти ноль! Олдимга ҳеч кимни киритманг, бу атрофда мени танийдиган одам йўқ, дейди. Норжон опа, сиз ҳақда эслатишга ҳаракат қилсам, санаторийдаги аёллардан биридир, дейди. Даволанишга бир ўзлари келганмиш...

Норжон юзига рўмолчасини босганича “пиқ-пиқ” йиғлади. Раъно нигоҳини шахматнусага тўшамали полга қадаб, тумтайганича қотди.

– Бу инсульт тўфайли ҳосил бўлган хотира заифлиги эмас. Менимча, ораларингдан нимадир ўтган... Тезда домланинг кўнглига йўл топмасак бўлмайди. Руҳиятидаги парокандалик қилинган муолажани чиппакка чиқариши мумкин. Бу жиддий масала. Фозил Хусанович ҳозир беш дақиқалик тақсимотдан чиқиб келадилар. Аёл кишисиз, оилавий муаммоларни яхши тушунасиз, деб сизлар билан илк суҳбатни менга топширдилар...

Аёллар бири олиб-бири қўйиб, бўлиб ўтган воқеани бор тафсилотлари билан баён қилиб беришди.

– Оббо, опажонларим-ей! Мана буни таги зил ҳазил деса бўлади, – деди Гулчирой кулганича ва дарров жиддий тортди. – Хўш, бунга домлани қандай ишонтирамиз? Менимча, ҳар иккинги кириб бориб, бўлган воқеани шошмасдан, тартибли тарзда сўзлаб берасиз...

Шу пайт эшик қия очилиб, ёшгина қизнинг боши кўринди.

– Гулчирой Салимовна, иккинчи палатадаги бемор безовта бўлаяпти.

Гулчирой хотинларга бир нима демоқчидек оғиз жуфтлади-ю, ҳеч нарса айтмай шошганича хонани тарк этди. Норжоннинг юзи оқарди.

– Ўсар акам нечанчида эди? – сўради Раъно.

– Иккинчида!

У шивирладими ёки мадорсизликдан овози чиқмадими, Раъно дафъатан англай олмади... Юзига кўзи тушгач, кўрқиб кетди. Норжонни кушеткага ётқизиб, “мен ҳозир” деганича ташқари отилди.

Норжонни ҳам эмладилар. Бироқ қанчалик уринишмасин, ётиб даволанишга кўнди-ролмадилар.

Ярим соатлардан сўнг хонада Гулчирой пайдо бўлди.

– Ким айтади сизни беш фарзандни катта қилган, юзлаб шогирдларни учирма қилган

аёл деб. Ўзингизни мундоқ қўлга олинг, хола! Ҳали амакимнинг олдига кириб, қилмаган айбимиз учун узрхоҳлик қилишимиз керак!.. Вэ-эй, холажоним-ей, ростини айтсам, сиздан ўпкаладим. Шугинага шунчами? Бўлди қилинг энди, турунг ўрнингиздан! Бирга чой ичамиз! Мен ҳам қолдим бугун шу ерда! Врачлик, Гулчирой сўзим – сизларни оёққа турғазмай уйга қайтиш йўқ!..

Норжон вужудига қон югурди, қон билан бирга оқибат ёмғирдан сўнг кўкарадиган аллақандай номсиз, хуш туйғулар рангу таровати билан кириб келди. У Раъно ёрдамида юз-қўлини ювди.

Столлардан бири кушеткалар орасига олиниб, кичкина дастурхон ёзилди. Насибадошлар Гулчирой қистови билан еб-ичишар, хаёлларида эса бир муаммо – Усар муаллим соғлиғи эди. Аммо бу ҳақда сўз очишга ҳеч кимнинг юраги дов бермас, афтидан ҳар ким ўзича вазиятдан чиқиш йўлини изларди.

– Амакимиз бугун ҳам ғайриихтиёрий уйқудалар, – деди Гулчирой чойдан сўнг, – кечкурун олти-еттиларда уйғонсалар керак. Шунгача нимадир ўйлаб топишимиз шарт. Силлиққина бир тадбир...

– Бўлди, бас, уйғонган заҳоти олдига бирга кирайлик! Йиғлайман-сиқтайман, ҳаммасини тушунтираман. Айбимни бўйнимга оламан! – деди Раъно яна кўзёшларига эрк бериб, – ҳазиллашмай мен ўлайин, ўзимнинг шўрпешаналигим етмаганидай буларнинг ҳам толеига соя солиб ўтирибман мен қора қарға!

– Опа, шошманг-чи, гапингизда жон борга ўхшайди. Тўғри, бор гапни фақат сиз айта olasиз. Уша кўнгилсиз драманинг муаллифи сифатида... Лекин оғзаки тарзда эмас. Ўзингизни йўқотиб қўйишингиз мумкин. Менимча, диққатингизни жамлаб, энг асосий воқеаларни қозоғга туширишингиз керак. Энг қисқа, лўнда шаклда, бир бетчалик хатга сиғдирасиз. Маъқулми? Сиз нима дейсиз, Норжон опа? – сўзини савол билан тугаллади Гулчирой.

Гулчиройнинг таклифи Фозил Ҳусановичга ҳам маъқул тушди. Бошлиқ иштирокидаги кичкина маслаҳатда келишиб олинди: Раъно ўша мухтасар узрномани кечкурунги бешларга қадар тайёрлаб келадиган бўлди, Норжон шу хонада ҳақимлар назоратида бўла тургани мақсадга мувофиқ деб топилди.

Раъно кечкурунгача куттириб қўймади, соат ўн бирлардаёқ қўлида узрнома билан пайдо бўлди. У келган чоғ Гулчирой бўш палаталардан биттасида дам оларди. Шу сабаб узрнома матни билан илк бор Фозил Ҳусанович танишди.

– Қойил-ей, опа! Бу гапларга тош ҳам эрийди. Шоир-поир эмасмисиз, мабодо? Аммо-лекин ҳазилингиз жуда оғир экан... – деди у қозоғдан бош кўтариб, кейин қўшиб қўйди, – Норжон опага ҳам ўқитиб кўринг! Гулчиройга ҳам...

Узрномадан хабар топган бўлса керак, Норжон ётган хонага Раъно билан олдинма-кетин Гулчирой ҳам кириб келди. Мактубнинг, айниқса, хотима қисми бағоят самимий чиққанди:

“...Гувоҳи бўлаётганингиздек, барчасига мен сабабчи, бош айбдор – мен! Норжонинг фариштадай тоза. Етти йил сизсиз ухласа ҳам, отинг ўчгур бу гуноҳи азим унинг тушига ҳам кирмайди. Умринг қуёши шом сари оққанида бунақа ҳазилни ким қўйибди сенга, дейдиган инсон қани менга? Мени кечиринг, Норжоннинг эса кечиргудек зиғирча ҳам гуноҳи йўқ! Талабалик йилларимизда орамизда бўлган ўша покиза ҳурмат, меҳр-оқибат, баҳам кўрган ош-тузимиз ҳақи бугунги гуноҳимдан ўтинг! Мени афв этинг!..

Сизга узоқ умр, жуфти ҳалопингиз билан тотув ҳаёт тилаб, Раъно”.

– Яхши, жуда яхши ёзилибди. Силлиққина қаламингиз бор экан, опа! – деди Гулчирой.

– Ўринли гаплар. Жуда чиройли ифодалабсиз. Катта раҳмат, сизга, – маъқуллади Норжон ҳам.

– Энди менга рухсат берасизлар. Мени кўргани болаларим келишаётган экан, – деди Раъно назарини ерга қадаганича.

Албатта, унга ҳеч ким монелик қилмади. Норжон уни тиббий марказ дарвозасигача кузатиб қўйди. Йўл-йўлакай қайта-қайта узр-маъзур қилишди.

Норжонни ўз хонасида Гулчирой кутаётган экан.

– Холажон, биласизми, марказга янги бемор келтирилди. Операцияга мен ҳам таклиф қилинганман, – деди у хижолатпазлик билан, – домлани ҳозиргина кўриб чиқдим. Аҳволи яхши. Вақтлроқ уйғониши ҳам мумкин. Сиз ташвиш тортманг, Фозил Ҳусанович ўша ерда. Хатни у кишида қолдирдим. Уйғонгач, мавридини топиб, ўзлари беради. Зарил топса, сизни ҳам қақришлари мумкин. Ҳозирча шу ерда бўла турунг. Айтмоқчи, менинг ўрнимга ўзингиздай ажойиб бир оламиз, менинг устозим келадилар, сиз ҳақда айтдим у кишига. Яъни соғлиғингизга қараб турадилар... Майли, хола, насиб қилса операциядан сўнг поччамиз олдига бирга чиқиб, чойхўрлик қиламиз!

– Илоё, айтганингиз келсин! Қўлингиз енгил бўлиб, беморингиз тезда оёққа турсин! – беихтиёр юзига фотиҳа тортди Норжон.

Кўп ўтмай, хонага Гулчиройнинг “устоз опаси” кириб келди. Ўзини Карима Жали-

ловна деб таништирган бу аёл келишган қад-қомати, юз тузилиши, илиққина истараси, қошу кўз ҳаракатлари билан Раънони эслатарди. Норжон “узоқроқ қариндошидир, балки”, деган тусмолда аслини суриштирди. Водийлик экан. Бўстонлиққа келин экан.

Карима Жалиловна танишиш асносида Норжоннинг юрак уришини тинглади, қон босимини ўлчади. Ҳамширани чақириб, ҳаpdори олдириб ичирди. Кейин Ўсар муаллим билан қизиқди. Карима ҳам худди Раънодек суҳбатихон экан. Чорак соатчалик гурунгда Норжоннинг юрак-бағрига кириб, Ўсар домланинг “касаллик тарихи”ни ипидан игнасиғача билиб олди.

– Мушкул бир вазиятда қолибсизлар. Аммо узрномани яхши ўйлаб топибсизлар! Эгачи, бир нарсага ҳайронман. Наҳотки, эрингиз шу даражада гумондор бўлса? Шунча йиллар синашган жуфти ҳалолани... Ичи қоралик-ку, бу!

– Тўғри айтдингиз, синглим. Аммо унинг ичини қора қилган ичкилик, ароқ! Уч кун тинимсиз ичилган шайтоннинг суви каллани бузади-да, – деди Норжон йиғламсираб. – Курсдошлари ҳам ўлсин!..

– Гап бу ёқда денг! Йиғламанг, эгачи, Худо хоҳласа, домла икки-уч кунда оёққа туриб кетади. Ушанда курсдошларига кўнғироқ қилдиринг. Келиб бир кўриб кетишсин курсдошини қай аҳволга солганларини!

Карима беморлардан хабар олгани чиқиб кетди. Ҳаpdори таъсирими, чарчоқданми, Норжоннинг қовоқлари оғирлашди. Кушеткага чўзилиб, устига чойшаб тортиди...

Норжон эшикнинг очиб-ёпилиши ва енгил қадамлар товушидан уйғонди. Гулчиroy экан. У бироз ҳорғин кўринар, аммо руҳияти тетик эди.

– Табриклайман, хола! Поччамиз уйғонганлар, салом хатни ўқиганлар! Жилмайи-и-иб ётибдилар! Бир пиёла шарбат ичдилар!..

Норжон илкис нима деярини билмай қолди. Кўзига ёш келди, ёш томоғига ҳам тикилди. Ниҳоят:

– Операциянгиз яхши ўтдимиз? – деб сўради.

– Ҳа, бошлаб юборишди. Маслаҳатга чақиришган экан. Арзимас нарса...

Бироз жимликдан кейин яна сўрашга журъат топди:

– Бориб кўрсак бўладими отасини?

– Ҳа, албатта, ҳозироқ юринг!..

Улар олдинма-кетин палатага киришганида Ўсар муаллим ҳали ҳам пинақда, Карима Жалиловна курсида қалин жилдли каттакон дафтарни тиззасига қўйганича алпанималарни ёзиб ўтирарди. Норжоннинг хўрлиги келиб, пойгақда туриб қолди. Карима қоғоздан бошини кўтарди, Норжонга қараб:

– Ийгини қўйинг! Ҳозиргина кўзи илинди, – деди.

– Ҳа-ҳа, уйғонсалар хафа бўлади, йиғламанг, – гапга аралашди Гулчиroy.

Карима Жалиловна ўрнидан туриб, дафтарни Гулчиroyга узатди. Ўзи бемор устида энгашди, билагидан ушлаб, пульсини “тинглади”. Муаллимнинг юзи оҳиста тўлқинланди, кейин кўзларини очди. Жилмайди, лаб-лунжи қимирлаб-қимирлаб, охири портлади:

– Бир бўсага шунчами, Раъно?!

Карима Жалиловна тош қотди. Гулчиroy Норжонга ёпишиб:

– Алаҳсираяпти, холажон, алаҳсираяптилар! Юринг-юринг, кейин кирамиз... – шивирлади ва аёлни ташқарига етаклади. – Хола, кўзёшини йиғиштиринг! Энг асосийси – кризис орқада қолди. Энди қўрқадиган жойимиз йўқ! – деди даҳлизга чиққач, – сиз дам олатуринг, мен чой ташкиллаштираман!

Гулчиroy Норжонни хонаси эшигиғача кузатиб, палатага қайтди. Эшик олдида устозини учратди.

– Тушунмадим? – елка қисди Карима Жалиловна кўзойнаги устидан кулиб боқиб.

– Сиз-ку, майли-я, Норжон хола тушунмаганлари яхши бўлди. Тушунганларида бу кишим ҳам кулардилар. – Хандон отди Гулчиroy устозининг елкасидан кучиб. Кейин кўшиб кўйди, – у сизни бир аёлга ўхшатди, менимча... Кейин бафуржа айтиб бераман!..

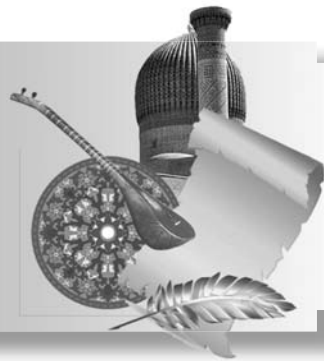
– Гап ковлани ёқтирмайман-у, аммо буниси қизиққа ўхшайди...

Гулчиroy сўзида турди. Шу куни кечкурун Ўсар муаллим оёққа туриб, оддий палатага кўчирилгачина уйига қайтди.

Кечки чойни эри билан бирга ичган Норжон еру кўкка сиғмай санаторийга келди. Қувончини баҳам кўриш учун иккинчи қаватга – Раънониқига ошиқди. Эшигини аввал оҳиста, жавоб бўлавермагач қаттиқроқ қоқди...

Қават навбатчисидан сўраб билди – Раъно тушлиқдан ҳам аввалроқ маъмурият билан ҳисоблашиб, санаторийдан бутунлай чиқиб кетган экан...

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ТАҒАЛЛУДИНИНГ 120 ЙИЛЛИГИГА

Наим КАРИМОВ

1932 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетини тамомгандан бери Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида хизмат қилиб келмоқда. Олим ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар муаллифи. Беруний мукофоти лауреати, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби. Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириши йўлидаги хизмати учун “Эл-юрт хурмати” орденига сазовор бўлган.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ ҚОЗОН САФАРИ

Халқлар ва адабиётлар ўртасида дўстлик алоқаларининг ўрнатилиши ва камол топишида ёзув маданияти, хусусан араб ёзуви яқин-яқингача ғоят катта роль ўйнаб келган. Бу ёзувнинг асосан ундош товушларни ифодаловчи ҳарфларга асосланганлиги шу ёзувда битилган китобларнинг Ўрта Осиё, Кавказ ва Волга бўйларида яшаган барча туркий халқлар томонидан ўқилишига имкон берган. Шу бахтли имконият туфайли ўзбек зиёлилари И.Гаспринский, Ш.Маржоний, Ҳоди Тоқтош, Ҳусайн Жовид сингари машҳур маърифатпарварлар, шоир ва ёзувчилар ижоди билан танишган бўлсалар, улар вакиллари бўлган халқлар XX асрнинг 20-30-йилларида буюк ўзбек адибининг “Ўткан кунлар” романини ўқиш саодатига муяссар бўлишган.

Нақл қилишларича, Абдулла Қодирий бир гуруҳ қаламқаш биродарлари билан бирга 1936 йилнинг ёз ойларида Қозонга ижодий сафар билан борганида, “Ўткан кунлар”нинг татар китобхонлари ўртасида ҳам машҳур бўлганини ўз кўзи билан кўриб, ҳайратга тушган.

Энди гапнинг “бисмилло”сига қайтсак.

XX асрдаги ўзбек адабий алоқалари тарихидан шу нарса маълумки, 1928 йилнинг ёз ойларида Зиё Саид, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби ўзбек ёзувчилари Қозонга бориб, татар ҳамкасблари ва китобхонлари билан илк бор учрашишган, ижодий мулоқотда бўлишган. Шу ижодий сафар қардош ёзувчилар ва китобхонларда яхши таассурот қолдиргани боис мезбонлар 1936 йил ёзида яна ўзбек биродарларини Қозонга таклиф қилишган.

“Красная Татария” газетасининг 1936 йил 16 июнь сонисидаги маълумотга қараганда, 14 июлда Қозонга Шокир Сулаймон (делегация раҳбари), Ғафур Ғулом, Абдулҳамид Мажидий, Амин Умарий ва Матёқуб Абдуллаевдан иборат ўзбек ёзувчилари поездда етиб келишган. Уларни Татаристон Ёзувчилар уюшмаси раиси Ярмий, ёзувчилардан

Усмонов, Тўфон, Хонжамил, шунингдек, татар опера студияси артистлари тантанали вазиятда кутиб олишган. Татаристон Республикаси Миллий архивидаги Татаристон Ёзувчилар уюшмаси фондида сақланаётган маълумотномадан аён бўлишича, Қодирий 8 августда Қозонга етиб келиб, делегацияга қўшилган ва 6 сентябрда қадар татар ёзувчиларининг меҳмони бўлган. Меҳмонлар, “Красная Татария” газетасида ёзилишича, “Ўзбекистон билан Татаристон адабиётчилари ўртасидаги қардошлик алоқаларини мустаҳкамлаш мақсади”да Қозонга ташриф буюришган.

Ўзбек ёзувчилари 6 сентябрда ижодий сафардан қайтиб келганларидан сўнг, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 24 октябрдаги шанба сонидида Ш.Сулаймоннинг “Татар совет адабиёти” мақоласи, Қодирийнинг “Качида икки ҳафта” очерки, Фафур Фуломнинг “Шеър ҳам совун”, Амин Умарийнинг “Овул кечаси” шеърлари эълон қилинган. Шу саҳифадан ўрин олган “Биродарона ҳамкорлик” деган хабарда қайд этилишича, ватандошларимиз “татар меҳнаткашларини ўзбек адабиётининг ривожланиши билан, Ўзбекистон меҳнаткашларининг турмуши билан таништириб келганлар, (Татаристондаги) газетларда махсус саҳифалар чиқарганлар”.

Ш.Сулаймон ўз мақоласида ўзбек-татар адабий алоқалари тарихига назар ташлаб, татар адабиёти ва матбуотининг “октябргача Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалгани”, Қозон, Оренбург ва Москвада чиқарилган “Кўёш”, “Вақт”, “Юлдуз”, “Эл” газеталари ҳамда татар ёзувчилари асарларининг Ўрта Осиёда, айниқса, Ўзбекистонда алоҳида эътибор қозонганлиги тўғрисида сўзлаб, ғаройиб бир фикрни ўртага ташлаган: “Маълум бир қора мақсад билан бошланган бу алоқанинг сири, сабаби, – деб ёзган у, – табиий, маълум эди. Февраль кунларида биз буни очиқ кўрдик. Татар буржуазияси, унинг малайи бўлган миллатчи зиёлилар “Булоқбоши жумҳурияти”(ни) куриш биланоқ ўз тилагини очиқ қўйди...”

Ш.Сулаймоннинг фикрига кўра, ўзбек-татар адабий алоқаларини ўрнатиш ва мустаҳкамлашдан мақсад – келажакда чор ҳокимияти мустамлакачилигига қарши ўзбек ва татар халқларининг бирлашган ҳолда курашиши экан. “Бироқ бу қора тилак, – деб ёзган у яна, – бўшга чиқди. Октябрь довули уларнинг кулини кўкка учирди. “Қўқон мухторияти” сингари Қозонда тузилган “Булоқбоши жумҳурияти” ҳам ерга кўмилди”.

Ш.Сулаймоннинг бу сўзлари, шубҳасиз, мустамлака шароитида яшаган халқларнинг ўзаро яқинлашишидан кўрққан унсурлар “қўшиғи”ни такрорлашдан ўзга нарса эмас эди. Ҳолбуки, биз Туркистон Россия кўшинлари томонидан забт этилганидан кейин татар савдогарларининг Туркистонга самовар, гугурт, чўян-темир асбобларини, татар ёзувчиларининг Қозон босмаханаларида босилган асарларини олиб келганларини, сўнграқ эса турли сабаблар билан Волга бўйларидан кўчиб келган татар зиёлиларининг Туркистонда янги усул мактабларини ташкил этишда фаоллик кўрсатганларини яхши биламиз.

Фафур Фулом ўз мақолаларидан бирида шу масалага доир бундай қимматли маълумотни берган: “Татар маърифатпарварларидан Маржоний, Қаюм Носирий ва татар зиёлиларининг бошқа бир қанча намояндалари Бухоро мадрасаларида таҳсил кўргани сингари, ўзбек зиёлиларининг ҳам бир қанча вакиллари Оренбургнинг “Хусайния” мадрасаси, Қозоннинг “Муҳаммадия” ва Уфанинг “Олия” мадрасаларида ўқиганлар. Бухоро амири бадарға қилган ўзбек зиёлилари Қозонда бошпана топган. Ўзбекларнинг биринчи босма китоблари Қозон университети босмахонасида босилган. Хива ва Тошкентга “мих босма” деб аталган замонавий матбаа ва литографияни дастлаб Шоҳимардон обзийлари олиб келган ва шу босмаханалардаги биринчи ишчилар авлоди татарлардан бўлиб, уларнинг набиралари ҳозир ҳам Ўзбекистон босмаханаларида ишламоқда”.¹

Кўрамизки, ўзбек-татар адабий алоқалари тарихи фақат XX асрнинг 20-йилларида бошланган эмас.

Шундай қилиб, Татаристон Ёзувчилар уюшмаси таклифи билан Волга бўйларига борган ўзбек ёзувчилари, жумладан, Абдулла Қодирий татар ёзувчилари билан бўлиб ўтган учрашувлардан сўнг, татар овулларига бориб, икки ҳафта давомида қардош халқнинг ҳаёти билан таниша бошлашган. Биз Қодирийнинг “Качида икки ҳафта” очеркини ўзбек ёзувчиларининг Қозон яқинидаги овулларга, Ф.Фуломнинг “Шеър ҳам совун” шеърини ўқиб, ўзбек ёзувчиларининг Мулланур Воҳидов номидаги совун заводига борганлари, татар деҳқонлари ва ишчилари ҳаёти билан яқиндан танишганларини яққол тасаввур этамиз.

Ш.Сулаймон мақоласидан аён бўлишича, Қодирий ҳам, бошқа ўзбек ёзувчилари ҳам сафар чоғида Карим Тинчурин, Қави Нажмий, Тулумбайский, Мирсой Амир,

¹ Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. Икки жилдлик. 1-жилд. – Т.: 1971. – Б.245

С.Баттол, Олимжон Иброҳимов, Ҳоди Тоқтош, Ҳасар Тўфон, Фотиҳ Карим, Аҳмад Файзий, Ноқий Исонбат, Муҳаммедшин каби татар шоир ва ёзувчилари билан учрашиб, дўстона мулоқотда бўлишган. Ишонч билан айтиш мумкинки, улар К.Тинчуриннинг ўзбек халқи ҳаётидан олинган “Мукаррам”, “Бухоро”, О.Иброҳимовнинг ўзбек тилига таржима қилинган “Теран томирлар” сингари асарлари билан яхши таниш бўлишган ва шу ҳол улар суҳбатига муайян йўналиш берган.

“Ўзбек ёзувчилар бригадаси, – деб якунлаган мақоласини Ш.Сулаймон, – Қозонга бориб, бир мунча катта ва ёш ёзувчиларнинг ижодлари билан яқиндан танишди. Бу ҳақда айрим маърузалар эшитди. Булар очиқ кўрсатдики, биз сўнгги йилларда қардош республикаларнинг адабиётидан, уларнинг сўнгги ўсишларидан четда қолганмиз. Шунга ўхшаган татар ёзувчилари ҳам ўзбек, тожик, туркман, қозоқ ёзувчиларининг асарлари билан унча таниш эмаслар.

Татар ёзувчилари қардош республикаларнинг адабиётдаги ўсишлари билан танишиб боришни биринчи ва асосий вазифа қилиб олдилар”.

Қодирий айрим татар ёзувчилари билан аввал ҳам таниш бўлган. Таниқли адабиётшунос Шерали Турдиевнинг маълумот беришича, Қодирий 1924-1925 йилларда В.Я.Брюсов номидаги Олий адабий-бадиий институт (Москва)да таҳсил олган кезларида О.Иброҳимов, К.Тинчурин, Ф.Амирхонлар билан учрашиб, уларнинг Москва кутубхоналаридаги асарларини топиб ўқиган. Хусусан, О.Иброҳимовнинг “Ёш юраклар”, Туркистондаги мадраса талабалари ҳаётини ёдга туширувчи “Бизнинг кунлар” романи унга, айниқса, манзур бўлган. Олимнинг эътироф этишича, у шу маълумотни кекса таржимон М.Булатовдан олган, унга эса шу воқеанинг шоҳиди журналист ва таржимон Саховат Шафигуллин сўзлаб берган экан.

Афсуски, Ш.Сулаймон ҳам, Қозон сафарига қатнашган бошқа ўзбек ёзувчилари ҳам ўзбек адабиёти намуналари, хусусан, “Ўткан кунлар”нинг татар тилига таржима қилиниши ва татар китобхонлари ўртасида тарқалишига оид бирор сўзни ёзиб қолдиришмаган. З.Фатхуллиннинг адиб ҳақидаги хотираларида эса “Абдулла аканинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларини, “Калвак маҳзум...”, “Тошпўлат тажанг...” каби ҳажвий асарларини ўқимаган татар зиёлилари, китобхонларининг камданкам экан”лиги, шунинг учун уни, “айниқса, ҳурмат қилишгани”, “Абдулла обий” деб қариялар маҳаллама-маҳалла зиёфатга чақришгани” айтилган, холос.

“Абдулла ака, – деб ёзган хотиранавис, – Волга бўйидаги Верхний Слон (Татаристон Ёзувчилар союзининг боғи)да бир неча кун дам олдилар, ёзувчилар билан улфатлашдилар, кейин татар овулларини айланиб, танишишга хоҳиш билдирдилар.

Ёзувчилар союзи махсус извош ажратди: ўзи Бухоро мадрасаларида ўқиган, ўзбек тилини яхши билувчи, шу чоқларда Татар академик театри кутубхонасида мудирлик қилувчи ёши улуғроқ бир кишини кучер қилиб тайинлади ва ҳозир Татаристон Ёзувчилар союзининг раиси, таниқли романчи Иброй Ғозийни Абдулла акага ҳамроҳ қилиб, татар овуллари бўйлаб саёҳатга жўнатди”.²

З.Фатхуллиннинг хотирасидан маълум бўлишича, Қодирий татар овулларида ўн беш кундан зиёдроқ бўлган ва Тошкентга қайтганидан сўнг Ёзувчилар уюшмасидаги ҳисобот мажлисида кўлидаги ёзув дафтарларига қараб овуллардаги ободонлик, колхоз-совхоз қурилишлари, ёшлар ва қарилар билан бўлган суҳбатлар ҳақида сўзлаб берган. Хотиранависнинг шу сўзларини адибнинг “Қачида икки ҳафта” очерки тасдиқлаши мумкин.

Очерк куйидаги изоҳнамо сўзлар билан бошланади: “Менга Татаристоннинг Арча районида қарашли Качи овулида икки ҳафталаб қолишга тўғри келди. Овулни, ундаги колхозни ва халқ аҳволини ўрганиш учун келган бир кишига икки ҳафтали бир муддат жуда қисқа бўлса-да, кўп нарсалар ўргана олдим. Татар овули деҳқони қандай ишлайди, нечук яшайди, унинг молдорлиги, колхозга уюшгандан сўнгги ҳоли каби жиҳатларни кўздан кечириб қайтгач, ўз таассуротим билан газета ўқувчиларини ҳам таништиргим келди”.³

Қодирий Качига етиб келган чоғда аксарият аҳоли далада бўлганлиги учун овул кимсасиз, ҳатто бирор ҳаёт белгисидан маҳрум бўлиб кўринган. Аммо кеч соат 6-7 лардан бошлаб қишлоққа жонли ҳаёт нафаси шиддат билан кириб келган. Адиб овулнинг ана шу ҳаётбахш манзарасини бундай тасвирлаган:

“Овулнинг жонлануви кеч соат 6-7 миёнасида бўлади: қир ишларидан қайтаётган

² Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. – Т.: 1986. – Б.81.

³ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Т.: 1969. – Б.99.

ёш йигитлар овулни бошга кўтариб қўшиқ айтадилар, унда-мунда гармон товушлари эшитилиб, бир-бириси билан ўйнашиб, сайрашиб қайтган татар қизларини кумуш танга тўкилган сингари жаранглаб кулишлари юракка тўқинадир. Шу вақтда овулнинг подасида (кутувида) яйловдан қайтиб, сигирлар бузовларини соғиниб маърайдилар, сариқлар⁴ кўзиларини қўмсаб, “бааа-буу” қиладилар. Овул жуда ҳам кўнгилли ҳол олади...”⁵

Ушбу манзара Амин Умарийнинг “Овул кечаси” шеърида бундай тасвирини топган:

*...Булутларга санчилди қош қораяр чоғ
Куннинг қиличи.
Кўнгил паришон эмас, шому ғарибон эмас
Шодликлар кечи.*

*Кечада руҳсизлик йўқ, зулмат ҳам эмас,
Ит увлаши йўқ.
Фараҳбахш замоннинг қувноқ кечида
Ой нури қуюқ...*

*Овулнинг кўчасидан дарёдек оқар
Ёшлар шовқини.
Кўнгилларнинг шодлиги тортиб олади
Кўздан уйқуни...*

Шеърни ўқишда давом этар эканмиз, Качи овулига қилинган сафар чоғида Қодирий билан бирга А.Умарийнинг ҳам иштирок қилганига амин бўламиз.

Афсуски, татар биродарлари ҳузурига меҳмонга борган ёзувчиларимиз ўртасида айрим келишмовчиликлар ҳам рўй бериб, уларнинг бир қисми ҳатто муддатидан аввал ўз юртига кетиб қолган. Низога асос бўлган сабаблардан бири, ижодий масалага оид эди. Бир томондан, А.Умарий сингари шоирларнинг сафар кунларида турли учрашувлар таъсирида шеърлар ёзаётганини, иккинчи томондан, ўзининг татар ёзувчилари ва китобхонлари ўртасидаги катта ҳурмат-эътиборини кўрган Қодирий: “Ҳозир фақат кўриш, татар халқининг ҳаётини ўрганиш лозим. Тошкентга борганимиздан кейингина тиниқланган сафар таассуротлари асосида асар ёзсак, ўринли бўлади”, деб ёш дўстларига танбеҳ берган ва улар истеъдодига шубҳа билан қараган. Бундай муносабатдан ранжиган шоирлар Қозонда адиб билан бирга ортиқ қолишни ишташмаган.

Айтиб ўтилганидек, “Ўткан кунлар” довуғи Қозонга ҳам етиб борган, араб ёзувида чоп этилган бу асарни ўқиган татар зиёлиларида ҳам, оддий китобхонларда ҳам Қодирийга нисбатан катта ҳурмат туйғулари уйғонган экан.

⁴ Қўйлар.

⁵ Уша манба. – Б. 90-100.

Улуғбек ҲАМДАМОВ

ШЕЪРИЯТИМИЗДА ҚОДИРИЙ АНЪНАЛАРИ

Абдулла Қодирий ва Эркин Воҳидов

Э.Воҳидов ижодининг А.Қодирий меросига алоқадорлиги бир қарашда кўзга яққол ташланмаслиги мумкин, лекин синчиклаб кўздан кечирилганда устоз-шогирд маъносидаги ижодий таъсирланишни кўрмаслик мумкин эмас. Умуман олганда эса, Қодирийдан кейин ўзбек адабиёти майдонига кирган жиддий ижодкорларнинг деярли ҳаммаси бу улуғ ёзувчи сиймоси ва меросидан бевосита ёки билвосита таъсирланган, деб айтиш тўғри бўлади. Чунки Қодирий истеъдодининг кучи шу даражада кўламли эдики, у нафақат ўзбек романчилигига асос солди, нафақат Бехбудий, Фитрат, Ҳамза ва Чўлпонлар билан биргаликда янги ўзбек адабиёти тамал тошини қўйди, айни дамда, қардош туркий халқлар насрига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бу фикрларни замонамизнинг забардаст ижодкори, Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов ҳам тасдиқлайди. Унинг Қодирий билан боғлиқ фикр-мулоҳазалари “Изтироб”¹ ва “Шо-иру шеър ушуур” номли адабий-танқидий мақолалари, суҳбатлари жамланган китобларида ўз аксини топган. “Изтироб” тўпламидан жой олган “Қадримиз, қадриятимиз” номли мўъжаз мақоласида Э.Воҳидов Қодирийю Чўлпонлар қисмати билан, дастлаб, асосан, устозларнинг ҳикоятлари воситасида танишганини айтади: *“Отанинг, узтозининг муқаддас вазифаси фарзанд, шогирд қалбига ҳақиқат уруғини экмоқдир. Домла Ғайратий ана шундай ота ва устоз эди. У эллигинчи йилларнинг бошида, Чўлпон, Қодирийлар тўғрисида сўзлашиш ҳам қатағон бир замонда биз – еттинчи, саккизинчи синф ўқувчилари бўлган “дилдошлари”га уларнинг ҳаётини, ижодини сўзлаб берарди. “Утган кунлар”нинг боблари устоз овози билан қулоғимда қолган”*².

Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби талай Истиқлол фидойиларининг асарлари миллатимизнинг чинакам мард зиёлилари, китобхонлари томонидан узоқ вақт мобайнида уйларида ертўласи, томбоши ва оғилхоналарининг кўздан пана кунжларига беркитилган, баъзан эса хотиралар қаърида сақланган десак, муболаға бўлмайди. Чунки менинг ўзим ҳам тахминан 1988-89 йилларда худди шунга яқин бир ҳолнинг гувоҳи бўлганман. Аввалги ТошДУ, ҳозирги ЎЗМУ филология факультетидаги дарслардан бирида профессор А.Алиев А.Чўлпоннинг улуғ рус шоири А.С.Пушкиндан ўгирган “Гул ва булбул” номли шеърини ёддан ўқиб, сўнг бу шеърни у болалик чоғида ёд олгани, шеърнинг қуйма оҳангдор ва мазмундор бўлгани учун сираям ёдидан чиқармаганини айтиб берган эди. Чунки адабиёт тарихидан яхши биламизки, Чўлпоннинг илмий-бадий ва таржима асарлари чоп этилмас, қачондир чоп этилганларининг мутолаасига ҳам мутлақо рухсат йўқ эди. Худди шундай, А.Қодирийнинг асарлари ҳам неча ўн йилликлар мобайнида халқдан олисда тутилди. Шунга қарамасдан, одамлар қайси бир йўллар билан улуғ адибдан қолган меросга талпиниб, ўз бадий-эстетик завқини қондиришга уриниб келди. Эркин Воҳидов ёзади: *“Эски қоронғи қазноқ шифтидан топиб олганим (белбоққа туғиб ўралган) “Мехробдан чаён” мени бир ҳафта бурчак жинниси қилиб қўйган эди. Кўзлардан йироқ жойни топиб олиб мук тушганча ўқиганим ўқиган эди.*

¹ Изтироб. Тошкент. Ўзбекистон. 1992.

² Ўша асар.

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг
Лайлоси,
Насиб этмиш менга гулшан аро гулларнинг
Раъноси.

Ҳозир шу сатрларни ўқисам, ўша қазноқнинг нимёруғ бурчаги ёдимга тушади, сарғайган варақлар кўзимга кўринади, чанг ҳиди димоғимга урилади³. Бу сатрлар шоирга бир умр ёд бўлиб келгани, уни илҳомлантиргани, Навоийю Фузулийларнинг ижодидаги шоҳбайтлар янглиғ аруз вазнига меҳр боғлашига туртки бўлгани, умуман, унинг ижодий кредосини кўп жиҳатдан белгиллаганини Э.Воҳидовнинг ўзи эътироф этади: “Киши умрида ўқиган китоблар ичида шундоқ китоблар бўладики, улар умрининг бир қисмига, инсон ўзлигининг таркибига айланиб қолади. “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” мен учун ана шундай китоблардан. Улар мени одам қилиб шакллантирган. Дунёқарашимни, юрагим ҳолатини белгиллаган, умрим бойлиги бўлган китоблар сирасига киради”.³ Кўринадики, Қодирийнинг юқорида исмлари зикр этилган икки романи Ўзбекистон Халқ шоири ижодининг шаклланишида жуда катта ўрин тутган. Аслида, ушбу фикрни ривожлантириб, янада каттароқ миқёсларда айтиш мумкин ва керак. Чунки бир қарашда, Қодирий ва Воҳидов ижодларида ҳеч қандай зохирий муштарақлик йўқдек. Аммо масалага ичкаридан, ижодкорнинг бадиий-эстетик дидининг тадрижи нуқтаи назардан қаралса-чи? Бунда вазият бутунлай ўзгача манзара касб этади. Э.Воҳидовнинг ўз эътирофи бўйича, “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” асарлари шоир умрининг бир қисмига, унинг ўзлиги таркибига айланиб кетган. Бу дегани шуки, ташқаридан бу икки ижодкор асарлари ҳар қанча тафовут қилса-да (бири XX аср аввалида, насрда, бошқаси XX асрнинг олтинчи йилларидан кейин, назмда ижод қилган), ботинан узвийлик касб этиб, ворисийлик халқларини пайдо қилади. Шу томондан боқилганда, Қодирий, Чўлпон ва Ҳамза каби асосчи санъаткорларнинг асарлари бутун бошли XX аср ўзбек адабиётининг равишига Янги ўзбек адабиёти тонги отгандан бери залворли таъсир кўрсатиб келаётир, дея баралла айтиш мумкин ва зарур. Бу таъсир Қодирий ва Чўлпон асарлари ўқилиши ман этилган чоғларда ҳам тўхтаган эмас, тўхташи мумкин ҳам эмасди. Чунки улар Навоий асос солган ёзма ўзбек адабиётида яна бир янги йўлни бошлаб берган йўлбошчилар эди. Бу таъсир, аввало, дунёни бадиий-эстетик идрок этишда, адабий методда, қолаверса, образлар тизимую бадиий приёмларда, услубда сезилади. Мана, Э. Воҳидовнинг ўзи бу ҳақда нима дейди: “Абдулла Қодирий руҳи бизни уйғоқликка чақиради. Кўйдек ювшо тарқоқ ва бечораҳол бўлмасликка ундайди. Ўз ҳақи, ҳуқуқини таниган инсон – бутун инсон. Ўз қадру қиймати, шону шарафини асраётган халқ – бутун халқдир”.⁴ Кўринадики, Қодирий ўз ҳаёти ва асарлари билан келгуси авлодни уйғоқликка чақирар, уни ўз ҳақини билиб яшашга ундар экан. Шундан келиб чиққан ҳолда, Э.Воҳидов қаламига мансуб “Рухлар исёни”⁵ достони қатларидаги исён мотивини эсласангиз, ҳаммаси янада тушунарли бўлади. Дунёқарашининг шаклланишида Қодирийнинг ўрни ва таъсирини шоир икки жабҳада кўради. Бери тақдир, бошқаси ижоди мисолида. “Исёнкор шеърларим зимнида ана шу таъсир бор. Шу маънода мен – мен кўрган, яқин мулоқотда бўлган одамлардан, асарларини ўқиган ижодкорлардан иборат бўлсам керак, деб ўйлайман”, дейди у каминанинг саволларига жавоб бераркан.

Э.Воҳидов шеърларида Қодирий асарлари (романлари)дан бевосита таъсирланган ўринларни топиб кўрсатиш, албаттаки, мушкул. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмида ғазал жанрига янги замон тўнини кийдира олган (“Ёшлик” девони билан) шоирнинг ўзи айтадики, “менинг мутоз шеърятимизга қизиқишимда Навоийю Фузулийлардан кейин Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романида келтирилган ғазаллар бениҳоя катта таъсир қилган. Шу маънода, Қодирий асарлари руҳи ижодимда сезилиб туради, дея бемалол айта оламан”, дейди. Бунинг исботини яна шу далилда кўрса бўладики, шоир Қодирий романларини ислоҳ қилинган алифболарнинг барчасида (араб, лотин ва кирилл имлоларида) ўқиб чиққанлигини таъкидлаб айтади. “Қодирий асарлари, назаримда, проза эмас, поэзиядир. Улар шеърдек ўқилади. Қодирий ва Чўлпонларга тузумнинг муносабати, аслида, менинг ва тенгдошларимнинг тузумга бўлган муносабатларимизни маълум маънода белгиллаган эди”, дейди шоир суҳбат чоғида.

“Қодирийни Европа унчалик яхши қабул қилмайди. Чунки Шарқ ва Ғарб дунёқараш ва фалсафаси ўртасида катта фарқлар мавжуд. Масалан, Европа ва ҳатто рус кишиси “Ўтган кунлар” романи бош қаҳрамони Отабекни муҳокама қилган бўларди, “Нима учун у ўз эркини ота-онасига топшириб қўйди, ўз бахти ва муҳаббати учун курашмади?” деган бўларди. Албатта, бу эътирозлар Ғарб дунёқараш ва фалсафаси нуқтаи назаридан тўғридир, лекин Қодирий асарларини, унинг ранго ранг қаҳрамонлари руҳиятини тўғри тушуниш учун ўқувчи Шарқ инсонини бўлиши шарт. Европа куч-қудратни яхши кўради.

³ Изтироб. Тошкент. Ўзбекистон. 1992.

⁴ Ўша асар.

⁵ Э.Воҳидов. Сайланма. Иккинчи жилд. Тошкент. “ШАРҚ” НМАК.2001.

Мажнун табиатида ожизлик бор, бўйсунмишга мойиллик бор. Аммо бу шунчаки ожизлик эмас, балки Оллоҳ олдидаги ожизлик билан боғлиқ фалсафага бориб тақалади. Бундай ожизликни Фарб қабул қилмайди, тушунмайди. Шунинг учун Қодирийни Европалик тўғри баҳолай олмайди,⁶ дейди шоир. Яъни, бошқача айтганда, Қодирий асарлари шоирнинг Фарбу Шарқ ҳақидаги ўй-мулоҳазаларига, умуман, ижодининг камол топишига улкан таъсир қилган.

Асрнинг илк чорагида Абдулла Қодирий, Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, “бутун инсон” сифатида яшаб, ижод этган кўйи халқининг бутунлигига муносиб ҳисса кўшган эса, асрнинг сўнгги чорагига келганда, Воҳидовнинг ўзи улуғ салаф адиб йўлидан бориб, миллат дарди акс этган ёниқ шеърлар, дилрабо ғазаллар, қалбу онларга муҳрланадиган дostonлар битди, натижада, бу икки ижодкор “ҳамкорлиги” мисолида авлодлар ўртасидаги ворисийлик аъъанасининг давом этиб келаётганини кузатишимиз мумкин бўлди.

Абдулла Қодирий ва Муҳаммад Юсуф

Ўзбек адабиётида жуда кўплаб шоирлар Қодирийга, унинг ўлмас романлари қаҳрамонлари – Отабек, Кумуш, Анвар, Раъноларга шеърлар бағишлаганлар. Лекин бу борада М.Юсуфнинг хирмони узоқ-узоқлардан ҳам кўзга яққол ташланиб туради: шоирнинг бир неча ўнлаб гўзал ва ҳароратли шеърлари айни мавзуда битилган. Муҳаммад Юсуфнинг Қодирий сиймосига, унинг асарларига, хусусан, “Уткан кунлар” романига, унинг қаҳрамонлари – Отабек, Кумуш ва Зайнабга мурожаат тарзида ёзган шеърлари, айниқса, кўпчиликни ташкил этади. “Ватаним”, “Тушимга киради Қодирий бобо”, “Муҳаббат”, “Кундошли уй”, “Лаганбардорлар”, “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор”, “Содда Муҳаммадман”, “Кинога кирмайман”, “Зайнаб кўшиғи”, “Биби”, “Отабек кўшиғи”, “Тушимга киради Қодирий бобо” (шоир бир хил ном остида иккита шеър битган), “Тошкент”, “Она тилим” каби шеърларида бевосита ёки билвосита Қодирийнинг ўзига ва асарларига, уларнинг қаҳрамонларига мурожаат бор бўлиб, бунинг маъноси ғоят теранларда эканлиги, яъни икки ижодкор руҳининг халқ руҳиятига яқинлиги билан изоҳланади. Хусусан, Истиклолга эришган миллатнинг эстетик, ижтимоий, сиёсий, маданий ва руҳий жиҳатдан қаддини тиклаши палласида Қодирийдек юрт озодлиги ва миллат раванқи йўлида жонини фидо қилган қаҳрамонлар номини эсланиши, уларнинг ёди ва ишларига суянилиши алаалоқибатда мақсаду интилишлар муштараклигидан далолат бўлиб, М.Юсуфнинг айни мавзудаги шеърлари сўзимизнинг яққол мисолидир. Шу маънода, **шоир шеърларини мазмун-мундарижасига кўра бир неча гуруҳга ажратишимиз мумкин.** Чунончи, бевосита “Отабек кўшиғи”, “Кумуш”, “Зайнаб кўшиғи” каби шеърлар **“Уткан кунлар” романи қаҳрамонлари тилидан ёки уларга мурожаат тарзида битилган.** Шуниси эътиборга лойиқки, шоир ҳар бир шеър қаҳрамони кўзи билан дунёга қарайди, уларнинг дардини (ўз назарида давом эттирган ҳолда) шеър тили билан изҳор айлайди:

Сен Ширину мен ҳам Фарҳод эмасман,
Сен ачиғу мен ҳам новвот эмасман.
Зайнаб, Зайнаб, менга айтма зорингни,
Сен дилхуну мен ҳам дилшод эмасман...

Бошга неки тушса, кўқдан атомиш,
Биз бир қафас аро гирён бир жуфт қуш.
Бир гўшада сен хомушсан, мен хомуш
Сен вайрону мен ҳам обод эмасман...⁷

Шу тарзда шоир Отабек тилидан романда баён этилгандан ўзгачароқ манзараларни чизадик, натижада ўқувчи Отабекнинг чорасизликда қолган ҳолатини, дардини теранроқ, кўламлироқ англайди, айни дамда, Зайнаб тушиб қолган вазиятга, унинг фожиясига ҳам бошқа нуқтаи назардан разм солади, унга салбий қаҳрамонга қарагандек қарашни бир зумга қўйиб, шўрлик аёлни “кўқдан ато” тақдирга бўйин сунган бир бечора ўлароқ таний бошлайди. Бошқача айтганда, М.Юсуфнинг юқоридаги шеърлари мисолида роман воқелиги ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари ўзига хос йўсинда талқин қилинади.

Тенгим бошқа, деди ёр,
Топдим десам тенгимни.

⁶ Сухбатдан.

⁷ М.Юсуф. Сайланма. Тошкент, “Шарқ” 2007. Б 180.

Марғилонлик бир дилдор
Тортиб олди бегимни...

Нима бўлди бек йигит,
Бекангизга қараш йўқ?
Кумушдан минг ўргилиб,
Зайнабдан ҳол сўраш йўқ...⁸

“Ўткан кунлар” романини ўзини зиёлиман деган ўзбек ўқувчиси борки, ўқиган, уққан, мағзини чаққан. Одатда, асарни ўқиб бўлиши билан ўқувчи қалбини Кумушга нисбатан муҳаббат ва ачиниш ҳиссию Зайнабга нисбатан нафрат туйғуси қамраб олади. М.Юсуф шеърлари эса ўқувчининг ана ўша илк муносабатига таҳрир киритади, ҳаммасини бошқатдан ўйлаб кўришга, Зайнабни ҳам бир инсон ўлароқ тушунишга ундайди. Бунинг учун эса воқеликка айнан Зайнаб кўзидан қараш талаб этилади. Бу, Зайнабнинг мудҳиш қилмишини оқлашга интилиш эмас, балки у тушиб қолган вазият чигаллигини ва кундошли аёл бошига ёғилган шўриш залворини юрак-юрақдан ҳис қилишга даъват этиш деганидир.

Марғилонда Кумушни кўрдим,
Кўзига ёш олиб турибди.
Сочларини майдалаб ўриб,
Отабекни излаб юрибди...⁹

“Кумуш” деб номланган шеърда шоир ана шундай манзарани чизади. Бу билан эса ўқувчи хаёлини яна ўша буюк севги қиссасига, бағоят гўзал ва садоқатли Кумуш образига – сочини майда ўриб, кўзи тўла ёш билан Марғилонда Отабекни излаб юрган Кумушга қаратади. Натижада, ўқувчи кўз ўнгида яна “Ўткан кунлар” романи воқеалари, қахрамонлари жонланади-да, беихтиёр, асарнинг бадиий олами чашмасидан эстетик диди чанқоқлигини қондириб олади.

Шеърларнинг бошқа бир гуруҳи эса Қодирийнинг номи билан боғлиқ. “Тушимга киради Қодирий бобом”, “Ватан”, “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор”, “Тошкент”, “Она тилим” деб номланган шеърлар ижтимоий мавзуларда бўлиб, ўқувчи эътибори ўрни-ўрни билан Қодирий сиймосига йўналтирилади:

Ўткан кунинг ўткан кундир,
Ўз бошинга етган кун.
Қодирийни берган замин,
Қодирийни сотган кун.
Қўлин боғлаб,
Дилин доғлаб,
Етаклашиб кетган кун,
Воҳ болам! деб айтолмаган
Дудуғимсан, Ватаним.¹⁰

Қодирий қўлини боғлаб, дилини доғлаб кетган ўткан кунни эслаш бу Ватанимиз тарихини, кечаги қора кунини хотирлаш ва тарихдан тўғри сабоқ чиқаришга юзланишдир. Уша вақтларда Ватан ва миллат душманлари бағоят кучли бўлиб, Қодирий каби миллатнинг маънавий гуллари пайини қирққани, қолганларни эса дудуқ бўлишга мажбур қилгани яқин кечмишимиздан маълум. Демак, шеър тарихни кинотасма янглиғ ўқувчи кўз ўнгидан қайта кечириб, хаёлида жонлантирган кўйи бадиий идрок этишга чорлаяпти.

Учинчи гуруҳ шеърлар эса у ёки бу мавзу ҳақида бўлиб, йўл-йўлакай Қодирий асарлари ва асарлари қахрамонларининг номлари ёдга олинади, бундан керакли хулосалар чиқарилади. “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор, Тошларни йиғлатган дostonларинг бор, Ўтмишингни ўйлаб оғрийди жоним, Кўксинг тўла шаҳид ўғлонларинг бор”.¹¹ Тарихий ҳаракатда маълум босқичга етган миллат шоири ортга ўгирилиб, ўтмишни ёдга олади, уни англамоқчи, англаганларига кўра хулосалар чиқармоқчи бўлади. Чунки бу миллат янги тарихий бурилиш олдига турибди, бу тарихни яратиш учун эса кечаги кун сарҳисоб этилиши шарт: “Алҳазар, алҳазар, минг бор алҳазар, Ана, юришибди кийганлари зар. Қодирийни сотиб шоир бўлганлар Меҳробингдан чиққан чаёнларинг бор...” Бу билан шоир кечаги даврнинг фожиаларига эътиборни қаратиб, ундан керакли, бугунги ва эртанги кун учун зарурий ўғитлар чиқаришга ундаётгандек бўлади. Яъни Қодирийга, унинг

⁸ М.Юсуф. Сайланма. Тошкент, "Шарқ" 2007. Б 144.

⁹ Ўша асар, Б.249.

¹⁰ Ўша асар, Б 11.

¹¹ Ўша асар, Б 64.

аччиқ қисматиға ва асарларига мурожаат орқали шоир келажак авлод маънавиятиға хизмат қилади. Шеър “Қодирийни сотиб шоир бўлганлар – Меҳробингдан чиққан чаёнларинг бор...”¹² деган аламангиз мисралар билан яқунланади. Бу мисраларнинг биринчисида, Қодирийнинг аччиқ қисматиға ва уни сотганларға, ўша мураккаб даврга ишора бўлса, иккинчисида, буюк адибнинг “Меҳробдан чаён” номли иккинчи романи назарда тутилади. Айти дамда, яна бир маъноки, роман номи Қодирийни сотганларға эпитет сифатида хизмат қилдирилади. Кўринадики, тарих китобини варақлаш, тарихни идрок этишнинг ягона йўли эмас экан. Тарих китобларини ўқиб- ўқиш ёнида бадиий адабиёт ёт қаҳрамонлари қисматлари ва дардларини англаш ҳам миллат ўтмишини ҳис қилиб англашға олиб бораркан. Айтилгандан шундай хулоса қилиш мумкин: бадиий адабиёт тарихға олиб борувчи яна битта йўл – ҳис ва тафаккур билан йўғрилган муқаддас йўл.

Шоирнинг яна шундай шеърлари борки, уларни **тўртинчи гуруҳға** оид, деб аташ мумкин. Чунки уларда шоир Қодирий қаҳрамонларига мурожаат воситасида ўз аҳволиға назар ташлайди, уни ўқувчи кўз ўнгида бор бўйича гавдалантирмоқчи бўлади. Чунончи, “Биби” номли шеърдан ўқиймиз:

Марғилон ҳавоси элитди андақ,
Маъюс кўчаларда юрдим довдираб.
Ҳозир Кумуш чиқиб қоладигандек
Ҳар эшикка боқдим кўзим жовдираб.

Чикса, Биби дердим,
Шеърға ёр бўлдим,
У бир юҳо янглиғ домиға тортар,
Шухрат йўлиққанда дўстға зор бўлдим,
Қалбимни ёлғизлик азоби ўртар.

Яъни Кумушбибига дардини изҳор айларкан, эл аро машҳур шоирнинг оддий инсон сифатида бир дўстға зорлиғи, устиға устак, ёвларининг кўп ва улканлиғи қуйироқда баён этиладики, натижада шоир қисмати “Уткан кунлар” романи қаҳрамони Кумуш образи билан қиёс этилади:

Аслида-ку, шаҳарға йўлим чап эди,
Нетай, пойтахтдаман, насибам экан.
Сенинг-ку, душманинг бир Зайнаб эди,
Менинг кундошим кўп, ёвларим улкан.

Булардан қўрққулик. Булар доғули,
Зайнаб нима? Зайнаб бир рашк бандаси.
Булар душманларнинг энг номард хили,
Булар кундошларнинг энг шармандаси...¹³

Аламли ва аччиқ айблов шоир билан замондош айрим олчоқ, ичиқора ва тубан кимсаларнинг асл башарасини, ёвуз сийратини очиб ташлайди, айти дамда, М.Юсуфдек улкан шоир дардини, армон ва изтиробларини элга ошкор айлайди.

Кўринадики, Муҳаммад Юсуфдек халқға, унинг руҳиятиға энг яқин шоирлардан бири бутун ижоди давомида улғу ёзувчи Абдулла Қодирий ва унинг асарларига мурожаат қилганлиғи сира бежиз бўлмай, бу авваламбор, адиб ва шоир дунёқарашида, оламни бадиий-эстетик қабул қилишида муайян муштарак жиҳатлар борлигини кўрсатади. Қолаверса, Қодирий ижоди М.Юсуф шеърляти сув ичган кўллаб зилол чашмалардан бири эканлигини билдиради.

¹² Ўша асар, Б.63

¹³ Ўша асар, Б.169.

Санобар ТЎЛАГАНОВА

1970 йилда туғилган. Низомий номидаги ТДПУнинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Ўзбек романчилигида ёрдамчи қаҳрамон муаммоси” мавзуида номзодлик ишини ҳимоя қилган. Ҳозирги кунда ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида ишлайди.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҚОМУСИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий ва эстетик қарашлари акс этган мақолалари адиб ижодий меросининг талайгина қисмини ташкил этади. Ёзувчи ўзбек адабиётига янги роман жанрини олиб кириши билан кичик асарлари адабиётшунослиқда танқидий тафаккурнинг янги босқичини бошлаб берди. Қодирийнинг адабий-эстетик қарашлари ҳануз чуқур ўрганилган, ўзининг чинакам илмий баҳосини олган эмас. Мазкур изланишлар бугунги кунда яратилиши мўлжалланган “Абдулла Қодирий қомуси” иштирокчиларининг ҳам асл ниятларидан биридир. Қодирий ҳажвий асарларининг семантикаси ҳалигача кўпгина адабиётшуносларимизнинг ўзаро баҳсларига сабаб бўлиши баробарида, янгича талқинлари борлигини кўрсатмоқда. Зеро, ҳар бир давр бадиий асарга ўзгача муносабатда бўлишга интилади ва бу табиий ҳамдир. Кимдир ундан юксак пафос қидирса, яна кимдир ундан диний мотивларни излайди, бошқа биров эса уни эстетик идеалнинг энг юксак намунаси сифатида кўргиси келади. Қисқаси, ҳар ким ўз тасавуридаги Қодирийни талқин қилади. Аслида, Қодирийни биз яхши таний олдикми?

Қомусга материал йиғиш мобайнида шунга амин бўлдикки, ҳали ёзувчининг илмий биографияси тўлиқ яратилмаган. Адиб биографиясидаги баъзи мавҳум нуқталар, очик қолаётган саволлар бизни шундай хулосага келишимизга сабаб бўлди. Қодирий ўсган оилавий ва адабий муҳит, унинг дунёқараши шаклланишидаги муҳим омиллар, адибнинг адабий-эстетик қарашлари, илк ўзбек романларининг юзага келиши, унинг ёзилиш вақти билан боғлиқ муаммолар ҳозирги кунгача мутахассисларни ўйлатиб келмоқда. Ёзувчи таржимаи ҳолига келсак, биринчидан, бу ўринда биз ёзувчининг 1926 йилда судга тақдим қилинган таржимаи ҳолига таяниб келаемиз. Аммо бу маълумотнинг совет мафкураси андозаларига асосланиб ёзилганлиги, унинг неча бор таҳрир қилинганлигини ҳам эътибордан соқит қилмаслигимиз лозим. Биргина адибнинг “бой ёки камбағал оилада” туғилганлигини билмаслиги, отасининг савдогар ёки боғбон, сарбоз бўлганлиги каби масалалардаги атай тушириб қолдирилган нуқталар фикримиз исботи. Иккинчидан эса ёзувчи биографиясидаги асосий манба Ҳ.Қодирийнинг “Отамдан хотира” китобидир. Аммо бу китобнинг қачон, қайси даврда ёзилганлиги масалага ёндашувда бир оз сергакликни талаб этади. Китоб нашр этилган йилларда ҳали совет мафкурасининг шабадалари буткул йўқолмаган эди. Ҳатто “Ёшлик”(1989) журналидаги эълон қилинган маълумотлар китоб билан жиддий фарқланишининг ўзиёқ фикримизга далил. Ҳ.Қодирийнинг ёзувчи ҳақидаги маълумотларни йиғиб, тўплаб, тартибга келтириб китобни нашр эттириши бу катта меҳнат ва адабиётга юксак садоқат белгисидир. Лекин беайб парвардигор деганларидек, бугунги кунда баъзи маълумотларда чалкашликлар кўзга ташланмоқда. Бунинг ўз навбатида объектив ва субъектив сабаблари

бор. Фарзанд ўз отасини идеал деб билиши, унинг камчиликларини ҳам фазилат санашини исломий оилада тарбия кўрган ҳар бир одам билади. Қолаверса, бу ҳолнинг руҳий асосларига эътибор қаратсак, ноҳақ қатағон этилган ота ва унинг фарзанди бўлганлиги учун йиллаб қамалиб чиққан инсон кўнглидаги аламзадалик билан ҳам изоҳланиши мумкин. Ҳ.Қодирий ҳам отаси, ҳам ўзи учун совет ҳукуматидан аламзада бўлишга маънан ҳаққи бор эди. Бу каби ички омиллар “Отамдан хотира” китобида ўз изларини қолдирган. Қомусни яратувчилар эса бу каби жиҳатларга ортиқча урғу бермасдан, балки китоб муаллифини ва ёзувчи шахсини тўғри англаб, тушуниб холисона баҳо беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини айтиб ўтиш жоиз.

Теранроқ назар солинса, Абдулла Қодирийнинг кичик ҳажвий асарлари ва романларидаги услубий фарқланишни сезиш қийин эмас. Адиб кичик асарлари тили ўқувчини сергаклантирса, роман тили эса ўзига оҳанрабодай тортади. Бу эса, аввало, ёзувчи маҳоратидан далолат бўлса, ўз навбатида, адиб дунёқарашидagi ўзгаришдан, ички зиддиятлардан дарак. Услубий ифоданинг бундай ўрин алмашинув сабабини қай ўридан қидирмоқ керак? Нима учун ёзувчи услуб ва усуллари янгилаб турди? Эҳтиёжми, заруратми, мажбуриятми? Бу саволларга жавоб топиш ниятида адибнинг адабий меросини яхлит ўрганиб чиқдик. Ёзувчи ижодий услубининг айнан кесишадиган ва бир-биридан айро тушадиган нуқталарининг кесишуви нуқтаси ижодкор шахсиятида жо бўлади.

Қодирийнинг адабиёт майдонига кириб келиши дастлаб у 1912 йилда ўз даврининг йирик савдогар, фуқаропарвар кишиси Расулмуҳаммадбой қўлида иш юритувчи бўлиб хизмат қилган йилларга тўғри келади. Ишлаш жараёнида Қодирий бу хонадондаги газета ва журналлар билан танишуви имконига эга бўлади. Бу, ўз навбатида, уни бутунлай янги олам билан боғлади. Бу вақтда Қодирмуҳаммадбобо анча кексайиб, рўзғор юки болаларга қолиб, айнан тирикчилик ташвиши ёзувчини бу хонадонга етаклаган эди. Расулмуҳаммадбой анча эътиборли, очиққўнғил, камбағалдан чиққан диёнатли бойлардан бўлиб, ўз даври зиёлилари билан яқин алоқада бўлган. Абдулланинг зеҳни, фаросати миллатпарвар бойнинг назарига тушиб, кейинчалик ўзига куёв қилади. Абдулланинг сўз айтишга эҳтиёж айни шу паллага тўғри келади. Бой хонадонидagi савдогарлар, маҳаллий тадбиркорлар ўртасидаги қизгин суҳбатлар Қодирий учун бевосита ахборот оқими бўлиб хизмат қилган. Бу ҳақда у ёзади: “Шу миёналарда бозор воситаси билан татарларда чиқадиётган газеталарни ўқуб, дунёда газет деган гап борлиғига иймон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча “Садойи Туркистон”, “Самарқанд”, “Ойна” газеталари чиқа бошлағач, менда шуларга гап ёзиб юбориш фикри уйғонди”. Бу даврда адиб ҳали ўз йўлини аниқ белгилаб олмаган, адабиётга ҳавас иши деб қарагандек кўринса-да, даврнинг адабиёт олдига кўяётган талабларини ҳам ҳисобга олган эди. Адибнинг биринчи мақоласи 1914 йил 1 апрелдаги “Садойи Туркистон” газетасида, “Тошкент хабарлари” рукнида “Янги масжид ва мактаб” номи билан чоп бўлган.

Абдулла Қодирий матбуотда “Тўй”, “Аҳволимиз”, “Миллатимга бир қарор”, “Фикр айлағил” каби шеърлари ва “Бахтсиз куёв”, “Жувонбоз”(1915) каби асарларини “татарларда чиқиб турган ҳикоя ва рўмонларга тақлидан” “рўмон” деб эълон қилади. Ёзувчининг бу даврда ёзган асарларида қуруқ ахборот руҳи устувор бўлиб, услубий жиҳатдан тажрибасизлик сезилиб турса-да, аммо уларда ўз қарашларида собит бўлган эътиқод эгасини, иймони бут улкан *Рухни* ҳис қилиш қийин эмас. Кейинчалик, ёзганларидан тамоман мазмун ва моҳиятда фарқланувчи “Улоқда” (1916) ҳикоясини яратади. Бу ўзбек адабиётида эстетик ҳодиса саналиб, ёзувчининг услубан янги босқичга кўтарилиши баробарида, бадиий пишиқлиги жиҳатидан аввалги асарлари билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада юқори бўлиб, Ойбек “воизнинг ўрнини санъаткор эгаллашини” ўз вақтида қайд этган эди. Ёзувчи рус-тузем мактабидан сўнг анъанавий таълим тизимига кўра мадрасада ўқишни маъқул кўради. Бизга маълумки, мадрасада мантиқ, фикр, наҳв каби илмлардан дарс берилган. Адибнинг мадрасага ўқишга эҳтиёж сезиши ҳам бизни мулоҳазага чорлайди. Қодирий ўша даврнинг таомилга кўра мадрасада ўқидими ёки ислом илмини чуқурроқ ўрганиш учунми ёки ёзилажак романи учун тайёргарликми... Чунки ёзувчи романларида бу сабоқ таъсирини, муаллифнинг етук илм эгаси эканлигини ҳис қилиш қийин эмас. 1916-1917 йилларда ёзувчи Абулқосим мадрасасида Усмонқори домладан араб ва форс тилларини ўрганиб, ўз даврининг етук билимдони Алижон домла раҳбарлиги остида Қуръондан таълим олган. Бу каби

жиҳатлар ҳам, ўз навбатида, унинг шахс бўлиб ўзини англаши, таниши учун маълум сабоқ ўрнини бажаради. Йиллар давомида Қодирий шахси шаклланди, такомилига етди ва ниҳоят ўзлигини топди. Адабиёт майдонига Қодирий ўзини таниган, иймон-этиқоди бут, айтар сўзи бор, нияти Ҳаққа боғланган руҳи бутун ижодкор сифатида кириб келади.

Бу улуғ руҳ соҳиби йиллар, даврлар давомида баъзида чарҳланди, баъзан эговланди, гоҳида эса эгилди, лекин синмади. Ҳаётнинг, тақдирнинг синовларидан, бурилишларидан ўзи айтганидек, “иймон тазйиқи остида” ўтишни мақбул йўл деб билди. Ёзувчи “зиёли” ва “зиёнли” сўзларини жуда эҳтиёткорлик билан қўллаган. Хурриятнинг дастлабки йилларида Эски шаҳар озуқа қўмитасининг саркотиби (1918), “Озиқ ишлари” газетасининг муҳаррири (1919), Касабалар шўросининг саркотиби (1920) бўлиб, худди шу даврда таниқли журналист ва ёзувчи сифатида эътироф этилади. Бевосита бу даврда *хурриятга ишонган Қодирийни* кўрамыз. Дастлаб большевикларнинг ёлғон ваъдаларига ишонган ёзувчи кейинчалик вақт ўтиши билан зулм салтанатининг найранглари гувоҳи бўлгач, ёвуз мустамлака сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, мунофиқлик, сўз бошқа, амал бошқа эканлигини аста-секин англаб етди. Ҳукуматга ишонган адиб икки йўл ўртасида қолади. Аналитик психологиянинг асосчиларидан бири К.Г. Юнг “инсонга жамиятдаги таназул, бошбошдоқлик, тугуруқсизлик, охир оқибат, оммавий онгсизлик психологик эпидемия каби зарарлидир”¹, деб ёзган. Туркистон халқларига тикиштирилаётган оммавий онгсизлик миллат эртасини йўққа чиқарар, жавобгарлик ҳисси йўқолиб итоат, мутелик халқ орасида эпидемияга айланиб улгурган эди. Айниқса, Қўқон мухториятининг тор-мор этилиши кўпгина ҳур фикрли зиёлилар қаторида ёзувчини ҳам бефарқ қолдирмади, қалбини ларзага солди. Нима учун Қодирий Чўлпон, Фитратлар сингари намойишкорона кураш йўлини танламади? Бизнинг англашимизча, Қодирий бундай кураш йўлини маъқул кўрмаган. “Манзил узоқ, роҳила оз”лигини билган. Адиб “ҳар кимга ўхшаб кучана бергим келмайди”, деб ёзган. “Ёмоннинг яхшиси бўлиб юрғандан яхшининг ёмони бўлиб” юришни афзал билади. Қолаверса, адиб “фардлик”ни яхши кўриб, табиатан вазмин, камгап бўлиши билан биргаликда, ниҳоятда эҳтиёткор бўлган. Ўзининг ҳар бир сўзини, ҳаракатини жиддий мулоҳаза қилиб доимо ўзини назорат қилган. Қодирий инқилобни дастлаб ўзида, қалбида ўтказди. Бу ниҳоятда оғир психологик жараён бўлиб, борган сари ёзувчида ичида ёнган аланга тафти азоб берарди. Ёзувчи ҳақиқатга етишувнинг ўзига хос йўлини танлади. Ташқаридан муросага ўхшаса-да, барча норозилик ва нафрат алангасини ўз вужудига қамаб ижод қилишни маъқул билди. Давр шиорларига муносабат билдиришда Қодирий бошқа ёзувчиларга нисбатан эҳтиёткорлик билан ёндашган. Бу йилларда ўзида *ички инқилоб* ясаган ёзувчи “мен”ини кўришимиз мумкин.

Адибнинг “Ўткан кунлар” романини яратиши ижодий фаолиятининг энг юқорига кўтарилган палласи бўлиб, бу даврда ёзувчи ўз “мен”и билан топишди.

Яна бир мулоҳаза. Қодирий динни ниқоб қилиб олган “нимча уламолар”ни ўзига хос равишда фош этди. Нима учундир ёзувчи асарларидаги диний уламолар, домлалар, ҳатто Бухоро мадрасаларидаги аҳвол тасвирида Қодирий фақатгина қора ранглардан фойдаланган. Бунга сабаб муносабатми, аҳволми, даражами? Ўша даврда Туркистон уламолари халқни ўз ортидан эргаштириш кучига эга ягона маънавий куч ҳисобланиб, улар билан маълум маънода ҳокимият ҳам ҳисоблашган. Қолаверса, “Худоёрхоннинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламода инсоний ҳис битганлиги”ни ёзувчи миллат ва юрт таназулининг бош сабаби, деб ҳисоблаган. Ҳам алам, ҳам нафрат диннинг асл моҳиятини тирикчилик воситасига айлантирган уламоларни аёвсиз танқид қилиш адибнинг асосий дастурига айланди, десак муболаға бўлмас. Худди шу ўринларда “аламзада” ёзувчи “мен”ини кўриш мумкин. Умуман, аламзадалик ёзувчи ҳаётида муҳим қийматга эга. Аввал уни ўзи ишонган ҳукумат, сиёсат уни алдади. Кейинчалик алданган ёзувчи ноҳақ тухматнинг (1926) жабрини тортди. Мунофиқ ҳукумат ёзувчини ёлғончиликда айблади. Хўрлик, ишончсизлик, маломат Қодирийдаги аламзадаликни улканлаштириб юборди. Юқорида айтганимиздек, Ҳ.Қодирийга аламзадалик отасидан мерос бўлиши ҳам мумкиндир.

1926 йилда ёзувчи маълум сабабларга кўра судланади. Машъум суд воқеалари уни бутунлай ўзи истаган маслакдан қайтишга ундаса, бўғизда қолган армонлар ёзув-

¹ Юнг.К.Г. Аналитическая психология. – М.: 1987. С. 153.

чини азоблар эди. Алам ўртаган ёзувчи, маълум маънода, ҳукумат талаблари билан ҳисоблашишга ўзини кўндиришга уринган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Мана шу нутқи унинг бироз бўлса-да, совет ҳокимияти талабларига бўйсунуш мажбуриятини олиб, замона зайлига кўра ўзини зўрлаб бўлса-да, *ён бериб ҳукуматга қайишганини* сезиш қийин эмас. Бу йилларда Қодирийни иложсиз боши берк кўчага кириб қолиб, йўлини йўқотиб қўйишдан ҳадик олган имконсиз инсон сифатида адиб “мен”ини кўрамиз. У бу йўлдан қандай чиқишни биларди. Фақат иймониغا ишонарди. Ҳар қандай ўткинчи куйлар оҳангини ажрата билиш салоҳияти ёзувчига куч бериб турарди. Суддаги нутқида “жазойингиздан қўрқуб эмас, балки виждоним, иймоним тазйиқи остида сўзлайман”, дейиши фикримизга далил.

Давр сиёсий изғиринларидан безиб, ўзини ҳимоялашга интилган адиб кучини адабиётга бериб, ўзини овутиш ва совутиш йўлида йиғилиб қолган фактларни тўплаб янги роман ёзишга бел боғлайди. Бу унинг даврга ўзига хос исёни эди. Қолаверса, роман ёзиб машҳур бўлган ёзувчини янаям янги гап айтиш истаги тинч қўймасди. 1928 йилда эса адибнинг иккинчи тарихий романи “Меҳробдан чаён” дунё юзини кўради. Кейинги романи “Меҳробдан чаён”да *ўзини кўндирган* ва шу билан бирга, ниятини сўз ортига яшира олган ёзувчи руҳини ҳис қилиш қийин эмас. Ёзувчи бу ўринда ўз “мен”ига бир қадар яқинлашади.

Инсон шахсининг эврилиши, давр билан мурасага бориши ниҳоятда мураккаб жараён. Аммо шуни қатъий равишда айта олиш мумкинки, Қодирий бу жараёндан ўз “мен”ини омон сақлай олди. Катта маънодаги Ҳақиқатга содиқ, маслагида собит қолиш ёзувчининг ҳаётдаги муҳим жавҳари бўлиб қолди. Ўз даврига сиғмаган, ҳаммабоб бўлишдан чекинган, иймони бут исёнкор шахс руҳияти ижодкорнинг жамики асарларида бош белги – ўзақ ядрони ташкил қилган. “Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига”, “ўчоқбошини холи топган олақарғаларга” нисбатан матбуотда “жиҳоди акбар” қилган. Тергов (1926,1937) жараёнидаги ёзувчининг ўзини тутиши, жон талвасаси умидида ўзгаларнинг панасига бекинмаган, “хўрликдан ўлим тансиқлигини” баралла айта олиши унинг иймон-эътиқод кўрғони мустаҳкамлигидан далолат. Ёзувчининг мазкур фикри уни янаям яқиндан билишимизга кўмак беради: “Ўз бутунлигини сақлай олмаган бошқага енг бўла олмайди. Шахсий бутунлик, мустақил шахсият қуллик билан зиддир. Шахсий бутунлиги бўлмаган, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи тополмаган ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалиқ ва чин ағзо бўла олмаслар”.²

Ижодкор руҳидаги кечинмаларни, изтиробларни англай олсак, унинг асари туб моҳиятига шу қадар чуқур кира оламиз. Зеро, ҳар бир асар ортида ижодкор руҳияти мужассам. Бу жараёни нафақат адабиётшунослик, балки психология, тарих, фалсафа билан боғлиқ ҳолда ўрганиш баробарида Қодирий ижодини тарихий жараён билан чамбарчас боғлаш адабиётшуносликда ҳали очилмаган назарий илмий муаммолар ечимига кўмак беради.

² Ўша асар. 368-бет.

Мархабо ҚЎЧҚОРОВА

1976 йилда туғилган. 2005 йилда “Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. “Бадиий сўз ва руҳият манзаралари” номли илмий монография муаллифи. Бир неча йилдан бери “Ҳозирги ўзбек насрида бадиий шартлилик” номли докторлик диссертацияси устида иш олиб бормоқда.

ХОЛИД САИД ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ: “ЎТГАН КУНЛАР” ОЗАР ТИЛИДА

Ўзбек адабиётшунослигида Холид Саид Хўжаев ҳақида устоз Н.Каримовнинг “Абдулла Қодирий ва Холид Саид” мақоласи бу соҳадаги илк мақолалардан бўлди.¹ Мақолада олим Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини озар тилига Холид Саид томонидан илк бор таржима этилиши, уларнинг ўзаро муносабатлари, Ҳаёли ва Ҳаё тахаллуслари билан шеър ёзган ижодкорнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига тўхталади.

Холид Саид XX аср туркий халқлар адабий ҳаётида улкан ишлар қилган бўлишига қарамасдан, унинг илмий-ижодий мероси ҳамон ўзбек олимларининг назаридан четда қолиб келмоқда. Биз мазкур маълумотларни тўлдириш, унинг аслида қандай шахс эканлиги ҳақидаги маълумотларни бойитиш мақсадида туркиялик, озарбайжонлик олимларнинг ишларига суяндик. Туркиялик олимлар Мустафо Токер ва Уфук Денгиз Ашчи ҳамкорликда Анқарада 2006 йилда Холид Саид Хўжаевнинг “Янги алифбо йўлларида эски хотира ва туйғуларим” китобини қайта нашр қилишди.² Мазкур китоб нашрига “Холид Хўжаевнинг ҳаёти ва асарлари” мақоласи илова этилган, унда шундай дейилади: “Аҳамиятли олим бўлишига қарамасдан, Туркияда, ҳатто бир умр яшаган юрти Озарбайжонда ҳам шу кунга қадар ҳеч танилмаган, тадқиқотчиларнинг назаридан четда қолган, ёзилган бўлса-да, жуда оз, батафсил ёритилмаган Холид Саид Хўжаев, асли Ўзбек турқдир”.³

“Холид Саид Хўжаев 1888 йил Тошкент вилояти Байтқўрғонда туғилган. Мактаб таълимини шу қишлоқда олгач, Тошкент мадрасасида олти йил таҳсил олади. Мадрасада араб ва форс тилларини ўрганади. 1914-1918 йиллари Истанбулда Адабиёт факультетини тугаллайди. 1918 йилда таҳсилни тугатиб, она юртига қайтиб келади. Бу пайтда Туркистонда октябрь тўнтариши воқеалари бўлаётган давр эди. Шунинг учун Холид Саид Озарбайжонга қайтиб келади, мактабда ўқитувчилик қилади. Аммо бу ерда ҳам ички ихтилофлар туфайли яна Тошкентга қайтиб келади. 1920-22 йиллар орасида Тошкентда ўқитувчилик ва мудирлик лавозимларида ишлайди. Соғлиғи тўғри келмаганлиги учун, 1922 йил октябрда Бокуга қайтиб келади. У 1922-1926 йиллар орасида Балахани муҳандислик факультетида ва Гусар техник таълим мактабида ўқитувчилик қилади; Бокудаги самарқандлик ҳарбий аскарлар ётоқли мактабида ва Ўзбекистон Консуль меҳмонхонасида мудир лавозимида ишлайди.

1926-1934 йиллар орасида Озарбайжон Етук ўқитувчилар тайёрлаш институтида, Озарбайжон Давлат университетида ва бошқа ўқув ташкилотларида; Озарбайжон

¹ Каримов Н. Абдулла Қодирий ва Холид Саид // Поэтик тафаккур ва талқин муаммолари. Тошкент: ТДПУ Ризограф, 2014. – Б. 35-45.

² Halid Said Hocayev. Yeni alifba yollarında eski hatıra ve duyularım. Ankara: Türk dili kurumu. 2006. 131 s.

³ Ўша асар. S.7.

Тил ва адабиёт факультетида араб, форс тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1934 йил сентябрь ойидан профессор Вали Хулуфлунинг йўлланмаси билан Озарбайжон Фанлар Академиясининг тилшунослик бўлимига ишга қабул қилинади ва 3 июль 1937 йилда ҳибс этилгунга қадар шу ерда ишлайди.

Холид Саидга қуйидаги сиёсий айблар қўйилади: 1916 йилдан бери пантуркизм фаолияти билан шуғулланган, 1925 йилда Озарбайжонга келгач, Азиз Губайдуллиннинг пантуркист ташкилотига кирган; айниқса, ёш ўқувчилар орасида зарарли ғоялар тарқатган; Вали Хулуфлу, Гулом Бағиров, Зифелд, Жаббар Маммадзода, Ҳанифи Зейналпилар билан пантуркистик алоқада бўлган; 1918 йилда Истанбул университетидан бир гуруҳ талабалар билан Нури Пошонинг қўмондонлиги остида фаолият олиб борган, “жосуслиги”ни бўйнига олишга мажбур этилади.

Хўжаев 1937 йил 13 октябрда Бокуда қатл этилди.

Холид Саиднинг турмуш ўртоғи Сора Ризо қизи ҳам “сиёсий маҳбус”нинг рафиқаси сифатида 14 йилга Сибирга сургун қилинади. Сора хоним Сургундан сўнг, 1955 йил 16 апрелда турмуш ўртоғининг оқланишини талаб қилади. 1956 йил 16 майда Холид Саид Хўжаев иши қайтадан кўрилиб, унинг вафотидан роппа-росса 20 йил ўтиб оқланади”.⁴

Холид Саид 1926 йилда Бокуда ташкил этилган “I. Туркологлар курултойи”да катта роль ўйнайди. Олим бу курултойда алифбо, адабий тил масалалари ҳақида дадил фикрлар билдиради. Холид Саиднинг манбаларда кўрсатилган китоблари: “Усмонли, ўзбек, қозоқ тилларининг қиёсий синтаксиси” (Боку, 1926), “Янги алифбо йўлларида эски хотира ва туйғуларим” (Боку, 1929), “Мухтасар услубиёт” (А.Тағизода билан ҳаммуаллифликда, Боку, 1933, 1934), “Озарбайжон мактаблари учун рус тили” (Боку, 1934), “Ўтган кунлар” (Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг озарбайжон туркчасига таржимаси, Боку, 1928, 1929), “Услубиёт назарияси” (йўқолган), “Турк тилларининг тарихий грамматикаси” (йўқолган), “Девони луғатит турк” (таржима, йўқолган), “Чигатоё адабиётидан муҳозиралар” (номаълум), “Туркистон тарихининг қисқа тарихи” (номаълум), “Турк адабиёти назарияси” (номаълум), “Эрон тилларининг грамматикаси” (номаълум), “Урхун обидаларининг таржимаси” (номаълум).

Туркия-Озарбайжон-Татаристонда машҳур бўлиб кетган дастлаб 1929 йилда нашр этилган Холид Саиднинг “Янги алифбо йўлларида эски хотира ва туйғуларим” китобига Боку университети Шарқ факультети профессори Азиз Губайдуллин қисқа кириш сўзи ёзган: “Холид Саиднинг китобхонларга тақдим этаётган бу асари кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Бу саёҳатнома икки жиҳатдан аҳамиятга молик. Биринчиси, янги алифбо йўлидаги буюк маданий ва инқилобий ҳаракатнинг илк даврини кўрсатиши билан турк-татар халқи тарихининг муҳим саҳифасидир. Иккинчиси, бу асар адабиётимизда давримиз турк-татар зиёлиларининг руҳияти ва аҳволини кўрсатишга ҳаракат қилган илк асардир.

“Озарбайжон Турк адабиётида саёҳатнома жанрида ёзилган асар йўқ эди” – десақ янглишмаймиз. Шу боис, асарни Озар-Турк адабиётининг илк саёҳатнома асари, дея қабул этиш мумкин. Асар, бадиий жиҳатдан ҳам аҳамиятли. Янги алифбо асосчиларидан бўлган Холид Саид, бу маданий ҳаракатдан илҳомланиб асарда гўзал манзаралар, бадиий тасвирлар ва тарихий маълумотлар ёзган. Бу тасвирларнинг ичида, янги алифбонинг асосий ташкилотчиси Самад оғанинги руҳияти, фаолиятини тасвирлаган қисмлар айниқса, муҳим”.⁵

Худди шунга ўхшаш таърифни озар адабиётшуноси Али Шомил Хусайн ўғли ҳам билдиради: “Ҳарф инқилоби ҳақида қимматли маълумот берувчи асарлардан бири Холид Саид Хўжаевнинг 1929 йилда Бокуда нашр этилган “Янги алифбо йўлларида эски хотираларим ва туйғуларим” номли китобидир. Бу асарни, ҳарф инқилобининг илк тарихи, деб атасак тўғри бўлади. Кундалик шаклида ёзилган бу китоб, муҳим гапларни бугунги кун ўқувчисига етказди. Китобда ҳарф инқилобининг амалга ошишини қўллаганлар Озарбайжон, Қрим, Татаристон, Оренбург, Ўзбекистон ва бошқа жойларга қилинган саёҳатлардан ва шу мавзуга алоқадор инсонлар билан ўзаро мулоқотлардан баҳс этади”.⁶ Олим Холид Саид Хўжаевнинг 1934 йил 26 апрельда ўз қўли билан рус тилида ёзган таржимаи ҳолини Озарбайжон Фанлар академияси архивида №39 инвентар рақам билан сақланаётгани ҳақида хабар беради ва ўз мақоласига илова

⁴ Halid Said Hocayev. Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duyularım. Ankara: Türk dili kurumu. 2006. S. VII -VIII.

⁵ Aziz Gubaydullin takdimi / Halid Said Hocayev. Yeni elifbf yollarında eski hatıra ve duyularım . Ankara: Türk dili kurumu. 2006. S. 2.

⁶ Ali Şamil Hüseyinoğlu. Harf inkılabının salnamecisi – Halid Said Hocayev // I. Uluslararası Kitle İletişim Araşlarında Türkçenin kullanımı bilgi şöleninin bildirileri: 2011. S. 675-686.

этган⁷. Али Шомил Холид Саидни “Ҳарф инқилобининг солномачиси”, деб таърифлайди.

Хуллас, ўзбек адабиётшунослари Холид Саидни Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг озарбайжондаги илк таржимони сифатидагина билишар эди. Ваҳоланки, унинг туркий халқлар ҳаётида “ҳарф инқилобчиси” сифатида ном қозонганидан беҳабар эдик. Бугунги кунда Озарбайжон Фанлар академияси Миллий кутубхонасида сақланаётган Холид Саид таржимасидаги Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи нодир китоблар фондида сақланмоқда.

1928 йилда Озарбайжонда нашр бўлган “Ўтган кунлар” романига таржимон Холид Саид кириш сўзи ёзади: “Янги Ўзбекистон жумҳурияти Туркистон ўлкасининг энг бой қисмида ташкил этилган. Бу ердаги халқ инқилобгача Чор Россияси, Россия капиталистлари зулми остида эзилган, ўз ҳуқуқларидан маҳрум этилган ҳолда яшашар эди. Оддий меҳнаткашлар, маҳаллий аҳоли эски хонликлар даврида илмдан, маданиятдан қай ҳолда маҳрум этилган бўлсалар, Чорлик даврида ҳам худди шу аҳволда яшади. Инқилобгача Туркистон халқининг (том маънода) матбуоти йўқ эди. Бори ҳам чор ҳукуматининг ташвиқотчиси эди. Ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб ҳаётий, тарихий роман – ўзбек ижтимоий ҳаётини, ўзбек халқининг маиший ҳаётини ўзида акс эттирган бир асар ёзилди ва бу билан ўзбек адабиётида янги давр бошланди. Асарнинг муаллифи Ўзбекистоннинг маҳоратли ёзувчиларидан бўлган Абдулла Қодирий (Жулқунбой) замонасининг одамларидандир, олдинроқ пролетар мафкурасини хушламаганди, пролетар ҳаётига иштирок этмаган зиёлилардан эди. У мадрасада ўқиган, бир неча вақт приказчик вазифасида савдо ишлари билан шуғулланган, инқилобдан сўнг “Муштум” журналинда “Тошпўлат тажанг”, “Қалвак маҳзум” тахаллуслари билан танилган. Янги миллий руҳдаги зиёлилар қаторида туради. “Ўтган кунлар”нинг қиймати хонлар давридаги қонли фожиалар, хунрезликлар, ички ихтилофларни акс эттиради. Муаллиф бу асарда ўтган унутилган кунларни кўз олдимизда жонлантиради. Асар нафис ўзбек адабиётининг биринчи романларидан саналади: асарда бир тарафдан ўзбек ҳаёти, хотин-қизларнинг ҳаёти, уларнинг нозик табиати, садоқати, гўзал одатлари тасвир этиларкан, иккинчи тарафдан кишиларнинг зулм остида кул каби умр кечириши, оилавий можаролар нафис тарзда кўрсатилади. Романнинг заиф жиҳатлари ҳам бор. Озарбайжончага ўгириш жараёнида шундай ўринлар қисқартирилди, ўткир қалам билан ёзилган роман ҳолига келтириш учун ҳаракат қилинди. ...Асарнинг услуби ўзбекларнинг бутун сажиясини ўзида акс эттирган. Услуб чиройли, ...қаҳрамон энг оғир дақиқаларда ҳам ўзини йўқотмайди, қонли тўқнашувлардан сўнг ҳам ўзини совуққон тутади. Қаҳрамон ўзбек халқининг бутун сажиясини ўзида мужассам этган бир ўзбекдир. Асар реалист, баъзи жойларда натуралистчасига ёзилган. Шунга асосан, “реализм унсурлари ўзбек адабиётига шу асар орқали кириб келди”, дейиш мумкин. Абдулла Қодирий ўзбекларнинг Мирза Фаталисидир. Бу роман Ўзбекистонда ҳар бир хат-саводли ватандош томонидан севила-севила ўқилмоқда. Ўзбекистон наشريётларида уч марта чоп этилди. Ўзбекистон ва Озарбайжон халқларига бир-бирларининг яшаш тарзлари билан таништириш учун бу асар нашри лозим кўринди. Ўзбекистон шўролар байроғи остида маданий тараққиётда илгарилаб кетган.

“Ўтган кунлар” романи татар тилига Мустафо Нуъмон таржимасида 1959 йилда, турк тилига Аҳсан Ботур таржимасида 1993 йилда, немис тилига 1968 йилда Арнольд Шпехт томонидан ўгирилди. Кузатаётганимиздек, озар тилига “Ўтган кунлар”нинг Холид Саид томонидан таржима этилиши бошқа туркий тиллар ва немис тилига ўгирмадан 30-60 йил олдин содир бўлди. “Ўтган кунлар”нинг роман ёзилганидан икки йил ўтиб, 1928 йилда озар тилига зудлик билан таржима этилиши, нима бўлганда ҳам, ўта тезлашган жараён эди. Бунинг сабабларидан бири эса тақдир тақозоси билан Озарбайжонга бориб, яшаб қолган Холид Саиднинг “ўзбек” эканлиги билан изоҳланса, иккинчи тарафдан, Абдулла Қодирий ижодига мутаржимнинг улкан муҳаббати деб тушуниш мумкин. Холид Саиддан сўнг, “Ўтган кунлар” романи озар ёзувчиси Исҳоқ Иброҳимов томонидан қайтадан таржима этилиб, Бокуда уч марта нашр этилди.

Туркияда Холид Саид ҳаёти ва ижоди бўйича Аталай Бесим, Темур Кўжа ўғли, Мустафо Токер, Уфук Денгиз Ашчи, Фатиҳ Эрбай, Айча Эргунларнинг илмий мақола ва тақризлари эълон этилган.⁸ Ўзбек адабиётшунослигида эса Холид Саид адабий шахсияти ҳамон етарлича ўрганилмай турибди. Ваҳоланки, Қодирий ва Холид Саид муносабатларини, хусусан, Озарбайжондаги Қодирий ижодининг илк тарғиботчиси сифатида Бокуда икки марта нашр этилган “Ўтган кунлар” романининг озарча ва аслият

⁷ Ali Şamil Hüseyinoğlu. Harf inkılabının salnamecisi – Halid Said Hocayev // I. Uluslararası Kitle İletişim Araşlarında Türkçenin kullanımı bilgi şöleninin bildirileri: 2011. S. 675-686.

⁸ Atalay Besim. Divanü Lüğatit Türk Tercümesi. Ankara.

вариантларини қиёсий планда ўрганиш, қолаверса, олимнинг тилшунослик соҳасидаги тадқиқот ва эссе-хотира китобларини ўзбекчалаштириш галда турган вазифалардан биридир.

Ўзбек адабиётининг озарбайжондаги фаол тарғиботчиларидан яна бири Алмаз Улви Қосим қизи Биннатовадир. Алмаз хоним 1960 йил Озарбайжонда Гўйча маҳалласининг Касаман кентида зиёли-муаллим оиласида туғилади. У илк таълимни кентда олади, олий таълим таҳсилни эса 1978-1984 йилларда Боку Давлат университетида давом эттиради, айна пайтда икки йиллик форс тили шўъбасини ҳам тугаллайди. 1990 йили шаҳид шоир Улви Бунёдзоданинг хотира музейига асос солган. Ҳозирги кунда музейнинг фахрий директори. 1995 йилда “Демократия ва миллий мустақиллик даврида кураш мотивининг шеърятда акс этиши” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган. 2010 йилда “XX аср озарбайжон адабиётшунослигида ўзбек классикларининг маҳорати” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Бундан ташқари, Озарбайжон Фанлар академияси Миллий муносабатлар институтининг етакчи илмий ходими. Алмаз Улви 20 га яқин илмий, публицистик китоблар муаллифи. Унинг “Озарбайжон-ўзбек (чиғатой) адабий алоқалари” илмий монографияси даврлар, сиймолар, жанрлар ва тамойиллар масалаларини ўрганишга бағишланган.⁹ Мазкур китобнинг 3-боби “Реалист чиғатой ўзбек насри” фаслида олима Абдулла Қодирий биографияси, роман ва ҳикоялари, ҳажвий шеърлари ҳақида қисқача маълумот бериб, “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларининг озар тилига таржима этилиш тарихига ҳам тўхталиб ўтади. Шунингдек, тадқиқотчи А.Қодирийнинг “Обид кетмон”, “Фирвонли Маллабой” асарларига ҳам алоҳида тўхталади. Аммо чуқур таҳлилларга киришмайди. Алмаз Улвининг Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди бўйича “Гўзал реалист ўзбек шоири (Абдулла Қодирий)”, “Гўзал реалист ўзбек носиири (Абдулла Қодирий)”, “Абдулла Қодирий ижоди замондош ўзбек адабиётшунослар талқинида” (Баҳодир Каримнинг қодирийшунослик соҳасидаги тадқиқот ва китобларига тақриз) мақолалари нашр этилган.

Олима “Ўтган кунлар” романини шундай баҳолайди: “Абдулла Қодирий тарихий мавзуга мурожаат этаркан, унинг маҳорати шундаки, у ўз халқи тузумини, меҳнаткашлигини, қаҳрамонлик тарихини, халқининг ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида курашини очик кўрсатишга эришган, мавжуд даврда муаммоларни ҳал этиш ўта мушкул бўлганлигини китобхонга гўзал тарзда етказган”¹⁰.

Озарбайжон-ўзбек адабий алоқаларининг минг йиллик тарихи бор. Бу тарих ичида олимлар, таржимонлар, ёзувчи-шоирлар ҳар бири алоҳида ўринга эга. Хусусан, озарбайжонлик ўзбекшунослар Ҳамид Арасли, Халил Ризо, Аббосзода Ҳусайн, Азиза Жафарзода, Ёқут Дилбози, Ойдин Абилов, Ғуломхусайн Алиев, Панох Халилов, Мирза Иброҳимов, Яшар Қосимов, Мирзаоға Қулизода, Ғулом Маммадали, Аҳад Мухтор, Жаннат Нағиева, Озод Набиев каби йигирмага яқин олимларни санаш мумкин. Аммо сўнгги йилларда бу соҳада энг “кўп” ва “хўп” ёзган, Озарбайжонда ўзбек адабиётини фаол тарғиб этаётган олима Алмаз Улвидир. Хусусан, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг озарбайжонлик олимлар ишларида ўрганилишини тадрижий, мавзуий тадқиқ этиш навбатда турган ишларимиздан.

⁹ Almaz Ülvi. Azərbaycan – özbek (çiğatay) ədəbi əlaqələri. Bakı – Qartal. 2008. 328 s.

¹⁰ Ўша асар. 193.

ҶАСР

Маъруф МЕНГЛИ

1990 йилда тугилган. Урганч Санъат коллежсининг актёрлик бўлимини тамомлаган. “Келажак овози-2011” кўрик-танловининг вилоят босқичи ғолиби. “Зериктирмас ёлғизлик” номли китоби нашр қилинган.

КИМ

Ҳикоя

Онгимдаги поёнсиз зулумот, даҳшатли ҳайқириқлар ва оний лаҳзалардаги ҳаракатларни ҳам сезаётган – мен! Илдамлашга иккиланаман... Миямга бир зумда ин қурган ўйга эътибор қилмай ўзим учун мақбул йўл излайман. Агар бу чек-чегарасиз зулмат ўз домига тортиб мени маҳф қилса-чи? Қўрқувга таслим бўлмаслигим, ўзлигимга ишониб “МЕН”имни намоён қилишим, унинг ғолиблигини ошкора нишонламоғим керак! Йўл қадамларим остида сирғала бошлади. Ғайришуурий равишда олдинга илдамляяпман. Аммо қаёққа? Бу йўл, бу чексизлик мени қаерга олиб кетяпти? Балки мавжудлик сари одимлаётгандирман... Уша мавжудликда қайси мақомдан-у аслида кимман? Айни дамдаги олам, рўёю туғилиш масканим бўлган курраи замин ҳақиқийми?

Миям қотган. Фикрларим тобора сустлашяпти. Бу зулмат аро кўраётганларим абадийликка муҳрланган яраллишими?.. Тубсиз уммонга фарқ бўлаётгандайман. Энг ёмони – сарсон-саргардон бўлиб аросат азобини тортаяпман. Бошқа имкон йўқ, мен маҳкум қилинганман!

Қўлим, оёғим, бошим... Танам худди бегонадай. Йўл давомида ўзимга разм соламан: тўрт оёқли баҳайбат, тажовузкор тана, тирноқлари-тишлари ўткир, туклари узун қандайдир номаълум махлуқ! Қиррали қулоқ. Гапира олармиканман? Нимадир демоқчи бўлдим. Қандайдир овоз чиқардим. Бу қанақа сас? Мен шунақа сўзлайманми? Узи гапиришми?

Борган сари танамдаги қудратни сезаман. Бунча куч нега керак? Ё ҳимояланиш учунми? Балки ўлдиришгандир? Мен шундай даҳшатлиманми? Нима ҳисобига қорним тўяди?.. Демак, шунча кучга, ҳайбатли танага эга эканман, албатта, озуқам ҳам гавдамга мос бўлиши керак. Наҳотки онгимда шаклланаётган даҳшатли ўйларим рост бўлиб чиқса?.. Ўзимдан кўрқяпман.

Асабим ўзимни ўзимга қарши гиж-гижлай бошлайди. “Наҳот кўрқоқсан?” Индамайман. Индамаганим сари таъналар оғригини сезаман. Аммо жимман. Амин эдимки, мен бу ҳолатда бир қарорга бош эгишим анчайин қийин. Вазиятни тарозида тортмоқчи бўламан. Бир палласига сокинликни, иккинчи палласига эса менда

ҳукмронлигини бошлаб қўйган даҳшатлар-у жумбоқларни жойлайман. Қаранги, аҳволим қанчалар ёмон эканлиги яна тасдиғини топди. Бу ҳолат бор “лашкар”ларини менга томон ҳужумга жўнатади. Ором таслим бўлгани замон ичимда беаёв “жанг” бошланганини англайман.

Йўлим давом этмоқда, олға борар эканман, оёғим остидаги қум аралаш майда шағал тошлардан сакраб-сакраб ўтиб, шамолдан-да кучлироқ қудрат билан олға бораман. Қоронғилик бу заминни тобора ўз домига ютиб боради.

Атрофдаги олам гўёки ҳалоқатга юз тутиб бораётгандай эди. Сабабни ахтармайман. Чунки унинг қиёфаси ошкоралиқдан йироқ. Албатта, йўқликдаги бу эврилиш эртанги туғилишга замин яратади. Бунга неча замон ошиш кераклиги ҳақидаги фикр мени тағин жумбоқларга кўмиб ташлайди.

Ваҳимали қичқириқлар ҳамон ҳар томондан акс-садо беради. Англаётганга ўхшайман: ҳали яралмадим. Шунчаки йўқман. Бу вужуд эса онг меваси, холос. Демак, онгим туғилган экан. Ўзимга тегишли тана ҳам туғилиши шарт. Шунда мавжуд оламга ҳақиқий танам билан одим босаман. Ушанда ҳақли равишда яшаш гаштини ҳис этаман. Мен унда ё ҳукмдор бўлиб борлиқни бошқараман, ёки ўша олам эгалари мени измига солади ва уларга тобе бўламан. Ҳар иккиси ҳам менда мужассам, тақдир ҳукмини кутаман. Негадир тахминим тўғрилигига ишоняпман. Ишончим муқаррар бир қарорга кела бошляпти. Ажабланишим оз муддат четроқ йўналди. Фикрим давомийлиги занжирлар кетма-кетлигига тахминлар улай бошлайди. Онгимнинг мавжудлигидан фойдаланиб теварагим ҳақида ўз қарашларимни англамоқ истаб қоламан. Ҳа деганда уддасидан чиқолмайман. Атрофимда пайдо бўла бошлаган ўзимга ўхшаганлар ўз қарашларини англамоқчи бўла бошлашди. Улар кўзлаган манзил мен шошаётган томон эканлигини сездим. Биз тобора кўпая бошладик. Шунчалар сон-саноксиз эканлигимиздан даҳшатга тушардим.

Бирдан кучли оғриқ сездим. Оғриқ зўридан инграб юбордим. Оёғим ости, бутун номаълум борлиқ титрай бошлади. Қандайдир вақт бошланганини англаб-англамай сезардим. Ҳолдан тояётган бўлишимга қарамай, ҳаракатдан тўхташни истамасдим. Мендаги бу фикр атрофимдаги менга ўхшашларга ҳам сдангиб бораётганди. Биз бу вақтни неча минг йиллар давомида интиқ кутганмиз гўё. Дарбадарлигимнинг поёнини истардим. Ушал вақт эса ҳамма-ҳаммасига ором бағишлаб аросатдан қутқарарди. Бу йўларим миямда анчадан мавжуд-у гўё мен айни дам англаётгандайман.

Жуда қаттиқ силкинишдан сеза бошладимки, нимадир юз бериш арафасида турибди. Қай томондандир жўрлиқда заҳарханда кулги овозини эшитдим. Гўё ҳамма нарса мен томон ёпирилиб келаётгандай эди. Атрофга аланглайман. Оёғим остидаги қум борган сари кучли титрай бошлайди. Устимдан қанотлари ёзилган қандайдир мавжудот учиб ўта бошлади. Бу махлуқ мени сезмаётгандай мен илдамлаётган манзил томон парвоз қиляпти. Сон-саноксиз учувчилар... Мавжудотлардан бири учиб келаётиб менга қаттиқ урилиб кетди. Зарб кучидан иккаламиз икки томонга қум аралаш учиб, анча масофага сирғалиб бордик. Оғриқ бутун танамга ёйилди. Ён-веримга алангладим, қаршимда қад кўтарган маҳобатли, тепасидан қуш учиб ўтолмас баланд бинони кўра бошладим. Оҳанрабодай ўзига тортгучи, бағрига бутун олам сиққувчи қаср бунёдқорига ҳақиқатда тасанно айтса арзирди. Мавжудлик сари титроқ одимларимни илдамлатдим. Бино ҳам қалтирашдан мосуво эмасди. Бир нималар тўкилиб сина бошлади. Ниҳоятда даҳшатли: ҳали ўзимнинг кимлигимни билмай туриб шунча мавҳумликка ичкарилаб кетдим. Бу поёнсиз тунда нимани англашимни билмай қоляпман. Фақат кўрқув... яна кўрқув!

Қаср ичкарисига секин кириб борар эканман, қийқириш-у ёқимсиз товушлар анча кучсизланиб мени тополмаётгандай сарсон эди. Гўзаллик дебчасига гувоҳ бўляпман. Бу ошён ором маскани... Оламнинг бурчак-бурчагида фикрлар уммони қайнаётганини, яралишни, вужуднинг тугагини тиниқ кўра бошляпман. Шунда гўзал бир қиёфа менга юз кўрсатди. Уша мавжудот томон йўл олганимни билдим. Яна кўп нарсаларни кўряпман... Негадир бир вақтнинг ўзида ҳам ўйлаяпман, ҳам фикрлаб, ҳам бир жойда туриб бир неча жойни кўряпман. Ваҳоланки, ўша кўрганларим ҳали бўлиб ўтмаган воқеалар эканлигини сезаман. Олдиндан бир неча йиллик масофани ҳеч қийналмасдан бемалол кўра оляпман. Вожаб! Бу қандай тортиқ бўлдики, асрлар менга юз оча бошлади. Қайси воқеани кўрмай унда юқоридаги гўзаллик эгаси намоён бўляпти. Унга ҳақиқатдан-да маҳлиё бўла бошладим. Жуда гўзал... У ким? Мен фақат кўряпман... У ким?

Фикр-у хаёлимдан замонимга қайтдим. Ўзимнинг даҳшатли қиёфам кўринаётган шиша устида кимнингдир ҳаловатини бузишдан чўчигандай секин боряпман. Қани бир милт этган нигоҳ эгаси юзини кўрсатса... Мен хаёлимда туғилган ўшал бетакрор қиёфани кўришни истаяпман-у, аммо нега бунча хоҳишим баландлигини англай олмай

япман. Бу ичкари олам менга нотаниш-у, лекин жуда танишдай. Наҳот аввал бу жойларни кўрган бўлсам... ўзимга шубҳам ортди. Бирдан тўхтадим. Теварак энди ухлай бошлаганди. Атрофим менга тикилганча жим. Қийқириқлар-у ваҳимали овозларни кулоғим эшитмай кўйди. Дадиллашдим. Энди ўзимни бемалол сўроқ қила оламан. Вужуддан ажралиб ҳаракатсиз турган, айна дамда мен учун ошён бўлиб турган танага тикиламан. Кимман? Ё ўзимни танимаяпман ёки мен ўзимга бегона қилиндим. Қўрқувдан ошёнимга қайтгим келмай қолди. Бу ҳолатдан қутулиш йўлларини излай бошладим. Нима қилиб бўлса ҳам аслимни топишим керак. Агар тополмасам шу алфозда мавҳумликда қолиб кетишим тайин. Жонимга қасд қилмоқчи бўламан. Гўёки мени “асир” қилган танадан қутулмоқчиман-у аммо қасд қилиш учун жон қани? Йўқликни қандай ўлдириш мумкин? Бу оламнинг “Мени” мени қандай вазифа учун яратган? Тажовузкорманми? Ваҳшийманми?.. Жумбоқлар, аёнки, ечилмай қолаверади. Мен бор эканман, албатта қандайдир вазифа учун мавжудман. Шунчаки пайдо бўлмоқ – фалокатдир! Менга аёни шуки, бу танада йўловчиман!

Тағин илдамлай бошладим. Манзилим яқин келгандай туюла бошлади. Жуда-жуда оз қолди. Уни кўраман... Орзиқиб қутганимга яқинлашяпман. Унинг олами, вужуди билан юзма-юз бўламан. Унинг нигоҳи наҳот менга қадалади?.. Асрлар аро саргардон бўлиб излаганимни топдим! Бутун борлиғим билан У томон шошяпман. Энтикиш, интиқлик билан интиламан...

Ва ниҳоят, кутилган жойдаман. Кўряпман: менга ўхшашлар... Ёлғиз эмаслигимни сездим. Тумонат қиёфадошларим ҳаммаси бир нуқтага тикилиб, ўзига сукутни абадий ҳамроҳ қилиб олганча туришибди. Улар эътиборини тортган тарафга мен ҳам йўналдим. Қиёфадошларим орасидан ўтиб-ўтиб олдинга одимлай бошладим. Ичкаридаги бу оламнинг чегараси йўқдай туюлади. Фақат нурафшонлик, ором-у ҳаловат ҳукм сурмоқда. Нурлар ошёни...

Биздаги қотиб қолган сукунат аро оромбахш наво эшитила бошлади. Бу оҳанрабо мусиқа ҳаммани асир қилди. У шундайин эшитимли эдики, гўё бу заминда янги олам яралиб жамики жонзотни эзгуликка чорларди.

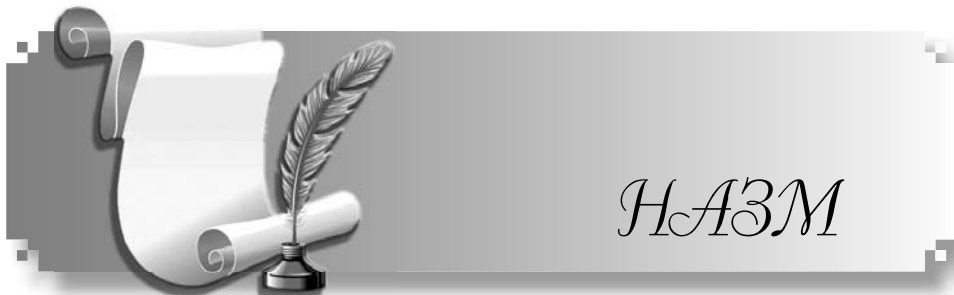
Қидирган нуқтамни топдим. Кўзларим ҳайрон ҳолда гўзаллик соҳибини томоша қила бошлади. Узимни йўқотяпман. Бу мавжудот қиёфаси мўъжиза, юзларидан нур ёғилади. Бошида, эғнида оппоқ либос. У биздан анча баланд жойлашиб олган кўйи нигоҳларимизни тутиб турибди. Тумонат қиёфадошларим унинг атрофини зич ўраб олишган. Энг олис нуқтадан туриб бу ғафлат аро уйғоқ қалб ҳукмдори томон яқинроқ боришни истайман.

Соҳиби олам ҳаракатга кирди. Аввал эгилиб, сўнг чўккалади-да, бошини оёғи остидаги похолга теккизди. Бу ҳаракат сал ўзгарди-да, тағин давом этди. Бир нималар деб шивирларди... У қандай амал бажаряпти? Унинг бу ҳаракатини англамоқ истардим. Ҳамма унга тобелик ихтиёр қиларди. Маҳлиёман, мен унда яшамоқни беихтиёр хоҳлаб қоламан. Мен каби қиёфадошларим ҳам шу ўйда эканлигини сезаман. Лекин бунинг иложи йўқ... Ҳар ким ўз вазифасига эга қилинган. Шунда ўйлаб қоламан: бу қиёфа нақадар яхши амаллар учун яралган... аминманки, ҳамма борлиқ У учун... У Яратгувчининг энг гўзал яралгувчиси эканлиги яққол намоён эди. Шуниям идроким англай бошладик, айтмоқни ихтиёр қиламан: гўзал амаллари учун гўзаллик ҳаммиша уларнинг ёнида бўлади.

Ким улар?..

Хаёлим қотиб қолди. Мен ҳам бошқалар қатори унга бош эгдим. Яратгувчига ҳамду-санолар айтдим...

У кўзи юмуқ кўйи аввал ўнг, сўнгра чап елкасига салом берди.

Абдурахмон МУҲАММАДЖОНОВ

1957 йилда туғилган. Тошкент қишлоқ хўжалик институтини тамомлаган. “Сойкелди” шеърый китоби чоп этилган.

ЎШМОҚДА БИР-БИРИН ОРШИДАН ИИЛЛАР

Сойкелди – ота маконим

*Қошингда виқор-ла қир-адирларинг,
Хуснингга боққанда диллар жўшарди.
Ҳар баҳор чўғланиб қизгалдоқларинг
Чиройингга чексиз чирой кўшарди.*

*Азим чинорларинг бошингда туриб,
Аллалар айтарди безовта бўлсанг.
Меҳрибон онадек қулочин ёйиб,
Соябон бўларди қуёшда куйсанг.*

*Мисли йўқ меҳрингнинг шарбати бўлиб,
Кўксингда оқарди Сойкелди сойинг.
Яратган неъматини – зилол сувларинг
Сулув келинчакдек очар чиройинг.*

*Қалбингнинг тўрида сада қайрагоч
Қад ростлаб турарди, чексиз меҳрингдай.
Ёзнинг чилласида ёйиб кенг қулоч,
Авайлаб-асрарди, барчани бирдай.*

*Йўлнинг четларида бўйчан тераклар
Дил розларин айтиб соғинчин ютар.
Хусни-жамолингга шайдо ошиқлар
Офату балога кўксини тутар.*

Мевали боғларинг таърифиди йўқдай,
Бир томчи шарбати жонларга малҳам.
Авайлаб сақланар дуру гавҳардай
Кўкламойнинг умри адо бўлса ҳам...

...Сойкелди – катта сой эдинг бир пайтлар,
Сувингда чўмилган безубор эди.
Асалдан ҳам тотли сувинг ичганлар,
Танида қуввати устувор эди...

...Сойкелди, янада тикланар шонинг,
Кўркинга қадринг нигоҳи балқар.
Доно ўғил-қизлар сени имконинг,
Юрт аро Сойкелди номингни алқар.

Даста гуллар

Қаршимда бир даста анвойи гуллар
Ҳийимнинг кўркига беради чирой.
Гулзор оралаб терилган гуллар
Рухимга қувватдир – мисли тўлин ой.

Кўзларим чақнайди ҳар қараганда,
Ҳийу хаёлларга беради имкон.
Ёлғизлик дамлари қийноқ берганда,
Кўнгил кўрғонида қолар ёнма-ён.

Даста гуллар гўё синфдошларим,
Турли чаманлардан танлаб олинган.
Эҳ, қандай безубор у тенгдошларим,
Дур-гавҳар мулкидан излаб топилган.

Кўзларда ҳайрату кўп қувонч ила
Мактаб остонасига қадам қўйдик биз.
Шодланиб, қизиқиб, ниятлар тилаб,
Қараб тўймас эди нигоҳларимиз.

Шундайин учрашиб, топшиган эдик,
Синфдош дўстлиги яралган боғда,
Ёрдамга чорласак, хўпам шошардик,
Қанчалар меҳрибон эдик у чоғда.

Ўтмоқда бир-бирин ортидан йиллар,
Кечаги болалик лаҳзаси ботди.
Асло, қайтиши бўлмай қолди армонлар,
Гуллар орасидан бир гул йўқотдик...

...Қаршимда бир даста анвойи гуллар,
Ҳориган руҳимга мададин очар.
Гоҳо зим кўнгилнинг қасрига улар
Турфа ҳид таратиб, ёғдулар сочар...

Шох ва япроқ

Кўк либосга бурканиб,
Ялт-юлт айлаб, товланиб,
Майин эсган елларда
Қувнаб, шўх-шўх тебраниб,

Гоҳо шилдираб, кулиб,
Ўз ҳуснига маҳлиё,
Япроқ шохга термулиб
Кўз сузади бепарво.

Лаб буради: “Шунчалар,
Хунук бўлиши мумкинми?
Ғадир-будир рухсоринг
Келтиради кулгимни.

Яқин турма, нари бор,
Қўйма кўпам уятга.
Кўйвор мени, етайин
Парвоз деган ниятга”.

Шох ҳам маъюс тебранар:
“Ростдир, – дейди, – сўзларинг,
Сен гўзалсан чиндан ҳам,
Бироқ очгин кўзларинг.

Сени қўйиб юборсам,
Учолмасдан қуларсан,
Сўнг тупроққа қоришиб
Несту нобуд бўларсан.

Мендан айро қолмагин,
Гўзал дамлар олдинда.
Ширин-шакар мевалар
Бўйга етар олдинда.

Сен уларнинг роҳатин
Наҳот, кўргинг келмайди?
Ерга тушиганинг билан
Толе сенга кулмайди...”

...Оқибатин ўйламай
Банддан узилди япроқ.
Бироз ўйнаб ҳавода,
Сўнг манзил бўлди тупроқ...

* * *

Биллур томчи бўлиб келдиму
Биллур томчи бўлиб кетаман.
Бунинг ҳеч бир борми имкони –
“Йўқ” дейишдан қўрқиб ўтаман!

* * *

Оқар сувга айтгум ўй-хаёлларим,
фақат сувлар тинглар
унсиз – сукутда.

Фарғона

Бахриддин САДРИДДИНОВ

1956 йилда туғилган. Самарқанд Давлат университетининг география факультетини, Навоий Давлат педагогика институтининг филология факультетини тамомлаган. “Истиғфор мамлакати”, “Ҳайрат гулхани” шеърий тўпламлари чоп этилган.

ЛАҲЗАЛАР БИР ЛАҲЗА ТЎХТАМАС

*Бўзлов тупроқ, сеҳр кўрдим,
Сен деб гурур тўйгайдирман.
Сен – меҳрсан, шиқсан, юртим,
Заррангни ҳам сўйгайдирман.*

*Ўтмишимдир қай бир харсанг,
Келажагим – унган майсанг,
Гуллар экан сойдаги санг,
Ҳидлаб-ҳидлаб тўйгайдирман.*

*Ғофилларким англасинлар,
Бахтинг порлар тонглар – сахар,
Чумчуқларинг чанқаса гар,
Кафтимдан сув қўйгайдирман.*

*Дарс ўқийман ҳар боғингда,
Қулоқ тутиб сабогига,
Ҳар дарахтинг яроғига,
Мен қалбимни қўйгайдирман.*

* * *

*Осмондан тўкилар инжулар,
Лаҳзалар бир лаҳза тўхтамас.
Қайғулар кўксимдан ундилар –
Сабаблар сабабга ўхшамас.*

Тонларнинг ёзуви кўм-кўкдир,
Тозлар тонга тутди сиёҳдон.
Севинчимнинг адоғи йўқдир,
Етаклаб бораяпман сиз томон.

Бораяпман, қорачиқда чўғ,
Умидларим – камалак тусда.
Чорлар, чорлар ул қадим андуҳ,
Ёлгонлар беркинар афсусга.

Инон, соғинч – оятдир, қадим.
У ростгўйдир – мангу муҳаббат.
Ниятни юракка қададим –
Елкамдан тўкилди қабоҳат.

Олам гўзал. Асло тенгги йўқ,
Ҳар йил гуллар отамнинг юрти.
Дарахтида сайрагай чумчуқ –
Ҳақгўй сойда юзимни кўрдим.

Мен англадим ўзимни ўзим –
Кўксимга қадалар хотирлар.
Тошларни бир кун уйготар тўзим,
Қуш каби, қуш каби потирлаб.

Йилларни йил каби ўтқарсам –
Қўшиқ ўргатарман булбулга.
Шамол эсса, қайта кўқарсам –
Айланарман ёввойи гулга.

* * *

Шеър – бу руҳнинг ўтинчидир:
Ё гул бўлар, ё мушт бўлади.
Шоир аҳли ўткинчидир –
Учиб кетар қуш бўлади.

Кўзларида йиғлар ҳавас,
Юлдузлар маст, ойлар ҳам маст,
Девонадир, телба эмас –
Кўкни суйган куч бўлади.

Шеър – ўкинчидир, тордир кўкрак,
Шеърга сизмас битта юрак,
Шивирлаш, дер, майса, чечак –
Гаплашмаса кеч бўлади.

Шеър – Эгамнинг ҳимматидир,
Ғилмонларнинг сумбатидир,
Зарлардан ҳам қимматидир,
Телбаларга эс бўлади.

Шеър қушларга яқин қилгай,
Бир ошиқни оқин қилгай,
Кесакдан ҳам чақин қилгай,
Шеър айтмаса, ҳеч бўлади.

Кимларда – зар, шоирда – гам зиёда,
Шоир шеър деб оворада,
Қайтиши қилса, у дунёда –
Париларга дуч бўлади.

* * *

Осмон узилмайди. Ерга тушмайди.
Осмон босиб турар. Кўтаради ер.
Тошбақа осмонга ҳечам учмайди –
Икки карра икки – тўртдир, барибир.

Осмон олис. Ер қаттиқ. Билдирма.
Сабрга беркирган аталмишидир дур.
Умринг ўтаёттир, чалиб чилдирма –
Ғафлатлар ақлингни зорат қилмишидир.

Осмон узилмайди. Ерга тушмайди.
Саволлар ким эрур? Жавоб ҳам кимдир?
Осмонни суюган тоғлар кўчмайди.
Шамоллар жумбоқдир, менинг сиримдир.

Муҳаббат аталгай менинг осмоним.
Осмонга термулиб, кўмсаб яшайман.
Ер кўтарар менинг товоним –
Вақтга эргашиб, чопишга шайман.

Тоғлардаги қорлар бежиз кўчмайди,
Шайтоннинг шогирди оқни қора, дер.
Осмонлар узилиб ерга тушмайди,
Икки карра икки – тўртдир, барибир.

Навоий

МУЛОҲАЗА. МУҲОКАМА. МУНОЗАРА

Фуад КЎПРУЛУ

XX асрнинг атоқли маърифатпарварларидан. 1890 йил Истанбулда туғилган. Адабиётшунос, турколог олим. Туркия фанлар академияси академиги. Адабиётшунослик муаммоларига доир 1500 дан зиёд тадқиқотлари эълон қилинган. Олимнинг “Туркий адабиётда илк мутасаввифлар”, “Алишер Навоий”, “Бугунги адабиёт”, “Фузулийнинг ҳаёти ва ижоди” асарлари соҳа вакиллари орасида машҳур. Кўпрулу 1966 йилда вафот этган.

БУГУНГИ АДАБИЁТ

Қадим девон адабиётининг асрлар бўйи давом этган шиддатли оқимига танқидий кўз билан қараб юрадиган бир эски танишим бунинг сабабини изоҳлаш учун бир кун менга қуйидаги мулоҳазаларини билдирганди:

– Ота-боболаримиз қанчалар содда, қанчалар маҳдуд дид эгалари бўлганлар. Барчалари юзлаб йиллар давомида бир гўзални севганлар, севганда ҳам, айни ҳис, айни тарзда севганлар! У дилбар Ҳизр чашмасидан бир қатра тотган чоғи, замонлар ўтса ҳамки, хуснига ҳеч зиён етмаган; сарви қомати, камон қошлари, оху кўзлари билан бутун харобот аҳлининг ақлини бошидан учирган. Ханузгача ҳатто қайси жинсдан эканлигини тузукроқ англаб етмаганлари ушбу ақл олгувчи ҳусн ниқоби остида етти авлод бурунги ота-боболарини зор йиғлатган қуруқ суяқдан иборат малъун ўзларини мазах қилаётганини ҳеч бирлари пайқаманлар... Ниҳоят, Франция тарафлардан асл гўзалликнинг нима эканлигини англаб қайтган бир гуруҳ жасоратли ёшлар бу ниқобни кўтардилар. Ортдан кўрқинчли, қари жодугар мўмиёси чиқиб келди! Шунда бу мўмиёланган ҳаёлий сиймо учун кўз ёш тўққанларнинг дийдаларидаги ёшлар қуриди. Қай бирлари ҳайрат ва ҳайронликдан ёқа ушладилар, қай бирлари ачиндилар, яна қай

ТАРИХИЙ ЭВРИЛИШ ВА БАДИИЙ ТАФАККУР

Замондош инсон бирон жиддий масала борасида фикрларини жамлаб олишида қийналса, тарихга назар солсин экан, чунки жуда ҳаммаси бўлмаса-да, ҳақиқатга элтадиган асосий белгилар ўтмишнинг саргайган саҳифаларида чанг босиб ётаркан. Муҳими, биз тарихни тўғри ўқиб, уқа билсак, бас экан. Назаримда, туркиялик олим Фуад Кўпрулунинг “Бугунги адабиёт” мақоласи ана шундай белгилар яширин бебаҳо битиклардан саналади.

80-йиллар ўрталаридан мамлакатимизда юз берган азим сиёсий-тарихий ўзгаришлар секин-аста бадий тафаккурдаги чўнг эврилишларга олиб келгани яқин ўтган йиллардан барчамизга яхши маълум. Натижада, мулоҳазакор ўқувчидан тортиб соҳанинг манаман деган мутахассисигача, ҳамма-ҳамма гўё бир овоздан ўша вақтга қадар иўро даврида яратилган адабий-бадий меросни қайта кўриб чиқишга мойиллик сезган эди. Ўша кайфиятнинг инерцияси ҳали-ҳануз айрим

бирлари ҳатто тўккан ёшларига кулдилар!..

Танзимот¹ деб аталувчи катта бир даврдан кейин Шиносий, Камол ва Ҳамидлар томонидан Истанбулнинг киши қадами етмас бир овлоғига кўмиб юборилган бу қари жодугар авваллари сираям хунук эмасди... Моддани эритиб эсирга² айлантурувчи олис жазирама чўлларда туғилгач, ҳали мурғак бола экан, Эронга келиб мағрур деҳқоннинг ҳовузли боғларида катта бўлганди.

Ҳали-ҳануз Жамшид базмини хаёл қилиб юривчи деҳқон унга Зардўшт анъаналарини ўргатди; кулоқларини Хусрав мажлислари аҳлини йиғлаб-сиқатган оҳори тўкилган нағмалар билан тўлдирди; уст-бошини Сосоний саройлари таъбига кўра бичди. Энди у аввалги бадавий фарзанди эмас, балки сирли ва мағрур Кисро³ қизига айланганди...

Борса келмас олис, бош-охири йўқ даштлардан олтин ёлпи қизғиш отига маҳкам ўрнашиб олиб келган кескир, ўткир нигоҳли ёш хоқон Персаполис харобалари устида бебаҳо тунларини тонгга улаб, кекса деҳқоннинг адоси йўқ ҳикояларини тинглаган Кисро қизини кўрар-кўрмай, жунбишга тушди ва ўзини унутди. Кисро қизини ёш, эҳтиросга тўла, аммо маданиятдан йироқ кўрс кимсага топширишни истамаган рашкчи деҳқон уни яширди. Йўлларини ҳеч ким билмас қадим, тилсимли тўсиқ билан тўсди. Паҳлавий булбулининг олов маъбудига сиғинувчилар тилидан чиқувчи кўшиқларнинг тагига етмаганлар энди уни умр бўйи кўра олмасдилар...

Чинда, Бизансда сабоқ олган соқоли кўксига тушган моҳир табиблар жонжаҳдлари билан қаттиқ уриндилар, кўлларида нимаики келса, барини қилдилар. Ниҳоят, хоқон ҳушига келди. Бироқ ўзига келган ёш, кўрс хоқоннинг кўнгли харобалар устида кўзи тушиб қолган Кисро қизига тийиқсиз майл этарди. Улуғ хоқоннинг тошиб қутурган ғазабидан Эрон буюклари ҳайиқдилар ва бошқа чора

¹ Султон Абдулмажид замонида, 1839 йилда "Гулҳона Хаттиҳумоюнӣ" номи билан бир фармон эълон қилинган. Бошқарувни мустаҳкамлаш лойиҳаси бўлмиш ушбу фармоннинг амалдаги ижроси даври – тарж.

² Атомлар орасидаги бўшлиқни, шунингдек, бутун оламни тўлдирувчи деб тахмин этилган, оғирлиги бўлмаган, иссиқлик ва нурни элтувчи асос – ғубор, ҳаво, жавҳар. Турк тили изоҳли луғатидан – тарж.

³ Сосоний ҳукмдорлардан бири. Алишер Навоӣ "Фарҳод ва Ширин" достонида келтиришича, Хусрав Парвезнинг бобоси – тарж.

олимларимизнинг ёзганларида сезилиб туради. Турк олими Фуад Кўпрулуниги "Бугунги адабиёт" мақоласи ўтган асрнинг 19-йилида ёзилган, ундан сал кейин 1925 йилда 27 ёшли ўзбек шоири Чўлпон мавжуд адабиёт савиясидан қониқмай "Улуғ ҳиндий"да "бир хил, бир хил, бир хил..." дея зорланган эдики, ҳар икки мақола ҳам юқоридаги мулоҳазаларимизга озиқа беради. (Устоз адабиётшунос О.Шарафиддинов Чўлпоннинг "Адабиёт надир?" деб номланган китобига ёзган сўзбошида ушбу "даъво"ни қойилмақом қилиб шарҳлаган). Қаранг, уларнинг кайфиятлари, илғор суратган фикрлари нақадар бир-бирига ўхшаши! Нега? Чунки замон, у кўндаланг қўяётган муаммолар муштарақ эди! Чунки туркий халқлар миллий ўйғониши палласини бошидан кечираётган эди! Шунга яқин ҳол XX аср адоғида ҳам такрорланди: совет империяси парчalandи, мамлакатимиз оламга юз тутди. Натижада, бадиий тафаккурдаги тушовлар синиб, теваккатуфрофа авангард адабиёт кайфияти кезиб қолдию адабиётимизнинг талай вакиллари ўзигача урф бўлиб келган реализмдан олисроқ туриб, янгича оҳангларда ёзишга ҳаракат қила бошладилар. Ўша ўзгартишларнинг акс садоси ҳозиргача кулоқларимизга чалиниб турган бўлса ҳам, унинг авж дамлари бир қадар пасайганлиги рост. Ўйлайманки, мутахассис олимлар "ўтилганлардан" муайян ҳулосалар чиқариб улгурдилар. Каминанинг ўша жараёнлардан ҳирмаган ўғитларидан бири шу бўлдики, инсон, ҳатто у қилни қирқ ёрадиган олиму ўта нозиктаъб шоир бўлса ҳам, кўпинча, ўз даври кайфияти таъсиридан чиқиб кетолмай, шу давр равишида фикр юритишга мойил келар ҳамда бу бағоят табиий экан. Масалан, турк олими Кўпрулу ва ўзбек шоири Чўлпонни олайлик. Ахир, улар дунёқараш бобида рўбарў келган улғувор ўзгартишлар Шарқ халқлари тарихида минг йиллар давомида биринчи марта юз бераётган, хусусан, туркийлар илк бор дунёга тамомила янгича назар солиб турган эди-да!.. Шунинг учун ҳам Кўпрулу "Турк шоирлари, шундай қилиб, ўзлари кўрмаган соҳибжамолга бағишлаб кети узилмас ошиқона ашъор – газаллар, қасидалар битдилар ва айни ҳол ропта роса 900 йил давом этиб, муқаддас анъана ўлароқ яшаб ўтди", дея ёзди. Аммо, шунга қарамай, мақолада Ф.Кўпрулу "бир танишининг номи"дан Шарқ мумтоз адабиётида асрлар мобайнида куйланиб келинган ёрни "қари жодугар" деб атайдики, назаримда, бу янглиг мулоҳазаларида олим танқид меъёрини анчагина ошириб юборган. Чунки истаимизми-йўқми, Эрон адабиётидан таъсирланган дейилган (Араб адабиёти таъсири ҳақида ҳам гапирса

қолмаганлигини билгач, ўша "тартиб-тузумчи" деҳқонни зўрлик билан ҳукмдор қошига келтириб дедилар:

– Кисро қизини фақат мана шу одам топа олади!

"Тузумчи" деҳқон олтин товуслар устига қурилган тахти равон узра ғазаб ва хавотирдан лов-лов ёнганча ўтирган ўткир нигоҳли хоқон қаршисида тўққиз бор эгилиб, ерга тўшалган ипак гиламни ўпди:

– Хурмуз қўлингиз бўлсин, хоқоним! Сиз амр этаркансиз, амрингизни адо этмаганни амрингизнинг юз минг шаъри урсин! Фақат шуни билиб олишингиз керакки, Кисро қизи тилсимли, юзидан ниқобини кўтариши билан ўлади...

Бироздан сўнг кекса деҳқон юзига ниқоб тутилган қизни келтирди. Ажабо, чинданам кириб келган қиз Кисро қизимиди? Ёки рашкчи деҳқон бошқа аёлни олиб келганмиди? Билиб бўлмасди. Ишқдан боши айланган девона хоқон атрофидаги бахшиларга бундан буён ўлкаларида бияларини соған дашт аёлларини эмас, фақат ва фақат ниқобли Кисро қизининг гўзаллигини тараннум этишларини буюрди. Турк шоирлари, шундай қилиб, ўзлари кўрмаган соҳибжамолга бағишлаб кети узилмас ошиқона ашъор – ғазаллар, қасидалар битдилар ва айни ҳол роппа-роса тўққиз юз йил давом этиб, муқаддас анъана ўлароқ яшаб ўтди...

Энди, қани менга айт-чи, агар ота-боболаримиз ҳақиқатан ҳам севган бўлсалар, бошқа-бошқа дилбарлар ишқида ёниб "оҳ" чекмасмидилар? Туйғуларида талайгина фарқ, ўзгачалик бўлмасмиди?

Кунлар хоҳ хушнуд, хоҳ кўнгилсиз дамлар билан тўлсин, йиллар қанчалар тез, шошқин шиддат билан ўтиб бораверади!.. Ўтган кун олти йиллик узоқ вақтдан кейин яна эски танишимни учратиб қолдим. Ўтмишни ширин тушдай хотирладик, соатлаб суҳбатлашдик. Бечора, адабиётга бўлган қизиқишини ҳалиям қўймабди. Менга узундан-узун бугунги адабиётга доир танқидларини, ўз таъбири билан айтганда, шикоятларини, юрагини қийнаган оғриқларини тўкиб солди:

– Ёш шоирларнинг 5-6 йилдирки ёза бошлаган бир ёқлама "ошиқона" шеърларини ўқиб, ўзимизни эски ғазалнависларни танқид қилмайдиган бўлдим. Доим бир хурлиқо ҳажрида кўз ёш тўккан носамимий девонлар ҳақида қандай ўйлашимни яхши биласан. Энди эса... Ҳар янги ўқиган шеърим билан мутлақо таниш чиқяпман.

бўлади) Шарқ мумтоз шеърляти туркий адабиёт тарихида улкан бир даврни ташкил этади. Француз ёки умуман, Ғарб (бизда кўпроқ рус) адабиётидан илҳомланган Янги адабиёт ҳам яна бир даврдир. Умуман, бир-биридан сира таъсирланмаган соф миллий адабиётлар бормикан ўзи?.. Бу кўпроқ риторик сўроққа ўхшайди. Ўйлашимча, олимнинг ушбу мақоласи муайян даврда маълум кайфият таъсирида битилган бўлиши керак. Адабиётшуносликнинг бугунги имкониятидан келиб чиқиб, у ёки бу давр адабиётига бўлган симпатия ва антипатия ҳисларидан узоқроқ туриб, соевуқ мулоҳаза билан КАТТА ВАҚТ ДОИРАСИДА уларнинг мазмун-мундарижасини баҳолаганда, адабиётимизнинг ҳамма давлари салмоғиго аҳамияти кафтимишга сирғалиб тушадигандек туюлади менга. Тасаввур қилингки, инсоният ўз олдиго осмонўпар тоғ чўққисини забт этиши мақсадини қўйгану адабиёт шу мақсад йўлида унга руҳий кўмак бериб келаётган йўлдош бўлсин. Ниҳоят, инсон орзусига эришди ҳам дейлик. У ўша тоғ чўққисидан туриб ортга қарасагина, қайси даврда кўпроқ ва бахтлироқ йўл босганини билиб олади. Ҳозирда, йўлда юриб кетаётган вақтида эса киши (ҳатто у олим бўлса ҳам!) юқоридаги саволга аниқ жавоб қилолмалиги мумкин. Бас, шундай экан, бир даврнинггина кўйнида ва унинггина интилишлари таъсири майдонида туриб бошқа даврлар ва уларнинг маҳсуллари ҳақида тўғри хулоса чиқариши гоят мушкул иш. Эҳтимол, айрим ҳолларда мутлақо мумкин ҳам эмасдир. Мабодо, киши мутахассис сифатида бунга мажбур бўлиб қолса, у ўша тоғ чўққисига кўтарилмоғи шарт. Ҳеч қурса, хаёлан... Чунки Шарқ мумтоз адабиёти ўша "бир хил" шакл ичида турфа хилликка интилиб келган ва бу ҳаракат чинакам истеъдодлар ижодида доимо ўз самарасини берганлиги адабиёт тарихидан яхши маълум. Яъни анъана доирасида янгилик яратилиши асосий мезон ҳисобланган. Лекин XIX аср охири ва XX аср аввалига келиб Шарқ оламининг юз йиллар нари турсин, минг йиллар мобайнида бошидан сира кечирмаган жаҳоничумул эврилишлар қаршиисидан чиқиб қолгани асрий анъаналарни чок-чокидан сўкиб ташлади. Турк олимнинг отаини фикрлари айни шу эврилишлар булоғидан сув ичмоқда. Шундай қилиб, анъанавий Шарқ бадиий тафаккурида азим ўзгаришлар содир бўлди. Қатъи назар, аввалги шакл (аруз) ҳам бошқа янги шакллар қаторида яшашига ҳақли эканини тан олиши керак эди, албатта.

Остидаги имзо ва устидаги номдан бўлак ўрталарида ҳеч қандай тафовут йўқ! Барчалари айни оҳанг билан, айни аёлнинг муҳаббатини куйлаяптилар. Кўрган осмонлари, сузган денгизлари, ҳатто маҳбубаларининг хобхонаси ҳам бир-биридан ажралиб турмайди... У шеърлардаги табиат лавҳаларини ўқирканман, негадир театр декорациясини эспайман. Чунки шу қадар маҳдуд, жонсизки, буюртма учун ёзилгандай! Санъат ибодатхонасида бугунгача етишиб чиққан пирлар ҳар нени табиатдан излаш кераклигини илоҳий нақоратдек такрорладилар. Бу овоз ёш шорларнинг қулоқларига бормаган чоғи, Фажри Оти авлодининг⁴ Рагнер, Самаин ва Роденбач⁵дан чиқарган хира нусхалари тақлиддан қутилолмаптилар. Худди эски ғазалнавислардек: улар ҳам табиатдан олаяпмиз, деб ўйлардилар, аммо Фирдавсий, Низомийнинг китоблари орасидан ёриб чиқолмасдилар! Ичларидан ҳеч ким олдларини тўсиб ташлаган ўша китобларни бир чеккага суриб қўйишга журъат этолмасди. Хуллас, илҳом манбаимизни Шероздан, Париждан оқиб келиши руҳимизни ҳалоқат ёқасига элтиб қўйган қадим, доимий иллатдан бизни қутқаролмайди.

– Шуни ҳам эътибордан қочирмаки, бу сўнги авлод бутунлай янги, соф тилда ҳали ишлов берилмаган янги вазнда ёзиш жасоратини намойиш этди. Ундан ташқари, уларнинг энг "отахонининг" ёши ҳам ҳали 25 га етмаганини унутма. Ичларидан тил ва вазни жуда катта маҳорат билан чирпирак қилганлар бор!

Дўстим умидсиз бир локатйдлик билан елқаларини силкиб қулимсиради:

– Бурунги ғазалнавислар орасида ҳам, масалан, Ноилий Қадим каби шакл мукамаллигини энг баланд нуқтасига чиқарганлар бўлган, аммо асл, юксак санъатнинг табиатдан, руҳдан қуйилиб бир жавҳардек ярқираган илоҳий намуналари шакл ўйинлари билан канчалик алоқадор, билолмадим. Бошқалар нима деса десин, мен Ошиқ Юнуснинг соф, жўшқин руҳдан оқиб келган шакл ва тили содда ашъорларию Нафийнинг муқайяд қофияли муболағага бой самимий шеърларини минг карра афзал, деб биламан. Бунинг аксига рағбати бўлганлар, демалди, даҳо билан ҳунармандни бир-биридан ажратолмабдилар... Бу сўнги авлоднинг шаклан "бақувват" оҳанглари эшитарканман, муқайяд қофияларнинг тинғирлаган шовқини ортида қуруқ, бўш руҳиятнинг ожизлиги инграб туришидан сесканиб ту-

⁴ Фажри Оти авлоди – Туркияда ташкил топган жадид адабиёти вакиллари – тарж.

⁵ Европада шеърятни шаклан ва мазмунан янгиллаган ижодкорлар – тарж.

Энди кунимизга қайтиб айтадиган бўлсак, бугун биз ҳам бадий тафаккур йўлимизда яна бир шундай янгиланишни яшаб турибмиз. Демак, тарихни ёдламоқ, ундан сабоқ чиқармоқнинг айни палласи. Бас, янгилик ҳавоси таъсирга асир тушиб, мумтоз ёки кун кеча яратилган адабиётимизнинг бадий жиҳатдан сара намуналарига, юмшоқ қилиб айтганда, меҳрсиз қарашдан сақланишимиз зарур бўлади. Бошқача айтганда, янги адабиёт намуналарини яратар эканмиз, ушбу янгиликнинг ўзига бино этилган адабиёт бағрида қуртак сифатида яшаганлигини унутмаслигимиз лозим. Назаримда, "Бугунги адабиёт" каби мақолаларнинг аҳамияти, айни пайтда, ундаги айрим мулоҳазаларга танқидий ёндашиш бу ўринда бизга зоят қўл келади. Мақоланинг яна бир фойдали жиҳати шундаки, унда XIX юзйиллик Турк адабиётида янгиланган бадий тафаккур салмоғи ва табиатини, умуман олганда эса, замонлар ўтиши билан тарихий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги эврилишларга ҳамроҳанг равишда адабиётнинг ҳам ўзгариб боришига маҳкумлиги айтилади. Янада муҳимроғи улуг куюнчак олимнинг қуйидаги мулоҳазаларида мужжасам: "...санъат дунё яратилибдики, қайноқ руҳлардан ўз-ўзи томон отилган мўъжизадир... Мисоли ишқдек, иймондек... Менимча, салафлар ва сўнги авлоднинг асл оғриқли нуқтаси шу ерга келиб тақалади. Халқнинг тили, вазнини тиклаш билан "миллий адабиёт" ёки французлар таъбири билан айтганда, "мукамал адабиёт" яратиб бўлмайди. Бунинг учун, аввало, унинг руҳига қулоқ тутуши, диди, интилишларини англаш керакки, токи руҳларимиз юзлаб йиллар давом этган Эрон ва Француз таъсиридан қутилишига қодир бўлсин..." Яъни олим ҳеч бир бошқа юрт адабиёти "дунёқараши"дан андоза олмай, халқнинг ўз руҳи, ўз тили ва ўз дарди билан барпо этилажак ўз адабиёти бўлишини ёқлаб чиқмоқдаки, мазкур мақола, ўйлашимча, аввало, ушбу фикр учун ёзилган. Унинг таржимасига ҳам Раъно Ҳакимжонова шу каби муҳим сабаблар боис қўл урган ва тўғри қилган. Ҳар ҳолда, мен шундай ўйладим.

Улғубек ҲАМДАМ

шаман. Ваҳоланки, санъат дунё яратилибдики, қайноқ руҳлардан ўз-ўзи томон отилган мўъжизадир... Мисоли ишқдек, иймондек... Менимча, салафлар ва сўнги авлоднинг асл оғриқли нуқтаси шу ерга келиб тақалади. Халқнинг фақат тили, вазнини тиклаш билан "миллий адабиёт" ёки французлар таъбири билан айтганда, "мукамал адабиёт" яратиб бўлмайди. Бунинг учун, аввало, унинг руҳига қулоқ тутиш, диди, интилишларини англаш керакки, токи руҳларимиз юзлаб йиллар давом этган Эрон ва Француз таъсиридан кутилишга қодир бўлсин... Акс ҳолда, бугун содда тил ва миллий вазнда ёзилган асарлар эски ғазаллардан кўра янаям халққа бегона ва турконаликдан йироқ тушади. Чунки улар шаклдан, сўздан иборат! Чунки руҳ йўқ, санъат йўқ! Ёзилган нарсаларнинг юздан беши буюртма учун ёзилган сохта қаҳрамонлик дostonларидир, қолгани ҳам – севги, севги, севги...

– Бундан чиқди ёш ижодкорларнинг севгини тараннум этишларини ҳам хушламайсан?

– Илтимос, мулоҳазаларимни бунчалик янглиш тушунма... Доимо бир хил оҳанг, бир хил илҳом билан бир аёлнинг гўзаллигини куйлаган шоирларнинг муҳаббатини қабул қилолмайман! Қайсидир файласуф "ишқ – санъатнинг отаси", деган. Фақат бу ишқ букилмас оташин руҳларнинг илоҳий ҳамласи ўлароқ тажалли этган яратувчи кучдир. Мутасаввифлар бутун коинотнинг йўқдан бор бўлишини жуда ҳақли равишда ишққа боғлайдилар. Ҳақиқатан ҳам, еру кўк орасида шундай ошиқона ривоятлар борки, қаҳрамонларининг фарёдлари инсоният руҳида абадул-абад акс этажак! Ҳолбуки, бизнинг шоирларимизнинг кўтариб юрган "ишқ"лари, ҳеч қурса, 3-4 кун ёдда сақланадиган бир мисра ҳам қолдирмайди... Сабабини сўрасанг, жавоби маълум: бизнинг шоирлар ошиқ бўла олгулик букилмас ва самимий руҳият эгалари эмаслар! Фақат ишққа қараб чиранадилар. Барча жинсий, шахвоний истакларини ишқ пардаси ортига яширмоқчи бўладилар. Лекин, афсус! Қани, айт-чи, жуда ҳадди аълосига етиб қолган завқпарастликнинг оний, эътирофга арзимас, густоҳ, сохта ифодаларини ишқнинг самовий ҳаримига мансуб этишлик жиноятини қайси санъатсевар ўз зиммасига олади?! Шундай қилиб, мана энди ғзаб, кин, ҳирс билан тўлган мажруҳ руҳларимиз, инсониятнинг кўплаб муқаддас қадриятлари каторида севиш қобилиятини ҳам йўқотди!..

**Турк тилидан
Раъно Ҳакимжонова таржимаси**

ҶАСР

Суннатулла АНОРБОЕВ

1922 йилда туғилган. Ёзувчи, публицист. “Оқсой”, “Сайли”, “Сузиб борар архарлар”, “Сайри боғ” асарлари муаллифи. “Эл-юрт хурмати” ордени соҳиби. 2003 йилда вафот этган.

АССАЛОМ*

Бадиа

Раҳматли Аяқизбиби онамнинг гапларига қараганда мен айна қовун пишиғида Дўдаган қиридаги қовун полизимизда туғилган эканман. Балки шунгадир муаттар ҳидлар ичида мен учун энг муаттари тонг шудринги аримаган полиздан тараладиган, ям-яшил палакларга бурканиб ётган ҳандалак, босволди, обиновот, шакарпалаклар ҳиди.

Падари бузрукворим Анорбой Хидир ўғлининг айтганларига қараганда менинг муҷалим ит экан. Бинобарин, 1922 йилда Туркистоннинг Қарноқ қишлоғида таваллуд топган эканман.

Болалигимдан қолган ёрқин хотираларимдан бири, беш-олти ёшда бўлсам керак, Дўдаган қиридаги полизимиздан қишлоққа ёлғиз ўзим қайтганим. Олдинда Тўрткўз итим йўл бошлаб бораётибди. Мен кўк эшақдаман. Тепаликдан пастга қараб аста тушаяпмиз. Қоронғилик қуюқлашган сари мени ваҳима боса бошлади. Жилға ичидаги чақиртиконли буталар тағида бирор йиртқич писиб ётгандай туюлади. Сўқмоқдан кесиб ўтган юмронқозиқдан ҳам чўчиб тушаман. Остимдаги эшагим эса бепарво, қулоқларини дингай-тирганича эринчоқлик билан тап-туп имиллайди. Халачўпни ишга соламан-да, Тўрткўз, дея бақираман. Итим лаҳзада оёқларим остида пайдо бўлиб қолади. Шу заҳоти мендан кўрқув чекинади ва теварагимга юрак бетлаб боқаман. Болалиқдаги ўша ҳамроҳим, кўриқчимга “Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари” деган қиссамда гўё хайкал қўйдим. Тўғри, асардаги Тўрткўз образи умумлашма, Паркент, Фориш, Нурота, Боботоғ яйловларини кезганларим-да кўрган-билганларим, чўпонларнинг бўрибосар итлари тўғрисидаги афсоналар асарга асос бўлган.

Менинг яна бир “буюк” саёҳатим, болалик хотирамда ўчмас из қолдирган воқеа Ҳазрати Султон (Хожа Аҳмад Яссавий) зиёратига қилган сафаримиздир.

* Ушбу асар ёзувчи вафотидан кейин унинг қўлёзмалари орасидан топилган бўлиб, адабнинг қизи, журналист Холида Анорбоева томонидан оққа кўчирилиб, таҳририятимизга тақдим этилган.

Ҳали-ҳали ёдимда: ҳовлимизда байрам кайфияти: ойим бошлиқ опаларим, акаларимнинг кўли-кўлига тегмайди, югур-югур. Пиширишаяпти, қовуришаяпти, хуржунга жойлашаяпти, қоплашаяпти. Дадам бўлса боғ этагидаги ғуж ўсган қайрағочлардан бирини кесиб, бутаб-шилиб, тўрт ғилдиракли аравага ўқ ясаш билан банд. Ниҳоят, қоронғи тушганда сафар ҳозирлиги тахт бўлди: аравага юклар ортилган, қўш от қўшилган. Мен билан укам Тожиддинни қоплар устига кўрпача солиб ўтқазишади. Ойим негадир кўзига ёш олиб, опаларим эса кулишиб бизларни ўпиб хайрлашишади. Отларнинг тизгини Асадулло акамнинг қўлларида, ёнларида дадам, жўнаб кетдик. Қишлоқдан чиқмасимизданоқ ухлаб қолибман. Кўзимни очиб, бошимни кўтарганимда кўкдаги юлдузлардай йилтираган чироқларга назарим тушади. Бу узоқдаги шаҳар чироқлари эди. Уша томонда кўкка тиралгудек баланд гумбаз ҳам кўзга ташланади. Мени хайратга солган бу гумбаз Ҳазрати Султон зоти муборак Хожа Аҳмад Яссавийнинг мақбараси экан. Ниҳоят қирдан иниб, тошлоқ сойдан кечиб, Қорачиқ қишлоғидан ўтиб, тонг отганда кутилган манзилга етиб ҳам келдик. Дадам билан акам олиб келинган назр-ниёзларни зиёратгоҳ мутасаддиларига топшириш билан овора, биз Тожиддин икковимиз эса маҳобатлай мақбара кошнларини томоша қилиш билан бандмиз. Кўзим шифтда, анқайиб турганимда қўлимдан кимдир тутганча қаёққадир етаклайди. Яна кимдир, эс-хушимни йиққунимча, бирпасда кокилимни қириб ҳам ташлабди. Тожиддин укам кокилсиз бўлиб қолган бошини силаб, лабини бурганча менга қарайди. Мен ҳам ўз бошимни силаб туриб кулиб юбораман. У ҳам кулади.

Кокилларимизни олган уста, шу дамда ҳозир бўлган шайх, дадам, акам ҳаммамиз фотиҳага кўл очамиз. Шайх бизга Худодан ҳидоят, узоқ умр, омад тилаб дуо қилади. Бу менинг тахминим, албатта, фотиҳанинг маъносига тушунмаган бўлишим мумкин, лекин бутун диққатимни жалб этган нарса шайхнинг қироати – унинг оғзидан чиққан ҳар бир сўз нафис илоҳий бир куйдай эшитиларди.

Мақтаб ёшига етганимда қишлоғимиздаги мактабга бориб ўқиш насиб этмади. Сабаби, қишлоқдаги ўн еттита бадавлатроқ хонадон бошлиқлари каби уй-жойлари, мол-мулки мусодара қилиниб Сибирга сургун қилинган, бошлиқсиз қолган оиламиз бировларга муте бўлиб кўчиб-қўниб юрган кезларда кичик гўдакларни мактабга бериш кимнинг ҳам кўнглига сиғарди дейсиз.

Уттизинчи йилнинг бошларида бўлса керак, жар кўчадан қий-чув, тўс-тўполон кўтариб оломон ўта бошлади. Бу пайт Асадулло акам мени тиззалари орасига олганча кўча эшик олдида Мамадали езна билан чўнқайиб ўтиришиб нима ҳаққадир сўзлашаётганди. Биз бу вақтда аммамизнинг эри ўша Мамадали езнанинг ҳовлисида яшаётган эдик.

Жар кўчада оломон кетидан чопиб бораётган бир киши кўлидаги таёғини силтаганча: “Ҳей Асат, юрмайсанми!” – деб чақиргани ҳали эсимда. Мамадали езнам: “Бу тўполонга сен аралашма. Бошинга бало орттирасан, борма,” – деганларига қарамай акам кетди.

Биз турган жойдан уч юз метрча нарида колхоз омборхонасига айлантирилган Халпа буванинг ҳовлиси томонидан бақир-чақир эшитилиб турар эди. Кейинча, ақлимни таниганимдан сўнг ўша тўполоннинг сабабини англадим: еб-ичиб турган дон-дуни, соғиб сутини ичадиган сигири, ҳатто товуғига умумлаштириш баҳонасида тортиб олинган қишлоқ аҳли бу зўравонликка қарши бош кўтарган экан. Халқ ғазабининг жунбишга келишига шўролар ҳокимиятининг қишлоқдаги ҳақиқий вассали – большевиклар фирқа ячейкасининг котиби бўлмиш Отобой деган, бўрк ол деса, бош оладиган ҳовлиқма кимсанинг халқ урф-одатларини, одамларнинг иззат-нафсини поймол қилиши сабаб бўлган. Оқибатда у ўлдирилади. Омбордаги дон ташиб кетилади, мол-бузоқ, от-улов олиб кетилади.

Тўполоннинг эртаси куни уйғониб ташқарига чиққанимда майдалаб қор ёғаётган эди. Кеча оломон тошқиндай тошиб ўтган жар кўчадан энди аллақандай суворийлар ўтмоқда эди. Улар ҳозиргача мен кўрмаган ғалати қиёфада – найзадай учлик бош кийим, эгниларида оёқларини узангигача ёпган узун кигиздай кийим. Белларида қилич, елкаларида милтиқ. Юракка ваҳима солувчи туки совуқ отлиқлар. Улар кўзғолонда қатнашганларни, Мамадали езнага ўхшаган қатнашмаганларни ҳам йиғиб олиб, олдиларига солиб яёв ҳайдаб кетишди. Уша ҳайдалганлардан кўплари, Асадулло акам ҳам, Мамадали езна ҳам қайтмади... Уларга қўшиб Қарноқ номини ўчириб ташлаш ниятида қишлоққа Отобойнинг номини бердилар.

Қарноқ номи билан бирга кейинча қишлоқни обиҳаёт билан таъминлаб, обод этиб турган Қорасув ва Шўрғам булоқлари ҳам сўнди, йўқ бўлиб кетди.

Нурота, Навқаота ёки Балиқчимозор булоқларини кўриш, шифобахш сувидан бир ҳовуч ичиш насиб этганми сизга? Қорасув, Шўрғам булоқлари ҳам ўшалар каби тиниқ, серсув, роҳатбахш булоқлар эди. Қоратоғ этагидаги минг уйли Қарноқ яна Жуй-

нак (Югнак) қишлоқлари аҳолисининг чанқоғини қондирар, боғ-роғ, экинзорларини суғориб, кут-барака ва хушчақчақлик бахш этар эди. Минг афсуски, табиат эҳсонига қаноат қилмаган ношукур бандалар Қоратоғ бағрини ўйиб, инсон қонини тўкишга мўлжалланган ўқ-дори яшаш учун қўрғошин қазиб олиб, табиий муҳит мувозанатини шавқатсизларча буздилар. Оқибатда Қорасув, Шўрғам ва бошқа неча-неча зилол сувли булоқларнинг кўзи бекилди. Қоратоғ бағридан сизадиган сув томирлари қирқилди. Ариқларда тўлиб оққан, кўш-кўш тегирмонларни юргизган, теварак-атрофни яшнатган, чирой бахш этган у буюк эҳсон булоқ сувлар энди йўқ. Ана қаноатсизлик, очофатлик, зўравонликнинг оқибати!

Дадам Сибирь сургунда бўлган даврида давлат идораларига ўтин ташиб аравакашлик қилиб юрганида бир яхши одамга дуч келиб қолибди. Соч-соқоли оппоқ кекса одамнинг хизмати унга ёқиб қолган бўлса керак, “Московдаги каттакон” номига ариза ёзиб берибди. Ариза, менинг гуноҳим қашшоқларга нисбатан бойроқ бўлганим бўлса, бойлик, уй-жой барини ҳукуматга топширдим. Агар менинг бошқа айбим бўлмаса, тентираб қолган бола-чақам олдига борай, рухсат беринг, деган маънода ёзилибди.

Қаранг, ариза ижобий ҳал қилинган бўлса керакки, дадамни озод қилишибди. Туркистонга етиб келиб, бисмиллоҳир раҳмонур роҳим, деб вагондан тушишлари ҳамон милицияга дуч келибди. Улар ҳа – йўқ, бе – йўқ, тўғри милиция бошқармасига бошлаб боришибди. Бошлиқ, бир вақтлар сургунга жўнатган эски таниш, дадамнинг оқлангани тўғрисидаги ҳужжатни текшириб кўриб: “Онаке, овулинга борсанг у ердагилар сени тўтиб, яна менинг олдима олиб келишади. Бошима бало бўлма. Тезроқ қури бу ердан!” – дебди. Дадам, бошлиқнинг сўзига кириб, қишлоққа бормаи, бизларни таниш одам орқали Туркистонга чақиртириб олиб, Наманган томонга “қуриган” экан.

Ўттиз биринчи йилнинг баҳорида бўлса керак, биз ҳозирги Наманган вилоятининг Уйчи туманидаги “Қизил равот” совхозида кўниш топганмиз. Янгиариқ каналининг пастиди Норин дарёси бўйида Қирғиз маҳалласида яшовчи Хўжабек деган мусулмонқобил, раҳмдил бир киши бизга бўш ётган сомонхонасини бошпана қилиб берган эди.

Совхоз маркази Янгиариқ каналининг ўнг томонида жойлашган бўлиб, экин ерлари кун чиқишдан кун ботишга томон чўзилган адиргача борарди. Шимол томондан каналгача пахса девор билан чала-ярим ўралган кўрғончада бешта оқ том бўлиб, улардан биттасида директор, бош агроном, бухгалтер оилалари билан яшар, биттаси идора, бошқаси ошхона ва мутахассисларга мўлжалланган ётоқхона эди. Яна узун-узун ичирти лойсувоқ тахта уй – бараклар ҳам бўларди. Уларда СССР деб номланган бепоён мамлакатнинг ҳар томонидан бизга ўхшаб “ҳақсиз” қилинганлар, очликдан ўлмаслик чорасини қидирганлар жойлашардилар.

Совхоз кўрасининг ўртароғида бир қоровултепа бўларди. Унга дор текилиб, темир қувур осиб қўйилган эди. Ўша қувур эрта тонгда каттакон болға-босқон билан уриб чалинар эди. “Да-анг-да-анг” этган овоз неча чақирим нарида ҳам бемалол эшитилади. Бу уйқуда ётганларни уйғотиш, “чой”га чақиритиш “избанаги”. Уйқудан уйғонган ишчилар кўллариди чойнакми, кумғон, мўрча бикинида қайнаётган кубдан доғ сув олишга шошилади. Топганлар доғ сувга вайзон чой ёки олма чой дамлаб нонушта қилади. Топмаганлар доғ сув ичиб қаноат қилади. Иккинчи бор “избанақ” чалинганда ҳамма одамлар ҳам, от-уловлар ҳам ишга жўнайди. Совхоз деб аталган давлат хўжалигида бари иш кўманда бўйича бажарилади. Дадамнинг айтганларига қараганда, тушликка чорлаб “избанақ” чалинганда у кишининг аравага кўшилган отлари ҳам қулоқлари динг бўлиб, отхонага олиб қочишга ҳаракат қилиб қолар экан. Кечқурун иш тугаганини билдириб занг урилгандан кейингина нафас ростлашга рухсат берилади.

Мен тушликка етиб бориш илинжида ота-онам, акам, янгам, опаларим ишлаётган пахта даласи томон йўл оламан.

Совхоз кўрасидаги ошхонада пишириладиган балиқ шўрва (қилтаноқлари қошиққа илинса илинадики, эти кўринмайди) ёки ачиган карам шўрва катта термосларда келтирилиб, далада ишлаётганларга бир чўмич-бир чўмичдан тарқатилади. Оч-наҳор эгат-отизда судрала-судрала гўза чопиқ қилган онам ўша шўрвадан ўзидан орттириб, менинг оғзимга тутди. Дадам эса ўзи емай асраб орттириб қолдирган бир бурда нонини белидаги белбоғи қатидан чиқариб менга беради. Ҳимматингизга тасанно, эй меҳр-оқибати тоғдай мурувватли инсонлар! Қанийди сизларнинг менга қилган яхшилиқларингизнинг мингдан бирини қайтара олган бўлсам!

Совхоздагиларнинг деярли бари бизнинг оиламизга ўхшаб, замона зайли билан бор-бурдидан айрилиб қувғинга учраган, тирикчилик умидида ҳар қанча заҳмат чекишга тайёр, ҳақ-ҳуқуқсиз келгинди бандалар эди.

Ўттиз иккинчи-ўттиз учинчи йиллар энг оғир, очарчилик ва унинг оқибати ўлароқ юзага келган безгақ, терлама, сил ва бошқа сон-саноксиз касалликлар бечорахол бандаларнинг халқумидан олган, кулбалардан майит чиқмаган кун бўлмаган. Одамлар

яқин кишиси ўлганда ҳам йиғламас, кўзига ёш келмас, гўё йиғлашни унутиб қўйгандай эди.

Янгиариқ каналининг баланд қирғоғида озиқ-овқат дўкони бўларди. Ўша ерда кечки пайт ишлаганларга бир қадоқдан, ишга яроқсиз оила аъзоларига ярим қадоқдан нон берилади. Нонки, қоп-қора, сиқсанг суви чиқади. Ўшайам талон-карточкага берилади. Мен мактабдан қайтганимдан кейин дарҳол нон дўконига шошиламан. “Ўчирид” оламан. Нон келганда қиёмат кўпади. Мен сиёқли болалар оёқ остида қолиб кетишимиз ҳеч гап эмас. Ҳаммининг кўзи дўкон дарчасида бўлади. Аяш ҳеч кимнинг эсигаям келмайди. Кечки “избанақ”дан кейин ишдан қайтган Неъматулло акам келиб, менинг ўрнимга навбатга туради. Ана шундай ур-сур билан нон-насибага эришишдай “бахт”га муяссар бўламиз. Баъзи ҳолларда нон етмай қуруқ қайтган зулматли кунлар ҳам бўлган.

Менинг болалик қалбимда аламли, чуқур из қолдирган йигирманчи йилларнинг охири, ўттизинчи йилларнинг бошларида Иосиф Сталин бошлиқ большевиклар партияси қишлоқларда зулм ва зўрлик билан амалга оширган ер ислоҳоти, коллективлаштириш сиёсати тўғрисида юзага келган қаҳатчилик ва қирғин – халқ фожиасини “Меҳр”, “Умр” қиссалари ва “Сайли” романимда имкон борича кўрсатишга ҳаракат қилганман.

Ибрат сифатида шу нарсани таъкидлардимки, ўша энг оғир йилларда ҳам мен мактабни тарк этмаганман. Дадам бунга йўл қўймасди. Мактабимиз ҳозир сиз билан биз билган ҳашаматли қасрлар қиёфасида эмас, йўқ, “босмачилик ҳаракати” номи остида лаънатланган халқ озодлик ҳаракатида қатнашган, ёки бой-муштумзўр саналиб, синф сифатида йўқ қилинишга маҳкум этилганлардан бирортасининг уйи – ўртасида айвон, икки четида икки хонали бир иморатда ўқир эдик.

Ўттиз тўртинчи йил файзли келди. Ёғин кўп бўлди. Совхознинг адир бағрига сепган буғдойи бизга ўхшаган болаларни кўмиб кетадиган даражада битиб берди. Кимки ер таталаб экин эккан бўлса, барака топди. Дадам томорқа ёнидаги қадимдан қолган қоровултепани гир айлана ўйиб эккан ошқовок, тарвузи чунонам битдики, ташиб адо қилолмай қийналдик.

Яратгувчининг сендан ҳаракат, мендан баракат, дегани шудир-да. Лекин иш ёқмас ҳасадгўйлар кўриб ич-этларини ейишди чоғи. “Илгариги бойлар яна бой бўлиб кетишди”, деб ғулу кўтаришибди. Қаранг, ёт унсурлар, қулоқлар дейишиб, Оқсоқол амаким, Йулдошхўжа почча оилалари ва бизни совхоздан ҳайдашди. Учкўрғонга рўбарў Норин дарёсининг бу бетида қапа тикиб ўтирдик. У ерда ҳам тинч қўйишмади. Қишлоқ шўросининг раиси от суриб келиб, у ердан ҳам ҳайдади. Чортоққа кўчдик. Бир яхши одамнинг четроқда хайъати – боғи бор экан, ўша ерда қишладик.

Хилват жой. Қўни-қўшнилари йўқ. Қўрғончадан баланд жарлик кўриниб туради. Ўша жар тагидан оқиб ўтадиган ариқдан сув ташиб ичамиз. Катталар бу ерда ҳам ўзларига иш топишади, бекор ўтиришмайди. Ойим жар тагида ўсган қуруқ хашакларни юлиб йиғиб келишни буюради. Биз Ободхон опам иккимиз айтганларини қиламиз. Ойим кигиз-шолча тагида кўтариб келган хашагимизни ёйиб солади. Шундай қилинса ернинг захи ўтмас эмиш, ҳам уй ичи ҳарна иссиқ бўлар эмиш. Акам қуриган дарахт шохларини бутаб, арралаб, ёриб, ўтин тайёрлайди. Келинойим уй ичидаги мўрига ўт ёқади. Қўрға чойдиш қўяди. Ҳаммининг ўзига яраша юмуши бор. Дадам нонуштадан кейиноқ жума намозни мачитда ўқишга ҳозирлик кўра бошлайди.

Шундай кунлардан бирида дадам бир даста китоб кўтариб келди. Бўш вақтларида сандал тўридаги ўз жойларида ўтириб, китоб ўқишга тушади. Мен оёғимни сандалга тикқанча кўрпага ўраниб ётиб қулоқ соламан. Ҳазрати Алининг дини ислом йўлида кўрсатган қахрамонликлари, шаҳзода Муҳаммад Ханафиянинг ишқий саргузаштларини эшитиб завқим тошади; “Иброҳим Адҳам” достони қаҳрамонларининг ҳидоят йўлида тортган азиятлари қалбимни ларзага солади. Бошимни кўрпага ўраб сим-сим эзилиб йиғлайман.

Дадамдан “эскича ўқишни” тез ўргатасиз, деб туриб олдим. Болалигимнинг беғубор даврида дадам тахтада алифбени, ҳарқалай, танитган – “алифкисин-а, остин-би, ўтира-ту-у” кабиларни ҳижжалаб ётардим. Шу қўл келди. Энг аввал Қозон босмасида чоп этилган “Гўрўғли” достонини ўқишни ўргандим. Бир ёмонликнинг бир яхши томони ҳам бор, дегувчи эди дадам. Бир қараганда, бизни совхоздан, бойлар яна бойиб кетди, дейишиб қувгин қилишгани мен учун фойдали бўлдимикан, бир қишда араб алифбосидаги китобларни тузуккина ўқийдиган бўлдим. Юқорида тилга олинган асарлардан ташқари “Девони Машраб”, “Минг бир кеча” араб эртақларини ҳам қўлдан қўймай ўқиб чиққандим. Бир мавсум мактабга боришдан маҳрум бўлган эсам-да, ўзимча ўқиш, мутолаа қилишдан қолмадим.

Ердан қор кетиб, баҳор нафаси эса бошлаганда “Қизил равот” совхозидан “элчи” келди. Дирекция ишга чақирибди. Ишчи кучи керак бўлиб қолган шекилли уларга. Ноз қиладиган замон эмас. Бориш керак, деди дадам.

“Қизил рават” совхозига қайтишдан ҳаммадан ҳам кўпроқ мен қувондим. Мактабимни, синфдошларимни, ўқиш пайти муаллим, синфдан ташқарида бўладиган ўйинларимизда “отабоши” Содиқжон ака Парпиевни қайта топдим.

Ўттиз бешинчи йили ўқиш мавсуми олдида акам мени Уйчи туманида, ўша пайтда ягона Жийдакападаги интернат типидagi тўлиқсиз ўрта мактабга олиб бориб топширди. Бу ерда ўз хулқ-атвори, билими, муомаласи билан мени ўзига ром этган тил-адабиёт ўқитувчиси, илмий мудир Тожи Ҳасаний домлани учратдим. У киши ўзбек тили ва адабиётидан дарс берадиган, билим берадиган устозгина бўлиб қолмай, мактаб болаларини ўз фарзандларидай кўрадиган ота, меҳрибон инсон эди. Баъзан кечалари уйғониб қолганида Ҳасаний домланинг ётоғимизда аста айланиб юрганларини, усти очилиб қолган болаларнинг кўрпасини тўғрилаб ёпиб қўяётганларини кўриб қолардим.

Жийдакапа мактабида Тожи Ҳасаний домланинг ташаббуслари билан биринчи бор, “тирик” ёзувчиларни кўришга муяссар бўлганман. У вақтга қадар хрестоматия китобларида суратларинигина кўрганман ва ўша хрестоматияга киритилган Садриддин Айнийнинг “Одина”, Ойбекнинг “Темирчи Жўра”, Фафур Фуломнинг “Кўкан батрак”, Ҳамид Олимжоннинг “Кўклам” каби асарларини ўқиган эдим.

Мактабимизга чинакам ёзувчилар келишларини эшитганимизда байрам кайфияти чулғаб олганди бизни. Қоғозлардан уч бурчак-уч бурчак қиёқлар қирқиб кўк, қизил, сарик, ҳар хил бўёқларга бўяб, каноп ипларга тизиб, югуриб тайёргарлик кўришлар... Эҳ-ҳа, қанчалик ҳаяжонли дамлар! Шунча югур-югурдан кейин биз олтинчи синф ўқувчилари Норин бўйига ювинишга кетсак, меҳмонлар келиб еттинчи синфдагилар билан учрашгани кириб кетишибди. Эшик ёпилган. Бостириб кириб бориш ноқулай. Деразалар олдидаги дарахтларга тармашиб чиқиб, шохларга қушдай қўнғандик. Очиқ деразадан тўрда ўтирганларга анграйиб қарайман. Анови баланд бўйли, сочлари кундуздай, қиррабурун одам, китобидаги расмидан танидим. Уйғун. Тўладан келган, кулча юзли бошқасини, йўқ, танимадим. Кейинча Ҳасаний домладан сўраб билсам, Отажон Ҳошим экан.

– Тонг фанори ўчмасдан,
Бизнинг Жонтемир...

Шоирнинг оғзидан ҳар бир сўз, ҳар бир мисра гўё ёғду сочиб чиқар, мен сеҳрлангандай дарахт шохига ёпишганча қотиб қолган эдим. Уша куни ҳамма ухлаганда ётоқхонадаги лампа чироқни кўтарганча ошхонага чиқиб, менга тинчлик бермаётган ҳаяжонимни қофияга солиб, қоғозга туширганман. Балки ўша “шеър”имда “ош”ни “бош”га ёки “тош”га қофия қилгандирман... Жийдакапа интернат-мактабида менинг бошимни силаб, сўзни ҳис этиш ва бадииятга ҳавас руҳини сингдирган устоз Тожи Ҳасанийни ҳам замон зўрлари халқ душманлари сафига тиркаб юборишганини кейинча алам ва изтироб билан эшитдим. Надиев деган физика ва математика ўқитувчимизни ҳам. Билимдон, яхши одамлар эди. “Кўз теккан” бўлса керак уларга. Э, Худо! Ёмон кўздан асрасин экан!

Болалиқдан бошланган китобга муҳаббат мени ҳеч қачон тарк этмаган. Ўттиз олтинчи йили, биринчи бор ўз пулимга китоб сотиб олганман. Бундай “жасорат” Андижон вокзалида айланиб юрганымда юз берган. Пул аслида музқаймоқ ёки бирорта қандолатгами, пашмакка мўлжалланган эди-да.

Неъматулло акамга “Қизил рават” совхози касаба ташкилотидан теккан путёвка билан Водил қишлоғида очилган пионерлар лагерига кетаётган эдим. Поезд келишига ҳали вақт бор. Вокзал олдидаги майдон теварағидаги магазинларга кириб-чиқиб юрганымда бир қора муқовали китобга назарим тушиб қолди. Р.Э.Распе, “Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари” деб ёзилган. Ҳалати расмлар билан безатилган. Яна денг, ўзбек тилида экан. Нархиям арзон, бор-йўғи бир стаканча музқаймоқнинг пули. Дарҳол сотиб олдим. Очиб биринчи саргузаштни ўқий бошлашим билан... Йўқ, ўқинмадим. Бутун ёзги таътил давомида бу китоб менинг энг яқин ҳамроҳим, ҳамсуҳбатим бўлди.

Ўша йиллари Пушкин ўлимининг юз йиллиги муносабати билан унинг “Руслан ва Людмила”, “Сув париси” каби бошқа эртаклари болалар ва ёшлар газеталарида катта шоирлар таржимасида чиқиб турарди. Иложим борича ҳар бир сонини сотиб олиб, кўпроқ “қизил бурчак”, кутубхоналарга қатнаб топиб ўқирдим. Вильям Шекспирнинг Чўлпон таржимасидаги “Ҳамлет” трагедиясини, Пушкиннинг Ойбек таржимасидаги “Евгений Онегин” шеърини романини, Гоголнинг ҳикоя ва қиссаларини, Лермонтов, Иван Тургенев, Лев Толстой, Даниэль Дефо, Жонатан Свифт, Чехов, Тарас Шевченко асарлари билан ана шундай кутубхонама-кутубхона кезишларда танишганман. Ва ана шундай кезишлардан бирида Ойбек билан танишдим. Ҳа, ғойибона, албатта.

Совет Иттифоқи даврида ҳар бир шаҳарнинг Карл Маркс номида марказий кўчаси

бўларди. Наманганда ҳам бор эди. Шу марказий кўча билан большевистик партиянинг биронта атоқли намояндаларидан бири номига қўйилган номарказий кўча таштаган муюлишда марказий кутубхона бўларди. Шаҳарда бошқа кичик кутубхоналар, чойхоналарда эса маданий оқартув “қизил бурчак”лар анча эди. Масалан, Чорсудаги “Дом деҳқон”да шундай кутубхона бор эди. Муюлишдаги ўша марказий кутубхонанинг кўргазмалар тоқчасида “Ўзбек адабиёти ва санъати” журналининг нашрдан чиққан янги сониди менга тўлиқсиз ўрта мактаб хрестоматиясидан “Темирчи Жўра” достони орқали таниш Ойбекнинг номини ва унинг янги асари – “Қутлуғ қон” романини кўриб қолдим. Асар биринчи саҳифаданоқ мени ўзига ром этган эди. Кутубхоначи опа тепамга келиб, кеч бўлди, эшикни ёпаман, дея ҳайдамагунча бош кўтармай ўқиганман.

“Қутлуғ қон” ўзбек адабиётидаги мен биринчи бор ўқиган йирик насрий асар. Тўғри, Садриддин Айнийнинг “Одина”, “Дохунда”сини олдинроқ ўқиган бўлишим мумкин. Анча бурун ёзилиб, шов-шувга сабаб бўлган Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларини ўқиш менга фақат II Жаҳон урушидан қайтганимдан кейингина насиб этди. Яширинча қўлдан қўлга ўтиб ўқилиб юрилган бу муборак китобларни менга армия сафига кетгунимча Тошкент Давлат педагогика институтида бирга ўқиган курсдошим, кейинча ҳаёт йўлдошим Ҳожинисо топиб берган эди. Умуман, мендаин урушдан жароҳатланиб, эгнида солдат шинели, оёғида кирза этик билан қайтган, бирор жували хизматнинг этагидан тутиш учун қўлида касб-кори бўлмаган одам учун Ҳожинисонинг тасодифан трамвайда учраб қолгани келажак ҳаётимнинг тубдан ўзгаришига сабаб бўлди. Натижада оёғимдан тортаётган қора ер, жиғилдон жоловининг тортиш кучини енгиб орзулар кучоғида ҳаволаниб яшай бошладим. “Қизил равогта”, ота-онам ёнига қайтмадим. Мудофаа министрлиги ихтиёридаги гишт заводида ишлаётган Неъматулло қори акам оиласига юк бўлиб Тошкентда қолиб, кечки педагогика институтига ўқишга кирдим. У ерда илгари педагогика институтида фарб адабиётидан дарс берган домламиз Ҳамид Сулаймонов илмий ишлар бўйича ректор ўринбосари экан. Қирқ бешинчи йилнинг ноябрь ойи эди шекилли, кеч бўлса-да, қабул қилишди. Мен шошилардим. Кунларни тунларга улаб мутолаа қилар, фанлардан экстерн равишда имтиҳон топширдим. Бунга олийжаноб инсон Ҳамид Сулаймон кенг имконият яратиб берган эди. Бу ердаги ўқитувчиларнинг деярли бари таниш, ўша илгариги домлалар Абдураҳмон Алимуҳамедов, Аюб Фулом, Мурод Шамс, Долимов... Шундай қилиб, кечки педагогика институтини қирқ олтинчи йили ёзда тамомлаб, шу йили ўзбек адабиёти бўйича Ўрта Осиё Давлат университети (САГУ) аспирантурасига ҳам киришга улгурдим.

Мени ўқишни давом эттиришга руҳлантирган, ижодий изланишларимда кўмақдош бўлган, биринчи ўқувчим, биринчи муҳарририм рафиқам Ҳожинисо бўлган. “Меҳр” қиссамга мавзу бўлган воқеа ва одамларни бевосита у кишидан эшитганман ва танишганман. Шунингдек, “Сайли” романининг бош қаҳрамони прототипини ҳам рафиқам ёрдамида учратганман. Ҳатто оғир аҳволда кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолган пайтида ҳам у менга кўмак беришдан ўзини тия олмаган.

Тўқсон тўққизинчи йилнинг баҳор чоғи эди. Мен кутубхонамда нима биландир машғул эдим. Ҳожинисонинг “Дадаси”, деб чақиргани қулоғимга чалинди. Чиқсам, пасайтириб қўйиб радио тинглаётган экан. “Эшитинг-а”, деди. Оёқ томонига ўтирдим. Бемор одам, кўнглини қайтарсанг бўлмайди. Эшита бошладим. Радиодаги гапга қулоқ солиб ўтириб, шунчалик ҳам содда бўладими одам, деб, ҳам кулгим қистайди, ҳам аччиғим чиққанидан ўтиролмай туриб кетаман. Бироз айланиб юриб жаҳдан тушганимда:

– Ўзинг-чи? – дейман ўзимга ўзим. Ва хотираларим қаърида кўмилиб ётган айрим воқеалар кўз ўнгимда жонланиб, кўнглим алам, истехзо ва нафратдан жунбишга келади. “Анқов” деган ҳикоям ана шундай қалб изтироблари маҳсулидир. Бу ижодимда раҳматли билан сўнги ҳамкорлигимиз эди. У ҳаётининг сўнги дамларигача болаларим деб, оилам деб ўтди. Мен Ҳожинисонинг руҳи поки олдадаги ўз қарзимни қандай узсам экан деб ҳар дам, ҳар соат ўйлайман.

1949 йилдан бошлаб танқидий, публицистик, насрий асарларим республика ва иттифоқ газета, журнал ва нашриётларида чоп этила бошлади.

Нафақага чиққунимча газета, журнал (“Правда Востока”, “Қизил Ўзбекистон”, “Шарқ юлдузи”, “Гулистон”) тахририятларида, Фафур Фулом номидаги нашриётда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишладим. Хизмат жараёнида катта устозлар, тенгдош ёзувчилар билан мулоқотда бўлдим. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Раҳмат Файзий, Шухрат, Ҳаким Назир, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом ва бошқалар. Уларнинг асарларини ўқиш, қўлёзмалари муҳокамасида қатнашишининг ўзи менга катта мактаб бўлган. Ойбек аканинг: “У – ўқидим, яхши! Яхши!”, деб қўйишларининг ўзи менинг кўнглимни балқитиб юборар; Абдулла Қаҳҳорнинг: “Анорбоев... чақиртикон боғлаб танқид қилади” зайлида гапни кулгига буриб юбориш-

лари, ёки Ҳаким аканинг асарим муҳокамасида суяб, ўз мулоҳазалари якунида: "... ҳозирча асар етмиш беш фоизга тайёр. Яна Суннатулла бир зўр берса асар қиёмига етиши аниқ", – дея камолот сари даъват этишлари, албатта, фойдадан холи эмас эди.

Бу катта ижодкорларнинг менга биландир нафи теккани шубҳасиз. Масалан, нозик таъб, ширинсухан инсон, катта таржимон, ёзувчи Мирзакалон Исмоилий билан бирлашган нашриёт кассаси олдида тасодифан учрашиб қолгандик. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" журналида 1949 йилда илк бор чиққан асарим гонорарини олишга боргандим. У киши ҳам гонорар олишга келган эканлар. Бирга қайтаётганимизда: "Сизни бир жойга таклиф қилсам борасизми?" – дедилар. Шундай улуғ одам таклиф қилади-ю, йўқ дермидим. Қуруқ бориш уят. Гастрономга кириб у-бу нарса олишга тараддудлангандим, Мирзакалон ака қўлимни қайтардилар. "Ҳамма нарса бор, – дедилар. Олой бозори биқинидаги чойхонага бордик. Уша ерда журнал ходимлари, яна анча-мунча ёзувчилар жам бўлишиб, ош қилишаётган экан. Мирзакалон ака мени ўзларига тенг кўриб, ўшандай мўътабар даврага – гапга қўшган одамохун инсон эдилар. Эллик биринчи йили "Қизил Ўзбекистон" газетаси редакциясида адабий ходим бўлиб ишлаб юрганимда бир айб (наватчи эдим, "сигнал" саҳифасига ювингани чиқиб кечикиброқ кўл кўйганим) учун ҳайдалганимда "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" журналида саркотиб бўлиб ишлаган Асқад Мухтор мендайин қувғинди, гуноҳкор бандани тап тортмай, журналга бўлим бошлиғи қилиб ишга олган, бу билан аслида, менинг бутун келажагим белгиланишига сабабчи бўлган олийжаноб инсон эди. Миртемир ака "Оқсой" романим чоп этилганда биринчилардан бўлиб ўқиб чиққан ва ўз қимматли фикрларини билдирган эдилар. Жумладан:

– Суннатулла, сенинг қахрамонинг Бобоқул ўзини қамчиллаган хўжайини Махсумни милтиқ билан отиб қўяди. Ахир Бобоқул чўпон, чўпоннинг қуроли кўпинча таёқ бўлади. Қамчи зарби жонидан ўтган чўпон таёғини сермаб юбориб, азобловчисини уриб йиқитган бўлиши ҳам мумкин эди-ку? – деган эдилар.

Бу, шубҳасиз, чўпон-чўлиқлар ҳаётидан ҳам хабардор нозик таъб санъаткорнинг маслаҳати эди. Бошқа бир мўътабар, оз ёзса ҳам соз ёзган адиб Миркарим Осим менинг етмишинчи йилларда ёзган "Умр" қиссамни Фафур Фулом номидаги нашриётда ишлаган чоғларида ўқиб чиқиб, муҳаррирликка қабул қилар эканлар:

– Менга асар ёқди, лекин бошқаларга ёқмаслиги, нашрдан чиққанидан кейин қаттиқ танқидга учрашингиз ҳам мумкин, – деб огоҳлантирган эди.

Чиндан ҳам айтганларидай бўлди. Матбуотда ижобий фикрлар ҳам бўлди. Яхши гап кимга ҳам ёқмасди. Аччиқ сўз чаён чаққандай дилингни огритиши мумкин. Муҳими, ёзган асаринг адабий жамоатчилики безътибор, лоқайд қолдирмаганида.

Менинг бошқа асарларим "Оқсой шалолалари" (қайта ишланган "Оқсой"), "Сайли", "Сайри боғ", "Сузиб борар архарлар" ва бошқа қисса, ҳикоя, ҳатто очеркларим ҳам мунозараларга сабаб бўлган, бировлар яхши деса, бошқалар ёмон деган. Буни табиий ҳол деб биламан. Бундан хафа эмасман. Аксинча, сокин кўл бети шабадада жимирлаб тўлқинлангани каби сўзларим қалбларга етиб, чертиб ўтган, тебратган экан, мен бекорга яшамаган эканман бу дунёда, демак ҳаётимдан рози бўлишга ҳақим бор экан.

Икки қиз, икки ўғлим бор. Катта қизим Холида журналист. Кўп йил турли газета ва журналларда ишлади. Русий забон ўқувчиларни қишлоқдаги жонкуяр тенгдошлари, атоқли ўзбек фан арбоблари ва ёзувчи, санъаткорлар билан таништирди. Менинг баъзи асарларимни таржима қилди. Бошқа қизим Барнохон меъмор. Тошкентда унинг тархи асосида тикланган иморатлар бор. Ўғлим Улуғбек ўқитувчи. Кенжа ўғлим Шербек Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтининг зоотехника факультетини битириб, Сурхондарёда паррандачилик фабрикасида, Тўйтепа паррандачилик комбинатида хизмат қилди. Ҳозир тадбиркор. Набиралар, эваралар, умри билан берган бўлсин, ўсиб улғайишяпти. Улар ўзларининг айрим "янгича" қилиқлари билан мени ранжитишса, баъзи ишлари билан мени қувонтиришади. Ўзим, шукур, қимирлаб турибман. Ёзаяпман. Ҳали битмаган нарсаларим бор. Зора ўша нарсаларимни кўнгилларга ўтирадиган қилиб, охирига еткази олсам.

Ҳар тонг уйғониб кўзимни очганимда янги кунни ғанимат билиб:

– Ассалом, ёруғ жаҳон! – дея таъзим қилиб, ҳовлига чиқаман.

АДАБИЁТШУНОСЛИҚ

Нилуфар ДИЛМУРОВА

ВОРИСИЙЛИК ВА ИЖОДИЙ АНЪАНАЛАР ИЛДИЗИ

Аннотация

Мақолада ворисийлик ва ижодий анъаналар замирида ўтмиш билан бугунги кун учун хос бўлган алоҳида илғор тажрибалар ётавлиги ҳақида сўз юритилади. Хусусан, ўзаро алоқадор ҳар иккала омил назарий ва амалий жиҳатдан бениҳоя муҳим саналган турли хил адабий оқимлар ва бадиий маҳорат мактаблари ҳамда турли сўз санъаткорларининг бадиий-эстетик тараққиёт сари элтувчи сабоқларини пухта ўзлаштириш, тарғиб этиш, ниҳоят, ижодий жиҳатдан такомиллаштирган ҳолда ижодий жараёнда қўллашдек моҳиятан юксак даражали эстетик вазифани тақозо этиши алоҳида таъкидланади.

Аннотация

В статье говорится о том, что под преемственностью и творческими традициями лежат отдельные передовые практики свойственные как для прошлого, так и для сегодняшнего дня. В частности, особо отмечается, что эти взаимосвязанные факторы предусматривают по своей сути наивысшую степень эстетической задачи, выраженной в тщательном усвоении, разъяснении и, наконец, в применении в созидательном процессе, творчески усовершенствованном виде, различных литературных течений и школ художественного мастерства, считающихся важнейшими с теоретической и практической стороны, а также уроков мастеров слова ведущих к художественно-эстетическому развитию.

Annotation

This paper talks about separate advanced practices laying under succession and creative traditions common both for the last and present. In particular, it is noted especially that these interrelated factors envisage in their own essence the highest degree of esthetic objective expressed in proper adoption, explanation and, finally, in creative process application in creatively improved appearance of different literary trends and schools of artistic skills that are considered as the most important on the theoretical and practical parts as well as lessons of word-painters leading to artistic-esthetic development.

Таянч сўзлар: ўзбек миллий адабиёти, ворисийлик, адабий анъаналар, бадиий-эстетик тамойиллар, бадиий-эстетик тафаккур, анъанавий реализм, реал-мистик воқелик, реал-мистик ва мажозий образлар, романтизм, танқидий-анъанавий реализм усуллари, бадиий концепция, рамзийлик, фалсафий-эстетик ва ҳажвий кулги, фалсафий-эстетик психологизм.

Ўзбек миллий адабиёти, дунё адабиётининг ажралмас таркибий қисми сифатида, ворисийлик ва адабий анъаналар намён этган бадиий-эстетик тамойилларга суяниб ривожланди. Узоқ йиллар мобайнида миллий сўз санъати заминиде ворисийлик ва ижодий дўстлик алоқалари моҳиятини теран ифода этувчи қонуният чуқур томир отди. Агар ижодий жараёнда шундай муҳим ҳамкорлик амал қилмаса, хусусан, шоир ва

ёзувчиларимиз рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналаридан, Шекспир, Гёте, Бальзак, Пушкин, Тагор сингари мумтоз адибларнинг бой тажрибаларидан баҳраманд бўлмаганларида ўзбек адабиёти ҳозирги тараққиёт даражасига, шак-шубҳасиз, эришмаган бўларди.¹

Дарҳақиқат, истеъдод соҳиблари жаҳон миқёсида муваффақиятли синовдан ўтган ва муҳим қадрият сифатида баҳоланган ворисийлик ҳамда адабий-ижодий анъаналарни қадрлаб қалам тебратишаётгани туфайли адабиётимизда ҳақиқий юксалиш йўли босиб ўтилди, шунингдек, бетақрор миллий хусусиятларини сақлаб қолди.

Ворисийлик ва ижодий анъаналар замирида ўтмиш билан бугунги кун учун хос бўлган алоҳида илғор тажрибалар ётади, хусусан, ўзаро алоқадор ҳар иккала омил назарий ва амалий жиҳатдан бениҳоя муҳим саналган адабий тажрибалар, яъни турли хил адабий оқимлар ва бадиий маҳорат мактаблари ҳамда турли сўз санъаткорларининг бадиий-эстетик тараққиёт сари элтувчи сабоқларини пухта ўзлаштириш, тарғиб этиш, ниҳоят, ижодий жиҳатдан такомиллаштирган ҳолда ижодий жараёнда қўллашдек моҳиятан юксак даражали эстетик вазифани тақозо этади.

Ворисийлик ва ижодий анъаналарга суяниб изчил қалам тебратаётган Аҳмад Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Улуғбек Ҳамдам, Саломат Вафо ва Исажон Султон ана шу эҳтиёж моҳиятини ижодий концепциялари мағзига сингдириб боришаётгани кузатилади. Миллий адабиёт ва жаҳон адабиётида шаклланган бадиий маҳорат мактаблари билан яқин ҳамкорликнинг диққатга сазовор самараси Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида яққолроқ кўзга ташланади. Бугунги кун талаблари асосида, адиб ворисийлик қамровини тобора кенгроқ олгани, ижодий анъаналарга изчил суяниш орқали тафаккурий янгиланиш тамойилларини ўзлаштиргани, янгича адабий йўналишлар ва оригинал бадиий-эстетик услуб жозибасига эҳтиёж сезгани табиий ҳолдир.

Хуршид Дўстмуҳаммад дастлаб ёзган “Киова қуёши”, “Алам” ва “Кўчиш” каби ҳикоялар шакли ва мазмунидаёқ катта ва ўрта авлод орасидан чиққан новатор адиблар янгиланган бадиий-эстетик тафаккур тарзининг айрим жозибадор белгилари нишона берган эди. Адиб қўллаган анъанавий реализм ана шу бадиий-эстетик белгилар заминида ўзини ўзи ислоҳ қилиш жараёнини бошдан кечирди. Ички ва ташқи бадиий-эстетик омиллар асосида амалга оширилган замонавий ислоҳ натижасида “Жажман”, “Васий”, “Ибн Муғанний”, “Кўз қорачиғидаги уй”, “Жим ўтирган одам” каби мажозий руҳдаги ҳикоялари туғилди.

Хуршид Дўстмуҳаммад янгиликка эҳтиёжманд поэтиканинг кенг миқёсли иқлимида фақат ўз услубига тегишли турли адабий тажрибалар ўтказар экан, реаллик ва хаёлотни, мураккаб ҳаётини ва психологик тўқнашувларни асосан ҳиссий шаклда ифодалашга кўпроқ қизиқади, бадиий тасаввур, онг ва онг ости жараёнлари билан муттасил ўзаро ҳамкорликда ишлайди, тасаввурида пайдо бўлган ҳолатни макон ва замонда тўхтатиб қўйиб, уни ҳар томондан чуқур ўрганиш ва ифодалаш² учун мунтазам интилади, натижада ботиний ва зоҳирий мантиқнинг жозибавий кўламини белгилаш, моддий ва руҳоний дунё чигалликлари ва ўзлигини тушуниш ҳаракати ягона шуурий призмада йиғилади. Мана шундай бадиий-эстетик жараён “Жажман”, “Ибн Муғанний”, “Кўз қорачиғидаги уй”, “Жим ўтирган одам”, “Васий” ҳикояларида, айниқса, яққол сезилади. Адабий танқидчилик томонидан юқори баҳоланган бу ҳикоялар шаклан ва мазмунан оригиналлик касб этгани, ворисийликнинг ибратли сабоқлари, илғор адабий анъаналар ва йўналишлардан озикланиш самараси ўлароқ туғилгани қувонарлидир.

Фақат Хуршид Дўстмуҳаммад ижоди эмас, миллий ҳикоячилик тарихида салмоқли ўрин тутадиган “Жажман”, реал-мистик воқеалари, реал-мистик ва мажозий образлари тизимига кўра, худди шундай бадиий-эстетик критерийларни жамлаган “Афанди ўлмайдиган бўлди”, “Ҳасан Кайфий”, “Мулла Насриддин Афанди ва Шайтон алайҳ ул-лаъна” ҳикоялари билан қавмдошдир.

Аниқроғи, “Жажман”даги доно ва покдомон, куйинчак ва бедор афсонавий Зардушт бобо Фафур Фулом бадиий маҳорати самараси саналган, дониш ва мистик-хаёлий Насриддин Афанди ва Ҳасан Кайфий образлари қиёфадошига ўхшайди, муҳими, тўрттала ҳикоя образлари учун тегишли бўлган бадиий-эстетик уйғунлик моҳияти жаҳолат, худбинлик, разолат ва хиёнатдан нафратланиш туйғуси билан йўғрилган ҳолда очилади.

Чиндан ҳам Хуршид Дўстмуҳаммад Фафур Фуломнинг ҳикоячиликда эришганбадиий

¹ Наим Каримов. Халқ дилининг таржимони. Абдулла Қаххор “Танланган асарлар”га ёзилган сўзбоши. – Т.: Фафур Фулом нашриёти 2007, 8-бет.

² Шуҳрат Ризаев. Яхши “ёмон” одам ёхуд янгиланган реализм. “Шарқ юлдузи” журнали, 2011 йил 3-сон, 163-бет.

маҳорати, яъни эстетик идеални халқона ҳикматларни сингдирган эртақнамо воқелик ва афсонавий образлар воситасида тақдим этиш санъатидан маънавий-маърифий озик, бадиий-эстетик сабоқ олди ва ижодий руҳланди.

Айни пайтда адиб, соцреализмнинг ҳақиқатдан маҳрум ақидалари ҳукмрон бўлиб турганига қарамай, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Асқад Муҳтор, Шукур Холмирзаев каби устоз адиблар ижодида нишона бера бошлаган янгиланиш мезонларидан ҳам илҳомланди. Адиб шу устозлар ижоди сирларини пухта ўзлаштириш орқали жаҳон адабиёти сарчашмаларига ишонч билан юзлангани сир эмас.

Абдулла Қаҳҳор романтизм, танқидий-анъанавий реализм усулларини туташтириш натижасида яратган услуб ҳамда маҳорат мактаби адиб кўз ўнгида ижтимоий воқелик ва бадиий сўз санъати критерийларига янгича муносабат билдириш тимсоли бўлиб гавдаланди. Устознинг сўзни исроф қилмаслик, матнни ортиқча пардоз-андозга кўмиб юбормаслик, мантиқ ва фикр ўлчовини оғишмай аниқ белгилаш принципи адиб дунёқараши ва услуби шаклланишида етакчи омиллардан бири бўлди, пировард натижада, услуби ва шу услуб асоси ҳисобланган бадиий-эстетик қарашлари билан устознинг бадиий-эстетик ва ғоявий қарашлари ўртасида муштараклик белгилари кўринади.

Масалан, агар “Адабиёт муаллими” матни замирида пинҳон киноявий тасвир йўсини билан “Жим ўтирган одам” сюжетига акс этган таги чуқур кесатиқ ва истиораларни мазмунан қиёсласак, адиб устоздан хаёлан оқ фотиҳа олиб қалам тебратгани ва унинг фалсафий-эстетик-ҳажвий кулгига мойил драматик поэтика кўламини теран ҳис этадиган шогирдига айлангани сезилади. Абдулла Қаҳҳор катта маҳорат билан яратган “Даҳшат”, “Ўғри”, “Бемор” ҳикояларидаги ҳаёт ҳақида образли мушоҳада юритиш, воқеликни рамзийлаштириш хислати ҳам адиб эътиборини тортади, бу хислатни ижодида жорий этади, натижада ҳар учала ҳикоядаги инсон ёлғизлик жабрини тортиши, табиат, жамият ва ҳаёт оралигида мавжуд диалектик таҳлика оғушида турмуш гаштини суриши даргумон экани, аксинча, ўша ораликда ваҳима босиб зўрға тирикчилик қилиши ва алалоқибат бемаврид таназзул ва ҳалокатга юз тутишини ифода этувчи бадиий концепция “Ибн Муғанний”, “Васий” каби ҳикоялари шакли ва мазмуни таъзига сингиб кетади.

Адибнинг устоз ижодидан илҳомланиш даражаси бадиий образлар табиатидаги мутаносибликда ҳам акс этади, масалан, “Оқ либос”даги бетоб она билан “Бемор”даги оғир дардга чалинган аёл тақдиридаги ўхшашлик муҳим бадиий рамзийлик ифодасидир. Таъкидлаш жоизки, “Оқ либос”да тасвирланган, юрт жабру жафо чекаётганини кўриб эзилган онаизор образи психологияси ижтимоий ноҳақликлар билан алоқадорликда теранроқ таҳлил этилган.

Турли йилларда ёзилган “Қоялардан баландда”, “Ибн Муғанний”, “Оқимга қарши оққан гул”, “Бир томчи симоб”, “Қор одам” ҳикоялари таниқли сўз усталари илгари сурган ғоялар, хусусан, табиат ва инсон ҳар тарафлама бирдам эканини ифода этувчи фалсафий-эстетик ва маърифий қарашлардан илҳомланиш самарасидир. Агар “Қоялардан баландда”ни “Турналар” (Саид Аҳмад) ва “Чўлоқ турна” (Шукур Холмирзаев) билан услубий жиҳатдан солиштирсак, бу фикримиз ҳақ эканига тўла ишонч ҳосил қиламиз ҳамда ворисийлик ҳодисаси ижодий анъаналар ва ҳамкорликни кучайтириш, ниҳоят, бадиий-эстетик кашфиётлар қилиш воситаси эканини янада теран туямиз.

Диққатга лойиқ жойи шундаки, агар “Турналар”да эстетик идеал бош қаҳрамоннинг ярадор турнани меҳру муҳаббат билан парваришлаши орқали ёритилса, “Чўлоқ турна”да тухумни бир оёғи ланг ҳолда ёриб чиққан жўжанинг ўз иродаси ва ота-онаси саховатига суяниб улғайиши, турли қийинчиликлар устидан ғалаба қозониши орқали ёритилади, “Қоялардан баландда” ҳикоясида эса нар бургут билан мода бургут орасидаги нозик оилавий муносабатлар, шажарани даҳлсиз сақлаб қолиш йўлида улар табиат офатларига қарши кўрсатган жасорат ва матонат тавсифи воситасида тасвирланади. Шунга кўра, “Қоялардан баландда” шаклан ва мазмунан “Чўлоқ турна” билан уйғунлашади, ҳатто қушлар руҳий оламини моддий борлиқдаги турфа манзаралар, масалан, пейзаж ёрдамида ифода этиш борасида ҳам улар ўзаро уйғунлик касб этади.

Эзгулик ва гўзаллик, жаҳолат ва хоинлик моҳиятини янгича идрок этиш ҳамда тасвирлаш жаҳон адабиётини юқори поғонага кўтарган модернистик оқим ютуқлари пойдеворидир. Ана шу ижодий тажрибани пухта ўзлаштириш миллий насримизда ўзига хос тенденцияга айланаётгани қувончли ҳолдир. Бугунги кун миллий насрда модернистик йўналиш асосчилари Жеймс Жойс, Альбер Камю ва Франц Кафка қаламига хос фалсафий мушоҳадакорлик ҳамда поэтик жозиба таъсири яққол бўртиб кўринади. Миллий насримиз мана шу жиҳатига биноан, айниқса, жаҳон насри билан

бўйлаша бошлаганини алоҳида эътироф этиш лозим.

Сўз санъатида оригинал мактаб яратган Франц Кафка меросини сеҳрли сўзлардан озиқланган бадиий-эстетик кашфиётлар хазинасига қиёсласа, арзийди. Буюк санъаткор битган ва ҳамон турли мунозаралар туғдираётган ҳикоя-романлар жамият ва ҳаётда мавжуд турли зиддиятлар, ниҳоят, ўзининг мураккаб шахси, дунёқараши, ақлу идроки ва билими инъикосидир. Мана шундай табиий бирикув моҳияти асарларида бадиий-эстетик кўламнинг эстетик таъсирчанлик қувватини оширувчи, сезимларни исёнкорона тарзда кўзгайдиган фавқулодда психологик ҳолат вужудга келтирувчи восита бўлиб хизмат қилгани, шубҳасиз.

Франц Кафка чуқур фалсафий-эстетик психологизм билан суғорилган “Эврилиш” ҳикоясида миф ва фольклор, ҳаёлот ва мистика омилларидан унумли фойдаланган, ҳатто у эртак каби таассурот уйғотади. Эътиборли томони шундаки, бу асарда санъаткор нуқтаи назари, қолаверса, тасвир объекти бўлган моддий-руҳоний оламни, фақат пухта ишланган мажозий образлар эмас, қайғу-ҳасратлар, армонлар ва изтироблар ифодаси орқали теранроқ англаймиз.

Франц Кафка ижодига хос бундай ижодий тенденциялар Хуршид Дўстмуҳаммад қаламига алоҳида рағбат бағишлагани кузатилади. Чиндан ҳам адиб оғриқ ва изтиробни кафкача сеҳрли йўсинда тасвирлаш йўлидан бораётгани учун асарлари тугал бадиий салмоқ касб этмоқда. Масалан, “Кўз қорачиғидаги уй” ҳикоясининг якка шахс маънавий дунёси туғёнларини ифодалаган бадиий услуби ва бадиий концепцияси “Эврилиш”нинг бадиий-эстетик услуби ва бадиий концепцияси билан ўзаро яқинлик доирасида гавдаланади. Бошқача айтганда, “Кўз қорачиғидаги уй”да ҳаракат қилувчи номсиз қаҳрамон ҳолати билан қирқоёққа айланган Грегор Замзанинг жисмоний ва руҳий ҳолатидаги уйғунлик икки адиб дунёқараши ва бадиий маҳоратига хос муштараклик ифодасидир, қолаверса, қутилмаган вазиятда кўзлари қоронғи уй қиёфасини олган ва шу ҳаёлий уй сарҳадларида адашган номсиз қаҳрамон Грегор Замза билан тақдирдош экани фикримизни яққол тасдиқлайди.

Хуллас, Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикоя жанрида муваффақият билан амалга ошираётган тажрибалар, миллий адабиёт ва жаҳон адабиётида узоқ йиллар давомида шаклланган ворисийлик ва ижодий-эстетик анъаналар қонуниятларидан озиқланган ҳолда, янгиланиш жараёнини кечираётгани муҳим бадиий-эстетик ҳодисадир. Чиндан ҳам адиб ижодида анъанавий реализм билан модернистик йўналиш поэтик тасвир майдонида доимий равишда бир-бирини тўлдиради, шаклан ва мазмунан ўзаро уйғунлашиб, тафаккурни покловчи ва сезимларни ларзага солувчи халоскор жозигаба айланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Наим Каримов. Халқ дилининг таржимони. Абдулла Қаҳҳор “Танланган асарлар”ига ёзилган сўзбоши. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2007, 8-бет.
2. Хуршид Дўстмуҳаммад. Беозор кушнинг қарғиши. – Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007.
3. Абдулла Қаҳҳор. “Танланган асарлар”. Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2007.
4. Шухрат Ризаев. Яхши “ёмон” одам ёхуд янгиланган реализм. “Шарқ юлдузи” журнали, 2011 йил 3-сон, 163-бет.

Рустам УМУРЗОҚОВ

XX АСР ЎЗБЕК ҚИССАЧИЛИГИДА БОЛА ОБРАЗИ

(Ғ.Ғулом, Ойбек, Т. Мурод асарлари мисолида)

Аннотация

Ушбу мақолада XX аср ўзбек қиссалари сўз психологияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Мақолада психологик тасвир ва сўз психологиясини тадқиқ этиш орқали муаллиф ва қаҳрамон руҳий олами ҳақида умумий хулосалар чиқарилган.

Аннотация

В данной статье анализируются узбекские повести XX столетия своеобразие повестей исследуются с точки зрения психологии слова и делаются обобщающие заключения

Annotation

In this article uzbek stories are analyzed. From the view point of the peculiarities in the stories word psychology learning, and concluded generally.

Таянч сўзлар: қиссачилик аъаналари, психологизм, сўз психологияси, психологик тасвир, руҳий эркинлик, биогенетик омил, соціогенетик омил, автобиографик характер, “Мен жамият ичиди” ва “Мен ва жамият” позициялари.

Бугунга қадар адабиётшунослигимизда қиссачилигимизга оид бир қанча тадқиқотлар амалга оширилган.¹ Лекин уларнинг ҳеч бирида, айрим фикр ва бобларни ҳисобга олмаганда, қисса ва психологизм махсус тадқиқ этилмаган.

Биз бадий сўз психологиясини тадқиқ этар эканмиз, қисса жанрига мурожаат қилишимиз табиийдир. Аввало, шуни айтиш лозимки, психологик тасвир жиҳатидан қисса жанри катта аҳамиятга эга. Чунки ушбу жанрнинг бош талаби асар сюжетининг ягона қаҳрамон ҳаётининг драматизмга бой, лирик талқинга мойил лаҳзаларини тасвирлашга асосланган.

Ўзбек қиссачилиги минглаб йиллик тарихга эга. “Халқ китоблари” замонавий қиссачилигимизнинг генезиси ҳисобланади. Қиссаларни бирлаштирувчи умумий хусусият уларда биографик элементларнинг кўпроқ қамраб олиншидир.

Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссаси юқоридаги каби фикрларга туртки беради. “Шум бола” қаҳратонда қулф уриб гуллаган бодом, Чўлпон ибораси билан айтганда, қор кўйнидаги лола янглиғ кишини ҳайратга солади”.² Қисса қаҳрамони асл исми пинҳон тутилган Шум бола, 14-15 ёшли ўсмир йигитдир. У ярим йиллик саргузашти давомида ҳаётнинг барча жабҳаларини, ундаги икир-чикирларгача кўздан кечиради.

Агар ерда зулм кўпайса, ижодкор мавзу ва маконни ўша ердан олисга кўчиради, қаҳрамонларини саргузаштга чорлайди ёхуд воқеа-ҳодисаларни арши аълога кўчиради. Ғ.Ғулом қаҳрамони саргузаштга чиқади. Муаллиф ўз бадий ниятини саргузашт давомида англатиб боради. Қиссадаги реал воқеликлар ғайришуурий тарзда акс эттирилади. Руҳият биринчи планга олиб чиқилиб, ақл иккинчи даражали қуролга айланади. Агар Шум бола ақл эгаси сифатида гавдалантирилганда бу каби эркинликларга эга бўлмасди ва асар ҳам ҳозиргидек мавқе қозонолмасди. Муаллиф буни англаган ҳолда ўз қаҳрамонига катта руҳий эркинлик беради. Бадий асарда руҳий эркинликни таъминлаш эса бадийликнинг муҳим асоси саналади.

Биз тадқиқ этаётган қиссада руҳий кечинма ва туйғу болада ривожланган бўлиб, уни шакллантириш, бутун бошли мафкурага қарши қўйиш, ақл билан тизгинни бошқариш

¹Қаранг: Норматов У., Насримиз уфқлари, Т., 1974, Улуғов А., Замонавийлик ва халқчиллик. Қиссачилигимиз қирралари, Т., 1991, Холмуродов А., Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнги чораги), ф.ф.д. диссертацияси, Т., 2008 ва бошқалар.

² Норматов У., Ижод сеҳри, Т.: “Шарқ”, 2007. Б. 146.

ёзувчининг ўзида қолган. Муаллиф ва қаҳрамон ўртасидаги ақлий ва руҳий асослар уйғунлашиб асар бадиий қимматини таъминлаган.

Шум боланинг ўсмир ёшда бўлиши диққатга сазовор. Ёш даврлари психологиясига кўра, у ўтиш даврини бошдан кечириётган, ривожланаётган ўсмирдир. Бу даврда ўсмирнинг “мен”и қайтадан шаклланади. Унинг атрофидагилари, айниқса, ўз-ўзига муносабати, қизиқишлари, қадриятлари йўналиши кескин ўзгаради. Психологлар ўртасида ёшни даврлаштиришда тафовутлар бор, лекин барча психологларнинг таснифига кўра ҳам Шум бола ўсмирдир. Психолог Д.И.Фельдштейннинг фикрича, шахс шаклланиши жараёнида иккита катта тараққиёт босқичини босиб ўтади. Бу “Мен жамият ичида” ва “Мен ва жамият”, деган позициялардир. Бу босқичларни босиб ўтиш учун шахсга камида беш-олти йил керак бўлади. Шум бола эса, олти ой ичида бу босқичлардан ўтиб, ўз-ўзини англашга етиб боради. Бундан англашиладики, Шум бола динамик тарзда ривожланувчи характер, унинг характери динамикасига ижтимоий ҳаёт ҳодисалари туртки беради.

Ижод аҳли эркинлик кишилари эканлигига ва ижод маҳсули эркинлик меваси сифатида майдонга келишига шубҳа йўқ. Ғ.Ғулломнинг онг остида ҳамisha руҳий эркинликка ташналик яшаб келган. Ҳукмрон мафкура тазйиқи остида бу ташналик яна ҳам ортган. Руҳий ташналикни ифодалаш учун унга рамзий образ, айнан Шум бола керак эди. Муаллиф унга бадиий, рамзий сўз воситасида ўзидаги руҳий ташналик, ўткир юморни юклай олган. Натижада, Шум бола ўсмирликдаёқ ўз-ўзини англаган, етарли даражада мукамалликка эришган бадиий образ сифатида гавдаланган.

Ойбекнинг “Болалик” қиссаси автобиографик характерда бўлиб, унинг бош қаҳрамони – Мусавой, яъни бўлажак адибнинг ўзидир. Қисса бола тилидан ҳикоя қилинади. Ундаги воқеалар Ойбекнинг болалик хотираларидир, лекин муаллиф фақат хотиралар билан чекланиб қолмасдан, ўша даврнинг йирик воқеаларини ҳам тасвирлайди.

Қисса воқеалари XX асрнинг 10-йилларида кечади. Бу давр адибнинг айни болалик давридир. Адабиётшунос А.Расуловнинг таъкидлашича, “Ойбек даврларни яхши эслайди. Аниқроғи, XX асрнинг 10-йиллари воқелиги одамлари Ойбек ижодининг ўқ илдизидан бирини белгилайди. У “Бобом”, “Болалик”, “Бахтигул ва Соғиндик”, “Улуғ йўл” асарларида шу даврни тасвирлайди. Демокчимизки, Ойбек ижодини ўрганганда биографик методни зинҳор унутмаслик керак”.³

Бизнингча, бадиий сўз таҳлилида асар моҳиятини бевосита матн орқали англаган муҳим. Яъни муаллифдан матнга эмас, матндан муаллифга томон борган маъқул. Гарчи, “Болалик” қиссаси воқеалари мемуар тарзда бўлса ҳам, муаллиф унга бир қанча ижтимоий руҳ бағишлайди. Бу нарса асарнинг кейинги бобларида ижтимоий воқеаларнинг ёрқинлашувида кўринади.

“Болалик” қиссасидан бола ривожланишида ижтимоий муҳит ва социогенетик омиллар муҳим эканлигини англаш мумкин. Чунки Мусавойнинг ҳаёти асосан ижтимоий муҳитда: бозорда, кўчада ўтади. Мусавой ҳам Шум бола каби ўсмир йигит. Фақат Ғ. Ғуллом Шум боланинг 5-6 ойлик саргузаштини тасвирласа, Мусавойнинг камида ўн йиллик ҳаёти акс эттирилади. Унинг ёши (4-14) муаллиф томонидан аниқ кўрсатилади.

Шум бола қиссага тайёр ўсмир сифатида кириб келади. Унинг фақат хотиралари ва дунёқараши динамик тарзда ривожланади. “Болалик”да эса ўзгача ҳолат. Мусавой болалиқдан ўсмирликкача бўлган даврни тадрижий тарзда босиб ўтади. Натижада, қиссада тасвир кўпайиб кетади. Бу эса қаҳрамон руҳиятини ички туғёнлари билан тасвирлашни чеклагандай бўлади. “Шум бола”да эса ҳаракат кучли. Ғ. Ғуллом қаҳрамони турли вазиятларда ўзини тутиши, қилиқлари, гап-сўзлари билан ўзини тўла намоян этади.

Маълумки, қаҳрамон руҳияти монолог ва диалогларда очилади. “Болалик”да диалогларга катта вазифалар юкланмаган. Мусавойнинг диалоглари фақат тенгқурлари ва танишлари доирасида бўлади. Шум болани эса, биз диалоглардан англаймиз, у ҳаётнинг барча табақа вакиллари билан мулоқотга киришади ва уларнинг кўпида ғолиб келади.

Ойбек автобиографик услубни қўллаб ўзини бироз чеклагандай бўлади. Қаҳрамонига Шум бола каби тўла эркинлик бера олмайди. Шундай бўлса-да, кўп ўринда руҳиятидаги эрка ташналикни қаҳрамонига кўчиришга уринади. Масалан, “Мактаб жаҳаннам каби туюлади. Ҳар соат, ҳар дақиқа “озод” сўзига интизормиз”.⁴ Парчадаги “озод” сўзи фақатгина “танаффус, уйга жавоб” маъносида эмас, унда бир умр тазйиқ остида яшган муаллифнинг руҳияти ҳам акс этган. Матнда “озод” сўзи қўлланишининг ўзи муаллифнинг руҳий эркинликка ташна бўлганини кўрсатади.

80-йиллар қиссачилигини Т.Муродсиз тасаввур этиб бўлмайди. Айтиш мумкинки, бу давр қиссачилигини хулосалашда Т.Муроднинг ижодий янгилигини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Т.Мурод икки даврда: якун топаётган ва қарор топаётган даврда ижод

³ А. Расулов. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т.: “Шарқ”, 2007. –Б. 200-201.

⁴ Ойбек. Болалик. – Т.: “Шарқ”, 2008. –Б 67.

қилди. У қиссачиликда бир қанча янгиликларни амалга оширди. Буни унинг “От кишнаган оқшом” қиссаси мисолида кўриш мумкин.

Қиссанинг бош ғояси – инсонийлик. Ундаги воқеалар барча қиссаларга хос равишда кетма-кетликда содир бўлади. Қиссадаги воқеалар Зиёдулла кал атрофида бирлашади. Зиёдулланинг жисмоний нуқсони бор. Унинг нега кал бўлиб қолгани маълум эмас. Жамият кулгуси туфайли у “бешинчи синф калла”си билан қолиб кетади. Шу тариқа қисса воқеалари ривожланади. Бир томондан, Зиёдулланинг каллиги жамиятга қарши бўлишга бир баҳона бўлса, иккинчи томондан, унинг характери шакллантиради, яъни у, ўзи тез-тез таъкидлаб тургандек, араз урушни яхши кўрадиган, ўжар кимсага айланади. Қисса аввалиданоқ унинг характери шаклланади. У от сотиб олиб (от – табиат рамзи) бутун жамиятни фош қилишга киришади. Рухшунослик манбаларидан маълумки, реал ҳаётда ҳам жисмоний нуқсонли кишилар Зиёдулладаги каби хусусиятларга эга бўладилар, уларда ўзларини жамиятга солиштириш натижасида ўжарлик, тескари оппозицияда туриш етакчи бўлади. Қиссада Зиёдулланинг ҳаракатлари табиий чиққан. Биз унинг жамиятни фош қилувчи кучидан ҳайратланамиз ва унга хайрихоҳлик билдирамиз.

Қиссада табиат ва жамият муаммоси илгари сурилади. Зиёдулла табиат ва жамиятни бирлаштирувчи, бунинг натижасида жабрланувчи характердир. У ноҳақликка чидамайди, ноҳақликни кўрса, қараб туролмайди. “Орачига – олти таёқ”лигини билса-да, бозордаги мушшлашишда ноҳақ калтак еганининг ёнини олади, ўзи ҳам калтак ейди. Адолат қарор топиши учун неча бор районга қатнайди, ҳақиқат учун гувоҳлик беради. Натижа эса бошқача бўлади, безорилар қутилиб қолади ва Зиёдуллани топиб келиб калтаклайдилар.

Қисса давомида қаҳрамонимиз етмишга яқин ўринда жамиятга “биродарлар” деб мурожаат этади, аммо жамият биродарлик қилмайди. Қисса сўнггида Зиёдулла жамиятдан юз ўгиради, фақат Тарлоннигина “биродарим”, деб атайди. Тарлон психологик тимсолдир. Унда муаллифнинг, қаҳрамоннинг руҳияти намоён бўлган. Зиёдулла ва Тарлон ўртасида руҳий яқинлик бор, улар ҳаммиша бирга ҳаракатландилар.

Қиссада “биродарлар, улоқ, кўпқари, тўй, от, Тарлон, катта” каби сўзлар рамзий маънода қўлланган, уларга маълум вазифалар юклатилган бўлиб, Зиёдулла руҳиятини, умуман, ўша давр реал ҳаётини англашимизда бизга калит сўз вазифасини ўтайди.

Бадиий матн нуқсонсиз бўлмайди. Қиссада муаллиф одамлар лоқайдлигини янада бўрттириш учун бозорда кучук эпизодидан фойдаланади. Бу эпизодни адабиётшунос Ҳ. Каримов жуда характерли деб ҳисоблайди ва қилинаётган ваҳшийликка ит чидай олмаган, унинг эгаси балиқпаз эса бепарво, деган хулосага келади.⁵ Умуман олганда, ёзувчининг мақсади ва чиқарилаётган хулоса тўғри, лекин оломон тўла бозорда “майдагина қора бир кучук”нинг бемалол юриши ва одамларга ташланиши реалистик услубга бироз мос тушмаган. Бундан ташқари, Зиёдулланинг самолёт деразасидан булутларни кўриб пахта дейиши ҳам ишонарсиз чиққан, ҳар ҳолда “бешинчи синф калла” билан қолиб кетган бола ҳам булут билан пахтанинг фарқига бориши керак эди. Умуман, Зиёдулланинг Москвага бориши қиссада вазифа бажармаган, фақат у воқеаларга гувоҳ бўлиш учун бориб келади, унда иштирок этмайди.

Яхлит олганда, бу каби жузъий камчиликлар қиссанинг умумий қиммати ва янгилигига раҳна солмайди. Қисса услубининг янгилиги, унда қаҳрамон руҳияти тасвирининг етакчилиги, ички ритмнинг мавжудлиги билан 80-йиллар ўзбек қиссачилигининг бегадидир.

Хуллас, таҳлилга тортилган қиссаларда сўз психологияси ва психологик тасвирларга кенг ўрин берилган. Қолаверса, уларнинг яна бир характерли жиҳати, уларда бола образларининг мавжудлигидир. Чунки муаллиф асарда бола образини яратишдан муайян бадиий мақсадни кўзлайди, унинг руҳий эркинликка бўлган ташналиги бола образида мужассамлашади. XX аср ўзбек қиссачилигининг ривожланиши унда инсон руҳий оламини кенгроқ тасвирлашга уринишда намоён бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Боймуродов Н. Амалий психология. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
2. Воҳидов М. Болалар психологияси. – Т.: Уқитувчи, 1982.
3. Выготский Л. Психология искусства. – М.: 1968.
4. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. – Т.: 1991.
5. Қосимов А. Адабиётда болалик маънавий-ахлоқий категория сифатида. (фил.ф.н.дисс.) – Т.: 1997.
6. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: 2004.
7. Улуғов А. Қиссачилигимиз қирралари. – Т.: 1991.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ. – М.: Наука, 1991.

5 Ҳ.Каримов. Наср бахшиси. Т.Муроднинг адабий портрети. – Т.: Янги аср авлоди. 2003. – Б. 41

Гулноза БОБОБЕКОВА

ЛИРИК КЕЧИНМА ВА ПОЭТИК ОБРАЗ МУНОСАБАТИ

Аннотация

Ушбу мақолада лирик кечинма тушунчасига алоҳида урғу берилган. Унинг ифодасида ўз ўрнига эга бўлган поэтик образлар ва уларнинг замонавий қиёфаси кузатилган. Хусусан, бу ҳолат Ҳалима Худойбердиева ижоди мисолида ўз ифодасини топган.

Аннотация

В данной статье особенно выделены понятия о лирических происхождений. Все объяснения находят своё место поэтические образы и рассматривающая их современные лица. Это положение рассматривающая в работах Худойбердиевы.

Annotation

In this article a special stress is given to the concept of lyric event. In aspect of it is observed important poetical characters and their modern expressions. Especially, this state finds its reflection in the creation of H.Xudoyberdiyeva.

Таянч сўзлар: поэзия, лирик кечинма, поэтик образ, лирик қаҳрамон, ҳиссий ифода тадрижи.

Бугунги истиқлол даври адабиётшунослигида поэзиянинг тадқиқига эътибор катта. Шеърятнинг ўзига хос хусусиятлари, мазмун ва шакл бирлиги, унинг инсон руҳий ва маънавий дунёси билан узвий муносабати ҳақида адабиётшунослар турлича фикрлар билдирганлар. Илмий изланишлар натижаси ўлароқ шеърга шундай таъриф берилади: “Оҳанг жиҳатидан маълум тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ўлчовли ва ҳаяжонли ритмик нутқ шеър (назм) дейилади”.¹ Демак, шеър инсон ҳиссий ва руҳий оламнинг маҳсулидир. Бундан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, шеър асосида кечинма ётади. Инсоннинг борлиққа бўлган муносабати, ўй-хаёллари, орзулари – жамики туйғуларининг тартибли тизилиши натижасида шеърнинг мазмуни – лирик кечинма ҳосил бўлади. У “Шахсан ҳис қилинган, кўнгил кўзусида йўғрилган, тасаввур қилинган ҳамда ўйланган ҳолда гавдаланмоғи лозим”.²

Лирик кечинма атамаси XX асрнинг 30-йилларида жаҳон адабиётшунослигида пайдо бўлган бўлиб, у инсон туйғуси, ўйлари деган маъноларни ифодалаб келган. Унинг ифодасида турли воситалар фаол ва яхлит ҳолда иштирок этади. Хусусан, лирик кечинманинг етакчи образ, кечинма образи, поэтик образ ва поэтик пейзажлар, оҳанг, ритм ва бошқалар ёрдамида ифода этилиши шулар жумласидандир. Бу воситаларнинг барчаси бирдек “имтиёз”га эга бўлиб, шеърда лирик кечинма фақат бир восита орқалигина ифода этилади, дея олмаслигимизни исботлайди.

Лирик кечинма ва поэтик образлар муносабатида яширин рамзийлик, баъзан очик мазмуннинг бўрттириб ифодаланиши каби қатор муносабатлар кўзга ташланади. Бу алоқадорликни таниқли шоира Ҳалима Худойбердиева ижоди мисолида таҳлил қилишни мақсад қилдик.

Ҳ.Худойбердиева шеърларида умр тимсолини турли поэтик образлар воситасида яратган. Масалан: фасллар, от, қайиқ образлари умрнинг гоҳ “тезобин”, гоҳ “дарё тошқинларидай тошар баҳорга”, гоҳ “қишда милдираб” ўтиши хусусидаги лирик қаҳрамон кечинмаларини ўзида акс эттиради:

Кўклам-ку, бепарво ўтаверади
Қайта келаверар яна бир замон.
Менинг умр кемам елиб боради,
Ўша қиш аталмиш қирғоққа томон.³

¹ Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: 1979. –Б. 152.

² Гегель Ф.В.Эстетика. Том 3. – 1971. –Б. 504.

³ Ҳалима Худойбердиева. Буюк қушлар. – Т.: Ўзбекистон. 2012. – Б.42.

Бу мисраларда кўклам – ёшлик, навқирон умрнинг тимсолида, қиш эса кексалик рамзи мисолида гавдаланган. Умр эса аъъанавий йўсинда елиб бораётган кемага ўхшатилади:

Умр оти чопағон жуда,
У йўлдадир, йўлдадир ҳар чоқ.
Биз ҳам доим унинг устида –
Тутолмаймиз жиловни бироқ.

Навбатдаги шеърда эса умр чопағон отга ўхшатилади. Биз унинг устидамиз-у, унинг жиловини тортолмаймиз, яъни умримиз – ўтаётган фурсатларни тўхтата олмаймиз. Мисралар давомида отга минг ёлборманг ҳаракатланишдан бир зум ҳам тўхтамаслиги, умр – от инсоннинг аҳволига бепарволиги тасвирланган:

Манзилга ё мевадек пишиб –
Ё ғўр ҳолда етиб борамиз.
Билолмаймиз йироқ ё яқин –
Қанча қолди манзилга ҳали.⁴

Шоиранинг “Болакай” номли шеърда умр қайиққа қиёс этилган. Қайиққа ўтирган болакайнинг атрофга жовдираб боқиши лирик қаҳрамонни ўйлар гирдобига ташлайди. У болакайга ҳаёт ҳақиқатидан сўзлайди:

Болакай ўлтирар қайиққа,
Гоҳ боқар атрофга жовдираб.
Ҳайдагил қайиқни ҳайиқмай,
Болакай, қолмагил довдираб.

Лирик қаҳрамон болакайни “қайиқ ястанган беқайғу” инсонлардан йироқ бўлишга ундайди. Уларни шундай таърифлайди:

Юкларин бировга ортган у,
Ўзи ҳам бировга юкланиб.

Бундай инсонларнинг тақдири аянчли бўлишини уқтиради:

Умрбод эмасдир бу айши,
Кўраркан оқимнинг тезобин,
Қачондир беллари қайишиб
Тортар у эшкакчи азобин.

Шеър якунида қаҳрамон болакайни олдинга дадил қадам ташлашга ундайди, унга тасалли, далда беради:

Эшкак торт, қулочни кенгроқ ёз,
Эшкакчим, мардим, биз йўлдамиз.
Қўрқма, гоҳ қийналиб қолса жон
Шамол мадорни кетказиб.⁵

Юқорида келтирилган мисраларда ҳам лирик қаҳрамоннинг ҳаёт, умр ҳақидаги қарашлари, ҳиссий эмоционал кайфияти, кўнгил кечинмалари поэтик образларнинг иштирокида янада таъсирчан ифодага эга бўлган. Бу тасвирларда ўхшатиш (ташбеҳ) санъатининг қўлланиши шеър поэтикасида муҳим ўрин эгаллаган. Поэтик образлар лирик қаҳрамоннинг ҳиссиёти ва фикрини умумлаштиришга хизмат қилган. Бу воситалар ҳақиқий поэзия яратилишида ўз ўрнига эга. Бунинг натижасида инсон қалбининг нозик томонлари тадқиқ этилади. Зеро, “Чинакам лирика бошқа ҳар қандай поэзия каби инсон юрагининг чинакам мазмунини ифода қилиб бериши керак”.⁶

Ҳалима Худойбердиеванинг навбатдаги шеърда “қарға”, “қалдирғоч” поэтик образлари ҳам асл маъносига, ҳам рамзий маъноларда қўлланган:

Эмишки, бир хонадонга ўт кетса бутун,
Қарға бир чўп ташлаганмиш, ёнсин деб такрор,
Қалдирғоч бир томчи ёшин тўккан эмиш хун –
Қиёқ тилли бу оловда қилмаса ҳамкор.⁷

⁴ Ўша китоб. – Б.44.

⁵ Ҳалима Худойбердиева. Буюк қушлар. – Т.: Ўзбекистон. 2012. – Б.46.

⁶ Турдимов Ж.Б. Лирик кечинма табиати. (Фил.фан.ном.дисс...автореф). – Т.: 1991. – Б.8.

⁷ Ҳалима Худойбердиева. Буюк қушлар. – Т.: Ўзбекистон. 2012. – Б.84.

Бу бандда поэтик образларнинг асл маънолари сақланган ҳолда қушларнинг характерлари очиб берилади. Кейинги бандда илгари суриладиган мазмун, фалсафий қараш учун замин ҳозирланади. Лирик қаҳрамоннинг Ватан ҳақидаги фалсафаси илгари сурилиб, Ватан нелигини англамайдиган, унга қарши ҳаракат қиладиган хоинлар ватан учун арзимас бўлган жонини ҳам фидо қиладиган унинг раванқи учун ўз ҳиссасини кўшадиган инсонларни қалдирғоч поэтик образида жамлаб тасвирлайди. Бу мисраларда қуш тимсоллари ифодалаган рамзий маънолар орқали лирик қаҳрамоннинг ватанпарварлик туйғулари талқин этилади.

Шоиранинг “Менга айт” номли шеърда лирик қаҳрамон сирдошга муҳтож инсонларга мурожаат қилган. Уларнинг ойга, қуёшга, тоғга, чўққига, жилғага, тошга сир айтишини маслаҳат бермайди.

Жилғага сир айтсанг, тоқатинг битиб
Чулдираб, шўх қаҳ-қаҳ отиб кетади.
Тош, харсанг оралаб, паналаб ўтиб
Кимгадир сиригини сотиб кетади.

Мисралар сўнгида лирик қаҳрамон инсонга мурожаат қилади. Бутун сирларингни “Менга айт...” дейди. Бунинг сабабини шундай изоҳлайди:

Менга айт, менинг бир қалъам бор тинч, кенг,
Бу – юрак, мен уни чуқур ўяман.

Ушбу шеърларда лирик қаҳрамоннинг ўй-фикрлари турли поэтик образлар воситасида аниқроқ баён этилади. Ҳар бир образ лирик қаҳрамон кечинмаларининг изҳори учун хизмат қилади. Бундан кўринадики, лирик кечинма ва поэтик образлар ўзаро инсоннинг ҳиссиёт ифодаси учун ҳам муносабатга киришар экан. “Кўпинча шоир қалбдаги орзу-истаклар билан реал ҳаёт воқелиги орасидаги зиддият ёхуд уйғунлик ҳам турли мазмундаги кечинма – ҳислар ифодаланган шеърлар туғилишига сабаб бўлиши мумкин”⁸

Ҳ.Худойбердиева “Дарахт фарёдидан беҳабар” номли шеърда дарахт поэтик образи орқали аёл тимсолини яратади. Дарахт ва аёл бардоши бир-бирига ўхшатилади. Лирик қаҳрамон дарахтларнинг қиш келиши билан баргларини тўкишини боласидан айрилган аёлга ўхшатади. Барглар тимсолида фарзанд сиймоси яратилади:

Дарахт бардошидан қилса бўлар тож,
Кўрғошин уйларга чўмиб келган пайт.
Қишнинг эшигида ўзи яланғоч,
Барглар, болаларин кўмиб келган пайт.

Лирик қаҳрамон дарахт бардошига лол қолади. У фарзанд доғининг сўнги ҳолатини шундай изоҳлайди:

Дарахт кўз ёшини кўз-кўз қилмайди,
Дарахт ўз ёшини ичга оқизар...

Мисра охирида лирик қаҳрамон аёлга мурожаат қилади. Унга ўз тилақларини билдиради:

Куз олмасин бирор болангни,
Дарахт фарёдидан беҳабар ўтгин!⁹

Ёки “Билмаган дарахт” номли шеърда эса дарахт поэтик образи лирик қаҳрамоннинг афсус-надоматларини, армонларини ифодаловчи восита сифатида иштирок этади. Лирик қаҳрамон ўзининг метиндек кучи, бардоши бўла туриб уни билмаганидан, ундан фойдалана олмаганлигидан афсусда:

Ўз кучи, ўз бардошини билмаган дарахтман мен...
Битта жойдан жилмаган дарахтман мен.

Ундан кимлар фойдаланади, унга зиён ҳам етказишади. Лекин лирик қаҳрамон-чи?
Мен-чи,
Бировлардан бир барг юлмаган дарахтман мен.¹⁰

⁸ Турдимов Ж.Б. Лирик кечинма табиати. (Фил.фан.ном.дисс...автореф). – Т.: 1991. – Б.8.

⁹ Ҳалима Худойбердиева. Буюк қушлар. – Т.: Ўзбекистон. 2012. – Б.483.

¹⁰ Ўша китоб. – Б.594.

Бу тарзда ифодаланган ҳиссий ифодалар тадрижи лирик қаҳрамон туйғуларидан ташкил топади.

Шоиранинг “Дарахт сезади” номли шеърида ҳам дарахт образи воситасида инсоний қусурлар, камчиликлар баён этилган. Лирик қаҳрамон дарахтлар ва инсонларни ўзаро қиёслайди. Уларда бўлган аҳилликни инсонларда йўқлигидан ўқинади:

Дарахтларам сезади кузни,
Кирарлар бир-бирин пинжиги.
Бизлар кира олмаймиз дўстнинг
Сумбуладай ишқ соғинчига.

Лирик қаҳрамон фикрича, улар ҳам худди инсонлар каби оғир кунларни, оғир дамларни босиб ўтаркан. Лекин улар инсонлардан фарқли равишда бир-бирига ҳамдард бўлиб суяна олади. Инсонлар-чи?

Дарахтларам қийналар оғир,
Улар бир-бирини суяйди.
Одам... бир-бирига бермас сир,
Фақат одам ёлғиз қуяди.¹¹

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, кўчма маънода қўлланган поэтик образлар ҳам лирик қаҳрамон руҳияти ифодасида ўз ўрнига эга.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, лирик кечинма ва поэтик образлар муносабати юқорида кўриб ўтилганидек, лирик кечинманинг бўрттириб ифодаланишига, таъсир доирасини оширишга, ҳиссиёт узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ҳиссиёт ва фикрни умумлаштиришда, фикрни аниқроқ баён этишга, ҳиссий ифодалар тадрижиги ҳам имконият яратади. Поэтик образлар кўчма маънода ҳам қўлланиб, лирик қаҳрамон руҳиятини ифода этиши мумкин. Бундан кўринадики, бу муносабат турли қирраларда намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1979.
2. Норматов У. Ижод сеҳри. – Т.: Шарқ, 2007.
3. Гегель. Эстетика. Том-3. – М.: 1971.
4. Турдимов Ж.Б. Лирик кечинма табиати. (Фил.фан.ном.дисс.автореф). – Т.: 1991.
5. Ҳалима Худойбердиева. Буюк қушлар. – Т.: Ўзбекистон, 2012.

¹¹ Ўша китоб. – Б.621.

НАЪМ

Собир ҲАКИМОВ

1963 йилда тугилган. Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек ва қozoқ филологияси факультетини тамомлаган. Ҳозир Марҳамат туманидаги 3-сон мактаб-интернатда ишлайди.

ОЛИСЛАРДА ҚОЛГАН МАЛАЙИМ

Иқро

Менга нима бўлди,
Нима қилдинг, вақт?
Шабнамдай соф эдим
Айнигандайман.
Кунларим шаробин узатади: талх
Шаклим мусулмону гайридиндайман.

Инсофу диёнат чегарасини
Билмадим. Билмадим, қачон ҳатладим.
Ҳайронман. Дўстларнинг энг сарасини
Кўзимни лўқ қилиб бугун алдадим.

Ишонди у менинг ёлгонларимга
Гўё тинглагандай тирдан ақида.
Юзларим қизармай туққанларимга
Фалсафа ўқидим иймон ҳақида.

Оёққа тин бермай топилган ризқим
Ҳалол ва макруҳнинг оралигида.
Ютилган луқмамдан келмайди қусгим,
Бу ҳам манглайимнинг қоралиги-да...

Қошинга бордимми бел бойлаб қойим,
Онажон, кунингга қачон ярайман?
О, кўзлари мунчоқ ойдин болалик,
Энди кўзларингга қандоқ қарайман?..

Менга нима бўлди,
Нима қилдинг, вақт?..

* * *

Сочларимга оралабди оқ,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.
Юрагимга инди бир титроқ,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.

Сунбулларга сўйлаб шеър – газал.
Умр ўтди – ўтган кун гўзал,
Сен ҳам энди топдингми ўсал,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.

Олисларда қолган малагим,
Гарчи йўқдир сенга керагим,
Қирқимда ҳам қуяр юрагим,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.

Кексаликни бўйнимга ортар,
Йиллар мени йўқликка элтар,
Бир кунгина ортимга қайтар,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.

Водийларда яйраган қўзим,
Ўзинг нолам, ўзингсан бўзим,
Оҳангларга айланган сўзим,
Ёшлик, сендан кетгим йўқ менинг.

* * *

Мен бир кун шиқ боғин султони бўлдим,
Энг нозик пардасин чертдим торимнинг.
Рақсини кузатиб капалакларнинг,
Сочларин ўйнадим дилоромимни.

Тақдир ҳам қумсоат – тўнкарилди тез,
Айрилиқ ошимга намагин солди.
Юрагим тубида бир тумор каби
Ўшал гулрухсорнинг ҳижрони қолди.

Капалаклар менга парвона бўлди,
Кўнглим юм йиғлади – девона бўлди,
Сўнг уйлар тикладим кошона бўлди,
Мусофир элига ҳамхона бўлдим.

Ровийлар тилидан бир мужда кутиб,
Йиллар ўтди. Қисмат қилмади шафқат.
Хабарин тингладим олти иқлимнинг
Еттинчи мусофир келмади фақат.

Бобомнинг кўргони

Бостирма тагида занглади кетмон,
Олмурти қуриди. Кесилди тути.
Боғи Эрам бўлиб кўринган кўргон
Бобомнинг ортидан ўчмоқда қути.

Лабиди жамбиллар қулган ариқча,
Уни ҳам хазонлар тўлдириб қўйди.
Мевасин бир юзи битта қийиқча –
Олмалар ўтинга айланди-қўйди.

Ҳовлининг саҳнида кўмилди излар,
Биргина қалдирғоч бундан кетмади.
Тушган жойларида тош бўлди қизлар,
Ўғиллар қўлига кетмон тутмади.

Дувуллаб тўкилар уйнинг шувоғи,
Кўринмас бир пичоқ тиглаётгандай.
Бу кўргон ҳеч кимга дардини айтмай
Етим бола каби йиғлаётгандай...

Қизил олма

Сув бўйида ўтиргандим
Оқиб ўтди қизил олма.
Рўпарамга келганда бир
Қалқиб ўтди қизил олма.

Кўнгли деди: “Кўлни узат,
Шундан қолма, шундан қолма!”
Ўз-ўзини кўз-кўз қилиб
Оқиб ўтди қизил олма.

Кўнглимнинг гул кўчалари
Кенг дунёдан кенг экан-да.
Бу дунёда авваламбор
Тенгингизни денг экан-да.

Кўл узатиб қолавердим,
Оқиб кетди қизил олма.
Рўпарамга келганди бир
Қалқиб кетди қизил олма.

НАЗМ

Ҳабибулла ҲОТАМҚУЛОВ

1947 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетида таҳсил олган. Марҳамат туманидаги "Оқ олтин", Жиззах вилоятининг "Жиззах овози" газеталарида фаолият кўрсатган. Шеърый асарлари билан матбуотда тез-тез чиқиш қилиб турган. 2003 йилда вофот этган.

ХАЁЛИМГА МАНГУ ЧИЗИЛГАН

Йўлим

Хайр, қишлоқ...
 Тупроқ қизиган
 Йўлларингни мен тарк этаман.
 Хаёлимга мангу чизилган
 Одамларинг олиб кетаман.
 Ўйин-кулгу кўнглимга урди,
 Қалбда эса орзуларим мўл.
 Мен юзимни уфққа бурдим,
 Унда кутар из тушмаган йўл.
 Бу йўл мени элтар қуёшга...
 Уни бир-бир севаман, ўтиб.
 Олиб юриб, бораркан бошқа
 Дунёларга кетаман ўтиб...

Тошкентга

Ассалом, ўзбекнинг бош шаҳри, салом,
 Ўзи кекса, қалби ёш шаҳри, салом.
 Иссиқ меҳрин олиб келдик Жиззахнинг
 Меҳрингга қўшилсин Шош шаҳри салом.
 Кўксидан нур сочган офтоб Жиззах бу,
 Одамлари мағрур, шитоб Жиззах бу,

Бироз гинаси бор тарихчилардан
 Ўтмиши ёпиқлик китоб Жиззах бу.
 Бағри хазинали чўлимиз кенгдур,
 Жиззахдан Тошкентга йўлимиз кенгдур.
 Қабул эт юракдан саломимизни,
 Нур билан йўғрилган каломимизни.
 Ассалом, ўзбекнинг бош шаҳри, салом,
 Бош шаҳри, қадимий Шош шаҳри, салом.

Бобур

Шоир ва ҳукмдор – олов билан сув,
 Бир томирда оқмас иккисин қони.
 Ажабким, қолдинг шеър юртида мангу
 Ва улкан давлатнинг бўлдинг хоқони.
 Бир қўлда қиличу бир қўлда қалам
 Жанг қилдинг, юракда ғазал вулқони.
 Қиличингга эгди бош ярим олам,
 Қаламинг забт этди бутун дунёни.
 Сени фотиҳликка ундаган чоғда
 Томирингда оққан аждодлар қони.
 Қалам ҳам тутқазди юртдан йироқда
 Сизингда қоврилган юрагинг сени.
 Менинг Бобур бобом, сен чеккан алам
 Қийнаб келмоқдадир ҳануз дунёни.
 Бугун қилич эрур ҳар битта қалам
 Ва аскар аталгай шоирнинг номи.
 Ярми оқ ва ярми қора замонда
 Қалам аҳли йўқдир ўзга имкони.
 Кимдир қон тўкишга шайланган онда
 Шоир жим турарми бўлса иймони?
 Шеърпарастлик балки сендандир мерос,
 Ахир, мен ҳам сендай барлос ўғлони.
 Кимнинг қалби дардли дер шоир булар,
 Бироқ қийноқларнинг бор шараф-шони:
 Не бахт, бизники дер бугун кўп эллар
 Юртига сизмаган сендай даҳони.

“Қуриган чинор қўшиғи”¹

Бир вақтлар гавжум эди
 Шохларим қушлар билан
 Ва остимга тўшаларди
 Соям мисоли гилам.
 Шамолларни қаршилардим
 Қўшиқ айтиб суронли.
 Оқ либосга йўргакланди
 Тўзганда қор бўрони.
 Шамоллару ёмғир билан
 Дўстлашгандим у маҳал,
 Ой устимга ёпар эди
 Ёғдусидан қумуш ҳал.
 Садоқатли бека каби
 Ваъдаларга учмадим.
 Паноҳимга олдим ҳар бир
 Келиб қўнган қушчани.
 Довуларга илдизларим,
 Буталарим дош берди.
 Ўтмас эди нўлат арра
 Танам гўё тош эди.
 Энди эса яқин қолди
 Бу дунёдан айрилиқ.
 Шамол уdda қилолмаган
 Ишни қилди қарилик.
 Майли, ёмғир баргсиз шохда
 Тўхтамай ерга тушсин.
 Қушчалар ҳам бошқа яшил,
 Дарахтлар томон учсин.

Раиш

Хиёнатнинг рақибидир раиш,
 Муҳаббатнинг содиқ посбони.
 Беҳуда бош кўтармайди у
 Тиниқ бўлса севги осмони.

То оламда ишиқ китобидан
 Ўчмас экан хиёнат номи.
 Отеллонинг безовта руҳи
 Тарк этмайди ушбу дунёни.

¹ Қайсин Қулиев сатри.

НАЗМ

Мухайё РУСТАМ қизи

1973 йилда туғилган. Навоий Давлат педагогика институтининг ўзбек филологияси факультетини битирган. Шеърлари республика матбуотларида чоп этилган.

ВАСЛИНИҶНИ ИСПЛАРМАН МУҶИЛАСИМ

* * *

*Эй ёри меҳрибон, дилсултон,
Қирмизи қирларга кетайлик.
Лолалар қатлида уздим жон,
Ул алвон сирларга етайлик.*

*Боқ, ҳануз дарёлар солланар,
Мовий тус осмон-ку, изҳорим.
Кўксимда турналар жонланар,
Келсанг-чи, ишқ – ташна, баҳорим.*

*Эй ёри меҳрибон – нуржаҳон,
Кўкда ой – бинафша, уволим.
Намозшом гулига тўқдим қон,
Капалак руҳида хаёлим.*

*Мен каби ёнмагай хуришд ҳам,
Шом маҳал йиқилар ул аста.
Тун бўйи дардимга баҳам шам,
Ёстиқлар ингранар шикаста.*

*Эй ёри меҳрибон, мен – хазон,
Оввора япроқлар чиртирак.
Ям-яшил исмимда заъфарон,
Мезондай тентийди соф юрак.*

Ялангоч дарахтлар – меҳмоним,
Куз каби сарғарган етимман.
Ёмғирлар бостирад исёним,
Келмасанг, айт, кимман, мен, кимман?

Эй ёри меҳрибон, ишиқ ёмон,
Қарғалар тилида қисматим.
Қовоғинг захмида қаҳратон,
Довулми, изғирин исматим?

Сочимда қировлар илдизи,
Чучмома ҳидидан гуллайман.
Мен – сенинг қишингда қор қизи,
Ёзиғим на бўлғай... билмайман?!

Эй ёри меҳрибон, қадрдон,
Васлингни истарман муттасил.
Ҳисларим тўлқини нопармон,
Кўзларинг измида тўрт фасл.

Тақдирми, иккимиз туташимиз,
Севгилим: мен – тупроқ, сен – осмон!
Не ошиқ-маъшуққа ўхшашимиз,
Бу дунё кўрмаган ҳеч... ҳамон?!

Эй ёри меҳрибон!..

* * *

Гўшангада йиғлар ёр,
Ғужгон айланар ари.
(Гулга томади азоб...)

Оҳ, бунчаям тун узоқ,
Узилади бармоқлар?
(Қурт босар гулгунчани...)

Ерга сизмас баҳодир
Қиличдан ўтказади
Бир-бир гулнинг ҳидини.

Узун кокил хуррам қиз,
Талашар чумолилар
Ари тишлаган гулни.

Қулади сойга ҳилол,
Қон туфлайди баҳодир.
Эски чориқ кийди тонг...

* * *

Бахт қасридан каптарларимни
Бир кечада қўйдим учириб.
Умрим битган дафтарларимни
Қайта ёздим, ишиқни ўчириб.

Менга маҳтал кўнглингда соям,
Киприкларим – ёмғирга пана.
Аламингда эзилган қоя
Тўқияпти ғамгин афсона.

Совуқ урган кузги гулларни
Тақдим этдинг севгимга атаб.
Мен муз қотган мунгли унларни
Яшар бўлдим бўғзимга қадаб.

Туртиб ўтса бемаврид шамол,
Чайқаланса кўҳна хотира.
Сенга қайтсам – ўзимга завол,
Ажабланма, шунда ҳам сира.

* * *

Ҳар гал мени
унутиб қўяверар вақт.
Кераксиз матоҳдай қоламан четда.
Ўксиниб-ўксиниб йиғлайман кейин.
Ҳолимга бош чайқаган каби
чиқиллаб жимликни бузади соат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛ КЎЗГҮСИДА

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

1950 йилда тугилган. Самарқанд Давлат университетининг роман-герман филологияси факультетини тамомлаган. Филология фанлари доктори, профессор. Унинг “Ўзбек адабиёти Францияда”, “Амир Темурнинг Европа қироллари билан ёзишмалари”, “Уильям Шекспир”, “XX аср модерн адабиёти манзаралари” каби рисоалари илм аҳлига маълум.

КОРТАСАРНИНГ РОМАННАВИСЛИК МАҲОРАТИ

Мунаққидлар, одатда, Хулио Кортасарнинг “Сополак ўйини” романини Жеймс Жойснинг “Улисс” ва Герман Гессенинг “Маржонлар ўйини” романлари билан бир қаторга қўйишади. Ва бу бежиз эмас, албатта. Негаки, бу роман Лотин Америкаси “сеҳрли реализм”нинг ўзига хос намунаси тарзида майдонга чиқди.

Тан олиш керак, Кортасарнинг “Сополак ўйини” романи хусусида ёзиш анча қийин. Романи ўқиб, кўп нарса ҳақида гапиришга тайёр турасан-у, лекин нимадан бошлашни билмай гангиб қоласан. Романнинг гоҳида тугалланмаган фикр, чала қолиб кетган жумла, гоҳида мавҳум ва пала-партиш чизилган лавҳалар шаклида намоён бўлувчи эпизодлари ноанъанавий тарзда воқеалар изчил алмашинувидаги умумий оқимда гўзал сўзанага тикилган олтин игдек сержило рангларда уйғунлашиб кетади. Китобхон яна андак сабр қилса, навбатдаги боб ўз сирини очиб бераётгандек туюлади. Фасоҳатли жумлаларнинг оҳанграбо, сержило парда ортида яширилган, қадрли меҳмондек кутилган жавоб, аниқроғи, асарнинг асосий ғоясини, бош тугунининг ўта аниқ ҳал этилишини кўрсатиб бераётгандек бўлади. Лекин охиригача анланмаган, кўққисдан пайдо бўлувчи мажозий маъноларнинг лабиринти ўқувчини бошқа эпизодларга эргаштириб кетади. Устига устак, адибнинг ўша донғи чиққан “фикр толалари”нинг тугуни янада чигаллашиб боради ва шу йўсинда давом этаверади. Демак, биз худди романнинг бош қахрамони – Орасио Оливейра каби мубҳам, шакл-шамойили йўқ нарсанинг алоҳида қисмларини ўзаро боғлашга, тартибга солишга, таснифлашга ҳаракат қиларканмиз, марказга, бошланғич нўқтага интиламиз, бироқ биз матн парчалари билан ўйнаймиз, Орасио Оливейранинг ўйини эса – унинг ҲАЁТИ, ўртага унинг БАҲТИ тикилган. Шу тариқа шакл максимал даражада мазмунга мос келади. Ҳар бир эпизод – ажралмас қисм, ерда чизилган катакчалардан биридир: ўқувчи катакчалардан катакчаларга “сакрайди”. Адиб услуби романнинг асосий ғоясини, яъни объектив воқеликнинг тартибсизлигию палапартишлигини, инсоннинг ҳаёт маъносини абадий ахтаришга маҳкум этилганлигини, одатга айланган ҳаёт, кўникиб кетилган яшаш тарзининг абсурдлигини алоҳида таъкидлайди. Мубҳамлик, аниқ ифодаланмаганлик ва ихтиёрий талқин яна бир муҳим фикрни рамзий маънода бизгача етказди. Бу фикр асосида мураккаб сюжет курилади, яъни воқелик субъектив тарзда идрок қилинади. Романнинг якуний қисми – хотимаси очик, натижада

ўқувчи конфликт ҳал этилишининг аниқ формуласини тополмайди. Охириги сўзни айтиш, охириги нуқтани қўйиш китобхон зиммасига юкланган.

Кортасар жисди хусусида умумий манзарани тўлдириш мақсадида бевосита роман проблематикасига тааллуқли жиҳатларга эътибор қаратайлик. Ишончимиз комилки, ҳаёт парчаланиб, вайронага айланиб, барбод бўлиб бораётган бир пайтда ваҳима ва саросимага тушиш, ўзини йўқотиб қўйиш ва овоз чиқармай йиғлаш, ички норозилик билдириш барчага баробар даражада танишдир. Шубҳасиз, реалликда эмас, балки вақтинчалик ранж-алам, ғазаб ва шунга ўхшаш салбий ҳис-туйғулар чулғаб олган онгимизда қиёмат-қойим бошланади. Аммо биз бор кучимизни жамлаб, секин-аста ёки шу заҳотиёқ ўзимизнинг табиий ҳолатимизга, ақли расо, эс-ҳуши жойида одам қиёфасига қайтамыз. “Сополак ўйини” романи бош қаҳрамони эса, табиий ҳолатини аллақачон йўқотган, ҳаёт ва табиатни мувозанатда сақлагувчи ҳар қандай меъёр, мезон, тамойилларни инкор этувчи шахс сифатида гавдаланади. У дунё ва кишилик жамиятини бошқариб турувчи қонуниятларни мутлақо қабул қилмайди. Орасио Оливейра машъум хатога қачон йўл қўйган? Уни муқаррар ҳалокат жари ёқасига олиб келган саҳв-хатосини энди тўғрилаб бўладими? Уни қайта-қайта хато қилишга ким ёки нима мажбур этди?

Орасио Оливейра жамият тартиб-қоидаларини назар-писанд қилмайди. У атрофдаги кишиларнинг эс-ҳушини, фаҳму фаросатини, бир сўз билан айтганда, бутун қалбини эгаллаган (эзгу ёки ёвуз) интилишларида иллюзия, азалий ва абадий сароб, алдаш ва алданишларни кўради. У ҳар қандай фаолиятдан қочади, ҳаттоки элементар юмушларни бажаришдан ҳам бош тортади. Унинг фикрича, бундай тутилган йўл, яъни “ортиқча” нарсаларни миядан чиқариб юбориб, беҳуда уринишларни унутиб, асл моҳият, орзу қилинган “марказ”, “ибтидо нуқтаси” гача етиб бориш мумкин. Бу – Оливейранинг “ҳаёт кемасидан иргитиб ташланиши”, “тўхтовсиз оқаётган ҳаёт дарёсининг қирғоғида қолиши”нинг асосий сабабидир. У маҳбубаси Магани қўйиб юборади, биргалликда тинч-тотув яшаш ташаббусини кўлдан бой беради, Мага муҳаббатини сезмайди. Ҳаётини тўғрилаш учун аниқ бахтга элтувчи тўғри йўлдан юролмай, Маганининг нажотбахш маслаҳатларини, қийинчиликлардан халос этувчи интилишлар тизгинини кўлдан чиқариб юборади. Умуман олганда, тақдир унга кулиб боққанда ва одамлар унга меҳр кўзи билан қараган бир пайтда қулай фурсатдан фойдалана олмайди. У гуркираб яшнаётган гўзалликни, тўлиб-тошиб оқаётган ранг-баранг ва хилма-хил ҳаётни, реаллик ва юсак орзунни, бир сўз билан айтганда, ҳар бир ҳодисада ва ҳар бир лаҳзада яширинган воқелик сирини кўлдан бой беради. Шунинг учун ҳам у астойдил ахтарган, орзуманд бўлган жавоб, қанчалик “товланиб турган нақшинкор” катакчалардан сакраб ўтмасин, етишиб бўлмас мақсадга айланиб қолаверади.

Орасио Оливейра – ёлғиз. Бу ёлғизлик фожиали вазият ҳисобига эмас, ҳалокат жари ёқасида тургани учун эмас, уни севишли аёли, яқин дўстлари, содиқ ўртоқларидан жудо қилган сабаблар ҳисобига ҳам эмас. Ҳамма гап – унинг ўзида. Меҳрибон ва ширинсўз Мага билан Парижда яшаганида ҳам, бегона бўлиб кўринган, носоглом тасавурида адоватли бўлиб туюлган, совуқ шамоллар эсаётган бу дунёда у ўзига жой тополмади. Ҳаттоки, дўсти Травеллернинг беғараз кўмагини, ҳар қандай вазиятда ёрдам қўлини чўзишга тайёр эканлигини, самимий хайрихоҳлигини сеза туриб ҳам, руҳан эзилиб, азов-уқубат чекади. У бутун борлиқдан ўзини олиб қочади. Романнинг охириги бобида муаллиф худди шахмат тахтасида доналарни териб чиққандек, позицияларни аниқ қўйиб чиқади – Орасио Оливейра энг яқин дўсти ва севгилисига ишонмай қўяди, кичкина хонасининг эшигини ичкаридан занжирлаб олади, бузиб бўлмас ғов-тўсиқ ўрнатади. Энг даҳшатлиси, хонасида турли қалинликда, турли рангларда, ҳар хил узунликдаги ипларни осиб ташлайди, худди ипак қурти пилла ўрагандек, ўзига қобик ясади ва унда яшириниб олади. Рамзий маънода иплар бу – ечилмас даражада чигаллашиб кетган қўрқувлари, даҳшатли тасавури, шубҳа ва гумонларидан ҳосил бўлган “фикрлардан тўқилган тўрлар” дир. Унинг “ҳудуди” ва ўзга одамлар “ҳудуди” ёки “қора шарпа ҳудуди” ўртасида алоқа ҳам, БИРЛИК ҳам, ҳамжиҳатлик ҳам йўқ.

Бунинг ўрнига қатъиятли норизолик, воқеликни узил-кесил қабул қилолмаслик, “назоқатли” эрқарварликка интилиш, тақдирга бўйсуннишдан кўра, охиригача курашишга тайёр туриш каби фазилатларни кучли ирода ва букилмас руҳ соҳибининг олижаноб исёнкорлиги деб бўладими? Бизнингча, йўқ. Адолатсиз бўлиб кўринган воқеликка қарши чиқмоқчимисан – ҳаракат қил, фидойи бўл.

Орасио Оливейра эса, кўриниб турганидек, ўзини ўзи “қуриш”, мукамалликка интилиш, ўзининг феъл-атворида мустаҳкам ирода, ягона мақсадга эришишни, эркинликка талпиниш, энг муҳими, севиш ва севилиш ҳиссиётини сабот ҳамда матонат билан тарбиялаш ўрнига ўзини телбаликка солишни афзал кўради. Орасио Оливейра атрофдагиларга иззат-иқром кўрсатишга шошилмайди, яқин кишиларининг раъйини қайтармаслик, уларнинг фикрига қўлоқ солиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Қолаверса, инсоният минг йиллар давомида тўглаб келган тажрибани ҳам у хато, янглиш деб ҳисоблайди, бошқа одамларнинг ҳаётий тажрибасини ҳисобга олиш,

ўзига ўрнак деб билишни хоҳламайди. Ваҳоланки, одам жамиятда яшайди, фақат жамиятда шаклланади, тақомиллашади. Узининг субъектив баҳосига эмас, балки ҳамма учун ягона бўлган мустақкам пойдеворга таяниб ижод қилади ва янгиликларни кашф этади.

Тан олиш керак, Орасио Оливейра ўқимишли, айниқса, санъат соҳасида унинг билими юқори даражада. Аммо шу билан бирга, у ўзининг кенг билимларини мос келувчи оқимга йўналтира олмайди. Эгаллаган билимлари унга халал бераётгандек, ортиқча юк бўлиб уни толиктириб қўяётгандек туюлади. Орасио Оливейранинг армонлари, эзгу истак-хоҳишлари, орзу-умидлари ноаниқ, худди тумандек тўрт томонга ёйилиб кетганга ўхшайди. Шундай бўлса ҳам, у ушбу тартибсизлик, палапартишликдан ва қаердандир сиртдан, ташқаридан янги, мукамал, бениқсон система туғилади, деб ишонади. Гарчанд узоқ қутилган ва қимматга тушган мутлақ ҳақиқат, бутун мавжудотнинг азалий ва абадий ўзгармас бирламчи асоси бўлмиш руҳ, юксак ғоя объектив воқелиқда муайян меъёр ёки мезон эмас, балки бизларнинг садоимиз, шаффоф биллурдек тоза кўзгудаги аксимиздир. Таъбир жоиз бўлса, ҳиссий, ақлий ва маънавий-ахлоқий тажрибамизнинг мағзи, ажодларимиз ва замондошларимиз қўлга киритган юксак муваффақиятлар ҳосиласидир.

Чунончи, кунлардан бир кун Оливейра йўл-йўлакай Мага билан “метафизика дарёлари” хусусида баҳслашиб қолади. Маганинг иқрор бўлишича, у бу дарёларда бемалол сузади, Оливейра эса беҳуда уринади, нималарнидир бенатижа қидиради. Муаллиф, бир қарашда, таажуб ва мужмал бўлиб кўринган иборанинг маъносини батафсил изоҳлаб бермайди. Бу образли иборада романнинг асосий метафораси мужассам бўлган, деб ўйлаймиз. Таҳминимизча, “метафизика дарёлари” – бу бахтга олиб келувчи ёки ҳаминқадар, ўз-ўзи ва одамлар билан сулҳ тузиш, муроса йўлини кўрсатувчи нажотбахш дарёлардир. “Метафизика дарёлари” – бу онг оқими, ҳаёт маъносини билишга етакловчи оқим. Бу оқим ҳар бир инсон ҳаётига маъно-мазмун бағишлайди, сержило ранглар билан уни ярқиратиб юборади. Бу дарёлар Жаннат денгизига, уйғунлиқдаги ҳаёт уммонига қўйилиб кетгувчидир.

Теран фикрлаб кўрайлик. Орасио Оливейра қайси “метафизика дарё”сига тушиб қолган? Умуман, тушиб қоладими, йўқми? Жавобни биз беришимиз керак. Муаллиф ўз қаҳрамонига бундай имкониятни беради. Романда сурбетларча муносабат, беадабона хатти-ҳаракат, қўпол савол ва жавоблар тўлиб тошганлигига қарамасдан, яқунловчи сўз қутилмаганда инсонпарварлик, одамохунлик руҳи билан суғорилган бўлиб чиқади. “Қора шарпа” худуди эзгулик, меҳрибонлик, саховат, бир-бирини сўзсиз тушуниш, яқин дўстларнинг беғараз ёрдами ва муҳаббати орқали Оливейра худуди билан яқинлашиб бораверади.

Тасаввур қилинг, асфальтда сополак ўйини учун чизилган катакчаларга кўзингиз тушиб қолганида миянғизга катта роман ёзиш ҳақида фикр туғилган бўлармиди? Албатта, йўқ. Хулио Кортасарга эса шундай фикр келган. Эҳтимол, ушбу болалар ўйинини кузатганда, унинг миясида “Сополак ўйини” романининг ғояси туғилгандир. Устига устак, зинҳор “болалар романи” эмас, балки “интеллектуал роман” ғояси келгандир. Бир қарашда, роман классицизм тамойиллари асосида яратилгандек, бир вақтнинг ўзида унда новаторлик хусусиятлари ҳам мужассам. Новаторлик дейилганда, энг аввало, унинг структурасини назарда тутмоқ лозим. Роман номи нафақат “катакдан катакка сакраб ўтиш” структурасини, балки муаллифнинг тасаввуридаги ўйинга ўхшаш “ҳаёт образи”ни ҳам ифодалайди. Муаллиф яратган ушбу “ҳаёт образи”ни қабул қиларканмиз, “Ер”дан орзу қилинган “Осмон”гача “сакрашга” ҳаракат қиламиз. Роман, шаклидан қатъи назар, ҲАЁТ ҳақида бошқа яна қайси шаҳар бундан гўзал, илҳомбахш маконга айланганлигини фаҳмлаш қийин эмас, назаримизда.

Романнинг биринчи қисми исёнкорлик руҳи билан суғорилган, лекин Орасионинг исёни реал исёнга қараганда, таъбир жоиз бўлса, эстетик ва бадиий тафаккур исёндир. Руҳан, фикран бир-бирига яқин ижодкорлар гуруҳи, аксарият томонида итбат қилинадиган меъёрларга, яшаш тарзини “ғайриинсоний меъёр”ларга қийслаб яшайдан кўра, аниқроғи, катакчадан катакчага сакрашдан бош тортаркан, атрофида ўз қонуниятлари асосида яшовчи кичкина бир дунёни яратади. Аслида, биринчи қисм – бу бошқа матнларга ҳавола қилувчи, бошқа матнлардан тап тортмай олинган парча, ошкор ва яширин иқтибос, реминисценциялардан иборат кўламдор интеллектуал диалогдир. Уларни ҳаттоки энг ақлли, доно, билими беқиёс одам ҳам пайқаб олиши амримаҳол. Романнинг биринчи қисмида бош қаҳрамонлар, ўзларининг ёшларига умуман мос келмовчи хислат, яъни ўзига ва атрофдагиларга максимал талаблар қўювчи ёшлар қиёфасида гавдаланади. Табиийки, улар қуюшқондан чиқиб кетишади, эс-хушни қамраб олган ҳис-туйғулар охириги меъёргача боради. Ҳаётнинг бошқа томонида эса – Буэнос-Айрес. Орасио Оливейра – юраги яшаган макон – ватанига қайтади. Аргентинада эса вазият жиддий, ҳамма учун ягона тартиб-қоида ўрнатилган. Тартиб-интизомга риоя қилмаган ҳар бир фуқаро бешафақат жазоланиши муқаррар. Орасио бунга кўниқолмасдан жамоат тартиб-интизомини бузади ва жазоланади. Шу тариқа у, ўзи сезмаган ҳолда, сополак ўйини иштирокчисидан “сопол тошча”га айланади. Аргентинада собиқ дўсти ва унинг хотинини тасодифан учратиб қоларкан, уларни “эгизак”, деб атайди. Тревеллер ва Тали-та, ўзига хос тарзда, Орасио ва Маганинг сеҳрли аксидир.

“Сополак ўйини” романини бир кунда, умуман, белгили бир муддатда ўқиб чиқиш мумкин эмас. Бу, Томас Манн таъбири билан айтанда, интеллектуал романдир. Уни худди Марсель Прустнинг “Йўқотилган вақтни ахтариб” туркуми, Жеймс Жойснинг “Улисс”, Томас Маннинг “Сехрли тоғ”, Герман Гессенинг “Чўл бўриси”, Франц Кафканинг “Жараён” ва “Қўрғон”, Жан-Поль Сартрнинг “Беҳузурлик”, Жон Фаулзнинг “Француз лейтенантининг аёли”, Уильям Фолкнернинг “Йокнапатофа ҳақида сага”, Натали Сарротнинг “Олтин мевалар”, Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”, Паоло Коэллонинг “Алкимёгар”, Умберто Эконинг “Атиргул номи” романларидек мутолаа қилиш, “мағзини чақиш” лозим. Бу романлар осонликча тутқич бермайди. Сабаби, уларни тушуниш, аниқроғи, нима билан тугалланишини олдиндан башорат қилиб бўлмайди. Улар сермулоҳазали, бамайлихотир ўқишни тақозо этади. Энг муҳими, роман чуқур ва кенг билим соҳиби бўлган ўқувчига бахтли, ҳузур-ҳаловатга тўла онларни ҳадея этади.

Аслида, Орасио Оливейра ўз онгининг имкониятларидан ташқари, ўзга нарсаларга ишонишдан маҳрум этилган. Ватани Аргентинадан фалак гардиши билан Парижга бориб қолган ажнабий Орасио Оливейра, Буэнос-Айресни сира нутолмайди. Бироқ ватанига қайтгандан кейин ҳам, ҳамма нарсага Европа ўлчови билан қарайди. Аргентинадаги ҳаётни Франциядаги ҳаётга таққослайди, гўё бутун умри Парижда ўтгандек.

XX аср адабиёти тарихига назар ташласак, нафақат Лотин Америкаси, балки АҚШ (Хемингуэй, Дос Пассос, Фицджеральд, Паунд, Стайн), Англия (Вульф, Олдингтон), Ирландия (Жойс, Беккет), Россия (Набоков, Шмелёв, Мережковский)даги шарт-шароитга мослаша олмаган ижодкорлар айнан Парижда кўним топганини кузатамиз.

Бироқ гўзал ва бағрикенг Париж Орасио Оливейра ишончини оқламайди, орзуларини саробга айлантиради. Гўё амалга ошгандек бўлиб кўринган орзу, аслида зерикарли ва мазмунсиз яқун топган бўлиб чиқди. Аммо у орзусиз, мақсадсиз яшай олмайди. Ҳаёлида шафқатсиз бўлиб кўринган воқелик, ғам-ҳасратга тўла ҳаёт чангалидан Оливейра қочишга, олдинги ҳаётига нуқта қўйиб, янгича яшашга ҳаракат қилади. У ва унинг кам сонли содиқ дўстлари ҳаётни бир алпозда кечишига кўниккан одамларнинг яшаш тарзидан ўзларига химоя кўрғонини қуришади, адоватли ва ваҳший дунё таъсиридан, ҳаётнинг бемаънилигидан сақлагувчи девор кўтаришади. Аргентинага қайтиш ҳеч нарсани ўзгартирмаса-да, бинобарин Оливейра ва унинг янги дўстлари олиб борган ўйин қоидалари ўзгаради, холос.

Кортасар, сополак ўйини қоидаларини ўзгартирмасдан, китобхонни ўйинга қўшилишга ундайди. Аниқроғи, муаллиф ва унинг нозиктаъб ҳамда инжиқ фикрининг айни пайтда қай тарафга бурилишини, эгри-бугри йўлда юришини аниқлашга, олдиндан башорат қилишга “чақиради”.

Хорижий адабиётшуносларнинг яқдил фикрича, Кортасарнинг “Сополак ўйини” – постмодернизм руҳида ёзилган матннинг ажойиб намунаси тарзида тан олинган. Матннинг куйидаги хусусиятлари бу фикрни тўлиқ исботлайди: а) роман ёпиқ доирани ҳосил этмай, “очик” структурага эга, яъни матннинг чек-чегараси йўқ, унга сон-саноксиз мазмун ва маънолар сингдириб юборилган, уни талқин қилишнинг жуда кўп йўллари мавжуд; б) роман матни “иккиламчи”дир, яъни у кўплаб иқтибос, реминисценция, ҳавола, бошқа матнлардан олинган бутун бошли парчалардан яратилган, бу эса, ўз ўрнида, матн ичидан “ёриб ўтиб”, ҳақиқий полифония (кўп овозлилик)ни ҳосил этади; в) матн “ўзгарувчан” хусусиятга эга, яъни сюжет замирида ётган воқеалар динамика тарзда бир-бирини алмаштиради; бунга ўқувчи билан доимий диалог олиб бориш ва узлуксиз тарзда маъно ҳамда мазмунни яратиш орқали эришилади; г) матн (анъанага зид равишда) муаллифга эга эмас, матн устидан “ҳокимлик” ўқувчи қўлида, айнан у матнни “бошқаради”, унинг роли бевосита фаоллашади; д) матн, таъбир жоиз бўлса, “эҳтиёж ёки зарурат”, “истеъмол ёки шахсий манфаат” объекти эмас, балки ҳузур-ҳаловат, завқу шавқ объектига айланади, ўйин биринчи планга чиқади, ўқувчи ўйинга “жалб этилади”; е) ёзув (бадий тасвир усули) ва ўқиш (бадий идрок қилиш) ўртасидаги масофа борган сайин қисқараркан ёки ушбу масофа бутунлай йўқ қилинар экан, “тежамланади”, яъни ёзув ва ўқиш яхлит белгиларнинг семантик тизимига бирлаштирилади.

Кортасар, романида анъанавий бадий асар доирасидан чиқиб кетишга ҳаракат қилар экан, ўз олдига нафақат бадиият ёки эстетика нуқтаи назаридан нодир асар яратиш мақсадини кўяди, балки янги ўқувчи, маслакдош, ҳамфикр ўқувчи вужудга келиши учун замин ҳозирлайди. Қолаверса, пассив эмас, шунчалик ҳаваскор ўқувчини эмас, балки фаол, ижодкор, “яқунловчи қисм”ни, “энг сўнгги маъно”ни қатъиян рад этувчи, ўзаро тенг маданий тилларнинг беҳад кенг майдонига “қириша оладиган” интеллектуал ўқувчи учун астойдил меҳнат қилади. Кортасар ўз ўқувчисига “бунортма адабиёт”, онг ва тафаккурнинг бир ёқлама, бир чизиқ бўйлаб ривожланиш ҳамда “бир қолип”га солинган санъат асаридан “енгиб ўтиш” йўлини кўрсатади. Хуллас, ёзувчининг асосий дастуриламали – серқирра мазмун ва маънога тўла дунёга кенг қараш, ўзининг бадий оламини яратишдир.

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Дилишод РАЖАБ

1964 йилда туғилган. Низомий номидаги Тошкент
Давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти
факультетини тамомлаган.

Унинг болаларга аталган “Қорқиз совға келтирди”
(ҳаммуаллифликда), “Ҳазилкашлар даврасида”
(ҳаммуаллифликда), “Отамнинг боғи”, “Дарё кўнгил”,
“Жилвон ўғлони”, “Алифбо”, “Таниши товушлар”, “Сукут
сарҳади”, “Ўн ўртоқ”, “Ҳамро полвон” каби китоблари чоп
этилган.

БОҒ ТЕБРАНИБ ГУВРАНАДИ

Шамол

Дарахтларни силкитиб,
Тегмаганга тегиб хит,
Кезар шамол гув-гув.

Бандин узган япроқлар –
Учқур-чопқир тойчоқлар
Ўйнаб юрар қув-қув.

Юм-юмалоқ соққадай
Дум-думалоқ олмалар
Қулаб тушар дув-дув.

Қўрқиб кетган қушчалар
Сапчиб кўкка учарлар,
Кўтаришиб қий-чув.

Ғазабланган дев каби,
Каттакон боғ тебраниб
Гувранади гув-гув.

Қараиш

Кунгабоқар чинданам
Менга жуда ёқади,
У доим ёруғликка,
Юксакликка боқади.

Лекин ҳамма ҳам унга
Шу кўз билан қарамас,
Баъзилар бор ҳаётда
Фикри-зикри қорин, нафс.

Фарқи йўқдир уларга
Қай томонга боқишин,
Улар учун муҳими
Пистасини чақишидир.

Саёҳатчилар

Эҳ, сўраманг қандай, деб,
Тунов кунги саёҳат?!
Чиқди оёқ остимас,
Бош устидан фалокат.

Босиб келиб, бир пасда
Қора булут галаси,
Устимиздан пақирлаб
Куйди роса жаласи.

Тўрт томон яйдоқ кенглик,
Соябон йўқ аксига.
(Қоларкансан ноилож,
Дуч келсанг кўк қаҳрига.)

Қайтдик уй-уйимизга
Шалаббо бўлиб, гап шу.
Саёҳат бурнимиздан
Чиқяпти... апишу, апишу!

Кун ботгач

“Келаётир қора ваҳма!”
Бу хабарни олиб шартта
Хабарчи ел гириллайди.

Қушлар қотар, уни ўчиб,
Шохларга ёпишиб, чўчиб,
Япроқчалар дириллайди.

Борлиқ ичга ютар дамин,
Яширолмай қўрққанини
Чигирткалар чириллайди.

Қўрқоқларнинг устидан хўб:
“Ваҳ-ваҳ-ҳа” лаб, кулишиб иўх –
Қурбақалар қуриллайди.

От қочган

Арқон узаниб ётар,
Чирт узилиб белидан.
Жаврар, туролмай эгар,
Қулаб тушган еридан.
Парво қилмай, тик қозиқ
Мақол айтар қаққайиб:
“Ўз қозигин топади
От айланиб-айланиб!”

Тандирга ҳазил

Сен борки, нон – ҳаёт бор,
Жон тандиржон, ўлма сан.
Лекин-лекин бунчалар
Оғзи очиқ бўлмасанг.

Куйиб-пишиб қоласан,
Қийнаб ширин жонингни.
Узиб, олиб кетарлар
Оғзингдаги нонингни.

Кетмон

Ишлар саҳардан то кеч,
Ором нима билмайди.
Тун чоғи ухласа ҳам,
Тикка туриб ухлайди.

Менинг таърифимча

Бобом – сайёҳ кемаси,
Бувим – эртак китоби.
Аям – қанд фабрикаси,
Дадам – “Ўқи!” хитоби.
Акам – кўрсаткич бармоқ,
Ўзим – муштлайман, бироқ
“Хунар”ларим бир қулоч.
Сиз, кўнглингиз бўлсин тўқ,
Жимсиз-ку, сизга гап йўқ.

МЕРОСИМИЗНИ ЎРҒАНАМИЗ

Ойбек ҚҶЧҚАРОВ

1988 йилда туғилган. Андижон Давлат университетининг филология факультетини тамомлаган. АДУ Адабиётшунослик йўналиши 2-босқич магистранти. Ҳозирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Андижон вилоят бўлимида адабий маслаҳатчи.

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ҚОШ ТАСВИРИ

Адабиётшунос Валижон Қодиров ғазал поэтикасига бағишланган номзодлик диссертациясида Шарқ мумтоз шеърояти поэтикасининг барча қирралари (вазн, қофия, образлар тизими ва улар ўртасидаги муносабатлар, образларнинг тавсифи ва тасвири) қатъий қолипларга солинганлиги, ана шу қолиплар доирасида қилинган янгилик, кашфиётлар муаллифнинг ўзига хослиги, маҳорат даражасини белгилаб беришини қайд этган эди.¹ Шарқ дунёсида, хусусан, ўзбек адабиётида жуда кўплаб шоирлар қалам тебратиб ўтганлар. Лекин улар ичида саноқли шоирлар мумтоз (сараланган) лар мақомида эътироф этиладилар. Чунки зикр этилган қолиплар доирасида қайта-қайта ишланган, қайта-қайта мурожаат қилинган ва кўплаб кашфиётларга муваффақ бўлинган бадиий воқеликлар орқали кўрсатиш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Ҳақиқатан ҳам бу давра ичра кирмоқ осон эмас. Навоийнинг шеъроятдаги даҳоси ҳам лирик асарларида мавжуд аънаналарни давом эттирган ҳолда туркий халқларнинг **яшаш тарзи, эътиқоди, дунёқарашидан келиб чиқиб** бу адабий турдаги ифодалар, бадиий деталь ҳамда тасвир йўсинини янгилашга эришганида номоён бўлади. Фикри-мизни биргина деталь – қош билан боғлиқ тасвир ва ифодаларнинг берилишидаги айрим чизгиларни келтириш билан далиллашга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Шарқ шеъроятида, Шарқ адабиёти аънаналаридан таъсирланган халқлар назмида ёр қоши эгик, ёйсимон тасвирланиб, ҳилолга қиёс қилинади. Навоий ҳам бу тасвир қолипида қатъий амал қилади. “Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин” тарзидаги аънанавий ифода қолипларини шоир девонларидан истаганча топиш мумкин. Улар бир қарашда аънанавий қайтариқларга ўхшаса-да, бошқа бадиий деталь, унсурларнинг янги қирраларини очишга хизмат қилаётган бўлади. Лекин бу алоҳида мавзу. Мазкур фикр исботи учун биргина байтни келтириш билан кифояланамиз.

¹ Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. НДҚ. – Т.: 1993. 97-бет.

*Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбиҳ,
Оғиз гар зарра, чўлпон – кўз, янги ой анга қош бўлсун.*

Оғизни зарра, кўзни чўлпон, қошни янги ой дейиш Навоий даври учун ҳам эски, яъни кўп айтилган ифодадир. Аммо бу анъанавий тасвирлар оригинал фикр – “ул ой” (маъшуқа)га қуёшни ташбеҳ қилиб бўлмаслигининг сабаби сифатида айтилмоқда. Чунки қуёш бор экан, бошқа зарра ҳам, чўлпон юлдузи ҳам, янги ой ҳам бўлиши мантиққа зид.

Биз қуйида Навоийнинг қош тасвиридаги ўзига хослиги намоён бўлган айрим жиҳатларга эътибор қаратамиз.

Маълумки, ҳозирги замонавий чироқлар бўлмаган ўтмишда пиликли чироқлар ишлатилган бўлиб, уларнинг ёниб бўлган қисмини махсус қайчи – минқош билан қийиб, тозалаб турилган. Навоий ана шу маиший ҳолатдан ҳам поэтик янгилик учун асос топади:

*Оразин ҳуснин фузун қилгон ҳилоли қош эрур,
Ёхуд ул ой шамини ёрутғали минқош эрур.*

Бир қарашда Навоий анъанавий тасвирни такрорлаётгандай туюлади: ёрнинг қоши ҳилол, гўзаллиги боис уни ой деб атайди, юзи оқлиги ва ҳусни сабабли атрофни шам каби ёритади. Лекин шоир қутилмаганда бу кўринишга янги қиёс топади: Шамнинг ёруғлигини минқош (шам пилигини тозалаб туриш учун ишлатиладиган қайчи²) ёрдамида янада ёритилганидек, ёр ҳуснини орттирган бу унинг минқошга монанд ҳилол қошларидир. Навоийгача минқошнинг қошга нисбатланганини билмаймиз. Бу – табиий. Чунки шам пилиги қайчи билан тозалаб турилса, ҳақиқатан ҳам ёруғлиги ортади, лекин қош билан минқошнинг шаклий томондан (эгилиги жиҳатдан) ўхшашлиги йўқ. Лекин мутафаккир шоир бошқалар нигоҳидан четда қолган умумийликни топади. Шоирона талқинга кўра уларнинг бажарадиган вазифаси бир хил: манзар (тасвирланаётган объект) ёруғлигини (гўзаллигини) орттиришга хизмат қилади. Иккинчи томондан, минқош (қайчи) пичоқларининг пайвасталлигини ёр қошларининг туташлигига ҳам ишора қилади. Қолаверса, лафзий жиҳатдан *қош* ва *минқош* сўзларининг оҳангдошлиги, қофиядошлиги ҳам муаллифнинг эътиборини тортган бўлса, ажаб эмас.

Қуйидаги байтда ҳам Навоийнинг доимий тасвир ва ифодага ўзгачароқ ёндашганига гувоҳ бўламиз:

*Кўкда ҳар ой бир ҳилол ул машқдирким, килки сунъ
Айламиш чизғонда ул муқаввас қошни.*

Бутун ислом аҳли, хусусан, бошқа туркий халқлар каби ўзбекларда ҳам янги чиққан ойга ўзгача эътимод билан қаралади. Янги ой чиққанда, эл қувонади ва “кейинги ойга ҳам эсон-омон етайлик”, дея дуо қилади. Мазкур байтдаги фикр барчага таниш кўкда ҳар ой янгилиниб турадиган ҳилолнинг эгик қошни эслатишига асосланади. Лекин бу бошқа барча шоирлар ўйлаганидек, қош ҳилолнинг мазҳари эмас. Балки, аксинча, яъни ҳар ой бошида кўринадиган янгиланган ойнинг суратлари ёрнинг муқаввас (қавсга ўхшаш, эгик) қошини чизишга бўлган машқлар эди.

*Эл янги ой кўрди-ю, мен кўрмадим қоши хамин,
Элга байрам бўлди, аммо бизга байрам бўлмади.*

Ушбу байтдаги поэтик фикр халқнинг эътиқоди, удумлари билан боғлиқ. *Янги ой* ва *байрам* ифодалари мусулмон халқларнинг икки асосий байрами – рамазон ва ҳайит байрамларига ишора. Бу байрамларнинг кириши, яъни нишонланадиган куни янги ой кўриниши билан боғлиқлигини биламиз. Навоий шунга шама қилаяпти. Янги ой кўринганда, байрам кирганлигини билиб эл қувонади. Лекин лирик қаҳрамон ёр қошларини кўргани йўқ, ундан айрилиқда, шу боис ҳамма шод юрса-да, у қувонолмайди. Айни пайтда, “қоши хамин” бирикмасидаги *хам* сўзи қошнинг эгиклигини ифодалаш билан бирга, бу сўз билан аксар ҳолда қўлланадиган қад (ошиқнинг қади)нинг ҳамлигини-да таъкидлаб келади.

Қуйидаги икки байтда ҳам шоир қош билан боғлиқ бадиий топилмада миллатнинг эътиқоди билан боғлиқ исломий тушунчалардан унумли фойдаланган.

*Қалб эрур кўнглимга боғлатур сочинг зуннорини,
Турфа буқим, бир нафас қочмас қошинг меҳробидин.*

Кўнглимга сочинг зуннорини боғлаган қалбдир. Бу шундай ажабтовурким, бир нафас ҳам у (кўнглим) қошинг меҳробидан қочмайди. Зуннор – бутпарастлик аломати. Зуннор боғлаган киши меҳробдан (мусулмонлар масжидидан) кетади. Шуниси қизиқки,

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик, 2-жилд. – Т.: “Фан”, 1983. 307-бет.

менинг зуннор (бу ишқ зуннори) боғлаган кўнглим ислом рамзи бўлган меҳробдек эгик қошинг олдидан кета олмай қолди, дейди ошиқ.

*Қут бир бодому ерим аўшаи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.*

Бу байтда лирик қаҳрамоннинг озуқаси, емак-ичмаги бир бодом ва унинг тутган маскани, меҳроб бўлганлиги ифодаланган. Демак, у узлатга чекинган дарвеш. Бу зоҳид ўз нафси билан мужодалага бориб, кунлик озуқаси учун фақатгина битта бодом билан кифояланади ва масжидда куну тунини тоат-ибодат билан ўтказади. Ногаҳон ўта гўзал маъшуқа: кўз-қабоғи бодомдай, қоши меҳроб янглиғ балолиғ ёр риёзат чекаётган зоҳиднинг динини ғорат қилиб юборади. Тасвир беихтиёр “Лисон ут-тайр”даги шайх Санъон қиссасини ёдга солади.

Айни пайтда, Навоий ушбу жузв тасвирида аёлларимизнинг миллий оройиш ашёларига ҳам эътибор қаратади. Улардан бири бўлмиш ўсма қўйилганда, қош маълум бир муддат шу ўсма рангида бўлади.

*Ложувардий вўсма бирлан зеб берган қошларинг
Жилвагар бўлгон икки товус эрур гулзор аро.*

Маъшуқа қошларига ўсма қўйиб зеб берган ва шу туфайли у кўк тусга кирган. Кейинги мисрада бу тасвир шарқона бир кўриниш билан қиёсланади: зеб берган қошлар гулзорда юрган икки товусга ўхшайди. Бизга маълумки, аждодларимиз боғ яратиб, гулзор барпо этаркан, шу гулзорга чирой бағишласин учун товус асраганлар. Демак, ёрнинг беқиёс хуснага эга юзи гулзор бўлса, қошлари шу гулзорга янада оро бераётган товусдир.

*Ложувардий қошинг узра зарварақ тобонмудир?
Ё магар кўк тоқи узра анжуми рахшонмудир?*

Байтда пешонасига тиллақош таққан маъшуқа тасвири чизилган. Лирик қаҳрамон унга қарата “Сенинг ложувардий қошинг устидаги порлаган тиллақошми ёки осмон тоқи узра порлаган юлдузми?” дея мурожаат қилади. Бу ерда ўсма қўйиш ҳақида сўз кетмаса-да, “ложувардий” сўзи буни ифодалаб келмоқда.

Шарққа кўра ошиқлик ўзни фидо қилиш, севгили олдида бош эгиш, чексиз садоқат демақдир. Ана шу жиҳатни ҳам шоир қош орқали ғоят таъсирли тарзда тасвирлай олган.

*Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош
Ким, кўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош.*

Байтда икки қошга бир-бирига кўнгли қўйган ошиқлар сифатида қаралади. Уларнинг ҳеч бири ўзини маъшук деб билмайди: ўзини ошиқ, жуфтини маъшук санайди. Шунинг учун ҳам қайси бири бош эгиб тургани номаълум, тўғрироғи, бир-бирининг олдида бош қўядилар. Иккисининг ҳам боши эгик, кўринишлари ёйсимон, гўё ишқ туфайли қадлари шу ҳолатга келган.

Мана бу байтда эса Навоийнинг ташбеҳда ҳаётини вазиятларга нақадар усталлик билан мурожаат қилишига гувоҳ бўламиз.

*Гар кабутардек эмас тутмоқ учун кўнглим қушин
Невчун очмиш қулочин ҳар тараф ул икки қош.*

Кўнглим қушини кабутардек тутиб бўлмайди. Шунини била туриб нима учун ёрнинг қоши уни тутаман, йўлини тўсаман деб икки тарафга қулочини ёзади? Байтда қошлар кўриниши қушни тутаман деб қулочини беҳуда ёйган одамнинг ҳолатига ўхшатилади.

Навоийшунос Ёкубжон Исоқов Навоийнинг васф характеридаги ғазаллари ҳақида ёзар экан, “...уларнинг тасвир объекти ҳам, тасвир йўли ҳам шундай ранг-барангки, улар орасида бирор янги фикр, янги талқин ёхуд оригинал деталдан ҳоли бўлган такрор шеърни учратиш қийин”,³ деб таъкидлаган эди. Қош тасвири билан боғлиқ кузатишлардан кўринадики, бу фикрни шоир шеъриятидаги образлар билан боғлиқ ҳар бир тасвир, деталь ҳамда кечинма ифодасига нисбатан айтиш мумкин.

³ Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: “Фан”, 1983 й. 57 б.

БҮЛОҚ ҚҰЗ ОЧДИ

Азмиддин ШАРИПОВ

1992 йилда туғилган.
Хатирчи иқтисодиёт
касб-ҳунар коллежида
таҳсил олган.

НАВОИЙ ЁШЛАРИ ИЖОДИДАН

Азмиддин ШАРИПОВ

* * *

*Сен яхшисан жуда, жуда ҳам,
Нур киритдинг зим-зиё дилга.
Муҳаббатга қўйдирдинг қадам,
Бошлаб кетдинг энг ёруғ йўлга.*

*Сен яхшисан жуда, жуда ҳам,
Ҳижрон нима ўргатиб қўйдинг.
Мен тутқининг, сен бўлиб эркам,
Шунча ишқни ёлгонга йўйдинг.*

*Сен яхшисан, сен яхши одам,
Вафо қадрин сени деб билдим.
Турфа тақдир, турфа бахт, мен ҳам
Синалмоқ-чун дунёга келдим.*

*Сен яхшисан жуда, жуда ҳам,
Ҳар зардангдан ўртаниб олдим.
Инсон лафзи – кўникмоқ экан,
Мен жабрингга ўрганиб қолдим.*

*Сен яхшисан жуда, жуда ҳам,
Қўлим бердинг сабр қўлига.
Мен шукрона келтириб бу дам
Шўнгияпман ҳижрон қўлига.*

Сен яхшисан жуда, жуда ҳам...

* * *

*Не тонгки, райҳонлар таратибди бўй,
Тонг эшигин очиб берибди хабар.
Ўрик гулбарглари бунчалар хушбўй
Онам тандирига оловин ёқар.*

*Қўз очиб ўйлайди, не бўлди далам,
Юлдузларнинг юзи сўнмасдан туриб.
Далага шошади азондан отам
Ҳузур-ҳаловатни, дамни унутиб.*

Онам кузатади майиз, нон билан,
 Ҳар битта сўзига меҳрини сочиб.
 Отам дер: – Ўғлингни уйғотма бугун,
 Кеча чарчагандир тоқларни очиб.

Кетади кетмонин елкага ташлаб,
 Кун бўйи отамни овутар дала.
 Онам ҳам толмоқни билмайди ишлаб,
 Дейди: – Пиёз ўтоқ қолмасин чала.

Қуёшни кузатиб қайтишар ҳорғин,
 Ҳалол ризқ дастурхон безатиб ташлар.
 Ва унинг гирдида суҳбатлар қизгин,
 Синглим ёд олган ўз шеърини бошлар.

Ҳамма шод. Уйқуга тутунар борлиқ,
 Майин сабо руҳга ором қўшгандай.
 Кетмон яғир қилган елкадан гўё
 Кетмонмас, бутун бир дунё тушгандай.

Яна тонг отади, онам гирёна,
 Кўрина бошлайди адирлар, настқам.
 Далага шошилиб кетади яна,
 Елкасига олиб дунёни отам...

Зулфия БОБОЕВА

* * *

Мангу хайрлашидик, дилларда қайғу,
 Айрилиқ наҳрига кўмилдик бутун.
 На сен: “Хуш қол”, дединг, на менда қулги,
 Сени сўнг бор шодон кузатмоқ учун.

Энди юракларнинг ўша овози
 Бир-бирини излаб бўларкан сарсон.
 Чалиниб тургандай висолнинг сози
 Деразадан боқиб, йўлимга бир он.

Кўз тутма, ўзгандан топмаганинг ҳеч,
 Сендан-да, интизор ошигинг унут.
 Ишонма, умидга бошлаб саҳар, кеч,
 Юлдузлар десалар: “Келади у, кут!”

Сароб хаёлларга алданма, қўйгин,
 Зинҳор ёшламагин кўзларинг мен-чун.
 Ёруғ кунлар келар, сен уни суйгин,
 Мен йўқ ҳаётда ҳам яшагин мамнун.

* * *

О, нима бу? Тақдирми, тухфа?
 Қаршимдаги сендирсан, наҳот?
 Омонлигин тилаб минг дафъа,
 Менинг келишимни минг йил кутган зот.

Ниҳоят, сен кўриндинг мана,
 Ўша чеҳра, ўша ўт нигоҳ.
 Вужудимда қилди тантана:
 Бахт, орзу, қувонч ва титроқ.

**Зулфия
 БОБОЕВА**

1990 йилда тузилган.
 “Дўстлик байроғи”
 газетасида хизмат
 қилади.

Дадахон МУҲАММАДИЕВ**Темир йўл вокзалида****Дадахон
МУҲАММАДИЕВ**

1989 йилда тугилган.
Навоий Давлат педагогика институтини ўқинчи босқич талабаси.

Чиптага термулиб ўтирибман жим,
Вокзал ютиб борар, хаёллар – дайди.
Қанийди, озгина кечикса поезд,
Мени қузатгани келсанг, қанийди?!.

Навбатчи қиз эълон қилади бирдан
Поезд яқинлашиб келаётганин.
Бечора темирлар қаердан билсин
Менга нима алам қилаётганин.

Яқинлашиб келар темир излардан,
Журъатимни янчиб тўхтайдди поезд.
Умид сўниб борар сония сайин,
Келиши керакдек кимдир ўша кез.

Одамлар орасидан сени излайман,
Уларнинг юзига қарайман бир-бир.
Ахир, қузатгани келсанг-чи тезроқ,
Поезд бизни кутиб турмайди, ахир.

Шартта буриламан вагонга томон,
Борган сари ортга тортади юрак.
Сени кўрмай кетмоқ... Йўқ! Бу мумкинмас,
Фақат тезроқ келгин, кетишим керак!

Поезд – тақдиримни ҳал қилди шу пайт:
“У келмайди”, деди умидни узиб.
“Бас, энди кетамиз”, деган шахт билан
Узун сигнал чалди юракни эзиб.

Ҳаммаси тугади. Билдим – келмайсан,
Кетиши қўрқитади сония қадар.
Чиптамини йиртаман ва келар бирдан:
“Поезд жўнаяпти!” деган хушxabар.

Юрак номли хона

Манов уй эшиги, манови калит,
(Калит шарт ҳам эмас, эшик соб бўлган.)
Кириш, кираверинг бу ўша хона,
Сизга айтгандим-ку, хувуллаб қолган.

Туфлингизни ечманг, пальтонгизни ҳам,
Армон тўзганин. Куз, хазон бошланган.
Девордан сал нари бўлсангиз яхши,
Ҳижроннинг ранглари чаплаб ташланган.

Саргайган суратлар бари хушчақчақ –
Ғаним шод, дўстларнинг кўзи ўйилган.
Ҳасратларим эса дастурхон қилиб
Хонтахта устига тўшаб қўйилган.

Чойнакда совиган чой бўлса керак,
Олинг, агар музлаб қолмаган бўлса.
Бир пас ўтирсангиз, ҳаммасидан ҳам
Дераза чиройли кўринар кўзга.

Деразадан нари хотира, армон,
Деразадан нари – жавобсиз изҳор.
Фақат деразадан қараманг пастга,
Деразадан пастда улкан жарлик бор.

Мадина БАХШИЛЛАЕВА

Сенинг юрагингда яшаиш бахт, ахир,
Гулларнинг ҳидлари келади ундан.
Сочилиб кетган у изтиробларинг –
Мени орзуларга етаклар шундан.

Сенинг юрагингда яшаиш бахт, ахир,
Баҳорни танийман,
Бахтни танийман.
Чексиз дарёингда юлдуздек чорлаб,
Ял-ял ёнаётган муҳаббатингман!

Сенинг юрагингда яшаиш бахт, ахир,
Кўнглингда яширган энг хуш садоман,
Эй, ишқнинг сарвари,
Бил, менинг учун –
Сен – Одам Атосан, Одам Атосан!

Сенинг юрагингда яшаиш бахт, ахир...

О!
Кўксимни тирнама фалак,
Булутлардан ясаб менга кун.
Сен ўзингни асрайвер юрак,
Ёмғирларга бўлмагин тутқун.

Қоп-қора из,
Борма у ёққа,
Етаклама эгангни, малак.
Юр, кетамиз қип-қизил тоққа,
Бизни кутар лола жонсарак.

Боқ!
Уларнинг орзулари кўп,
Ўз бахтини асрар юзида.
У ерларда бирорта гард йўқ,
Покиза ишқ – лола қизида.

Унда қиттай губор йўқ асли,
Лабдаги томчилар янги.
Хавотирга солади мени,
Ёшлигимнинг беташиши ранги...

Катта синов учун берилар,
Хув, тоғларнинг бошидаги қор.
Мана аста кўтариляпман,
Ҳаёт,
Сендан кўп умидим бор...

**Мадина
БАХШИЛЛАЕВА**

1991 йилда тугилган.
Навоий Давлат педагогика институтини
таҳсил олган.

Шоҳжаҳон ОДИЛ

Шоҳжаҳон ОДИЛ

1995 йилда тугилган.
Навоий шаҳридаги
техника-саноат
касб-ҳунар коллежи
ўқувчиси. Машиқлари
вақтли матбуотда
чоп этилмоқда.

Озод МУСТАФОЕВ

1990 йилда тугилган.
Навоий Давлат педа-
гогика институти
ўзбек филологияси
факультетини та-
момлаган. Шеърлари
“Ёшлиқ”, “Гулхан”
журналларида чоп
этилган.

* * *

Юраккинам сиқилган,
Дардлар сизмас бағирга.
Лой кўчада йиқилган
Меҳр берсам меҳрга.

Бағримга бир босгандим,
Ботиб кетдим хўп терга.
Сўниб борар, йиглаб жим
Меҳр берсам меҳрга.

Сирлашгандек ўтириб,
Тўлиб кетсам кўп сирга.
Кипригидан дард териб
Меҳр берсам меҳрга.

Осмонлардан қувилган,
Сизмагайдир у ерга.
Ўзин ожиз деб билган
Меҳр бердим меҳрга.

Бошин эгган буюк ғам,
Сизинади сеҳрга.
Дардлар мени эзса ҳам
Меҳр бергум меҳрга.

* * *

Хаёлларим сойида оқиб,
Телбалардек селларда толдим.
Юрагимнинг тўрига боқиб,
Муҳаббатни учратиб қолдим.

Фариштадай титрай бошлади,
Бир бурчакда ўтирарди жим.
Нигоҳлари дилим гашлади,
Муҳаббатни учратиб қолдим.

Тушимни ҳам тошларга уриб,
Тургазолмай йигладим, толдим.
Кўнглим ичра айланиб юриб,
Муҳаббатни учратиб қолдим.

Мени роса созинган экан,
Аста уни бағримга олдим.
Армон яна қаддимни буккан,
Муҳаббатни учратиб қолдим.

Озод МУСТАФОЕВ

Бўшлиқ

Кимдир уни устига ёпинган.
Кимдир тепасига чиқиб ўтирибди.
Яна кимлар бошига кийган.
Кимнинг... кимнинг чўнтагида у.
Бўшлиқ...

Кун ва тун

Кунларимни бир-бир санайман,
 тунларим ҳам шунга баробар.
 Қаричлайман кейин эринмай:
 қисқасида уйгоқман мудом,
 узунда мудроқ босади.
 Бўлди!
 Бўлди!
 Зерикдим, энди.
 Тунларимга кўзим юмаман.
 Фақат куним,
 куним ўтади.

Маҳбуба ИСЛОМОВА

* * *

Майли, кўринмасдан яшагин менга,
 Майли, йўлларимда бўлмагин пайдо.
 Не учун билмайман ўзим ҳам бунга,
 Сенга менинг телба юрагим шайдо?

Майли, кўринмасдан яшагин менга,
 Майли, юрагимнинг озорин билма.
 Дунё иккимизни ўхшатмай тенгга
 Кулганда, юрагинг азоблаб тилма.

Майли, кўринмасдан яшагин менга,
 Майли, кунларимда кулмасин кўёш.
 Сенсиз тунларимни улайман тонгга,
 Амаллаб юракка жойлайман бардош.

Майли, кўринмасдан яшагин менга,
 Майли, керак эмас менга муҳаббат.
 Бир кун кулмаса тақдир ҳам сенга,
 Ўшанда ахтариб келмагин фақат.

Майли, кўринмасдан яшагин менга...

* * *

Ният қилиб қададим бугун,
 Ҳамроҳига айлансин ҳар чоқ.
 Мен ёнида бўлолмаган кун –
 Эслатиб тур мени, кўзмунчоқ.

Армонларни йўлатма унга,
 Ўз бахтини кўролсин шундоқ.
 Мен бахтимни ишондим сенга,
 Қувончимни асра кўзмунчоқ.

**Маҳбуба
 ИСЛОМОВА**

1993 йилда тузилган.
 Навоий Давлат пе-
 дагогика институти
 талабаси.

Хусан АБДУНАЗАРОВ

* * *

Хабарчи кабулар етказ онамга,
Менинг ёлгонларга тўлган хатимни.
Фақат айтакўрма олис шаҳарда
Топганим – ишқ деган жароҳатимни.

Хатимда ёзганман ёлгон-яшиқлар,
Дунё бахти гўё мендалигини.
Бир куни ўқиса, не кўйга тушар,
Онам хаста ўглин кундалигини?

Фақат айтиб кўйма кабулар ростин,
Муз хонам чақишин тунлар чаёндай.
Боланг бахтли дегин, боланг соғ дегин,
Лекин қанотингда гуссам аёндай.

Онажон, қанийди хатимда ёзиб,
Ҳасратга лим тўла қалбим ёролсам.
Шишадай ялтироқ асфальт йўл қолиб,
Тупроқ кўчаларга қайтиб боролсам.

Сенинг пар кўрпачанг ўрнида гишитлар
Яна қобирғамга ботиб ётади.
Тор даричамдан мўраламас кун,
Болангининг ҳар тонгги шундай отади.

Ёлгончи қизларга топдим фурсатлар,
Чорласа учибман қушдай ёнига.
Ўшандай бахтиёр кунларда она
Тушмабсан болангининг бир зум ёдига.

Хабарчи кабулар етказ онамга,
Онамдан буюкроқ бахтим йўқлигин.

* * *

Вақт нечун шошмоқда айтинг, одамлар,
Не учун қолмади йилларнинг қадри?
Кўзимиз ўнгида кундан-кун ўтиб,
Қаранг, чўкиб борар ўтганлар қабри.

Биздан кетиб борар ҳафталар илдам,
Ойлар тутқич бермас энг учқур қушдай.
Тупроқ йўллардаги болалик қани,
Умримиз ўтмоқда гўёки тушдай?

Кеча гўдак эдик, бола эдик биз,
Тонгдан тунга қадар ўйнаб тўймасдик.
Кўксимиз куйдирган оташ нигоҳни
Тундан тонгга қадар ўйлаб тўймасдик.

Бугун вақт шошмоқда, вақт югурмоқда,
Эртакка айланди севги-муҳаббат.
Кечаги безубор кўнгилда бугун
Кимгадир ҳасаду кимгадир нафрат.

Вақт нечун шошмоқда айтинг, одамлар?

**Хусан
АБДУНАЗАРОВ**

1990 йилда тугилган.
Навоий Давлат педагогика институтини тарих факультетини тамомлаган.

Зилола ҒАЙБУЛЛАЕВА

Уйғониш

Сув қуйгандек жимжит бу ҳаёт,
Ой нурига чўмилган кеча.
Ой – олманинг шохида қолган,
Ой кулча, оппоқ кулча....

Чигиртканинг ҳазин куйидан
Завққа тўлиб жилдирайди сой,
Тинчлик қалбин тилмаслик учун
Шўхлигига тополмайди жой.

Туннинг расмин чизмоқчи бўлиб
Қитирлайди кичкина қалам.
Сурат каби жойида қотган,
Тириклиги уйқуда далам.

Бужилганча таслим мажнунтол,
Фақат бир у суради хаёл.
Сигир соғиб, нон ёпиш керак,
Уйғонади қишлоқлик аёл.

Уйғонади ярим кечада
Жужуқлари учун ҳам она,
Хамир қорар меҳнат завқи-ла,
Тандирига бўлиб парвона.

Юрак ўти билан қизитиб,
Ёпаётир меҳри билан нон.
Бу пайт уфқ аста қизариб,
Кўёш номли нон туширди осмон.

Яхшилик

У қуёшида олди ҳарорат,
Шабнамлар-чи, сеп бўлди унга.
Тош қалбларга сололган ҳайрат,
Зулматдан нур, қоронгу тунга.

Баҳор йўлин гулга белади,
Яшнаб кетди ёзнинг тафтидан.
Осмон заррин қорлар элади,
Олтин олди кузнинг кафтидан.

Қизгалдоқдан олди қизиллик,
Инсонийлик берди чумоли.
Сарв дарахтдан бўлди қадди тик,
Кунни хира этди жамоли.

Осмондаги сахий қуёшининг
Юракдаги олтин нақшидек,
Тог-тоидаги метин бардошининг
Саботидан қулди яхшилик.

**Зилола
ҒАЙБУЛЛАЕВА**

1997 йилда тугилган.
Навоий вилояти Ха-
тирчи туманидаги
тиббиёт касб-ҳунар
коллежи ўқувчиси.

Алишер МУРОД**Алишер МУРОД**

1993 йилда туғилган.
Тошкент тўқимачилик
ва енгил саноат инс-
титутида таҳсил
олмоқда.

* * *

Ёлғизликдан аримоқ учун
Муҳаббатга эргашиб олдим.
Кўнглим билан жим кетаётиб,
Юрагимни учратиб қолдим.

У шивирлар эди кимгадир,
Кулогини тутарди у ҳам.
Севги экан танимаганим,
Оймомадан сўнг сўраб билсам.

Бирозгина кузатдим сокин,
Уяларди сеvgи гўёки.
Қасам ичди мағрур юрагим,
Икки дунё сеvмоққа токи.

Гўзал сеvgи юраккинамга
Лабларини тутганда бирров,
Ялт этдию осмону фалак,
Кўзим очиб, уйғондим дарров.

* * *

Яширининг қалбимга келиб,
Ҳижрон сизни топа олмасин.
Кўнглингни очинг ўзимга,
Армон бизни топа олмасин.

Макон этинг қалбимнинг тўрин,
Кипригингиз асрасин кўзим.
Каҳратонда иситинг мени,
Саратонда соябон ўзим.

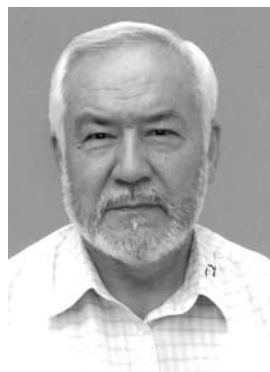
Кафтингизда бежавотирдир,
Кўксимдаги чимдимгина жон.
Яширининг қалбимга келиб,
Шунда бизни тополмас армон.

МУТОЛАА

Бахтиёр НАЗАРОВ

1945 йилда тугилган. Тошкент Давлат университетининг филология факультетини тамомлаган. Филология фанлари доктори, академик. Олим “Ўзбек адабий танқидчилиги”, “Ҳаётийлик безавол меъзон” каби монографиялар ҳамда “Ўзбек адабиёти танқидчилик тарихи” каби бир қатор дарсликлар муаллифи. Шунингдек, 400 га яқин илмий-танқидий мақолалари Республика матбуоти ҳамда хорижда эълон қилинган.

КЎНГИЛКИ БОР, ЎЗИ БИР “ЧЎЛИ ИРОҚ”

*Қуёш Ҳақ олдида кулгич – шамчироқ,
Ҳаёт: ранг, оҳанг, сўз матоли куроқ,
Ер чексиз нотада ажиб бир нуқта,
Кўнгилки бор, ўзи бир “Чўли ироқ...”*

Дунёда “Чўли ироқ” битта. Лекин ҳаётда ўз “Чўли ироғ”и бўлмаган кимса йўқ. Куй хаёлотдаги тасаввурни тасвирга айлантиради, идрокда – аччиқмиди-ширинмиди қатъи назар, тоза тушунчалар, тоза хотираларни уйғотади. Хотирот эса соғинч ҳужайраларига умр улашади, умидга тараҳҳум ва тақаллумни эш қилади.

Турсуной Содиқованинг ҳам ўз “Чўли ироғи” бор. Бу “Чўли ироқ” дунёсида унинг кемтик тишли, жамалак сочли болалиги, кўзи ва юрагига суратланиб қолган ота-онаси; кўли игна тутишга ўрганаётган чоғларда тикмоқчи бўлган дўппи ва дастрўмолчаларнинг чала қолган ранго-ранг тагдўзлари; толпопуқлар билан безанган ҳалинчаклар; бўй етар-етмас аяжониси олиб беришга улгурган, олиб беришга имкони бўлмаган атласларнинг товганишини ҳеч қачон йўқотмайдиган жилолари бор. Ўрта ва олий мактабдаги дугоналари, дўстлари, ўқитувчи ва устозларининг жонли қиёфалари бор.

Севимли шоирамиз Зулфия опа: “Яна ёдга солиб кўясан, Ўзи ёддан чиқмас бировни”, деганларидек, хотиралари уйғонганда Турсуной ўша яқинлари билан худди аввалгидек ёнма-ён ўтириб суҳбатлашаётгандек, бир ҳаводан нафас олаётгандек сезаверади ўзини. Охиратлари обод бўлмай, деб эслаётганларининг суратлари кўзида баъзан ёш бўлиб жонланади. Ва энг асосийси, хотиралар руҳда тушкунлик эмас, юракдаги қудратга дўнади, улар эса, ўз навбатида, Турсунойники каби китоблар яратилишига туртки бўлади.

Ўтганларни қанчалик ўртаниб соғинса, борларидан ҳам ажралиб қолаётгандек, уларни янада кўпроқ суяди, бағрига маҳкамроқ босгиси, биров тортиб олаётгандек, кўзига яширгиси келади. Лекин кўнгил қурмагур, таскин топарми, дейсиз? Кўнгил эса, таскин истади.

Шундай ҳолларда унинг учун таскин берувчи бирдан-бир олам қалам билан қоғоз

бўлади. Ўзини қўйгани жой тополмаган кезларда тонгдай оппоқ саҳифалар унинг саҳий дунёсига айланади. Бу тоза дунёларга у ўз сўзини айтиб кетишни истайди.

Турсуной куй ёзидими-йўқми, билмайман, лекин унинг эсселари куйга – “Чўли ироқ”нинг айрим қирраларига ўшаб кетади. Яхлит қараганда, “Чўли ироқ”дек таъсир этгиси келади.

Турсуной Содиқова Андижон аёлларига хос ҳиссиётлар оғушида ороланиб, зеболаниб, эркаланиб (она томондан бобоси мулла Абдужаббор темирчи ўтганлиги боис бўлса керак) ўйларини айна вақтда пўлатдан қуйиб ёзади, сўзларини темирдек қизигида босади.

Она шон-шухратига жаҳон адабиётида айтилмаган гап қолмаган, гўё. Лекин ундай эмас экан. Ўткир Ҳошимовнинг биргина “Дунёнинг ишлари” қиссаси буни тасдиқламадими? Америкадек олис мамлакатдан Тошкентга келган ўзбекшунос олима Мейон хоним тилимизни янада чуқурроқ ўрганиш мақсадида ёзувчининг шу асарини туни билан ўқиб, онамни шу қадар соғиндимки, чидолмаяпман деб, эртасигаёқ учоққа чипта олиб Ватанига қанот қоққани уйдирма эмас, ҳақиқат.

Т.Содиқованинг “Жаннатим онам” рисоласини, ундаги сутдек покиза, бетакрор иқрорномаларни ўқиб, шу вақтгача Она ҳақида қанчадан-қанча бадиий асарлар – бир-биридан ўткир шеърлар ўқиган бўлманг, бу табаррук Зот хусусидаги идрок ва тушунчаларингизни қайтадан кашф этаётгандек бўласиз. Ёнида эканингизга қарамай, бутун умр меҳрингиз унга поёндоз эканидан қатъи назар, онангизга керагича эътибор бермаётгандек кўринасиз ўзингизга ўзингиз. Онаизорга нисбатан руҳингизда, қалбингизда янги-янги булоқлар кўз очади. Лекин... лекин... шу вақтгача онангизга баъзан бемехрлик қилган бўлсангиз-чи, у кишига етказган айрим озорларингиз ёдингизга тушса-чи, ундан айрилиб, ҳатто бир оғиз ширин сўз айтишга энди абадий Мосуво эканингизни ҳис этиб турсангиз-чи? Ундай бўлса, ишонинг, Турсуной Содиқованинг она ҳақидаги эсселари сизни... йиғлатади. Кўксингизда лоақал андаккина меҳр учқунлари қолган бўлса, ҳатто бўзлатади. Бу ҳолатлар, энг асосийси, сизни андуҳ сари етакламайди, қалбингизни тозартиради, кўзингиз осмонини тиниклаштиради, ҳеч бўлмаганда, булутлардан кучиласиз. Қилишга улугурмаганингиз яхшиликларга чорлайди. Дилдаги тугунларингиз ечилади, фарзандларга, атрофдагиларга бошқачароқ – янгича муносабатлар уйғотади. Бенаф ва бесамар ҳолатлардан тегишли хулосалар чиқаришга ундайди.

Таъкидлаш жоизким, “Жаннатим онам” рисоласида сиз, умуман она меҳри, умуман онага меҳрингиз изтиробли, гўзал ҳолат ва жараёнлари талқинига эмас, асосан, аниқ бир она – адиба Онаси Эргашон аянинг тиниқ қиёфаси, жонли образига дуч келасиз. Бу она образида давр, замон, муҳит, миллий руҳият, анъана ва урф-одатлар силсиласи чизилишидан ташқари, унинг фарзандлар тарбиясига таъсиридаги ўзига хосликларни; кўни-кўшнилари, қариндош-уруғлар билан муносабат орқали юқоридаги масалаларда муайян маънода жамиятга кўрсатилаётган таъсири ва шуларнинг жами натижасида яшаш тарзи ва тарбия муаммосида миллий урф-одат ҳамда удумларимизнинг ҳаётда янада мустаҳкамланиб, давом этишида ўйнаган ролини кузатиш имкониятига эга бўласиз.

Адибанинг “Мен кимни севдим?” рисоласи ҳам том маънодаги бадиий асар эмас, у ҳам бадиий руҳий таҳлилларга эга асосини реал қаҳрамонлар ва ҳужжатли воқеа-ҳодисалар ташкил этувчи эсселардан иборат. Бу эсселарда сиз адибанинг болалиги, ёшлиги, талабалик йиллари ҳамда ҳаётдан мустақил ва мустаҳкам ўрнини топиб, жамиятда фаол меҳнат қилаётган дамлардаги изланишлари, маънавий қадриятларни тарғиб ва ташвиқ этишдаги фидокорликлари билан танишасиз.

Очигини айтганда, ҳозир ўз ҳаёт йўли, қўрган билганлари ва бошдан ўтказганларини ёзиб, рисола ҳолида нашр этиш русумга айланиб қолди. Эркин ва ҳур замонда шундай имкониятлар пайдо бўлди. Лекин чоп этилаётган бу рисоаларнинг кўпи айрим маълумот ва ҳодисаларни фақат эътироф этишдан нарига ўтолмайди, бинобарин, уларнинг асосий ўқувчилари ҳам муаллиф (ёки китоб “қаҳрамони”нинг) қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари, таниш билиш ва қишлоқдошларидангина иборат бўлиб қолади.

Бу китоб улардан кескин фарқ қилади. Бу ерда муаммо, қаҳрамон, мақсад, қадрият талқини бор, назари бор, наинки алоҳида китобхон, балки авлод(лар)га ўрناق бўла оладиган мушоҳада, мулоҳаза, тасвир, хулоса ва сўздаги чечанлик, ибрат бор. Инсон руҳияти замон ва маърифий муаммолар, маънавият ва тарбия масалаларининг нозик ва чуқур таҳлили бор. Ҳар бир эссенинг ўзига хос композицияси ҳамда фикрлаш йўсинида теран ҳиссиёт бор. Буларнинг барчасини муаллиф қиёфаси ва дунёси бирлаштириб туради. Ўқувчи диди, тарбияси, билими, ахлоқи даражасига монанд ўқиганларидан сабоқ ола билади.

Турсуной Содиқованинг ижодидан хабардор кишилар унинг аксар эсселари билан аввалдан танишлар. Улар “Нозик савол”, “Бугунги эркалар”, “Қуёшларим, ойларим” каби рисоалар тарзида ҳам чоп этилган. Демокчиманки, ойнаи жаҳонда чиқиш бўладими,

газета-журнал ёки китоб саҳифаларидаги суҳбат қабилида инъом этиладими, Турсуной тақдимотлари доимо матлуб, бу нашрларни ҳатто қидириб юрувчилар ва янгиларини интизорлик билан кутувчилар оз эмас. Унинг эл-юртга узатилган деярли бирор-бир янги суҳбати, эссеси йўқки, матбуотдан ташқари, каттадан-кичик ўқувчи талабалар ўртасида турли давра, оила ва ҳатто автобус-трамвай бекатларида, тўй-маърака, йиғин, гап-гаштак ва издиҳомларда муҳокама, музокарага тиришмасин. Мен бу билан Турсуной ёзганлари доимо ва муттасил шу тахлитда демоқчи эмасман. Уқувчилар унинг ёзганларига сира лоқайд бўлмасликларини эътироф этмоқчиман, холос.

Кўпларунинг фикрларни эъзозлайди, бироқайни вақтда, унинг айрим мулоҳазаларига қўшилмовчилар йўқ эмас, балки оз ҳам эмас. Бу нимани билдиради? Бу – адибанинг ҳаммага маълум, сийқаси чиққан гапларни эмас, кўпларни тўлқинлантирадиган, ҳеч кимни лоқайд қолдирмайдиган, турлича нуқтаи назарга сабаб бўладиган ўткир ва долзарб ахлоқий-маънавий муаммоларни кўтариб чиқишини, уларга мустақил муносабат билдиришга ҳаракат қилишини кўрсатади.

“Боланга ҳимоя учун кераксан, шогирдинга илминг учун, мухлисинга ижодинг, жуфтинга маҳрамлигинг учун, дўстингнинг корига яраганинг учун, қўшнингга ҳамсоя бўлганинг учун кераксан. Фақат ота-онанг учун сен тирик бўлсанг, бас экан! Уларга на мартабанг, на орден-медалларинг ва на машҳурлигингнинг қизиғи бор. Бу дунёда бор бўлсанг бўлди”.

Ҳаяжонланмай, тўлқинланмай, атрофинга ҳатто ҳеч ким бўлишини хоҳламай, бирор-бир нозик товушни эшитишни ҳам истамай ўйга толиб ва эҳтимолки, кўзда ёш қалқмай ўқиб бўладими бундай сатрларни: “Укам Олимжон дадам ўзи эккан, қора-қизил очиладиган атиргулдан бир тупини қабристонга олиб бориб, дадамнинг оёқ томонига экиб қўйди. Ишонаверинг, синоат юз берди: на атрофида сув бор, на бирор одамга қараб туринг, деб тайинламаганмиз. Фақат борганларимизда суғориб қўямиз, холос. Мана йигирма беш йилдирки, баҳордан кузгача кучоқ етмас гулдастадай очилиб туради, бўйи одам баравар. Ҳиди эса атрофни тутиб ётади. Мен дейманки, бу гул эмас, ҳовлимиздан бу ерга кўчиб келган, атиргулга айланиб олган дадам бу! Димоқларимга урилиб турган гулнинг ифори эмас, дадамнинг иси бу, дадамнинг бўйи!..”

Бундай сатрларни ўқиб, мутлақо танимаган ва балки ҳеч қачон кўрмайдиган Олимжон отага сизда сўз билан ифодаланиши қийин бўлган бир меҳр уйғонмайдими?

Отаси ўлмаган борми, қабрига гул экмаган борми деганларидек, юқоридаги мулоҳазалар кимларгадир оддий бир гап, шунчаки бир эътиқод эътирофи бўлиб туюлар, балки. Турсуной Содиқованинг маҳорати эса юракдаги нафосатни, кўнглидаги ҳароратни, наинки ота, умуман, инсонга қарашлардаги кўркем ва кўтаринки маҳобат ҳамда ана шундай оддий ҳодисаларни ҳаётга бўлган чексиз соғинч, меҳр ва муҳаббатга айлантира олади.

Т.Содиқова “Умр йўлдошим” эссесига сизни ўзининг руҳий дунёларига, ботиний ва зоҳирий ҳайратларини яширин ва ошкор садоқатли онлардаги кечинмаларига ошно қилади. Сиз бу эссе орқали ҳозирда набираларини уйлаш-узатиш тараддулида куймаланиб юрган Турсуной аянинг ёшлиқдаги ҳавас қилса арзигулик муҳаббат таманнолари ҳамда ана шу муҳаббатга ноил бўлган, ҳозирда деярли ярим асрдан буён бирга бахтли умргузаронлик қилиб келаётган, ҳақиқий ўзбек йигити дейилгучи таърифнинг деярли барча қирраларини ўзида тажассум этган, мардлик, ҳалоллик, оилапарварлик ва тангликда кўпларга ўрнатқучи бўла олувчи Турдиали ака қиёфаси билан танишасиз.

Ҳурматли китобхон, бу киши феъл-атворлари баҳосини жуда... ошириб юбормадингизми, деган истиҳолога борманг. Мулоҳаза юритаётганим эссени мутолаа қилиб кўринг-а, айтганларим беасос эмаслигига гувоҳ бўласиз. Бундан ташқари, аёл зоти ўз жуфти ҳалоллида шунчалар хислат борлигини идрок ва хис этиши учун камида Турсунойдек қалб – иқбол ва ирода эгаси бўлиши кераклигини ҳам унутмаслик талаб этилади. Шу маънода бундай эсселарга Турсунойнинг ўз ҳаёт йўлига ўз умр йўлдоши ҳақидаги кузатувлар, хулосалар сифатидагина эмас, жуда кўплар, аниқсиз ёшлар ўрнатқучи сабоқ олса арзигулик ҳужжатли асар сифатида қараш ҳам ўринли бўлади. “Умр йўлдошим”нинг худди “Жаннати онам” каби насрий дostonдек ўқилиш сабаби шундан.

Турғун Алиматов ижро этган куйларни тинглаганда Турсуной ўзига ҳам, дунёга ҳам сиғмай қолади. Ҳолатини, туйғуларини шеърга айлантирибгина енгил тортгандек бўлади. Бу улуг бастакорнинг сеҳрли санъатидан туғилган куйлар, шоира талқинчи, шунчаки куй эмас, улар оламни бамисоли қайта бошдан битаётган, янгилаетган сеҳр кабидир. Бу куйларнинг кучи хонадаги тўрт деворни эритиб юборади. Уларни тинглаган кўнгил ҳузурига бутун дунё оқиб келади. Шоира деймизми, шеърнинг лирик қаҳрамони деймизми, бундай ҳолатда буткул оламни қуча оладигандай хис этади ўзини.

Муסיқашунослар Т.Алиматов созини, маҳоратини ўз шеваларида, муסיқий илм тилида шарҳлайдилар, таҳлил этадилар. Т.Содиқова эса бу мақсадни кўнгил тилида

поэтик санъат тилида амалга оширади ва куй шинавандаларига, бастакор ихлосмандларига унинг маҳоратидаги назокатларни, оҳанг туфайли содир бўлгучи моҳиятлар моҳиятини бадиий образлар орқали аниқ бир таъсирчанликка етказиши.

Шоира талқинчи, Т.Алимов маҳорати боис унинг ижросидаги куйлар одамларни одамларга янада яқинроқ қилади. Бу куйларни тинглаганимизда, ҳатто ноқобил дўстга сақлаб юрган гиналаридан тамом воз кечиш даражасида кўнгил юмшайди. Олисидаги кадрдон дўстларини шу қадар соғинадики, хаёлан уларнинг остонасини ўпгиси келади.

Мана, кимларгадир оддийгина туюлувчи куйларнинг кучи, хосияти қай даражада. Т.Содиқованинг бундай поэтик мушоҳадаларини ўқиб, созанда санъатидаги гўзаллик кудратини янада чуқурроқ тушуниш ва ҳис этиш тадориғи уйғонганини сезмай қоламиз.

Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад қиёфаси ҳақида қанчадан-қанча мақолалар, эсселар ёзилган. Лекин Т.Содиқованинг “Қуёшларим, ойларим” деб аталган туркумидан ўрин олган Саид Аҳмад ҳақидаги эсселар ўзининг жозибаси билан сизни бе-эътибор қолдирмайди. Турсуной адиб қиёфасини чизишда унинг табиатига муносиб услубни топа олади. Саид Аҳмад ака билан учрашув жуда қизиқарли бўлди, дейиши мумкин завқланиб. Т.Содиқова бундай демайди. У: “Саид Аҳмад ака суҳбатга ўтин қалаб қиздирадилар”, деб ёзади. Бошқаларга оддийдек туюлган маълумотдан муаллиф гўзал манзаралар чизади. Хусусан, бўй етар-етмаган Турсунойнинг адиб қўлига сув қуйиб туриши ҳолатидан хабар берувчи уч-тўртгина сўздаги уйғунлик менда ана шундай таассурот қолдиради.

Адиб ҳақидаги хотираларида Т.Содиқова инсон руҳиятини нозик илғай билиш, илғганини туйғулар орқали ифодалай олиш маҳоратини яна бир қарра намойиш этади. Хоссатан, Саида опа “кўзларидан овозим деворга урилиб кетмасин, нигоҳим ҳам бировга вазмин тушмасин”, деган ишораларни туйгандек бўлади. Кўплар шоир, ёзувчи, олимларни бадавлатгина, тўкин-тўқис, бекаму кўст яшайди, деб ўйласа, ажаб эмас. Тўғри, улар ичида шундайлари йўқ эмас. Лекин оддийгина ва ҳатто кемтиккина умргузаронлик қиладиганлари ҳам йўқ эмас.

Эсселарида Турсуной шундай ҳаётий ҳақиқатларни яширмай, рўй-рост ёзади. Наинки ўзгалар ҳақида, кези келганда, ўзи ҳақида ҳам. “Маърифат ва маънавият” марказида ишлаган кезлари Юнусободда кимнингдир уйида омонат тургани, уй жиҳозлари “битта палос, тўртта тўшак, бир хонтахтадан иборат” бўлганини эслайди. Нолиш сифатида эмас, йўқ, ўзини бечораҳол қилиб кўрсатиш учун ҳам эмас. Турмуш чинликларини айтиш учун, ҳаётий ҳақиқатларнинг айрим тафсилот (деталь)ларини муҳрлаш учун. Бу ростгўйлик, бир тарафдан, ёзаётганидаги реаллиқни мустаҳкамлаб, ўқувчининг уларга ихлосини кучайтиради, иккинчи бир томондан, шу нарсаларни ёзаётган муаллиф қиёфасидаги ҳаётийлиқни, жонлиқни таъминлашда муҳим ўрин тутди.

Муаллифнинг айрим таниқли ижодкорлар билан суҳбатлари ҳам қизиқиш билан ўқилади. Хусусан, Муҳаммад Юсуф билан кечган суҳбатлар бамисоли Турсуной юрагида кўз очган янги-янги булоқлардир. Бу суҳбатларни ўқирканмиз, масалан, Муҳаммад Юсуфнинг ўзи айтишича, талабалик йиллари Турсуной Содиқованинг илк шеърий тўпламини доимо чўнтагида олиб юрганидан воқиф бўламиз.

Биринчи суҳбатда муаллиф Муҳаммад Юсуфнинг ўзи билан мулоқотни ёзса, иккинчи эссени “Юракка қадалган байроқ ёки шоир билан юрагимнинг суҳбати”, деб атади. Бу эсседа Т.Содиқова М.Юсуф шеърлари ҳақида ўз юрагини сўзлатади, шоир шеърларини, интуитив-ҳиссий таҳлил этади. Айниқса, шоирнинг Ватан ҳақидаги шеърларини, оҳорли поэтик образлардаги тароватни юрак тили билан талқин қилади.

Муаллиф яна назмга мурожаат этибгина истагига қаноат тогандек бўлади:

Куйларидан битар жоним яраси,
Уланлари унинг куйлар сараси,
Андижоннинг қорамайиз боласи,
Кўёшда пишганим эди Муҳаммад.

Оҳ урса, юлдузни уйғота билган,
Бўзласа, булбулни йиғлата билган,
Кесак юракни ҳам чўғлата билган,
Сўзоним, хушхоним эди Муҳаммад.

Муҳаммад Юсуфга бағишланган бу мисраларни энди ўртамиёна ёки альбомгагина муносиб, дея олмайсиз, у ҳақиқий шеърият намунасидир. Муҳаммад Юсуфнинг ўзгача ижодига муносиб асардир.

Китобда кўпдан-кўп маънавий-ахлоқий, тарбиявий масалалар, муаммолар ҳақида гап боради. Уларга муносабатда муаллифнинг мустақил қарашлари намоеън бўлади.

Лекин китобнинг умумий руҳини бирлаштириб турувчи масалалар борки, улар ватан ва миллат деган тушунча меҳвариди жо бўладилар. Муаллиф нима ҳақда мулоҳаза юритмасин, фикрнинг моҳияти, ҳужайралари алалоқибат шуларга бориб боғланади: “Пул чўнтакни тўлдиради, омад – уйингизни, дўст – атрофингизни”, дейди адиба. “Аммо юракларнинг қатларигача сингиб, томирларингача тўлиб, сим-сим жон узатиб турадиган ёлғиз шу – Ватан! У – неъмат! Таърифи йўқ мавжудлик. У – илоҳий тухфа. Ватаннинг катта-кичиги, хунук-чиройлиги бўлмайди. Шунинг учун кимдир саксовул ва қумга пешона қўйиб, ким шўр тупроқни ўпиб, ким музларга тиз чўкиб “Ватаним”, дея бўзлайди!” Ўзбекистонни, Ватанни севишнинг ўзигина озлик қилар, унинг учун умрингни бағишла, шундай қилмаслик гуноҳи азимдир, деяётгандек бўлади адиба.

Қўлингиздаги китоб ота-онага, улуғларга эҳтиром бажо келтириш; дўсту биродарлар, ҳаммаслақлар, оддийгина қўшнилари қадрлашга сидқидилдан даъват этиш билан бир қаторда, юқоридаги каби ижтимоий-маънавий масалалар хусусидаги теран мулоҳаза, кузатув, таҳлил ва хулосалар билан, айниқса, ёш авлодни тарбиялаш борасида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Т.Содиқова руҳий портретлар устаси. Бунга Рауф Парфи ҳақидаги мўъжазгина портрети далил бўла олади: “Рауф табиатан оғир-босиқ бўлиб, олағовур суҳбатларга қўшилавермасди. Лекин унинг бир четгинада туриб, қутилмаганда айтадиган, жуда жойига тушадиган, қисқа, лўнда, шоирона лўқмалари қочиримлари бўларди. Узи бешарпагина эса-да, суҳбатларга руҳ бағишлай оларди. У доим юмшоқ кулиб турар, кулганида кўзларини тополмай қолардингиз. Ҳеч кимга малол келмайдиган беозор инсон эди”. Бу сурат ичидаги сийрат чизгилари Рауф Парфи қиёфаси билан бир қаторда, унинг ички дунёси ҳақида ҳам мўъжазгина тасаввур бера олади.

Рауф ҳақидаги эсседа Турсуной шоирнинг:

Бўғизланган гулдаста каби
Сенинг оёғингга йиқилдим...

– деган мисраларини шу қадар эҳтирос билан, шу қадар назокат ва малоҳат билан таҳлил этадики, бу икки мисрадан олам-олам таассурот олиш мумкинлигини кўриб, ҳис этиб, “қойил” деб юборганингизни ўзингиз сезмай қоласиз. Ҳақиқий шеърни баён қилиш, қайта сўзлаб бериш мумкин бўлмаганидек, юқоридаги байт таъсирида Турсуной бағридан отилиб чиққан поэтик нолаларни ҳам баён қилиб бериш мумкин эмас. Уларни айнан ўқибгина кўнгилдан чуқур ҳис этиш мумкин. Азиз китобхон, ана шу икки мисра ҳақидаги Турсуной таассуротларини ўзингиз ўқиб кўринг, шунда айтганларим муболаға эмаслигига ишонасиз, деб ўйлайман.

Мазкур сўзбоши аввалидаги мулоҳазани “Чўли ироқ” куйининг хосияти ҳақидаги ўйлар билан бошлаган эдик. Хулоса арафасида яна “Чўли ироқ” ёдга тушмоқда.

Ҳар бир кўнгилнинг ўз чўли ироғи бўлиши, табиий. Бу ўқийётганларингиз, эҳтимол, сизнинг ҳам чўли ироғингизни уйғотиб юборар ёки уни янада бойитар, янада маънолироқ, гўзалроқ, завқлироқ қилар.

Барчамизнинг чўли ироғимиз бир бўлсин. Оҳанглари ҳаётимизнинг файзига файз, кўркига кўрк, қадрига қадр қўшсин...

Хилола БОЛТАБОЕВА

1983 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетида таҳсил олган. Мақола ва хабарлари Республика матбуотида ва Озарбайжонда chop қилинган. ЎзМУ тадқиқотчиси сифатида “Замонавий ўзбек публицистикасида жамият ва ижодкор шахс талқини” мавзуда илмий тадқиқот олиб бормоқда.

ЮЛДУЗЛИ ЛАҲЗАЛАР ҚАДРИ

Инсон хотиралар билан яшайди. Кун, ой, йил ўтган сари унинг болаликда, ёшликда дил тубига чўккан хотиралари янада ёрқинроқ “кўриниш” бериб, тез-тез ўзини эслатиб туради. Олмон шоири И.Р.Бехер ёзганидек, “Сизнинг беғам яшашингизга ҳалал бермайдим хотирот?” Дил тубига чўккан мана шу лаҳзаларни эслаш баробарида инсон улардан хулоса ва сабоқлар чиқариб, қолган кунларини янада хайрлироқ ўтказишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидовнинг “Дил тубига чўккан лаҳзалар” номли китоби¹ муталаасига чоғланар экансиз, инсонни асл инсонийлик сари юксалишига кўмак берувчи ёрқин хотиралар унинг келажак йўлини ёритиб, яхши ишларга ундаб турувчи тамал тоши эканига ишончингиз ҳосил бўлади.

Дастлабки лавҳа “Мен айтиб турай, сен ёз!”да бир қария шоирнинг олдида келиб, унинг хотиралари шунчалик мўлки, уни бир шоир ёзиб бермаса, сира бўлмаслигини айтади. Муаллиф вақтлар ўтиб, ўзида ҳам бир дунё гўзал хотиралар борлиги, “аммо мен қалбдан кечирган туйғуларни ким ўзимдек баён қилолади?” деган андиша билан кўлга қалам олганини эслатади:

“Инсон умрида кўрган-кечирганларини ёзиб чиқса, яна битта умр керак бўлади. Ўйласам, ўтган фурсат сув билан оқиб кетган қум экан. Ботмонлаб қумдан мисқоллаб олтин олинганидек, ҳаётинг мазмуни бўлган, сени инсон қилиб шакллантирган, дил тубига чўккан олтин лаҳзалар бўлар экан. Бундоқ олтинларни фарзандларга мерос қилиб қолдирса, арзийди. Шу ният билан кўлга қалам олдим”.

Ушбу ўзига хос бошланмадан кейин “Бу дунёга саволим кўпдир”, дея амакисига савол беришдан чарчамаган ва аксинча, жавобида катталарни чарчатган жумбоқлар, муаммолар ҳақида сўз боради. Ҳар бир боланинг, инсоннинг дунё олдида берилажак саволлари, кўпинча, адиблар воситасида юзага чиқади. “Шоир – миллатнинг тили” деганларидек, “дил тубига чўккан” саволлар ижодкорлар қалами билан рўёбга чиқади. Шоир ёзганидек, “Энди билсам, ёзганларим бари бу дунёга берган саволларим экан”. Кўринганидек, ҳар бир кичик лавҳадан улкан бир хулоса чиқарилади, бу “қиссадан ҳисса” нафақат ижодкорнинг дахлсиз дунёсига тегишли, балки барча инсонлар баҳраманд бўлиб, уларни яхшиликка ундовчи дил саволлари эканини ҳис қиласиз. Ўша йиллари айтилган бир сўз, бир жумланинг маъносини англашга йиллар сарф бўлганидек, “лекин ўша кунги ҳолатнинг моҳиятини англаш учун умр керак бўлади”.

“Одобли нодон”, “Болалигим боғлари” лавҳаларида болаликнинг безавол кунлари, боғлар, поллизлар, кузги ҳашарлар аро бола кўнглидаги нозик кечинмалар баёни давомида биз ҳақиқатан ҳам “кекса тут шохлари 40-йиллар болалари учун даврнинг “топ-аттракцион”, “люкс ресторанлар” вазифасини ўтаганига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ва кейинги лавҳалардан барча кишилар бирдек сабоқ оларли хулосалар чиқариладики, бу ҳақиқатан ҳам шоирнинг бағрикенглиги, ўзига ёмонлик қилган ёки ноўрин азоб берганларни ҳам эслаб, уларга нисбатан кин-адоват эмас, балки ҳаётга татирлик сабоқ

¹ Воҳидов Э. Дил тубига чўккан лаҳзалар. Тошкент: “SHARQ” НМАК Бош тахририяти, 2013.

олганини самимий баён қилади: “Узоқ йиллар ўтиб бу воқеани эслар эканман, ўйласам, мулла аканинг дуолари ҳам, қарғишлари ҳам ижобат бўлибди... Қори ака умрингда ҳаловат кўрма, бошинг ғамдан чиқмасин, деб қаргаган эди. Умрим ҳаловатсиз кечди. На уйқуда, на уйғоқликда ҳаловат кўрдим. Ижодий меҳнатнинг табиати шундай экан, мен уни бахт деб қабул қилдим. Бошимга кўп ғамлар тушди... То тирик эканман мени бу хил ғамлар тарк этмасин, деб ният қиламан. Жойингиз жаннатда бўлсин, мулла ака! Мен одобли нодонни кечиринг. Ўша куни менда гуноҳ йўқ эди. Балки, шунинг учун қарғишларингиз ҳам дуойи хайр бўлди. Қабрингиз нурга тўлсин”. Улуғ бир инсонийликни ўзига жам қилган бу сатрлар қатида “қасос қиёматга қолмасин” деб ўч олишга киришиб, ўзига ҳам, яқинларига ҳам беҳаловатлик улашаётган ғафлат бандаларига сабоқ бўларли катта бир ҳикмат ётибди.

“Ҳаётнинг биринчи зарбаси”, “Бир хатонинг изтироблари” лавҳаларини ўқиганда, муаллифнинг самимияти, “изтиробли, аламли, ички исён билан тошган кунлар”да ҳам “Ҳар балонинг дафъи бор, ҳар зарарнинг нафъи бор”, дея улардан ҳаётини сабоқ чиқариб, ҳар мушкулни тафаккур кучи билан, юксак инсонийлик қадри билан ҳал этаётган доно адибнинг ҳикматлари сифатида қабул қиламиз. Бу йўлда шоир Ойбек домладай беназир, ўзига тухмат тошини ёғдирганларга ёрдам қўлини чўзган доно устознинг йўриқларидан сабоқ олганини яширмайди: “Бу воқеа мен гуноҳ бўлган бир тақдир ҳикоясидир. Ойбекнинг ўзи кечирган инсонни Оллоҳ ҳам раҳматига олган бўлсин. Улуғ адиб ва улуғ инсон бўлган устозга эса ўзи гўзал шеърларида таърифланган боғу чаманлар бақо салтанатида насиб этсин... Яна бир тилагим, жамият баркамол, ҳаёт маъноли ва ёруғ бўлмоғи учун инсонлар ичида Ойбек каби олийжаноб, кечиримли қалб эгалари кўпроқ бўлсин!”

Новелла каби ўткир сюжетли, хулосада эса сабоқ бўларли ҳикматни ўзида жойлаган бу ҳаётини лавҳалар бадиий жиҳатдан баркамол, уларда теша тегмаган ташбиҳлар (“Шафтоли гуллаганда”), нозик қочиримлар (“Полиглотлар”), енгил юмор (“Соф ўзбекча сўз”), бадиҳона айтилган (“Билмаганининг билағонлиги”) сўзнинг кувватини ифодаловчи талай воситалар борки, бу улуғ шоирнинг ҳаётдаги ҳар бир кичик воқеадан олган улкан маъноли топилдиқларидир. Ф. Достоевский ўз шогирдларига ёзган хатларидан бирида: “Агар кўзингиз ўтса ва кучингиз етса, ҳаётнинг ҳар бир кичик заррасида ҳам Шекспир кўрмаган, Толстой топмаган улуғворликни топишингиз мумкин. Лекин ҳамма гап кимнинг кўзи ўтишида ва кимнинг кучи етишида”, деб ёзган экан.

Китобга кирган лавҳалар инсонга ҳам ҳаётини сабоқлар беради, ҳам бадиийликнинг бетимсол сиймолари билан учраштиради. Шу жиҳатдан “Шифокор сўзининг қудрати”, “Одам таниш илми” характерлидир. Уларда нафақат қиссадан ҳисса чиқариш, балки инсониятнинг улуғ ҳақимлари тажрибаларидан озиқланиш, уларнинг панду ҳикматларини гўзал ва шоирона ифодалаш қудрати кўзга ташланади: “Хаёлимда буюк ҳақимнинг сатрлари айланарди:

*Жаҳонда қолмади мен билмаган фан,
Не мушкул бўлса енгдим дониш илан.
Ва лекин бу ўлим отлик тугунни
Ечолмасдан ўтар бўлдим жаҳондан.
Алвидо, азизим, қадрдоним...”*

“Тўёна”, “Тугатилган мушоира”, “Берлиндан хушхабар” лавҳаларида биз ўзбек адабиётининг Жуманиёз Жабборов, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев каби сиймолари билан учрашамиз. Шоирнинг улар билан ўтган завқли, бетакрор кечинмалари таъсирида ўша асарларга қаҳрамон бўлган адиб ва шоирлар ҳаётининг, феълу характерининг янги бир жиҳатлари билан танишамиз. Улар ўртасидаги меҳр-оқибат, самимий ҳурмат ва ижодий ҳамкорликни ҳозирги адибларимизга ҳам илинамиз. Бу ҳикматлар замирида нафақат биз каби оддий китобхонлар, балки ўзининг амалини “дунё турғунича туради”, деб биладиган вазифалар, истеъдодли адиб ва “қилни қирқ ёрадиган” ёш мунаққидлар ҳам ибрат олса арзирли донишмандона панд ва адабий маъвизалар борлиги китобхонларни хушнуд қилади.

Муъжазгина китобча улкан маъно ва бадиияти билан бирга, юксак ноширлик тажрибалари асосида чоп қилинганини, ҳам кирилл, ҳам лотин ёзуви орқали берилиб, бу икки ёзув ўқувчиларига ҳам мўлжаллангани унинг яна ҳам кўпроқ китобхонларга етиб боришини таъминлайди. Катта кичикнинг дил қўлфини очадиган, ҳаётнинг ҳар бир кичик ҳодисасидан улкан маъно чиқаришга ёрдам берадиган бундай гўзал панднома учун улуғ шоиримизга ҳар доим миннатдорчиликда бўламиз.

БҮ БҮСҲИОН САҲНИДА

ХАЁЛА

1962 йилда туғилган. Наманган маданият техникумининг кутубхонашунослик бўлимида таҳсил олиб, радио ва турли матбуот нашрларида ишлаган. Айни пайтда, Наманган вилоят Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи бўлиб хизмат қилмоқда. Унинг “Кўзларимдан соғинчлар ёғар”, “Нигоҳимга яширай” номли шеърий ҳамда “Ёлгон юпанч” насрий китоблари нашр этилган.

ЛУПФИНИҒИЗДАН ДАРРАК ЙЎҚ

Ишқ

*Кўнгил қафасин бир кун йиртиб кетар ишқ,
Вужудимга дардини битиб кетар ишқ.*

*Далли девона дилни найлашни билмай,
Турсам йўлида туртиб-туртиб кетар ишқ.*

*Гардуни оташига солмоққа жоним,
Тутиб яқоларимдан ютиб кетар ишқ.*

*Кўриб абгора ҳолим парволари йўқ,
Бугун аҳволи зорим кутиб кетар ишқ.*

*Тополмайму иложин мандин қутулмак
Беҳад жавру жафолар тутиб кетар ишқ.*

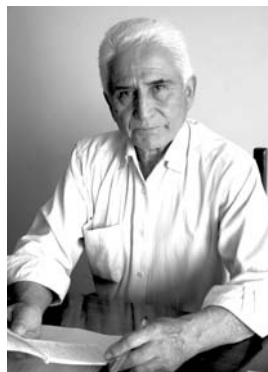
*Ситамларин оширмоқ қасдидаму ё
Қўл бермайин Хаёлга ўтиб кетар ишқ.*

ЁДНОМА

Асад АСИЛ

1941 йилда туғилган. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти филология факультетини тамомлаган. “Лочин”, “Қувонч”, “Меҳр”, “Тогликлар” сингари ўнлаб қисса ва ҳикоялари, “Чирогим, мен – Сидқийман, Хондайлиқийман” номли романи чоп этилган.

ЧАҚМОҚДЕК ЧАҚНАГАН ҲАЁТ

(Сидқий Хондайлиқий таваллудининг 130 йиллигига)

Кесақкўрғон мадрасасини аъло даражада имтиёзли тугаллаб, шу билим даргоҳида мударрис домланинг ёрдамчиси вазифасида олиб қолинган мулла Имомали қишлоғига ташриф буюрган эди. Устози йўқлаётганини эшитиб, Мирзоҳид ота хонадонига кириб келганда Ҳазрат домла ташқи ҳовлидаги ўриндиқда хаёлчан ва ташвишли қиёфада уни кутмоқда эди. Мулла Имомалини бағрига босиб кўришар экан, дардчил оҳангда дарҳол мақсадга ўтди Мирзоҳид ота:

– Кўпларнинг ишончу ҳурматларини қозонибман-у, болаларимга яхши ота бўлолмабман, чироғим. Онаси билан акаси вафотидан кейин Исмоил инингизни сал бўш қўйиб юборибман шекилли, кейинги она фарзандларини, айниқса Сирожиддинни унчалик чиқиштирмаётган кўринади. Бундай гапларни бировларга айтиб бўлмайди. Сиз фарзандларим қаторидасиз, тўнғич ўғлим ўрнидасиз!.. – ҳазрат домланинг овозлари титраб тинди. Мулла Имомали бир сўз дея олмай, қаттиқ изтироб ва сукут оғушида ўтирарди. Мирзоҳид ота ўзини қўлга олгач, сўзида давом этди. – Биласиз, Сирожиддин ўжар, сиздан ўзгага кўнмайди, чамамда ҳозир “Қирғизқулоқ”қа етди-ёв! Майли, борсин, фақат яхши тайёргарлик кўриб, дуои фотиҳамизни олиб ҳамда биродаримиз Шоҳмуҳйиддин Охунд домлага мактубимизни олиб борсалар дегандим...

Мулла Имомали шу заҳоти Сирожиддиннинг изига тушди. Тезлаб юриб кўрдик, Сирожиддин “Қирғизқулоқ”дан ҳам ўтиб кетиб, нақ Тўрайскага етиб қолган экан. Бу ўспирин жуссаси кичик ва нозик кўринса-да, ўзига пишиқ-пухта, чақмоқдек чақнаганлардан эди. Ҳаяжонли шу воқеалар Сирожиддин – Сидқий Хондайлиқий Тошкентдаги Кесақкўрғон мадрасасига билим олиш учун жўнаш жараёнида содир бўлганди...

Сирожиддин ибн Мирзоҳид Охунд – Сидқий Хондайлиқий Кесақкўрғон мадрасасида олган билими билан кифояланиб қолмади. У Тошкентдаги Кўкалдош ва Бекларбеги мадрасаларида ҳам таҳсил олди. Шу фурсат давомида бир йўла Шоҳмурод котибга қатнаб, хуснихатини такомилга етказди. Илмга чанқоқ қалб, барибир, тинчий олмасди.

Мадрасалар бераётган билим доираси қаноатлантирмагач, мустақил мутолаага берилди. Довруғи дoston, номи машхур хаттот Мирзахошим Хўжандийдан ҳуснихатнинг барча мураккаб усулларини, муҳр ясашни, китобларга зарварақлар ва тилла ҳал ишлашни кунт билан ўрганган пайтларида Сидқий Хондайлиқий шоирлар даврасида танилиб, ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиб қолган эди. Мадрасаларнинг тор доираларини ёриб чиқиб кетган Сирожиддиннинг ихлоси Ҳазрат Навоий, Жомий каби намояндалар ижодларига ғоят баландлигидан уларнинг жуда кўп ғазалларини ёд биларди.

Хондайлиқ отлиғ қишлоқнинг боғу тоғларида сайр этиб, ёшлигида ўз билгичи доирасида ғазаллар битган, шеърлар ёзган Сирожиддин Тошкентда таълим олгач, айниқса етук шоирлар даврасига қўшилгач, ўзининг назм бобидаги ожиз томонларини тезда илғаб олади ва бадиий ижодга қизғин киришиб кетади. Шоир ўзининг бу ҳақдаги самимий дил изҳорида: "Қачонки, илм ўқиш учун Тошкентга бордим, олим ва шоирларга улфат бўлиб, алардан маърифат йўлларини ва шеър ёзиш сирларини ҳам ўргандим", деб ёзган эди.

Сирожиддин чин шеърият майдонида киргунга қадар анча адашиб юргани каби ўзига тахаллус танлашда ҳам бир неча номларни қўлагани маълум. 1913 йилга қадар шоир асосан Шавкат, Шеван тахаллуслари билан ижод қилди. Ушбу имзолар билан ёзган шеър ва ғазалларини жамлаб, "Тухфаи Шавкат" (1913), "Савғоти Шавкат" (1914) китобларини нашр эттирди.

Шеърият майдонида жавлон ураётган, истеъдоди ғоят тез камол топиб, даврадошларидан ҳар томонлама ўзиб кетаётган Сирожиддиннинг бора-бора дунёқараши ҳам кескин ўзгара бошлади. Унинг ижодида ҳажвийёт алоҳида бир йўл бўлиб ажралиб чиқди. Давр тенгсизлиги, тузумнинг адолатсизликлари аввал юмшоқроқ юморларда, сўнг кескин масалу маталлар, шеърий қиссаларда, ниҳоят, ўткир сатираларда намоён бўла бошлади. Умр инсон учун берилган ноёб имконият эканлигини тушуниб етган салоҳиятли шоир араб ва форс тилларидаги дурдона асарларни ўз она тилига таржима қилиш йўлида шиддат билан ишлайди. Тошкентдай азим шаҳарда ҳужрама-ҳужра кўчиб, сарсону саргардон бўлиб юрган шоир қалби шу оғир ўн олти йил (1903-1919) умр давомида ҳижронга, алам-ситамларга лиммо-лим тўлди, ноҳақликлар, жабру зулмларни кўра-кўра тоқати тоқ бўлди. Аммо у эркин-эмин юрган қишлоғига қайтиб кетолмасди. 1913 йилдан сўнг танлаган тахаллуси шу тариқа туғилди. Асарларига "Сидқий Хондайлиқий" деб имзо чека бошлади. Бу ноёб топилма шоирнинг ҳижрон дардига бироз малҳам кўйгандек бўлди. Шундан сўнг шоир мазкур тахаллусда умри сўнгигача ёниб ижод қилди. Илҳоми жўшиб, она қишлоғига бағишлаб, алоҳида шеър битгани ҳам маълум. Унда куйидаги сингари ҳаяжонли сатрлар мавжуд эди:

Ватан надир туққон ерим, турғон ерим,
 Ўсиб-униб ўйнаб кулиб юрғон ерим...
 Жоним Ватан, таним Ватан, кўзим Ватан,
 Эсдан чиқар они кўрғоч кўрғон ерим...

Сидқий Хондайлиқий, бор-йўғи эллик йил (1884-1934) умр кўрди. Шоир қисқа умр кўришини гўё аввалдан билгандек, адабиётнинг деярли барча қиррасида шиддат билан қалам тебратарди. Ёзган шеърлари, дostonлари, ҳажвий асарларини жамлаб 1913-1917 йиллар давомида тўққизта китоб нашр қилдиришга муваффақ бўлди. Араб ва форс тилларидан ўнга яқин асарни ўзбекчалаштирди. Таржимачилик бобида Сидқий бағоят улкан заҳматлар чекарди-ю, чекинмасди. Араб ва форс тилларини ўз она тилидек ўзлаштирган истеъдодли адиб, бу имконият жуда ноёб, ўзининг зўр бериб ишлаши керак эканлигини қалб-қалбидан ҳис этиб, таржима устида узлуксиз қалам тебратарди. Аммо Сидқий Хондайлиқий томонидан ўзбекчалаштирилган дурдона асарларнинг қайта нашр қилинмай, шарқшунослик институтида ҳамон қолиб келаётгани жуда ташвишли ҳолдир...

Сидқий Хондайлиқий моҳир хаттот сифатида адабиётимиз намояндаларининг ўнлаб асарларини қайта-қайта кўчирган, уларни зарҳаллар, чиройли безаклар билан безаган, устозларга бўлган чин ихлос ва садоқатини амалда исботлаганди. Зеро, ҳар бир ижодкор, адабиётшунос, бу соҳа мутахассислари ўз зиммасида катта бир масъулият – устозлар меҳнатлари мевасини юзага чиқариш, халққа етказиш вазифаси борлигини унутмаслиги керак. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, араб имлоси билан ёзилган таржима асарларни ҳозирги имлода қайта нашр қилиш аҳволини ҳам қониқарли, деб бўлмайди.

Сидқий Хондайлиқий ўз имкониятини юқори даражада ишга солганлиги унинг серқирра ижодида аниқ кўринади. Сидқий – шоир, таржимон, ношир, хаттот. Унинг бу жиҳатлари

кўпчиликка маълум; босилган ёки босилмаган ва нотаом асарлари, таржималари ва қайта-қайта кўчириб нашр эттирган китоблари ҳақида кўплаб маълумотлар берилган. Аммо Сидқий Хондайлиқийнинг ҳамон кўпчиликка номаълум қолиб келаётган ва намуналари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган ижод маҳсуллари борки, уларни ҳам китобхонлар оммасига етказиш бу соҳа мутахассисларининг муҳим бурчидир. Хусусан, Сидқий томонидан тўпланган халқ мақоллари, қадимий ўзбек сўзлари луғати, шоирлар, хаттотлар, турли кишилар билан ёзишмаларини ҳали-ҳануз қўл теккизилмаган хазиналар, дейиш мумкин...

Сидқий Хондайлиқий Тошкентга келишининг дастлабки йилларидаёқ уни элга танитган, оддий халқ хурматига сазовор этган, шунинг баробарида, ўз бошига катта ситам ва кулфатлар солган ҳақгўйлик ва ҳажвгўйлиги шоир ижодида алоҳида бўртиб туради. Бу йўл ғоят машаққатли эди, образли қилиб айтганда, бирон одимни ҳам ситам чекмай босиб бўлмасди. На илож, қалб даъвати шу бўлгандан кейин шоир бу соҳада қалам тебратмай туролмасди.

Шоирнинг ўзи ҳам “Ҳолати Сидқий” деб номланган таржимаи ҳолида: “Ошиқона ғазалларим кўп бўлса ҳам, аксар таъбим ҳажвиётга мойил эди”, деб очиқ-ойдин ёзган эди. Сидқий ҳажвий асарларини тўплаб, китоб ҳолида ҳам нашр эттиради.

Сидқий Хондайлиқий

Тўғри сўзни айтишда ҳатто отангдан тортинма, деган ақидага амал қилувчи ҳамқишлоғи, қолаверса жигаргўшаси Сирожиддиннинг Тошкентга келганига кўп ўтмасданоқ, қалам "найзаси"ни қозию мингбоши аралаш катта-катта амалдорларга аёвсиз санча бошлаганлиги мулла Имомалини қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Сирожиддиннинг шамширдек ўткир сатираси бесаранжом қилиб қўйган қозию мингбошилар Тошкент амалдорлари билан тил бириктиришиб, шоирни “Сибирға сургун, овоқ турма ичра турғун” қилмоқчи бўлдилар. Амалдорлар давраси ичида ҳам шоир ижодига ихлосмандлар борлиги бу балолар олдини олишга имкон яратди. Тошкентнинг Себзор даҳаси қозиси Ғулломхон тайёрланаётган фитнадан шоир ва унинг дўстларини огоҳ этди. Васлий, Абдулла Авлоний, Ризоий, Хислат, Камий, Мискин, Муродхўжа, Асирий каби кўнгиляқин қадрдонлар маслаҳатлашиб, Сирожиддинни

Тошкентдан вақтинча бош олиб кетишга кўндирдилар. Шоир таржима учун мўлжаллаган “Алиф лайло”, “Ҳикояи латифа” каби китобларни қўлтиқлаб, 1910 йилда андижонлик дўсти Мирзакарим паноҳига йўл олди. Фарғона водийсида юрган кезларида “Ҳикояи латифа”ни тўлиқ таржима қилиб Тошкентга жўнатди. “Алиф лайло” (“Минг бир кеча”) нинг эса ярмини ўзбекчалаштиришга улгурди...

Бундан буён ҳам индамай юраверишга мулла Имомалида илож ва тоқат йўқ эди. Мирзоҳид ота юз берган ва бўлаётган воқеаларни сукут сақлаб тинглади, чуқур хаёлга толди. Ниҳоят, қаршисида бош эгиб, фаромуш ҳолда ўтирган мулла Имомалига юзланиб, шу баҳонада ўзига ҳам тасалли бера бошлади:

– Бу – Қодир Оллоҳнинг иродаси, бўтам. Кўп ташвиш чекаверманг, сизда ҳам, бизда ҳам айб йўқ. Сирожиддиннинг зуваласи ўзи шундоқ яратилган экан. Ўғлимиз қўлимиздан чиқиб, халқ фарзандига айланиб кетди. Энди тақдирида борини кўраверади. Аммо биз ҳам қараб ўтирмай, қўлимиздан келган чора-тадбирларни кўрмоғимиз даркор. Оғирлик яна сизнинг зиммангизга тушади, бўтам. Бир илож айлаб, Фарғона сари бормоққа ва Сирожиддинни қайтариб олиб келмоққа жазм этасиз. Сўнгги чора сифатида биз унинг бошини икки қилиб қўйиш тадоригини кўраимиз. Шояд, шундан сўнг ўғлимиз теварагимизда айланишиб қолса.

Ҳам қайнота, ҳам устознинг бу илтимосини мулла Имомали сира оғринмай қабул этди ва зудлик билан “вагон”да Фарғона сари отланди. Сирожиддин яшаб турган хужрага азонда кириб борган мулла Имомали бошини хонтахтага қўйганча ухлаб қолган жафокаш шоирни ва янгигина ёзилган шеърини дуои саломни кўриб, беихтиёр кўзлари ёшга тўлди. Мулла Имомали оҳиста чўкка тушиб, бежирим сатрларга кўз югуртирди:

Гурбат ичра, сиздин эй, мағмумдурмен айрилиб,
 Сухбатингиздан ажаб маҳрумдурмен айрилиб.
 Васлингиз гулзорида чу булбул эрдим нағмасанж,
 Ушбу кун вайроналарда бумдурмен айрилиб.
 Кўп замонлардан бери бир қадрдоним сан эдинг,
 Шарбати ҳажринг тотиб масмумдурмен айрилиб.
 Ҳамдамим ҳам мунисим, жону жаҳоним сан эдинг,
 Бир кишим йўқ сўрғудек, мазлумдурмен айрилиб.
 Борлиғимни истамангиз ким нишонимнинг мани
 Сафҳаи маълумдин маъдумдурмен айрилиб.
 Ҳазратингда эрканимда эрди кўп қадрим баланд,
 Эмди сориг ранг ила марсумдурмен айрилиб...

“Аддои фақир Сирожиддин маҳдум соҳиби Шеван. Таҳрир ўлинди, фурсат зиқ эрди, яъни кечаси соат ўн иккида эрди. Рўзи одина учинчи сафарда. Ушбунинг жавобиға мутассардирмен”.

Шеърни ўқиб, кўнгли бузилиб турган бир пайтда Сирожиддиннинг кўзлари очилди ва энг яқин қадрдонини қошида кўрди. Улар сўзсиз-садосиз кучоқлашдилар. Мулла Имомали мақсадини эшитган шоир чехрасида яна хомушлик пардаси пайдо бўлди.

– Боришим ҳамоно ул қози далолати бирла мени ҳибсга олурлар ва Сибирга сургун килурлар, – деди Сирожиддин ғамга ботиб.

– Гарчи ўлимни гапирмоқ қувонч бўлмаса ҳам, ул золимнинг яқинда тобутга тортилганини сизга айтишим керак! – деди мулла Имомали Сирожиддинни юпатиб.

– Ундай бўлса, ҳозироқ йўлга чиқамиз! Ёру биродарларни, падари бузрукворимизни яна кўрар кун бор экан-да! – деди шодланиб шоир.

Сирожиддин уйланди. Аммо аввалгилари етмагандек, буёқда ҳам кулфатлар қаторлашиб турган экан: аввал дадаси, кейин умр йўлдоши, Омонулла ва Фатхулкарим исмли ўғлонлари бирин-кетин вафот этдилар. Юрак-бағри ҳижрон азобида ўртаниб кетган Сидқий Хондайлиқий ўзини ижод билан овутирди, мадрасаларнинг хужраларида, Хислатнинг меҳмонхонасида, Чорсуда, Шайхонтовурда ижарага олинган уйларда кечаю кундуз тинимсиз ижод қилди. Лекин барибир, охир-оқибат катта Тошкент ҳам унга торлик қилиб қолди... 1919 йил туғилган қишлоғи яқинидаги Паргиз деган жойда уй-жой тиклаб ҳаёт кечири бошлади.

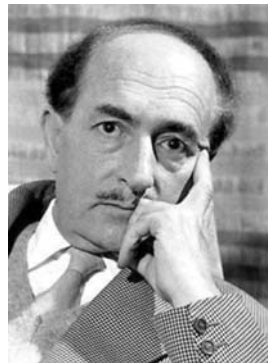
Беаёв ўлим Сидқий Хондайлиқийни 1934 йилнинг кеч кузида олиб кетди. Таваллудига юз ўттиз йил тўлаётган шоир хотираси Мустақиллигимиз шарофати туфайли йил сайин юксак эъзоз топиб бормоқда.

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ МАНЗАРАСИ

Сальваторе КВАЗИМОДО

1901 йилда тугилган. Атоқли италян шоири. Нобель мукофоти соҳиби. Унинг “Сувлар ва заминлар”, “Туннинг лаҳза нури”, “Қун ортидаги қун”, “Беқиёс замин” сингари китоблари чоп қилинган. Сальваторе Квазимодо 1968 йилда вафот этган.

БҲИ ҚҲРСАПЛАР ВАҚТИ ҚҲЗ ҲНҲИМДА

Тиндари шамоллари

Тиндари, сен ажиб бир маъвосан,
илоҳий ороллар узра қад тиккан.
Бугун, яна мени маҳлиё этдинг,
юрагимда аксланиб бутун.

Қайинзор ифори ила мустағриқ
мен юксаламан пучмоқлар узра,
сингиб кетар экин бағрига изсиз
беғам юрагимнинг хуш эрмаклари –
мавжлар ва севгининг эзгу саслари.
Сен буткул забт этасан мени,
ўзим қочган тахайюлга қилиб рўбарў.
Сукунат ва ҳадик коми –
яланғоч ҳам оч вужудлар танда қурган
маконларга чулғаб.

Сенга таниши у ер –
мен қадамим секинлатиб,
сирли мисралар кашф этар манзил.
Ўзга шуълалар ёғилгай энди
сенинг тунги деразангдан,
менинг фарогатим ором олмас
энди оғушингда.

Қувғинликнинг қайғуси оғир,
ки, мен ором истаб, сенга
умидларим ипин боғладим,
лекин ўлим ёлғиз нажот энди мен учун.

Қайғулар йўлин тўса олур
фақат севги
ва зулматлар қўйнидаги қурч ирода;
мен бахт излаб сенинг билан
кездим саргардон.

Тиндари сукунатга йўғрилар.
Мушифиқ дўстим уйғотар мени –
қояларга чиқиб,
осмонлардан ерга боқ, дейди.
Юзимга қалқийди ясама кўрқув –
шамол мени топиб олишига
ишонмаслар учун.

Ер

Тун – исёнсиз шарпалар,
ҳаво беланчаги –
мен томон етиб келар;
мен сенинг хаёлинг билан
саргардон кезганимда;
шамол билан келар менга
денгиз ҳиди, ер иси
ҳамда менинг сицилияликларимнинг
елканларга, тўрларга,
тонг отмасдан уйғонган гўдакларга
айтган қўшиқлари.

Яланғоч адирлар,
подаларни ва уюрларни кутиб
илк ўтлар-ла қопланган қирлар,
сизнинг дилни сирқиратувчи
изтиробингиз менда.

Одиссей ороли

Мозийнинг садоси – жасур, журъатли.
Тинглайман уларни
хотиралар қаъри –
юлдузли тунда.

Само яллигидан туғилар
Одиссей ороли.
Сокин дарё узра сузар осмон,
дарахтлар
ойдин соҳилларга сир айтиб теран.

Севгилим, олтин олиб келар
асаларилар –
бу, айнан, эврилиши сониялари.

Қабр тошига битилган сатрлар

Бизлар – бунда ҳаммадан йироқмиз,
яна қуёш чиқар, сенинг сочларингда
учқунланар унинг нурлари,
ёзнинг сўнги чирилдоқлари
ҳамда гаровхона,
осмон остидаги фиғон
бизнинг тириклигимизни эслатар.

О, шамолларда куйган саслар,
нимани истайсиз?
Мудом, бетаскин
анқиб турар ернинг қаъридан гусса...

Мен ҳеч нарса йўқотмадим

Мен ҳамон шу ердаман.
Қуёш қарчиғайдек
теграмда чарх урар ва замин
нидомни сенинг овозингда такрорлар.
Яна бўй кўрсатар вақт кўз ўнгимда,
саҳифаларини очиб қайтадан.
Мен ҳеч нарса йўқотмадим.
Йўқотиши – осмон мувозанатидан
чиқиб кетмакдир;
айро кетмакдир – тушлар оқимидан,
яшиллик кўпирган дарё соҳилларидан.

Тонг олди

Тун тугади,
ой ложувард осмонда
эриб кетар
дарёлар ортига сингиб.
Сентябрь бу кенгликларни тарк этмас
ҳали,
бунда ўтлоқлар ҳамон яшнар,
Жанубнинг яшил водийлари янглиғ.

Мен дўстларимни тарк этиб келдим,
кулбам деворига дафн этдим
юрагимни,
сени эсламоқлик учун ёлғиз.

О, сен ойдан-да, йироқдасан ҳозир,
ҳадемай тонг оқарар, жаранглайди
тошкўчаларда туёқлар саси.

Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси

АДАБИЙ ПОРТРЕТ

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

1925 йилда туғилган. Ўрта Осий Давлат (Ҳозирги ЎЗМУ) университетининг филология факультетини тамомлаган. Филология фанлари доктори, профессор. Олимнинг “Драма назарияси” ўқув-қўлланмаси ҳамда “Театр – танқид кўзгусида”, “Танқидми, тош отиш?” номли 20 дан зиёд монография, рисола, 500 дан ортиқ мақолалари эълон қилинган.

ЯНГИ АСРИМИЗ ТОНГИНИ ОЛҚИШЛАГАН ШОИР

Инсондай яшадим, иймонга содиқ,
Ойдинга интилдим, фақат ойдинга!

Рамз Бобожоннинг бутун ижоди ва ҳаётини кўздан кечирсак, унинг юқорида айтган байтининг нақадар тўғрилигига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Рамз Бобожон атоқли шоир, истеъдодли драматург, таржимон, машҳур маданият арбоби бўлиб етишди.

У ўз ижодий фаолиятини жуда эрта бошлади. 15 ёшга тўлар-тўлмас, шеърлари билан матбуотга қадам ташлайди. Натижада, унинг ижод намуналари тўплам ҳолида ўқувчиларга етиб боради. “Шеърлар”, “Ҳадя”, “Олтин камалак”, “Танланган асарлар”, “Севги сирлари”, “Сенга севгилим”, “Биринчи парвоз”, “Муҳаббатга таъзим”, “Сенинг меҳрингдан”, “Сурайё юлдуздан шуълалар” каби бир неча шеърлар тўплами, “Янги рубоийлар”, “Сайланма”ларининг ўз вақтида нашр этилиши унинг поэтик олами қанчалик кенг ва ранг-баранглигидан далолат беради.

Рамз Бобожон поэмалар яратишда ҳам бўш келмади. Китобхонлар унинг кетма-кет нашр этилган поэмаларини завқ-шавқ билан ўқиганликларининг ҳам шоҳиди бўлганмиз. Жумладан, “Қадрдон дўстлар” дostonи, “Бобом билан суҳбат”, “Баҳс” ҳамда “Ҳиндистон онаси”, “Ҳайёмнома” ва “Минг бир турна” трилогияси, шунингдек, “Юсуф ва Зулайҳо” дostonи мазмунининг кенглиги, қўйилган муаммонинг долзарблиги билан китобхон диққат-эътиборини ўзига тортди. Маълумки, унинг “Оби ҳаёт” поэмаси жамоатчилик орасида жиддий шов-шувга сабаб бўлди.

Шу муносабат билан машҳур “Оби ҳаёт”нинг ёзилиш тарихини қисқача эслаб ўтай: икки дўст Москва атрофидаги “Переделкино” ижод уйида дам олардик. Рамз Бобожон кунларнинг бирида сув ҳақида катта поэтик асар ёзаётганини айтди. Мен эса унинг ижодий ниятига ишонмасдан, шубҳаланиб қараганимни яширолмадим. Бироз вақт ўтгандан кейин баъзи мисраларни ўқиганда менда шубҳалар чекина борди, бақувват асар туғилаётганига ишонч ҳосил қилдим. Кунлардан бир кун у машҳур тожик адиби Улуғзода билан иккимизга “Оби ҳаёт”ни тўла-тўқис ўқиб берди. Ажойиб бир поэма яратилганлигини мен ҳам, меҳмон ҳам тан олдик.

Ҳа, Рамз Бобожон “Оби ҳаёт” поэмасида ўз ғоясини янгича, чиройли шакл ва тасвирий воситалар ёрдамида ифодалайди. Мен эса унинг туғилишида гўё “доя” бўлганимдан ҳамон ғурурланаман. “Оби ҳаёт”нинг 1972 йил Давлат мукофоти билан тақдирланиши эса нафақат Рамз Бобожон ижодида, умуман миллий шеърятимизда катта воқеа бўлди. Поэма ўзбек поэзияси баркамол йўлдан бораётганлигидан, устозлар анъанаси ишончли қўлда эканлигидан далолат берди. “Оби ҳаёт” фақат ўзбек миллий поэзиясининггина эмас, жаҳон поэтик оламининг бақувват асарларидан бири бўлиб танилди.

Шеърлар, қўшиқлар бадий пухта, ҳис-туйғуга бой бўлса, халқнинг дилига йўл топиб бораверар экан. Рамз Бобожон ўзи айтганидек: “Ҳар қандай шеър, мабодо, бас-такор дилига, хонанда тилига йўл топса, қўшиқ бўла олади”. Жумладан, унинг лирик шеърларидан бири “Гилос”, менга маълум бўлишича, 1940 йилда ёзилганига қарамай, илк марта машҳур чолғучи Набижон Ҳасанов басталаган мусиқа билан хушовоз хонанда Карим Мўминов ижросида 1947 йил 14 ноябрь никоҳ тўйи оқшомида Рамз Бобожоннинг севгилиси Сурайё хонимга айтган муҳаббат қўшиғи бўлиб янгради ва тез орада эл оғзига тушди, радио карнайларидан баралла эшитилди.

Ҳа, шундай, сир эмас, Рамз Бобожон ҳамиша ҳаёт билан бирга қадам ташлади, халқнинг дарди билан бирга яшади ва нафас олди, унинг қувончини баҳам кўрди, қайғу-ташвишларига шерик бўлди. Дарҳақиқат, ўзи айтганидек: “Шоир ўз халқининг кўнглини тополса, минг кўзли чашмадай қайнаб кетади”. Унинг поэмалари ҳам, шеър ва рубоийлари ҳам давр садолари сифатида замонамизнинг долзарб, муҳим масалаларини ёритиши билан характерланади. Уларнинг қиммати ҳам халқининг талабларига тўла жавоб беришида, эҳтижларига ҳамоҳанг бўлишида, улардан жўшқин ҳаётнинг қайноқ нафаси уфуриб туришидадир.

Рамз Бобожон шундай ҳикоя қилади: “Шеърятда шоҳ либосига сиғмас бир кулгили ходисанинг бадий умумлашмасини қаламга олгим келди”. Бу 1959 йили Ҳамза номидаги академик драма театрида (ҳозирги Миллий академик театри) ўйналган “Тоға – жиянлар” эди.

“Тоға-жиянлар” комедиясидаги муҳим фазилат асарнинг ҳақиқий кулги билан сўғорилганлигидир. Бу кулги қаҳрамонларнинг ташқи кўриниши, хатти-ҳаракатлари орқали келиб чиқмасдан, асар мазмуни, характерларнинг моҳияти заминидан пайдо бўлади ва кучаяди. Муаллиф кулгили ҳолатларни топа олган ва характерларнинг ёрқин қиёфасини бера олган. Комедиянинг энг муҳим томони шундаки, у нуқсонларни қоралаш билан бирга, уларга чек қўйиш ва уларни йўқотиш йўлларини бадий воситалар орқали асослаб беради. Асарнинг оптимистик руҳи ва фазилати ҳам ана шунда!

“Тоға-жиянлар” узоқ вақт академик театримиз сахнасини безаган бўлса, санъаткорнинг кейинги “Зўхранинг мактублари” асари эса ўзбек театрларидан ўтиб, Москвадаги “Ромэн” – лўлилар театри репертуаридан мустаҳкам ўрин олди. Бу пьесада инсон учун, унинг тақдири ва келажаги, онгидаги сарқитларга қарши кураш, илғор урф-одатларни ҳаётга олиб кириш каби масалаларнинг ифода этилиши, уларнинг янгича ҳал қилиниши томошабинларда катта қизиқиш уйғотди. Муаллиф бу ғояни очиш учун Ўзбекистондаги лўлилар ҳаётини ўрганади. Асарда уларнинг аста-секин кўчманчиликдан, дарбадар кезишлардан ўтқоч турмушга, ижтимоий меҳнатга ўтиш жараёни кўрсатилади. Инсон учун, унинг юксак онги учун курашда Дарья, Ёвқоч каби лўлиларнинг характери очиб берилади, уларнинг ҳаётдаги фаолияти яққол намоён бўлади.

Мен Рамз Бобожоннинг ижодини, айниқса, драматургия соҳасидаги меҳнати самарасини синчковлик билан кузатиб борганман. Унинг қайси бир асари сахна юзини кўрадиган бўлса, мен ўша ерда ҳамиша ҳозир бўлганман. Муқимий номидаги мусиқали театр жамоаси Рамз Бобожоннинг янги, учинчи асари “Юсуф ва Зулайҳо”ни қўлга олибди, деган хушxabарни эшитишим билан уни кузатдим. Мазкур асар асосида бунёдга келган “Юсуф ва Зулайҳо” спектаклининг муҳокамаси ўтказиладиган бўлди. Муҳокамада атоқли драматург Комил Яшин ва қатор театршунослар ҳозир бўлишди. Спектаклнинг савияси, ундаги севги муаммосининг ифодаси, актёрларнинг ижроси, мусиқаси, ҳатто рассомнинг безаги, кўйингчи, барча элементлари асосан бизга маъқул тушди. Спектаклни таҳлил қилиб берган К.Яшин ва бошқа театршунослар асарни янада такомиллаштирадиган зарур маслаҳатлар беришди. Бундан камина ҳам четда қолмадим. Хуллас, “Юсуф ва Зулайҳо”нинг фаол тарғиботчисига айланиб, матбуотда, турли ижодий йиғинларда чиқишлар қилиб бордим. Исботи сифатида матбуотда эълон қилинган бир тақризимнинг тўла матнини келтираман.

Муҳаббат ҳақида кимлар ёзмаган. “Юсуф ва Зулайҳо” афсонаси қайси бир шоирни, ижодкорни илҳомлантирмади, дейсиз. У Фирдавсий дostonио Рабғузийнинг қиссасига, яҳудий шоири Шерозийнинг “Ардашер ва Эстар” дostonига, айниқса Дурбекнинг асарига кенг кириб борди. Ундан кейин ҳам кўп куйланди. Ҳаттоки, бу ривоят “Таврот” ва “Қуръон”га ҳам киритилган. Лекин, шуниси характерлики, ҳар бир қаламкаш ўзига хос услуб билан ривоятга ёндашиб, унга янгича жило ва ранг бериб борди.

Рамз Бобожоннинг ижодий хизмати шундаки, у ўзига хос замонавий, тўла равишда янги бир мусиқали драма асосини, яъни пьеса яратишга муваффақ бўлди. Айниқса, спектаклнинг катта фалсафаси унинг лирикасида, икки ёш қалбнинг улкан, жўшқин, ўчмас муҳаббатида ўз аксини топган. Бу бош сюжет линияси Дурбекнинг 1409 йилда яратган “Юсуф ва Зулайхо” достонига ҳамоҳанг. Лекин Рамз Бобожон унга янгича жило берган. Замонавий руҳ киритган. Уни ўзига хос услубда ифодалаган. Дурбекда ошиқ ва маъшуқа қариб қолган чоғларида муродларига етадилар, муҳаббат катта қаршиликлардан сўнг тантана қилади. Рамз Бобожонда эса севишганлар фожиага учрайди ва ҳеч қачон бирга бўла олмайдилар. Ҳар икки қалб ишқининг ривожига ва тақдири ўзгачадир.

Рамз Бобожон етук ва истеъдодли драматург сифатида адабиёт майдонига чиқди ва драматургиямизнинг ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди.

Қатор-қатор шеърий тўпламлар, бир неча пухта драмалар ёзиб, элга танилган адиб ўзининг қаламини катта жанр – романда синая кўрди. Унинг “Муҳаббат мезони” романида поэзия ва драматургия соҳасидаги ижодий тажрибалари қўл келди. Оқибатда, асарнинг тили ширали ва сержило бўлди, воқеалари эса лўнда ва қисқа шаклда изҳор этилди. Адиб асарда муҳаббатни янгича кўламда ўзига хос, кутилмаган воқеа-ҳодисалар асосида ёритиб берган. Ҳар кўнгил севгини ўзига хос кашф этади деганларидек, Рамз Бобожон қаҳрамонлари ҳам ўзларининг ҳис-туйғулари билан севгига сайқал бериб, уни кашф этадилар.

Рамз Бобожоннинг катта хизматларидан яна бири – адабиёт ва санъатимиздаги муҳим воқеаларни ҳозирги замонамизга, ҳаётимизга олиб ўтишдир.

Рамз Бобожоннинг чет эл маданияти арбоблари билан дўстона, самимий муносабатлари миллий адабиётимиз учун муҳим аҳамият касб этди. Айниқса, Николай Тихонов, Александр Твардовский, Николай Грибачёв, Сергей Михалков, Михаил Дудин, Чингиз Айтматов, Али Тўқомбаев, Расул Ҳамзатов, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоев, Қайсин Қулиев, шунингдек, покстонлик машҳур шоир ва аллома Файз Аҳмад Файз, турк ёзувчиси Азиз Несинлар билан бўлган ижодий ҳамкорлиги эътиборли. Жаҳон адабиётида алоҳида ўрин эгаллаган бу адиблар Рамз Бобожон орқали ҳам ўзбек халқининг ҳаёти ва санъати билан кенгроқ танишиш имкониятига эга бўлишган.

“Рамз Бобожоннинг шуҳрати, – деб ёзган эди Озарбайжон халқ шоири Наби Ҳазрий, – она Ўзбекистондан жуда-жуда узоқларга ҳам ёйилган. Унинг асарлари бир сира Европа ва Шарқ тилларига таржима қилинган ва севилиб ўқилмоқда.

Бундай шуҳрат ва эҳтиромга Рамз Бобожон қандай эришди? Бунга жавобни Менинг ижодим – менинг ҳаётим” китобидан тўла-тўқис топа оласиз.

Бу ҳақиқат китобда жуда кўп далиллар билан исбот қилинади ва шу сабабдан ҳам ўқувчиларда ишонч уйғотади. Шоирнинг ижодига бўлган ижобий муносабатларни муаллифнинг ўзидан эмас, балки унинг ҳамкасблари, чет эл маданият арбоблари томонидан берилган баҳолардан билиб олиш осон.

Мана, устоз Ғафур Ғуломдан эшитайлик: “Рамз Бобожон Шарқ адабиётининг анъанавий ихчам шеърий шакли бўлган рубоийдаи янгича фойдаланади. У ўз рубоийларида давримиз ғояларини зўр руҳий кўтаринкилик билан тараннум этади, замонамизга хос янги образлар ишлатади”.

“Оби ҳаёт” – ўзбек адабиётида янги ҳодисадир”, дейди улуғ рус шоири Николай Тихонов.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Рамз Бобожон танқидчилик соҳасида самарали ижод этган. Таниқли адабиётшунос олим Н.Каримов Рамз Бобожонни “зукко олим” деб таърифлагани бежиз эмас.

Рамз Бобожон бу улкан ижодий ва ижтимоий фаоллиги учун муносиб тақдирланиб, унга “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби”, “Ўзбекистон халқ шоири” каби юксак унвонлар берилган, “Эл-юрт хурмати” ордени билан тақдирланган.

Рамз Бобожон ўзининг эзгу ниятига чиройли бадиий либос бичиб, баралла куйлайди:

“Шеърим,
Дарё бўлиб оқ!
Гўзал Ватан боғларига боқ,
Янги асримизнинг тонги отар пайт
Янги авлодларга саломимни айт!
Каломимни айт!”

УНУТМАС МЕНИ БОФИМ

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ

1934 йилда туғилган. Самарқанд Давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетини тамомлаган. Шоирнинг “Суюнчи”, “Зарафшон зарлари”, “Уфқларда кўзларим”, “Лаҳза ва ларза”, “Ёғду”, “Нигоҳлар”, “Оқ саманим”, “Аниқ вақт”, “Қалбим қатлари” каби тўпламлари нашр қилинган. Ўзбекистон халқ шоири. 2006 йилда вафот этган.

МЕХР БЎЛИБ ТИҲИЛАР ҲИСЛАР

Виқор

Азалдан умиду ишонч, муҳаббат
Бир умр ҳамроҳдир ҳар тирик жонга.
Ҳалол меҳнат билан яралар ҳаёт
Борлиги кўрк берар яшил оламга.

Кимки қудуқ қазиб, гар чиқарса сув,
Равон йўллар қуриб, ўрнатса кўприк.
Меҳр қуёшидан таратса ёғду,
Кўзларга азиздир бамисли киприк.

Ер билан, эл билан гар олса нафас,
Юрт дуосин олиб, тепса юраги.
Яхшилар орзиқиб, қилсалар ҳавас,
Ушалгай юракда орзу-тилагги.

Кўнгли бўлса унинг яйлов каби кенг,
Кўриб чеҳрасини очилса баҳринг,
Сиз бундай одамни асл инсон денг,
Оламни сиздирар нигоҳинг, бағринг.

Одамийлик – олий мартаба, виқор,
Биродар, ҳаётда инсон бўлиб қол.
Ердан узилмасин оёгинг зинҳор,
Сен элнинг қалбида жаҳон бўлиб қол.

Ватан муҳаббати

Оллоҳнинг назари тушган хур диёр,
Озодлик нуридан мунаввар ўлкам.
Еру осмонида тинчлик барқарор,
Ҳавас кўзи билан боқар кенг олам.

Заррин шафақ ёниб, тонглар кулажаск,
Сўнмас юракларда Ватан гурури.
Ардоқлар бағрида бизни келажаск,
Тиллардан тушмагай ҳаёт сурури.

Ватан муҳаббати қалбларда машъал,
Йўлимиз ёритгай ишқ бўлиб ёғду.
Жоним Ўзбекистон, камол топ, юксал,
Истиқлол қуёши, порласин мангу!

Сув париси

Осмон янглиғ бепоён денгиз,
Сузар кўкда булутлар ҳорғин.
Тўлқинлар-ла ўйнаб олтин куз,
Макон қилмиш денгиз қирғоғин.

Қирғоқларда нақшлар, излар,
Денгиз тенгсиз моҳир, зўр рассом.
Меҳр бўлиб тўкилар ҳислар,
Юрагимга қуюлар илҳом.

Мўйқаламим эди қайроқтош,
Сув парисин солдим қумга мен.
Кўзатарди самода қуёш.
(Ўз дардимни айтдим кимга мен?!)

Ул парига бўлиб маҳлиё,
Хаёл ичра яшардим бирга.
Бир ажиб ҳол рўй берди, аммо
Ботдим дарҳол қоп-қора терга.

Сув парисин кўриб қирғоқда,
Тутди чоғи денгизнинг раиши.
Шамол бўлиб келди қайёқдан,
Оҳ, юрагим шунчалар гашики...

Довул бўлиб ҳаддидан ошди,
Маст тўядек кетди қутуриб.
Тўлқинлар-ла қирғоқдан тошди,
Сув парисин кетди супуриб.

Мана, соҳил, турибман яккаш,
Кўнглим нотинч, юрак гаши, маъюс.
Кулиб турар самода қуёш,
Бу – қандай ишқ, не туйғу, не ҳис?!

Сўроқлар

Самоларда юлдузларни осмон сўроқлар,
Чин инсонни кўнгили кўйиб инсон сўроқлар.

Орзу, армон тугилади ерда, юракда,
Чўққиларда бахтни излаб довон сўроқлар.

Юрак, ёнгин бир умрга вафо йўлида,
Ошиқ аҳли ўз ишқини пинҳон сўроқлар.

Дўст қадрига дўст етади, жон
дўстинг ўша,
Бу оламда мол-дунёни нодон сўроқлар.

Инсон қадри номусидай бўлсин покиза,
Беномуслар ўз нарҳини арзон сўроқлар.

Ҳаёт ширин фарзанд билан, кўзлар қароғи,
Фарзандларнинг камолини замон сўроқлар.

Нарзий, тутғил одил йўлни, йўлдан адашма,
Билки, дунё сарҳисобли, виждон сўроқлар.

* * *

Гапирсин қалбинг, кўзинг,
Зинҳор ёлгон сўзлама.
Бўлса ҳам икки юзинг,
Бўлма икки юзлама.

* * *

Отанга чўп отсанг, боланг тош отар,
Тош тегса бошинга, жонни қақшатар.
Ҳисобли дунё бу қадим-қадимдан,
Сўнги пушаймондан кўзда ёш қотар.

МАКТИҒ

Умберто ЭКО

1932 йилда туғилган.

Италиялик жаҳонга машҳур адиб, нафосатиунослик, семиотика, адабиётшунослик соҳаларида йирик тадқиқотлар олиб борган олим. “Атиргул исми” роман, модернизм ва постмодернизм адабиёти бўйича салмоқли китоблар ва ўнлаб ҳикоялар муаллифи.

ҚАДРДОН НАБИРАМ, ЎҚИБ ЁД ОЛ!

(Италиянинг “L’Espresso” газетаси интернет сайтидан олинди)

Қадрдон набирам!

Мен, рождество муносабати билан ёзилган ушбу мактубимни Де Амичис¹ кайфиятидаги сингари ўта насиҳатомуз тарзда яқинларимизга ҳамда шу каби яна бошқа нарсаларга зўраки муҳаббат уйғотсин деб йўллаётганим йўқ. Сен бунини эшитиб ҳам ўтирмас эдинг (сен энди катта бўлдинг, мен эса анча қариб қолдим). Чунки эндиликда қадриятлар тизими шу қадар ўзгардики, ўғитларим ўринсиз туюлиши мумкин.

Алқисса, ҳозир планшетингдан фойдаланаётган кезларинг сенга амалда асқотиб қоладиган биттагина маслаҳат бермоқчиман. Мен сенга мияси айниган қарияга ўхшаб кўринишдан чўчиётганим учун бу маслаҳатни бераётганим йўқ. Мен, ахир, ўзим ҳам ундан фойдаланаман. Ҳар ҳолда, сенга инсонлар билан инсонлар, одамлар билан ҳайвонлар ўртасидаги шахвоний ўйинларни намойиш этувчи юзлаб порнографик сайтларга эътиборингни қаратмасликни маслаҳат бера оламан. Ишқий муносабатлар бунақанги хийла бир зайлдаги ҳаракатлардан иборатлигига ишонма! Бундай саҳналар сени ҳаётдаги мавжуд қизлар олдида бориб танишишдан кўра, атайлаб уйда тутиб туриш учун ўйлаб чиқарилган. Тахминимча, сен ҳақиқий йигит бўлиб улғайдинг, аксинча бўлса, менинг тавсияларимни ўз ҳолатингга илова сифатида қабул қил, лекин мактаб ёки ўйин майдончаларидаги қизларга назар сол, негаки улар телеперсонажлардан яхшироқ ва пайти келиб сенга “online” қизлардан кўра кўпроқ қувонч бахш эта оладилар. Сўзларимга ишон, чунки менинг тажрибам катта (агарда мен компьютердаги бу шахвоний ўйинларни кузатиб вақт ўтказганимда эди, отанг ҳеч қачон туғилмас ва сен ҳам ҳозир ёруғ дунёда бўлмас эдинг).

Бироқ мен сен билан бу ҳақда эмас, балки тенгқурларинг ва ҳозир университетларда таҳсил олаётган сендан аввалги авлодни шикастлашга улгурган бир касаллик ҳақида

¹ Эдмондо де Амичис (1846-1908) – италиялик ёзувчи, шоир ва журналист. 1886 йилда унинг “Юрак” номли болаларга мўлжалланган киссаси нашрдан чиқади. Бу ерда айнан шу киссага шама қилинмоқда. Гап шундаки, иккинчи номи “Ўқувчининг кундалиги” бўлган бу кисса ўта насиҳатомуз руҳда битилган эди. Кисса дунёнинг ўндан ортиқ тилларида таржима қилинган.

гаплашмоқчиман. Мен хотирани йўқотиш ҳақида гапиряпман.

Чиндан ҳам, агар сен Буюк Карл кимлигини ёки Куала-Лумпур қаерда жойлашганлигини билмоқчи бўлсанг, шу заҳоти тугмачани босишинг ва барчасини интернетдан аниқлашинг мумкин. Зарурати бўлса, шундай қил, аммо керакли маълумотни олгач, қачонки, масалан, мактабда шу билимлар сенга зарур бўлганда, қайта қидириб ўтирмаслик учун, унинг маъносини ёдда сақла! Энг ёмони шуки, хоҳлаган пайтингда саволингга компьютер орқали жавоб олишга бўлган ишонч сенда ахборотни эсда сақлаш истагини сўндиради. Бунга қуйидагича муқояса келтирса бўлади: шошилганда бир кўчадан бошқасига автобус ёки метрода етиб олиш мумкинлигини англаган киши эндиликда яёв юрмасам ҳам бўлаверади, деган қарорга келади. Аммо пиёда юрмас экансан, сен ногиронлар аравачасида юрадиган одамга айланасан. Эй, айтганча, сен спорт билан шуғулланасан ва танангни бошқара оласан-а, бироқ, кел, сенинг мияннга қайтамыз.

Хотира худди оёқларинг мушакларига ўхшайди. Машқ қилмай қўйсанг, улар шалвираб қолади ва сен (дангал гаплашайлик) овсарга айланасан. Бундан ташқари, биз барчамиз кексарганимизда Альцгеймер² касаллиги билан оғриш хавфидан холи эмасмиз ва бундай кўнгилсизликнинг олдини олишнинг йўлларида бири ҳаммиша хотирамизни машқ қилдиришдир.

Мана, менинг йўсиним. Ҳар куни эрталаб, худди болалиқда бизни мажбурлашганидек, бирорта қисқагина шеърни ёд ол. Ўртоқларинг билан кимнинг хотираси кучли эканлиги бўйича мусобақа уюштиришларинг мумкин. Агар шеърятга майлинг йўқ эса, унда футбол жамоаларининг таркибини эсда сақлашга уриниб кўр, лекин сен нафақат Рим клубининг ҳозирги ўйинчиларини, балки жамоанинг аввалги таркибини ҳам билишинг шарт (ўйлаб кўргин-а, мен Суперга тепалигида ҳалокатга учраган самолёт бортидаги Турин жамоаси ўйинчиларининг исмларини ёд биламан: Бачигалупо, Балларин, Марозо ва бошқалар). Ўқилган китобларнинг мазмунини ким яхши эслай олиши бўйича беллашинглар (хазиналар оролини қидиришга отланган “Испанъол” кемаси бортида кимлар бўлган? Лорд Трелони, капитан Смоллетт, доктор Ливси, Жон Силвер, Жим...). Ўртоқларинг уч мушкетёрлар ва д’Артаньян хизматкорларининг исмларини (Гримо, Базен, Мушкетон ва Планше) эслай оладиларми-йўқми, ойдинлаштир... Мабодо, “Уч мушкетёрлар”ни ўқишни хоҳламасанг (гарчи бу билан нимани бой бераётганингни билмасанг-да), унда ўзинг ўқиган бирорта китобдан баҳс оч.

Бу сенга ўйиндек туюлади, аслида ҳам бу бир ўйин холос, аммо кўрасан, миянг персонажлар, афсоналар ва турли эсдалиқларга тўлади. Нимага қачонлардир компьютерни электрон мия деб аташганлигини сўрайсан. Шунинг учунки, у миямизнинг нусхаси сифатида ўйланган, бироқ инсон миясининг алоқалари компьютерникидан чандон ортиқ. Мия – бу шундай компьютер-ки, у ҳаммиша сен билан, унинг имкониятлари машқлар натижасида кенгая боради, столинг устидаги компьютернинг эса давомли фойдаланишдан сўнг тезлиги пасаяди ва бир неча йилдан сўнг бошқасига алмаштиришни талаб этади. Миянг эса сенга 90 ёшгача хизмат қилиши ва машқ қилдириб турсанг, тўқсондан кейин ҳам ҳозиргидан кўп нарсани эслай олишинг мумкин. Устига-устак, у текин ҳам.

Бундан ташқари ҳаётингдаги воқеа-ҳодисалар ёки сен ўқиган нарсалар билан боғлиқ бўлмаган тарихий хотира ҳам бор. У сен туғилгунга қадар юз берган воқеаларни ўзида сақлайди.

Бугунги кунда, агар сен кинотеатрга бормоқчи бўлсанг, фильм бошланишига келишинг шарт. Кино бошлангач эса, худди нима юз бераётганини сенга изоҳлаб беришаётгандек бўлишади. Бизнинг замонларда кинотеатрга хоҳлаган пайтда, ҳатто фильм ўртасида ҳам кириш мумкин эди. Кўпгина воқеалар сен келгунча бўлиб ўтар ва нималар рўй берганини тусмоллашга тўғри келарди. Фильм янгидан бошланганда эса, хаёлингга тиклаган воқеаларинг қанчалик тўғри эканлигини кўрсанг бўларди.

² Альцгеймер касаллиги мия функциясининг сўниши аломатларидан биридир. Бу касаллик қариллик маразми, деб ҳам аталади, одам худди ёш боладек бўлиб қолади. Бемор бўлиб ўтган воқеаларни эслаб қололмайдди, қайси кунлигини, ҳафталигини, ўзининг ёшини, турар жойини билмайдди. Энг ёмони, бемор яқинларини, ҳатто, хотини, ўғил-қизларини танимай қолади. Одамлар билан мулоқот қилиш қобилиятини йўқотади. Альцгеймер касаллиги кекса ва жуда қариб қолган одамларда пайдо бўлади ва эси пастликкача олиб келади. 65-70 ёшларда 5,7%ни, 85 ёшдан кейин 43%ни ташкил қилади. Ҳозирги кунда 55 ёшдан ошганларда, ҳатто ёшроқларда бошланиши мумкин бўлиб қолди. «Lancet» журналининг маълумотларига кўра, ҳозир дунё бўйича эси паст қариялар сони 24,1 миллион. 2040 йилга бориб, улар сони 81,1 миллионга етади. Ўзбек халқи ота-онасига меҳрибон бўлгани учун кексаларни ниҳоятда иззаг-ҳурмат қилади, ардоқлайди. Шунинг учун бўлса керак, қарияларимизда бу касаллик кам учрайди.

Агар фильм ёққан бўлса, кинотеатрда қолиш ва уни яна бир мартаба томоша қилиш мумкин эди.

Ҳаёт ҳам фильмни бизнинг замонлардагидай томоша қилишни эслатади. Биз юз минглаб йиллар давомида кўплаб воқеалар юз берган пайтга келиб туғиламиз ва таваллудимизга қадар нималар содир бўлганини билиш жуда муҳимдир. Шунинг учун ҳам муҳимки, бугун нимага бунча кўп воқеалар юз бераётганини англашимизга керак бўлади.

Бугун мактабда (сен ўқийдиган китоблар доирасидан ташқари) сенга сен туғилгунга қадар бўлган нарсаларни эслаб қолишни ўргатишлари лозим, аммо ҳозир бунинг уددасидан чиқолмаяптилар. Кўплаб сўровларнинг кўрсатишича, бугунги ёшлар, ҳатто 1990 йилда туғилган университет талабалари ҳам, 50 йил аввалги воқеаларни қўя турайлик, бор-йўғи 1980 йилда нималар рўй берганини билмайдилар, балки билишни истамаслар.

Аттанг, бундан бор-йўғи ўттиз йил аввал сиёсат саҳнасида бўлган “Қизил бригадалар”нинг фаолияти бугун кўпчилик учун сир бўлиб қолмоқда. Мен фашистлар ҳокимият тепасига келганидан ўн йил ўтиб, 1932 йилда туғилганман, аммо Римга қилинган юриш чоғида ким бош вазир бўлганлигини билардим. Эҳтимол, ҳокимиятдан четлатилган бу вазирнинг қанчалик аҳмоқ ва ёмон одам бўлганлигини англаиш учун фашистлар мактабида менга у ҳақда гапиришгандир. Шундай бўла қолсин, аммо мен бу ҳақда билардим. Лекин мактабни бир четга қўя турайлик. Бугунги ёшлар йигирма йил аввалги кинода ўйнаган аёл артистларни билмайди, мен эса дунёга келишимдан йигирма йил аввал овозсиз кинода суратга тушган Франческа Бертини ким эканлигини билардим. Балки, бунга уйимиз омборчасидаги эски журналларни бирма-бир варақлаганим сабабдир. Мен сенга ҳам эски журналларни варақлашни таклиф қиламан, чунки бу сен дунёга келмасингдан аввал бўлиб ўтган нарсаларни ўрганишга ёрдам беради.

Хўш, узоқ ўтмишдаги воқеаларни билишнинг нимаси бунча муҳим? Чунки кўпинча шунга ўхшаш билимлар бугунги воқеаларнинг кечишини тушунишга кўмаклашади ва ҳар қандай вазиятда, футбол жамоаларининг таркибини билганинг сингари, хотирамизни бойитишга хизмат қилади.

Эйтиборга олиб қўй, сен ўз хотирангни нафақат китоб ва журналлар кўмагида, балки интернет ёрдамида ҳам чиниқтиришинг мумкин. Интернет фақатгина дўстларинг билан суҳбатлашишда эмас, балки жаҳон тарихини ўрганишда ҳам қўл келади. Хеттлар ва камизарлар кимлар? Колумбнинг учта кемаси қандай номларди? Динозаврлар қачон қирилиб битган? Афсонавий тўфонда Нуҳ алайҳиссалом, унинг оиласи ва ҳайвонлар жон сақлаб қолган кеманинг штурвали бўлганми? Буқанинг аждодлари нима деб аталган? Юз йил аввал йўлбарслар ҳозиргидан кўпроқ бўлганми? Мали империяси ҳақида сен нималарни биласан? У ҳақда кимдан эшитгансан? Тарихда иккинчи Папа ким эди? Микки Маус қачон яратилган?

Мен бундай саволларни поёнсиз бера олишим мумкин ва улар тадқиқотлар олиб бориш учун ажойиб мавзулар бера оладилар. Буларнинг барчасини ёдда тутиш керак. Кун келиб қартайганингда, сен ўзингни худди Ватерлоо жангида қатнашгандек, Юлий Цезарга қотиллик уюштирилганини кўргандек, Бертольд Шварц олтин оламан деб ҳовончада турли моддаларни аралаштира туриб, тасодифан порох кашф этган ва портлаб парча-парча бўлиб кетган (унга ўзи шу керак эди!) жойда бўлгандек ҳис қиласан. Хотираларини бойитишга интилмайдиган сенинг айрим дўстларинг эса, ўзларининг бир зайлдаги зерикарли ва ёрқин ҳиссиётлардан мосуво биргина умрларини яшаб ўтадилар.

Шундай экан, хотирангни бойит ва эртагаёқ “La Vispa Teresa”³ни ёд ол.

Русчадан **Мавлон Бобохонов** таржимаси

³ “La Vispa Teresa” – италиялик хонанда Ка Бизарронинг “Ўйноқи Тереза” кўшиғи. Бу ерда унинг матнини ёдлашга (умуман шеър ёдлашга) ишора қилинган.